

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVI
(2008)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-08202

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LVI
(2008)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
ANA STOLIĆ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVA (Prague),
ANGELIKI CONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2008

УДК 93/94

YU ISSN 0350-08202

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LVI
(2008)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
АНА СТОЛИЋ, ЛУБОМИРА ХАВЛИКОВА (Праг),
АНГЕЛИКИ КОНСТАНТАКОПУЛУ (Јањина),
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
директор Историјског института

БЕОГРАД
2008

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
ЈП „Завод за уџбенике“ Београд

др Ружа Ћук
(1949–2007)

Др РУЖА ЋУК
(18. 09. 1949 – 16. 09. 2007)

Реч на Комеморацији одржаној 30. 11. 2007.

У освитање прелијепог 16-ог септембарског јутра небом је запарала опора и "нестварна" вијест: "Нема више наше Руже!". Дали су судбина, или, не знам шта друго, хтјели да се тачно на њен 58-и рођендан зауставе казаљке на њеном биолошком сату.

Рођена 18. септембра 1949. у Грачацу, у Лици, на дан када смо је испратили у башту у којој се сију "сјемена најљепша," али никад плода не дају. Основну школу завршила у Грачацу, а гимназију у Загребу. Дипломирала на Филозофском факултету, Група за историју, у Београду (1973). Као одличан студент, добитник је Октобарске награде за изванредно урађен и одбрањен дипломски рад. Исте године је уписала постдипломске студије на истом факултету, гдје је магистрала (1977), а докторира (1984) у "класи професора Симе Ћирковића". У Историјском институту САНУ ради од 1974. године, прошавши кроз сва научна звања од асистента приправника до научног савјетника.

Др Ружа Ћук је годинама истраживала у Дубровачком архиву, Архиву САНУ, Историјском архиву у Котору, а кратко вријеме и у Државном архиву у Венецији. Као широко образовани интелектуалац, велики ерудита и историчар од нерва, она се, на основу нове и дотад непознате архивске грађе, бавила проучавањем историје српских земаља у средњем вијеку. У њеном богатом и разноврсном научном опусу могу се уочити двије крупне тематске цјелине: у прву се убрајају радови посвећени политичкој и привредној историји српске Деспотовине, а у другом су обухваћени политички и економски односи Србије са Дубровником, Венецијом и Западном Европом у средњем вијеку. У посљедним годинама, Ружа је отварала и нове "рударске мајдане" свога научног интересовања у којима је поново показала истанчани смисао за проучавање привредне историје. Сви њени радови из наведених тематских цјелина, засновани на систематским истраживањима нове и раније непознате архивске грађе, уз нов, креативан, методолошки приступ, омогућују да се са много појединости прати процес урастања домаћих трговаца из Србије (доспјелих у дубровачку корпорацију Антунина) у привредни и друштвени живот Дубровника. У исто вријеме то је једини начин да се сазна нешто више и о постојању и процесу формирања грађанских

породица у градовима средњовјековне Србије и Босне. Упоредо с наведеним остварењима из привредне и друштвене историје, ауторка је, пратећи развој појединих породица, дала и драгоцен допринос проучавању демографских кретања, једној од најприоритетнијих тема савремене историографије. Зато сви њени радови, како по сложености проблематике, коју обрађују, тако и по начину методолошке обраде, свједоче да се радило о зрелом и веома успјешном научном раднику, поред кога и није било погодније личности да руководи једним од кључних научно-истраживачких пројеката Историјског института, под насловом: *Србија и медитерански свет у позном средњем веку*. Међутим, неумитна смрт била је бржа од жеље наше Руже да стави тачку на своје започето дјело, па је оставила отворене, али недовршене, папире на њеном радном столу. Увјерени смо да ће и њен, маниром стрпљивог и студиозног истраживача, започети обимни рад о средњовјековним српским породицама у Дубровнику, уз мање дораде, угледати свјетло дана.

Др Ружа Ћук учествовала је на бројним међународним и националним научним скуповима у земљи и иностранству, одржала већи број запажених предавања на Научној трибини Историјског института САНУ, рецензирала више студија, чланака и других научних и стручних радова и била члан комисија за оцјену и одбрану докторских дисертација. Била је сарадник *Енциклопедије српске историографије*, *Биографског речника Матице српске*, *Енциклопедије православља* и *Лексикона српског средњег века* у којима је објавила већи број лексикографских јединица из области којом се бавила, а и шире. Редовно је и помно пратила научну продукцију о историји средњег вијека, о чему свједочи и велики број њених осврта и приказа готово свих релевантних дјела из домена српске медијевистике.

Прерана и изненадна смрт Руже Ћук, чија је кратка, али садржајна, биографија испуњена успјешном и богатом научном и људском активношћу, оставља данас велику празнину међу онима који су је познавали. Бити тако присутан у стручном и јавном животу и дуже од три деценије изложен погледима и процјенама своје околине, а отићи са овог свијета као, у много чему својеврсна "енигма", могла је само мудра и снажна личност која је успјела помирити и приближити, наизглед неспојиво, умјеће живљења са умјећем нестајања. Као човјек који је знао неупоредиво више него што је казао и написао, његујући култ податка и акрибије, она је од свакодневних контаката, преко бројних научних дискусија, дискусија на сједницама Научног вијећа Историјског института, па до најобичнијег људ-

ског дијалога, остављала увијек мјеста за наставак разговора, у којима је истина могла пронаћи свој прави и једини пут, што и јест циљ сваког правог научника. Зато ћемо се сјећати покојне Руже Ђук као тихог, мирног, повученог, ненаметљивог, скромног, али до краја савјесног и одговорног човјека, добронамјерног колеге и искреног пријатеља, који се беспопштено давао свима, а посебно млађим од себе, а када би тражила нешто од других, било је то принципијелно и безпоговорно, изнад сваког личног мотива и интереса. Тако је отишла између нас наша драга Ружа, остављајући иза себе више питања него ли коначних одговора и понекад шутњом говорећи гласније од свих олако исказаних ријечи, не нудећи нам принципе по којима је живјела, али су они извирали из сваког њеног људског поступка, не остављајући нас никад потпуно индиферентним и равнодушним. Оставила је иза себе велику празнину код свих нас који смо је познавали, а највећу празнину је оставила у дому својих најмилијих: мајке Вуке, њеног Браце, њене мјезимице Ане, коју је вољела онако како се само најрођенији може да воли, и њене снахе Јасмине. Зато је на нама, њеним колегама и пријатељима, да на њих не смијемо забравити.

Нека је вјечна слава и хвала нашој Ружи, уз молбу свим анђелима да је чувају боље него што смо ми то знали и умјели.

Др Ђуро ТОШИЋ

С А Д Р Ж А Ј

Славица Мереник, Александра Фостиков, Невен Исаиловић, БИБЛИОГРАФИЈА РУЖЕ ЋУК	15
Сима Ћирковић, ИЗ СТАРОГ ДУБРОВНИКА: ГРАЂАНИ РОЂЕНИ И ГРАЂАНИ СТЕЧЕНИ	21
Десанка Ковачевић-Којић, КАТАЛОНЦИ У ПОСЛОВИМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ (САВОГА) 1426–1433	39
Момчило Спремић, ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И «ГОСПОДИН» ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ	49
Мирјана Живојиновић, ЦРКВЕЊАЦИ НА СВЕТОЈ ГОРИ И ЊИХОВЕ ДУЖНОСТИ	69
Богумил Храбак, ПОСЛОВАЊЕ КАТАЛОНАЦА ИЗ МАНФРЕДОНИЈЕ У ДУБРОВНИКУ ОД 1420. ДО 1520. ГОДИНЕ	87
Игнациј Воје, ПРИЛОГ ТРГОВИНИ ЦРВЦЕМ (СНЕРМЕСИУМ) У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ДУБРОВНИКУ	101
Ненад Фејић, ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РАТОВЕ ДУБРОВНИКА	117
Ђуро Тошић, ФРАГМЕНТИ ИЗ ЖИВОТА ХЕРЦЕГА ВЛАТКА КОСАЧЕ	153
Радивој Радић, О ВЕРНИЦИМА И ПРЕВЕРНИЦИМА (ДВЕ ЦРТИЦЕ ИЗ XIV ВЕКА)	173
Петар Рокаи, ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ ДЕСПОТА ЛАЗАРА БРАНКОВИЋА	183
Tibor Živković, Dragana Kunčer, ROGER, THE FORGOTTEN ARCHBISHOP OF VAR	191
Марица Маловић Ђукић, КОТОРСКА ПОРОДИЦА МЕКША У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	211
Биљана Марковић, КРИВИЧНО ДЕЛО ОТМИЦЕ ДЕВОЈАКА И ЖЕНА У ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА	241
Гордана Томовић, ДУБРОВАЧКА ГРАЂА О ЦРКВИ ГРЛИЦИ У ПОЛИМЉУ	261
Ема Миљковић, Александар Крстић, НА РАСКРШЋУ ДВЕ ЕПОХЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНЕ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ У БРАНИЧЕВУ У 15. ВЕКУ	279

Душан И. Синдик, О ПРВОМ ПОМЕНУ БРСКОВА	305
Станоје Бојанин, КРСТ У СЕОСКОМ АТАРУ: САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА И ЊЕНА ДРУШТВЕНА ФУНКЦИЈА У ПАРОХИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ	311
Срђан Рудић, О КУЋИ ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА У ДУБРОВНИКУ	353
Небојша Порчић, СЛУЧАЈ УРСА ПЕРКЛУЗА	371
Невен Исаиловић, МИХАИЛО КАБУЖИЋ, ДУБРОВАЧКИ ОДМЕТНИК – БОСАНСКИ ДИПЛОМАТА	389

CONTENTS

Славица Мереник, Александра Фостиков, Невен Исаиловић, БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА РУЖЕ ЋУК	15
Sima Ćirković, FROM THE OLD DUBROVNIK: CITIZENS BORN AND CITIZENS MADE	21
Desanka Kovačević Kojić, CATALANS IN THE SABOGA (KABUŽIĆ) BROTHERS' BUSINESS (1426-1433)	39
Momčilo Spremić, DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND “SIR” ĐURAĐ BRANKOVIĆ	49
Mirjana Živojinović, <i>EKKLESIASTIKOI – CR'KOVNICI</i> AT HOLY MOUNT AND THEIR DUTIES	69
Bogumil Hrabak, BUSINESS DEALINGS OF MANFREDONIAN CATALANS IN DUBROVNIK, 1420-1520	87
Ignacije Voje, A CONTRIBUTION TO THE TRADE IN CRVAC (CHERMESIUM) IN MEDIEVAL DUBROVNIK	101
Nenad Fejić, UN REGARD SUR LES GUERRES RAGUSAINES	117
Đuro Tošić, FRAGMENTS FROM THE LIFE OF HERCEG VLATKO KOSAČA	153
Radivoj Radić, ON BELIEVERS AND FORBELIEVERS (Two 14th Century Notes)	173
Peter Rokai, EIN BEITRAG ZUR BIOGRAPHIE <i>VON DESPOT LAZAR BRANKOVIĆ</i>	183
Тибор Живковић, Драгана Кунчер, RUĐER — ZABORAVLJENI АНИЕРИСКОР БАРА	203
Marica Malović Đukić, THE MEKŠA KOTOR FAMILY IN THE MIDDLE AGES	211
Biljana Marković, CRIME OF ABDUCTION OF GIRLS AND WOMEN IN THE TZAR STEFAN DUŠAN'S CODE	241
Gordana Tomović, THE RAGUSAN DOCUMENTS ABOUT THE CHURCH GRLICA IN POLIMLJE	261
Ema Miljković, Aleksandar Krstić, AT THE CROSSROADS OF TWO EPOCHS: CONTINUITY AND CHANGES OF THE 15TH CENTURY BRANIČEVO SOCIAL STRUCTURE ...	279
Dušan I. Sindik, ON THE FIRST MENTION OF THE NAME OF BRSKOVO	305
Stanoje Bojanin, CROSS IN THE VILLAGE AREA: SACRAL TOPOGRAPHY AND ITS SOCIAL FUNCTIONS IN MEDIEVAL SERBIAN PARISHES	311
Srđan Rudić, ABOUT HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ'S HOUSE IN DUBROVNIK	353
Nebojša Porčić, THE URSO PEKLUSO AFFAIR	371
Невен Исаиловић, МИХАИЛО КАБУŽИĆ, OUTLAW OF DUBROVNIK – DIPLOMAT OF BOSNIA	389

Славица МЕРЕНИК
Александра ФОСТИКОВ
Невен ИСАИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА РУЖЕ ЋУК

Књиге

1. *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. – Београд : Историјски институт : Просвета, 1986. – 267 стр.
(Посебна издања, књ. 23 / Историјски институт)
2. *Старо српско рударство* / Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Р. Ћук. – Београд : Вукова задужбина ; Нови Сад : Прометеј, 2002. – 262 стр., [16] стр. с таблама

Чланци, расправе, студије

1. *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу* // Историјски часопис 24 (1977) 103-116. – Résumé
2. *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику* // Историјски часопис 24 (1977) 185-188.
3. *Царица Мара* // Историјски часопис 25-26 (1978-1979) 1979, 53-97. – Résumé
4. *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку* // Историјски часопис 28 (1981) 17-25. – Summary
5. *Два стара трга у Полимљу* // Историјски часопис 29-30 (1982-1983) 1983, 39-46. – Résumé
6. *Izvoz stoke i stočarskih proizvoda iz Srbije u Veneciju u XIII i XIV veku* // Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14 (1987) 57-63. – Zusammenfassung
7. *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу* // Историјски часопис 34 (1987) 1988, 61-73. – Résumé

8. *Прилог проучавању рударства на Копачици у средњем веку* // Историјски гласник 1-2 (1989) 23-38. – Résumé
9. *I rapporti economici fra Ragusa e Venezia nel Medio Evo* // Ragusa e il Mediterraneo: ruolo e funzioni di una Repubblica marinara tra Medioevo e Età Moderna / a cura di A. Di Vittorio. – Bari : Cacucci Editore, 1990, 115-129.
10. *Косовска битка у делу Михаила Динића* // Округли сто Косовска битка у историографији. – Београд : Историјски институт, 1990, 77-83. – Summary
(Зборник радова, књ. 11 / Историјски институт)
11. *Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку* // Историјски часопис 37 (1990) 1991, 27-61. – Résumé
12. *Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века* // Историјски часопис 38 (1991) 1992, 19-30. – Résumé
13. *“Колоније” у српским средњовековним градовима* // Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век) / уредници Јованка Калић и Милосав Чоловић. – Смедерево : Музеј у Смедереву ; Београд : Одељење за историју Филозофског факултета, 1992, 85-95. – Résumé
14. *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику* // Историјски гласник 1-2 (1993) 13-24. – Résumé
15. *Пословање Дубровчана у Подрињу* // Ваљево, постанак и успон градског средишта : саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993. године у Ваљеву. – Ваљево : Народни музеј ; Београд : Одељење за историју Филозофског факултета, 1994, 111-121.
16. *Радич Грубачевић – дубровачки сукнар и трговац* // Историјски часопис 39 (1992) 1994, 59-70. – Summary
17. *Пословање Бартола Маринчетића и Павла Мартиновића у прве три деценије XV века* // Историјски часопис 40-41 (1993-1994) 1995, 43-56. – Summary
18. *Дубровачке грађанске породице пореклом из средњовековне босанске државе* // Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена : међународни научни скуп 13-15. децембар 1994. – Београд : Историјски институт ; Нови Сад : Православна реч, 1995, 171-182. – Summary
(Зборник радова, књ. 12 / Историјски институт)
19. *Породица Касела из Рудника* // Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (1995) 99-111. – Summary

20. *Србија и Венеција у средњем веку* // Европа и Срби : међународни научни скуп 13-15. децембра 1995. – Београд : Историјски институт ; Нови Сад : Православна реч, 1996, 127-133. – Summary (Зборник радова, књ. 13 / Историјски институт)
21. *Тоболчаревићи – Дубровчани пореклом из Пријепоља* // Историјски гласник 1-2 (1996) 19-29. – Résumé
22. *Белешке са историјско-географских истраживања средњег Полимља (13–17. мај 1996)* // Историјски часопис 42-43 (1995-1996) 1997, 517-518.
23. *Караванске станице у Полимљу у средњем веку* // Милешевски записи 2 (Пријепоље 1996) 1997, 7-24. – Summary
24. *Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку* // Историјски часопис 44 (1997) 1998, 113-127. – Summary
25. *Дубровачке грађанске породице пореклом из српских земаља* // Зборник радова Десети конгрес историчара Југославије (15-17. јануар 1998.). – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, 155-160. – Summary
26. *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи* // Гласник Завичајног музеја Пљевља 1 (1999) 55-67. – Summary
27. *Породица Стано из Бара у средњем веку* // Историјски записи 72, 3-4 (1999) 17-25. – Summary
28. *Трговци из зетских градова у Дубровнику и српским земљама у средњем веку* // Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања : зборник радова са округлог стола Историјског института. – Подгорица : Историјски институт Републике Црне Горе, 1999, 153-166. – Résumé
29. *Дубровачка породица Немања пореклом из Пљеваља* // Гласник Завичајног музеја Пљевља 2 (2001) 37-46. – Summary
30. *Дубровачка породица Мишљеновић у средњем веку* // Зборник за историју Босне и Херцеговине 3 (2001) 63-73. – Summary
31. *Косаче и Полимље* // Српска проза данас : Косаче оснивачи Херцеговине. Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи. Научни скуп историчара у Гацку / приредио Радослав Братић. – Билећа : Просвјета ; Гацко : Просвјета ; Београд : Фонд “Светозар и Владимир Ћоровић”, 2002, 378-389.
32. *Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку* // Историјски часопис 48 (2001) 2002, 53-57. – Summary
33. *Дубровчани – закупци царине у Олову* // Земља Павловића : средњи вијек и период турске владавине : зборник радова са научног скупа Рогатица, 27-29. јуна 2002. – Бања Лука : Академија наука и

- умјетности Републике Српске ; Српско Сарајево : Универзитет Српско Сарајево, 2003, 247-258. – Summary
(Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7 / Академија наука и умјетности Републике Српске)
34. *Утицај запада на образовање у средњовековној Србији //* образовање код Срба кроз векове. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Друштво историчара Србије : Историјски институт, 2003, 21-30. – Summary
 35. *Почеци рударства и привредни успон Србије //* Краљ Владислав и Србија 13. века : научни скуп 15-16. новембар 2000. – Београд : Историјски институт, 2003, 99-106. – Summary
(Зборник радова, књ. 20 / Историјски институт)
 36. *Дубровачка породица Зузорица (Зузорић) у српским земљама у XV веку //* Зборник за историју Босне и Херцеговине 4 (2004) 133-141. – Summary
 37. *Породица Алберто (Боно) у Дубровнику у позном средњем веку //* Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 377-386. – Summary
 38. *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку (I) /* Сима Ћирковић, Андрија Веселиновић, Р. Ћук // Мешовита грађа = Miscellanea 22 (2004) 9-80.
 39. *Тестамент Мароја Буће //* Мешовита грађа = Miscellanea 22 (2004) 105-109.
 40. *Породица Главић у позном средњем веку //* Споменица Милана Васића / приредио Раде Михаљчић. – Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, 135-151. – Summary
(Споменица, књ. 11, Одјељење друштвених наука, књ. 14 / Академија наука и умјетности Републике Српске)
 41. *Дубровачка породица Трибутинић у средњем веку //* Истраживања 16 (Нови Сад 2005) 241-248. – Summary
 42. *О трговцима пљеваљског краја у средњем веку //* Гласник Завичајног музеја Пљевља 5 (2006) 19-24. – Summary
 43. *Два тестамента породице Братославић //* Мешовита грађа = Miscellanea 27 (2006) 149-156.
 44. *La Serbia e Venezia nella prima metà del XV secolo: personaggi e commerci //* Глас САНУ 404 ; Одељење историјских наука 13 (2006) 137-148. – Резиме
 45. *Дубровачка породица Цицеровић у средњем веку //* Историјски часопис 55 (2007) 63-71. – Summary

Прилози у енциклопедијама

1. *Енциклопедија српске историографије / приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић*. – Београд : Knowledge, 1997.
Одреднице: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 56; Хисторијски зборник, 106-107; Влајинац Милан, 307-308; Вучетић Антоније, 322; Јовановић Алекса, 409; Костић Коста, 448; Николић Владимир / Сима Ћирковић, Р. Ћук, 534-535; Хаџи-Васиљевић Јован, 702-703.
2. *Лексикон српског средњег века / приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић*. – Београд : Knowledge, 1999.
Одреднице: Динар, 152-154; Залог, 211; Златници, 242-243; Јемац, 264-265; Колоније, 310-311; Монета, 418-419; Новац, 441-444; Свиларство, 657; Фолар, 769.
3. *Енциклопедија православља, књига 3*. – Београд : Савремена администрација, 2002.
Одреднице: Радослав, 1595; Стефан Владислав, 1853-1854; Стефан Душан, 1855-1857.
4. *Српски биографски речник 1*. – Нови Сад : Матица Српска, 2004.
Одреднице: Бобаљевић, Вук В., 582; Бобаљевић, Вук М., 582-583; Бобаљевић, Михаило, 583; Богиша Радмиловић, 627-628; Бућа, Михаило, 909; Бућа Никола, 909-910; Бућа, Петар Николин, 910; Бућа, Трипе, 910-911; Бућа, Трипо, 911.
5. *Српски биографски речник 2*. – Нови Сад : Матица Српска, 2006.
Одреднице: Влатко Остојић Жужорина/Зузорина, 268; Влахо Радовановић, 270; Градоје Трибутинић, 768; Гундулић, Иван, 868-869; Гундулић, Марин, 869; Гундулић, Никола, 869; Гундулић, Паладин (Марина), 869; Гундулић, Паладин (Јакова), 869; Гундулић, Палко (Паулус), 869-870; Гучетић, Вито, 877-878; Гучетић, Климент, 878; Гучетић, Марин/Мароје, 878; Гучетић, Стефан, 880.
6. *Српски биографски речник 3*. – Нови Сад : Матица Српска, 2007.
Одреднице: Дабижив Добретинић Латиница, 30; Драго Балдвин, 372; Држић, Марин, 414, Ђиван Припчиновић, 493-494..

Библиографије и регистри

1. *Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae*. – Zagreb : Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije [i] Redakcija Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 1978, 229 str. [Библиографија радова (средњи век) штампаних у СР Србији од 1945. до 1975. године]
2. *Библиографија Југославије за 1976. годину / Милка Ивковић, Р. Ћук // Историјски гласник 1-2 (1978) 177-200.*

3. *Библиографија Југославије за 1977. годину* // Историјски гласник 1-2 (1979) 191-211.
4. *Регистар збирке "Старе српске повеље и писма" Љубомира Стојановића* / Р. Ђук и други. – Београд : Историјски институт, 1992, 66 стр. – Из збирке књ. 1, стр. 607-644; књ. 2, стр. 1-21, стр. 220-235.

Прикази

1. Душанка Динић–Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Посебна издања САНУ, CDLXIX, Одељење историјских наука, 2, Београд 1974, 233 стр. // Историјски часопис 22 (1975) 258–259.
2. *Споменица посвећена 130–годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности. Београд, САНУ, 1974, 240 стр. (Посебна издања CDLXXVI, Споменица 65)* // Историјски часопис 22 (1975) 282-283.
3. Раде Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 325 стр. // Историјски часопис 23 (1976) 293-294.
4. Раде Михаљчић, *Лазар Хребелановић. Историја. Култ. Предање.* // Историјски гласник 1-2 (1987) 239.
5. Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку* // Историјски гласник 1-2 (1988) 143-145.
6. Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 315 стр. // Политика, 92, 29.563 (1995) 23.
7. Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, НИУ „Војска“, Београд 1995, 315 стр. // Историјски часопис 42–43 (1995-1996) 1997, 431–433.
8. *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*. Сабрао и приредио др Андрија Веселиновић, Београд 1998, 699 стр. // Историјски часопис 45–46 (1998-1999) 2000, 401–402.
9. Алберто Тененти, *Италија у петнаестом веку*, Привреда и друштво, превела с италијанског Драгана Радојевић, Слио, Београд 2001, 135 стр. // Историјски записи 74, 3-4 (2001) 329-331.
10. Андрија Веселиновић и Радош Љушић, *Српске династије*, Нови Сад-Београд 2001. // Политика, 99, 31.754 (2002) V.
11. Андрија Веселиновић, *Радна свеска "Србија и Европа у одабраним изворима средњег века": за II разред гимназије*, Нови Сад 2003. // Настава историје 8, 16 (2002) 22-23.

Сима ЋИРКОВИЋ
САНУ
Београд

ИЗ СТАРОГ ДУБРОВНИКА: ГРАЂАНИ РОЂЕНИ И ГРАЂАНИ СТЕЧЕНИ

Апстракт: Коментарише се захтев деспота Ђурђа Бранковића из 1433. да његови поданици не буду третирани као Дубровчани и расправља о становницима српских тргова „који се Дубровчаним називају“.

Key words: Dubrovnik (Ragusa), Citizens born, Citizens accepted, Merchants, Mining towns, Jurisdiction

У једном тренутку за време преговора, којима су у позадини били сукоби око права дубровачких трговаца у Србији, деспот Ђурађ Бранковић је затражио да се јасно покаже који су житељи Дубровчани. Према речима дубровачких посланика, жалио им се „да хоће да зна који су Дубровчани, а који нису и да не може трпети да неки Босанци и Рашани буду третирани као Дубровчани“. Посланици су на то добили упутство да одговоре „да је од стране бивших царева и славне и добре успомене господина његовог деда и његовог оца, бившег деспота, и његовог моћног господства, до сада било поштовано да је сваки Дубровчанин и онај који се Дубровчанином назива својом личношћу и својом имовином слободан лично и слободан од сваке работе у његовој земљи, осим оних који имају непокретну имовину за коју непокретну имовину су плаћали намете и вршили работе као што чине други поданици реченог господина деспота, то јест уколико су речени њихови поседи непокретни, а не за личност и покретне ствари“.¹

¹ Lettere di Levante 11 f. 165^v, l. X 1433.: Per lo agrevar a fatto il signor despoti con vui de voler cognoscer quali sono Ragusey e quali non et soffrir non puo che alcuni Bossignani e Rasiani siano per Ragusey tratadi, volemo a zio con ogni humanitate responder dobiati come per li imperadori passati e per la famosa e bona memoria del signor

Одговор је био тачан, али је мимоилазио суштину питања. Од времена кнеза Лазара, у повељама којима су потврђиване повеље ранијих владара и господара налазила се одредба сасвим конкретна: *И да не намета Дубровчаном у трговех господства ми. И који се је Дубровчанин забаштинил у Новом Брду тзи да зиге град и да чува, кто ли су гостије и несу се забаштинили да им је на воли што им годе*.² То се понављало до последње повеље и поштовало, као што показују примери изнети у литератури. Изричито се спомињу само две врсте обавеза, а из докумената се види да су стално настањени били обавезни и на војну службу са осталим грађанима.³ У одредбама повеља на које су посланици алудирали нема колебања у погледу статуса, подразумевало се да је познато ко су Дубровчани, само се подвлачи и потенцира разлика између *гостију* и трајно настањених, оних који имају некретнине.

У време кнеза Лазара и није било неизвесности: гости су се састојали од властеле, рођених Дубровчана,⁴ од грађана којима је додељено грађанство, и од становника који су живели у Дубровнику, укључујући оне који су се доселили у Дубровник из околине или су дошли у град са градске територије. Додељивање дубровачког грађанства темељно је проучено у оквиру расположивих података,

suo avo e quella del suo padre, dispotho passato, e la sua potente signoria per fina hora e obseruado, zoe che zaschadun Raguseo e chi per Raguseo se chiama, con la persona e aver suo sempre e stato francho e libero da ogni angaridio nel suo payse. Salvo quelli i quali li hano possessione stabile per le qual stabile possessione ano pagato le colte e fatti li angaridij come fano li altri subditi del dito signor dispothi, zoe per quanto sono le ditte loro possessione stabile e non za per le persone et aver lor mobile.

² Љ. Стојановић I, 121. Код Вука Бранковића, исто 138, не спомиње се одређено место већ „моји градови“. Код Стефана Лазаревића (исто 202) једнако као код оца; код наследника Вукових су опет „наши градови“.

³ Acta Minoris consilii 4 f. 257', 29. VII 1429. Андрија Рестић се жалио што су га рачунали у становнике Сребрнице иако није био *firmus mercator et habitator loci sed tamquam viator...* Lamenta de foris 20 f. 32' i 39, 7. I 1446: власти у Сребрници тражиле су од трговца *quod ipse iret in hostes non debens ire quia est mercator non stabilis*.

⁴ У једном заплетеном спору око наслеђа делова на Пелешцу једна страна је тврдила да је кћи дубровачког властелина, која је отишла у Котор и тамо се удала *amisit civilitatem Ragusii et non fuit amplius Ragusea*. Вратила се у Дубровник с мужем, који је заједно са братом 27. I 1377. постао грађанин. Суд је утврдио да Франуша *fuit civis Ragusina* и пре но што је пошла у Котор и пошто се вратила *et quod semper fuit civis Ragusina*. Sentenze di Cancellaria 7 f. 102, 8. X 1424.

тако да се знају услови и критерији, поступци и формалности, прописи и пракса, па и еволуција политике дубровачких власти.⁵ Студија Ј. Калић је показала да су се Дубровчани у примању странаца међу своје грађане руководили обичајним правом (*antiqua consuetudo*) и прописима које су доносили у три маха 1364, 1395. и 1449. Прописи су се односили на услове и процедуру примања и имали су у виду грађане од којих се очекивало и захтевало да живе у Дубровнику. За становнике приморских комуна предвиђали су поступак различит од оног прописаног за Словене (што је значило становнике ближег или даљег залеђа). Изричито прописи уопште не спомињу грађане који би живели изван Дубровника, али их подразумевају.

Један пропис из 70-их година XIV века рачуна са примљеним грађанима „Словенима“ који не живе у Дубровнику. У стварима кривичним (*in facto criminalium*) с њима се поступа по обичајном праву које важи за места из којих потичу.⁶ Била је то алузија на статутске одредбе из треће књиге Статута, које говоре *de consuetudinibus inter Raguseos et homines comitatus Chelmi /Bossine, Rassie, illos de Genta* (главе 51 – 54).⁷

У одлукама о додељивању грађанства веома често је постављан услов да се нови грађанин досели у град, у неким случајевима и да купи непокретну имовину, што је код оних из приморских градова било обавезно. Веома ретко се спомињу грађани који не живе у граду, за које је употребљен назив *cives de foris* – спољни грађани. Ј. Калић је указала на две одлуке којима је шест људи примљено за „спољне грађане“.⁸ У једној се подразумева категорија грађана: они имају части, терете и погодности какве имају други „спољни грађа-

⁵ Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ 246, Одељење друштвених наука 9 (1961) 89 – 127 (= Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2000, 323 – 368).

⁶ А. Соловјев, *Liber omnium reformationum*, Београд 1936, 79; цитирано у Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 346.

⁷ *Statut grada Dubrovnika*, izd. V. Bogišić – С. Jireček, prev. М. Križman – Ј. Kolanović, Dubrovnik 1990, 340-343. Одредбе су и одвојено штампане у збиркама Пуцића и Новаковића.

⁸ *Reformationes* 30, f. 67, 18. VI 1397; f. 67', 26. VI 1397, цитирано у Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 345.

ни“ Дубровника.⁹ Годину дана касније грађанство је додељено Брајану и Вукцу Обадићима, браћи из Прилепа на Бистрици, уз употребу другог назива: *facti fuerunt cives nominati cives albi civitatis Ragusii*.¹⁰ Ј. Калић је упозорила на овај и још један случај употребе термина „бели грађани“ (*cives albi, cives blanchi*) и подсетила да су у Ђенови постојали „бели грађани“.¹¹ У Дубровнику се, дакле, јављају оба назива, врло вероватно означавају исту категорију грађана, оних који живе изван Дубровника. У сваком случају, намећу им се, и они прихватају, исте обавезе. И један и други назив се, као што се види, веома ретко употребљавао.

И за законодавце и за праксу током XIV века грађани изван града, у трговима Србије и Босне, представљали су маргиналну појаву. Према попису лица којима је додељено грађанство у XIV веку, који је објавила И. Манкен,¹² први становник трга у унутрашњости Србије добио је грађанство средином века, у Душаново доба. До краја столећа примљено је тек неколико трговаца из Рудника. У често спомињаној студији Ј. Калић је оцртала динамику: „Док се на пример, број примљених грађана у две последње деценије XIV века пење (када је карактеристичан већи прилив људи из Босне, Сребрнице и других градова), дотле он нагло пада после 1449. године, када дубровачка влада ставља нарочите препреке пријему људи из залеђа у грађанство.“¹³

У међувремену, од кнеза Лазара до почетка владавине деспота Ђурђа, услови су се у значајној мери променили. Другојачије су постале димензије дубровачког присуства у трговима Србије и Бо-

⁹ Од како је први пут издата студија проф. Ј. Калић објављене су „реформације“ за године 1384 - 1389, М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, и 1390-1392 у N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390 – 1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005, пример је на стр.147. Исто тако је приступачан постао *Liber viridis*, изд. Б. Недељковић, Београд 1984.

¹⁰ N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390 – 1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005, 194. Истога дана је у истом Малом већу грађанство додељено Станиши Титковићу из Зете, *factus fuit civis Ragusii ad honores et onera civitatis prout sint alii cives*. Он се закleo на лојалност и извршавање свих терета и дужности као остали грађани.

¹¹ Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 345.

¹² И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 91 - 96. Како је приметила Ј. Калић, списак није ни потпун ни у свему тачан.

¹³ Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 341.

сне услед све чешћег и бројнијег ангажовања трговаца у рударству и разграђавања и интензивирања трговачких активности. Побуде за стицање баштине, „забаштињење“ трговаца, нису биле тежња за господством и луксузом, нити се помен баштина првенствено односио на стамбене грађевине или обрадиво земљиште, већ се односио пре свега на особене рударске баштине, власништво над „деловима“ рударских јама или топионица, основни вид предузетништва у рударству. Студије о рударским насељима, рударству и рударском праву показале су да су производњу организовале и водиле дружине *гваркова*, састављене од домаћих људи веома неједнаког материјалног стања, и од финансијера, који у радовима нису учествовали, него су улагали новац потребан да се подмире трошкови и убирали добит у сразмери са бројем својих делова.¹⁴ Као што су делили трошкове и приходе, чланови дружина гваркова имали су заједничке дужности и одговорности, заједно би се појављивали на судовима како у улози тужитеља тако и тужених. Као што је развој рударске производње имао за последицу повезивање и преплитање имовине и интереса трговаца и домаћег становништва, тако је и разграђавање трговине нагонило на укључивање слугу, помоћника и сарадника разних врста. Неки су регрутовани још у Дубровнику из редова становника и дошљака, други су узимани у трговима где су боравили трговци и где су им били дућани и магацини. У документима се трговци врло често спомињу са својим слугама.

Увећано присуство Дубровчана у трговима, пратилац привредног полета чији су знаци видљиви већ у последњој четврти XIV века, имало је за последицу тешње повезивање са домаћим светом. У тим условима није било необично да се појаве неизвесности у погледу статуса појединаца и оне су се јавиле далеко пре но што је питање заоштрио деспот Ђурађ својим захтевом (1433). На самом почетку XV века у Новом Брду из сукоба и туче једног властелина и једног трговца пучанина изродила се парница у којој су настали до-

¹⁴ Библиографија у С. Ђирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 229 – 246. О организацији уп. и С. Ђирковић, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae* 6 (1979) 1-20 (=Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 113-134).

кументи од интереса за нашу тему. Завађене стране су биле властелин Думко Бобаљевић и трговац Ђурица Петровић, сваки од њих окружен својим људима, који су учествовали у немилим догађајима. Властелин је имао слуге, а са Ђурицом су били Михац, кога службени акт назива рођаком, и Младен Гостимировић, који му је био слуга. Сам Ђурица их назива својом браћом (cum Michazio, suo attinente, et Mladin Gostimirovich, qui fuit suus famulus). Увреде и повреде су претрпеле обе стране и обе су се жалиле властима. Остављајући по страни појединости, задржаћемо се само на ономе што има значаја за нашу тему. Ђурица Петровић се у својој српски писаној представи жалио да су га нападали угрожавајући му живот *а говорекје да ја несам Дубровчанин са моиом братиом*.¹⁵ Властелин је у својој представи био другим заокупљен: *Пошто је другим трговцима и мени изгледало да Михац и Младен нису Дубровчани, хтели смо да их изведемо пред српски суд (raxon schiaua), а тамо су изјавили да су грађани Дубровника. Утолико нам право налаже да узмемо од њих залог док вашем господству пишемо да се утврди да ли су они Дубровчани, па да ваше господство дели правду. У случају да они нису Дубровчани нека им српски суд учини правду. И стога господо, изволите отписати о овој ствари. Ако су Дубровчани, и именовати конзула и судије, а ако су Словени (= Срби, поданици деспотови) да са конзулом могу пред Србима тражити своју правду; у случају да су Дубровчани на сличан начин могу тражити своју правду и још да су дужни да ми они дају известан новац*.¹⁶

¹⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* II, 418, је српско писмо. Из Лиречековог издања истог акта у Споменик СКА 11 (1892) 46, види се да о истој ствари има латинских списа у књизи *Liber maleficiorum* 1 f. 26' i 28. и на прилогу у облику слободног листа из кога је цитат у следећој напомени.

¹⁶ *Per che ali altri merchadanti e a mi parse che Michaç e Mladin [слуге Ђурице Петровића који се тужи и на кога се туже] non son Raguxini, çercarli voleuamo davanti la raxon schiaua e de li se apelo eser çitadini de Ragusa e per tanto la raxon ne dise che i pieçemo fin che ala vostra signoria schrissemo che se trova se elj son Raguxini, che la vostra signoria faza raxon, in chaso che eli non fose Raguxini che la raxon schiaua ne faza raxon. E pero signori, ve piaqua de reschriver sovra questo fato se li son Raguxini ..ono (?) ed farne consolo e zudexi se li fose xcaui (?) che col consulo posa zerchar davanti li Sciaui la mia raxon, in caxo che li fo Raguxini per lo simile posa zerchar le mie raxon che anche eli me de dar zerti denari.*

Није познато како су пресудиле власти у Дубровнику. Случај, ипак, остаје поучан јер у овом делу поступка указује на социјалну средину којој припадају личности нејасног статуса: рођаци и слуге онога чије је грађанство неоспорно. Није, додуше, позната одлука о додељивању грађанства Ђурици Петровићу, али се он као „наш Дубровчанин“ спомиње у једном кнежевом писму из 1407.¹⁷ Од најранијих времена морало се наметати питање статуса оних који су припадали домаћинству, били familia у средњовековном смислу. Већ у време краља Милутина се за кривичне ствари прописивала индивидуална одговорност: *И у кога се обрете луд отрок то кому што испакости, да у тому господара не ишту већ да траже кривца. Ако ли крв учини ђетић да га пода господар, ако ли га не пода да плати господар вражду како и Саси плаћају.*¹⁸

Тамо где је статус био неизвештан јер се није знало за формалну одлуку о додељивању грађанства, нити је била позната основа по којој се називао Дубровчанином, главна пажња се обраћала на владање спорне индивидуе, да ли се понашала као грађанин тиме што се покоравала заповестима града, извршавала обавезе грађана, подвргавала јурисдикцији градских органа. О томе речито говори један одавно познати случај на који је указао М. Динић. У спору међу трговцима 1380. доведен је у питање статус извесног Никоја Минчетића, па је вршено испитивање сведока о томе да ли је он Дубровчанин. Он је као аргументе наводио да се увек издавао за Дубровчанина (appelabat se totaliter pro Raguseo); да је заједно са другима учествовао у плаћању штета (avarea), и да је дошао у Дубровник по налогу конзула из Сребрнице. Насупрот њему, властелин Никола Гундулић је извео сведоке који су доказивали да није Дубровчанин, да није извршавао наређења из Дубровника, и да се издавао за Саса или Словена (= бановог поданика), према томе како му је одговарало. Сведоци су потврдили оптужбе Гундулића: да је некад тврдио да је Дубровчанин, а некад Словен, већ према томе шта му је било корисније. Није хтео да изађе пред банов суд, тврдећи да треба да му се суди пред Сасима, који су такође имали аутономно судство. Кад је стављен секвестар на имовину Дубровчана, издавао се за Саса и не

¹⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* II, 435.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 35.

обазирући се на забрану, наплаћивао је дугове. Кад је Дубровчанима у Сребрници било наређено да пођу у Дубровник под претњом казне од 100 дуката, отворено је одбио тврдећи да није Дубровчанин. Ипак му је касније додељено грађанство.¹⁹

Вредна је пажње околност да ниједна ни друга страна нису постављале питање о формалној одлуци о додељивању грађанства. Из спора око Минчетићевог статуса произлази да је битна била лoјалност дубровачким властима, извршавање обавеза и налога, признање јурисдикције градских органа.

Из оба наведена случаја се може закључити да је потпадање под аутономно дубровачко судство једно од главних, ако не и најглавније обележје идентитета Дубровчана, односно „оних који се Дубровчанима називају“, које градске власти веома често спомињу уз Дубровчане. Ј. Калић је упозорила на рани помен „оних који се Дубровчанима називају“. У једном акту из 1312. општински лекар се обавезује лечити: *omnes personas de Ragusio et districtu, que faciunt angarias communis, et que pro Raguseis distinguntur, cuiuscumque conditionis et status sint.*²⁰ Име Дубровчана се првобитно пренело само на становнике Астарее и острва, дубровачке територије, која је и пре познатих проширења имала знатан удео у укупној популацији комуне.

Већ су истраживања XIX века показала да је дубровачко судство пратило пораст оног дела грађанства које је било активно изван града, односно, све бројније заједнице Дубровчана просторно одвојене од града. У почетку је потребе задовољавао један конзул који је решавао спорове међу Дубровчанима у целој земљи. Смештен је био у већим трговачким средиштима (Брсково, Рудник, земља краља Драгутина, Призрен, Сремска Митровица). Уредбом о конзулима 1378. уведено је именовање конзула и двојице судија за сваки поједини спор међу грађанима. Само неко краће време је био прелазни режим са конзулима за поједино место и за појединачни спор.²¹ Ина-

¹⁹ М. Динић, *За историју рударства* I, 467 – 468; Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 365.

²⁰ Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства* 339; *Monumenta Ragusina* I, 11.

²¹ К. Јиречек, *Историја Срба* II, београд 1952, 1790 – 180; Г. Чремошник, *Дубровачки конзулати у Србији до Душановог времена*, Гласник земаљског музеја 41 (1929) 81 – 94; В. Krizman, *Dubrovački propisi o konzulima iz XIV stoljeća*, *Historijski*

че је грађанима било забрањено да се у међусобним споровима обраћају домаћим судовима, а за спорове са домаћим људима обавезни су били мешовити судови од једнаког броја представника сваке стране.

Како су конзули и судије именовани од стране Малог већа, а именовања су уредно записивана у сразмерно добро сачуване низове књига одлука већа, истраживачи су добили значајно средство за детаљније упознавање дубровачког присуства, груписања трговаца у простору и распоред у времену. У прво време су конзулати регистровани и пребројавани у студијама о појединим рударским местима, касније се то чинило за пространије територије. Учесталост парница се с разлогом узимала као показатељ броја присутних трговаца а посредно и интензитета пословања. Било је то сразмерно поуздано средство за поређења међу трговима и за препознавање периода успона и пада у развоју једнога трга.

Посао истраживача је увелико олакшан од како је за Србију деспота, за период 1415–1459, А. Веселиновић објавио реперториј свих именовања, са именима конзула, судија, тужитеља и тужених.²² Исти аутор је на табелама представио распоред конзулата по местима и годинама.²³

После конзулата прешло се на пребројавање трговаца појединачно, уз разумљиву опрезност због тога што се имена конзула и судија понављају, што тужиоци нису морали бити истог места одакле и тужени.

Ближе испитивање конзулата изнело је на видело сразмерно велики број Дубровчана. М. Динић је примењујући врло строга мерила налазио да се за 1447. може поуздано утврдити у Сребрници присуство 118 Дубровчана.²⁴ И. Божић је упоређивао територије Лазаревића и Бранковића и налазио број Дубровчана на једној и другој територији. У периоду 1416–1421. рачуна са 254, а 1419, чак 359 Ду-

zbornik 4 (1951 69 – 72; I. Mitić, O dubrovačkim konzulima na Balkanu, *Balkanica* 6 (1975) 63 – 76; Конзули, *Лексикон српског средњег века* 313-314 (А. Веселиновић)

²² А. Веселиновић, *Дубровачко мало веће о Србији (1415 – 1459)*, Београд 1997.

²³ У прилогу другог издања своје књиге *Држава српских деспота*, Београд 2006, стр. 275 – 278.

²⁴ М. Динић, *За историју рударства* I, 549.

бровчана.²⁵ Дубровчане у трговима Босне посебно је проучавала Д. Ковачевић-Којић. У књизи о градским насељима дала је преглед документованих Дубровчана у Високом, Зворнику и Фојници, из кога се може увидети различитост између краткорочног просперитета Зворника (у 1428. има 238 документованих Дубровчана) и Фојнице, у којој је просек 30 – 40, али у дужем периоду.²⁶ Посебну пажњу посветила је Сребрници покренувши важно питање о уделу домаћих становника међу онима који се Дубровчанима називају.²⁷ Д. Ковачевић-Којић је у студији о Приштини указала на могућност и значај утврђивања дужине боравка Дубровчана у појединим трговима. Показала је да је у периоду 1415–1455. било чак 97 Дубровчана који су у Приштини оставили трага дуже од 10 година (18 њих преко 20 година).²⁸ Подаци о дубровачким грађанима, који постају видљиви кроз одлуке о конзулатима, сигурно ће се и надаље истраживати и проверавати. Један од путева који ваља следити јесте испитивање почетака и успона појединих породица, што је с толико система, истрајности и успеха остваривала пок. Ружа Ћук.²⁹

Неоспорна је чињеница да број додељених права грађанства припада сасвим другом реду величина, веома различитом од броја оних који се обраћају и одазивају дубровачким конзулима и судијама. У периоду од 23 године (1391–1414) из Сребрнице је примљено 14 грађана, 20 година касније (1434) пребројано је у Сребрници 484 Дубровчанина.³⁰ Тешко да је могуће да је до пораста броја дубровачких трговаца и пословних људи у трговима Србије и Босне дошло захваљујући изабраним грађанима. О томе ће се свакако још дискутовати у литератури.

²⁵ И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 116 – 121.

²⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 159 – 164.

²⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Домаћи становници – дубровачки грађани у градским насељима средњовековне босанске државе*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 149 – 158 (= *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Београд 2007, 417 – 427).

²⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, Историјски часопис 22 (1975) 45 – 74 (= *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Београд 2007, 62 – 70).

²⁹ Уп. библиографију радова др Р. Ћук на стр. 11-16.

³⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Домаћи становници...420, 425.*

Тој дискусији бих дао мали прилог указујући на једну значајну а незапажену процену савременика. Заступајући ваљаност сведочења свога клијента, пред судом у Дубровнику 1443, адвокат, дубровачки властелин, подсећа на то да његов клијент јесте из приморског места, али не из града (*cita murada*), тако да боравећи годину дана у Дубровнику самим тим постаје грађанин по обичајима и реду дубровачком. Он живи у граду, има децу и слуге, сноси терете, учествује у градским стражама, он јесте Дубровчанин. Евентуални приговор да није рођен у Дубровнику, нити изабран за грађанина, он предупредује подсећањем: *...јер ако добро промислимо две трећине пучана Дубровника нису рођени грађани, нити изабрани од стране већа, па ипак у пословима града и сведочењу и другом издају се и сматрају за дубровачке грађане.*³¹ То је, наравно, паушално и тешко се може узети дословно, али морало је ипак бити довољно близу реалном стању да би било озбиљно узето на суду као аргуменат. Важнија од тачног процента јесте овим посведочена чињеница да се град увећавао спонтано, да се међу грађане улазило и мимо прописа.

Ово запажање намеће питање откуда је поникла та маса процењена као две трећине пучана? Један део потиче сигурно од својеврсног *exodus* становника града али и житеља увећане територије Републике, мотивисаних изгледима на зараду – од краја XIV века владала је нека врста „сребрне грознице“. Другу значајну компоненту чинили су локални становници тргова и околине који су се пословно повезивали са Дубровчанима и делом и сами постајали „они који се Дубровчанима називају“.

³¹ Sentenze di Cancelleria 8c, f. 127: *...Si risponde che Bartolo e de ville e loghi dalmatino (!), apresso la marina, e non miga cittadino de terra ne cita murada, sicche stando uno anno in Ragusa secondo le usanze, costumi e ordeni de Ragusa e ipso jure citadin de Ragusa et e Raguseo longo tempo, e sta e anche e usado e a fioli e famegli in Ragusa e fa e suporta tute le fazende et angarie de la cita e guardie e squaraguayte como fano li altri citadini e Ragusei. Et in Ragusa, quanto a li effetti e fati, se a e reputasi com Raguseo e citadino de Ragusa. La qual citadinanza anchora per suportation desse angarie e facion, luy e zaschuno altro, aquista e cusi se pratica in zaschuna cita del mondo dove algun vien angariato come citadino, la qual cosa e raxoneuole. Ne obsta chel se dicesse che natiuo non fosse de Ragusa, ne creato citadin per consiglio per ho che se ben risguardiamo le due parte de populani de Ragusa non sono citadini nativi ne creati per consigli. E pur in tuti li atti e fatti de la cita, e testimonianze e altro se anno et se reputano per citadini Ragusei.*

Веома је мало података уз помоћ којих би се могао назрети социјални профил ових не сасвим обичних Дубровчана, који у Дубровнику нису живели. Хомогену заједницу они нису могли чинити већ због подељености и раслојености друштва у Граду.³² Неке поделе смо већ до сада упознали, на првом месту одвајање Дубровчана од *оних који се Дубровчанима називају*. Скоро редовно спомињање у адресама писама упућених грађанима у трговима у унутрашњости и у уредбама са законском снагом - сведочи о извесном службеном разликовању међу пучанима одвојеним од града.

Већ је било говора о подели на *госте* и оне *који су се забавитинили*, за коју смо видели да су је наметнуле српске власти и да се поштовала још средином XV века. Деспот Ђурађ је уочавао још једну поделу, непознату с друге стране. У току вишегодишњег спорења о праву дубровачких трговаца да својом заклетвом доказују износ својих потраживања, и настојања деспота да заведе равнотежу и заштити своје поданике, деспот Ђурађ је у један мах позвао у страну дубровачке посланике и у поверењу се, с много обзира, како примећују посланици, потужио на то што *нови трговци*, а и понеки *стари* у Приштини имају рђав обичај да два пута наплаћују исти дуг.³³ Дубровчани су бранили, наредили су истрагу у више места али нису спомињали *старе* и *нове* трговце.³⁴ Са деспотовом опсервацијом би се, понајпре, подударило запажање савремених архивских истраживача, који међу Дубровчанима у трговима Србије познају прилично

³² Упоредити савремени опис друштва у Дубровнику: Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*, preveo I. Vožić, Dubrovnik 1973, 29.

³³ Lettere di Levante XI f. 270^v- 271, 23. IX 1435. Per le parole a voi com risguardo e in secreto ditte per lo signor per le male usanze di mercadanti novi et anche dalguni vechi de Pristina i quali due volte scotino lo debito, li direte che cio per nissun modo non e di nostra intention che tal injustizia sia fatta e sia chi se volemo anche a noi mancho che ad esso dispiace ne per nessuno modo patir lo volemo. Et ritrovando cosi esser come vi a detto tal punicion de quelli serano torti faremo che la magnificencia sua laldira dire et anche sera ad exempio ad altri di non far ne presumerede tanta injusticia e dishonestade. Влада је обавештавала посланике да је писано у Ново Брдо, Приштину и Трепчу, да је наређена истрага, али не спомиње се подела на старе и нове трговце.

³⁴ О споровима о заклетвама и поротама уп. С. Ћирковић, *Дужници и дужнички затвор у средњовековној Србији*, Прилози КЈИФ 70 (2004) 3 – 26. О држави деспота Ђурђа, уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006².

мали број личности, сразмерно добро документованих пословним актима, тестаментима, уговорима итд. а само скупно запажају мале људе, чија се имена као тужилаца или тужених упознају тек из одлука о конзулатима. Веоватно је *старим трговцима* деспот сматрао оне имућне и ситуиране, с поседима и имовином у Дубровнику, док би се атрибут *нови* односио на онај мање угледни остатак.

Још је мање података који осветљавају ставове и менталитет тих стечених Дубровчана. Понешто долази до израза у тестаментима, који се јављају тек око 1400, и то прво код трговаца из Рудника, одакле су најраније и примани за грађане. Ни у једном тестаменту нема прилога српским црквама и манастирима, него се оставља „нашим“ или „латинским“. Иако су прописи Душановог законика и Закона деспота Стефана за Ново Брдо били врло строги у забрани преобраћања, ипак је било оних, који су, придружујући се Дубровчанима, направили тај корак.³⁵ У тестаментима има помена и завештања рођацима у свом месту или неком другом тргу Србије.

Нови трговци се вероватно могу препознати у онима који се влади обраћају српским писмима – *in idiomate slavo*, како их у Дубровнику региструју. Већ то што пишу властима српским језиком и ћирилицом издваја их од обичних Дубровчана. Они ће у тужбама наглашавати да су *раби и послушници господства ви*, да немају коме другом да се обрате осим Богу и њиховом господству. Ипак ће, наводећи имена сведока догађаја о коме пишу, рећи да су то *ваши Дубровчане*, као да сами себе не убрајају међу праве Дубровчане.

У оскудној грађи о трговцима у рударским местима у Србији има неколико података о одрицању и оспоравању грађанства неког од Дубровчана. Нарочиту пажњу заслужује тужба Ивана Каруча, чији је дућан напао, опљачкао робу и тукао тужитеља властелин Никола Соркочевећ. При томе је викао: удри ко је мој, ја ћу у Дубровнику и код Срба одговарати за то. Каруч се затим огорчено жали: *господо, никога не имам осветника разве Бога и господство ви, за моју срамоту коју примих од њих. И могах се осветити на месту, ну не хtex како да не изгубљу дел племенитог града Дубровника тере понесох ову срамоту сврх себе. У одмеравању између освете за сра-*

³⁵ О забрани преобраћања уп. С. Ћирковић, Католичке парохије у средњовековној Србији, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 240 -258,

моту и очување дубровачког грађанства он је дао предност лојалности граду.³⁶

Примери оспоравања статуса Дубровчанина редовно су повезани са неким сукобом. На самом почетку споменут је случај Ђурице Петровића, коме су нападачи говорили *да ја несам Дубровчанин са мојом братиом*. Две деценије касније слично се жалио Јаков Николић на царинике у Руднику. Њега они, како се жалио 1422, *изгнаше из божијег места и нашега пленујуће и за тои савише говорећи неси ти Дубровчанин и разбијајући ми кућу и силом дужнике узимајуће*. Јаков је примљен за грађанина, по свој прилици потицао је из Рудника, а свакако је живот провео у том месту, где је оставио тргове 1422 – 1453 до смрти. У Руднику је бивао цариник и више пута именован за судију.³⁷

Унеколико је необичнији случај који се десио Николи Томе Лукарића, у чије име је тужбу написао отац (*ser Thomas de Luca de Spaleto*). Негде крајем 1422. у Руднику је Николу напао Симко Маројевић, звани Лисичић, са Божићком Марковићем и слугом Маројем, вређао и тукао га и онда су га још код кефалије оптужили да је изазвао свађу и да му треба узети имање и везати га јер није Дубровчанин него је из Сплита. Кефалија је пошао кући Влатка Добровојевића, где се налазио Никола, да би га везао и узео му имовину. Међутим, Влатко Добровојевић, који је био ортак Николин, посредовао је код кефалије и он није затворио нити конфисковао Лукарића. *И на томе је остало* – каже се у тужби. Неспорно је било да је Никша потицао из Сплита, али баш из одлука о именовању конзула и судија види се да је био угледан трговац, којег је влада, почев од 1426, више пута именовала за конзула у Руднику.³⁸ С њим је као судија бивао исти Божићко, а са Симком Маројевићем заједно био је тужен у

³⁶ К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1892) 48; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма II*, 418-419.

³⁷ М. Динић, *За историју рударства I*, 561-562, 565 – 566, 571 – 574. Јаков се 1422. тужио на Влатка Добровојевића и Паока Миловчића, царинике рудничке. Споменик 11 (1890) 70; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма II*, 419 – 420; *Lamenta de foris* 5 f. 86. 3. IX 1422. Тражио је отворену књигу са печатом и да се формира конзулат, да се „учинили кунсулат“.

³⁸ *Lamenta de foris* 5 f. 122', 3. I 1423; А. Веселиновић, *Дубровачко мало веће о Србији (1415 – 1459)*, Београд 1997, према регистру под: *Lucari Nicola*.

неком другом спору. С једне стране, оптужба да није Дубровчанин него да је из Сплита била је довољан повод да кефалија предузме мере против њега. С друге стране, интервенција другог Дубровчанина довољна је била да предупреди веома озбиљне последице.

Исто је тако мало података о супротној појави, о одрицању од дубровачког грађанства. Радмил Радусиновић, који је трговао у Подрињу, одрицао се дубровачког грађанства када су га 1423. у Подзвонику кредитори салетели да плати дугове. Изјављивао је да је поданик Вукашина Златоносовића, војводе Богдана и жупана Драгише Дињичића.³⁹ Био је заиста у тесним везама са Дињичићима јер је 1424. једног земљака тужио Павлу Дињичићу. Том приликом је забележен са другим именом Бонић.⁴⁰ Али он није престао да буде Дубровчанин, оставио је трага у одлукама Малог већа 1419–1445. Живео је у Сребрници и излазио скоро сваке године, нарочито у ранијем делу своје каријере, пред конзула и судије, веома често као тужени заједно с другима, а који пут као тужитељ. Временом су се парнице проредиле, а 1439. и 1445. му је указана част да буде у судском колегијуму. Кад се све то узме у обзир, постаје јасно да је инцидент 1423. био тренутни покушај да се извуче од плаћања или да га одложи. Његов случај ипак није истоветан са раније споменутим случајем Никоја Минчетића, а представља и опомену истраживачима кад се баве идентитетом неке личности. Најчешће је био Радмил Радусиновић, али видели смо и *Бонић*, али и *Buinich*.

Против Тасовца Радмиловића је упућена жалба због тога што је своје земљаке оптужио великом судији деспотовом и Оливеру, кефалији приштевском, изјављујући да није више Дубровчанин него човек господина деспота. Велики судија је обавестио трговце у Приштини о томе и Тасовац је дошао са слугама (*fameglia*), опленио кућу и затворио тужитеља, за кога су трговци дали писмено јемство.⁴¹ Тасовац уопште није престао бити Дубровчанин, остављао је трага о

³⁹ *Lamenta de foris* 5 f. 134^v, 20. II 1423; Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља 231, 241.

⁴⁰ М. Динић, *За историју рударства* I, 495, становао је у Сребрници 663.

⁴¹ *Lamenta de foris* 14 f. 75^v, 26. III 1436: *Tassouaz scrisse lamento sora di nuy alo grando zudese del signor dispoto et a Oliuer chefalia in Pristina digando che piu el non e Raguseo salvo sono homo del signor despoto e lo zudesse scrisse ali mercadanti in Pristina che Tassouaz e homo del signor dispoto e venudo su fameglia e robomi la casa e ligome e li mercadanti me feceno pleziaria. E quella lettera ha li mercadanti la qual poretì creder.*

себи пуних 25 година (1426 – 1450), Дубровчанин је био 10 година пре инцидента о коме говори тужба. Свим раније наведеним случајевима оспоравања да је неко Дубровчанин заједничко је то што је оптужба, редовно нетачна у нашим случајевима, послужила као увод у вербално или физичко насиље и насртање на имовину. Тиме што је показано да човек није Дубровчанин он је постајао мета приватних прогона и то баш од стране Дубровчана.⁴² Случај Тасовца је утолико загонетнији што је одрицањем од статуса дубровачког грађанина, тиме што је постајао деспотов поданик, претендовао да има право да узима и затвара Дубровчане. Вероватно се спор тицао односа дужник – поверилац и начина доказивања величине дуга.⁴³

У тражењу мотива за прихватање дубровачког грађанства не треба превидети образложење одлуке Великог већа из августа 1449, кад је пооштрен поступак избора нових грађана.⁴⁴ Каже се да су почели многи од Словена са копна (*plures ex Sclavonibus terre firme*) обраћати Малом већу с молбом да постану грађани. Приписано је то лукавству, намери да се избегне плаћање царине за Словене (*dohane Slave*), што је подразумевало поданике држава и господара у залеђу. Каже се да је царинска стопа „недавно утврђена“. Молилац је убудуће морао добити двотрећинском већином Малог већа препоруку а коначну одлуку је доносило Велико веће двотрећинском већином под условом да је присутно било најмање 100 чланова. Споменута промена у царинској стопи код извоза уведена је непуна два месеца раније (20. јуна 1449). За дубровачке грађане је царина за извоз тканина и друге робе у Србију и Босну снижена на 3% од дотадашњих 4%, а за Словене је повећана са 6 на 12 %. Пооштрен је и поступак процењивања вредности робе. За нашу тему је од највеће важности закључак ове уредбе по коме се под Дубровчанима подразумевају само они који станују и имају породице у Дубровнику или на његовој територији; они из Дријева и други Дубровчани који немају станове и породице у Дубровнику подложни су плаћању царине за Словене (*dechiarando che Ragusei nostri, quanto al beneficio del presente ordine, solamente se intendano quelli chi hano le lor habitation e fameglie in Ragusi over in la tignuta de Ragusi. E simelmente li Narentini et altri*

⁴² Не сме се губити из вида једностраност наше грађе, познати су једино случајеви које су пријавили Дубровчани.

⁴³ О томе види расправу о дужницима и дужничком затвору из напомене 33.

⁴⁴ *Liber viridis*, изд. Б. Недељковић, Београд 1984, Сар. 428, ст р. 375-376.

Ragusei che non hano le lor habitation e fameglie in Ragusi over in la sua tignuta se intendano sotoposti al pagamento dela dicta doana schiava).⁴⁵

Као што се види, царинске повластице у Дубровнику нису се примењивале на оне који су живели у трговима Србије и Босне и није их није могао мамити да ступе међу „оне који се Дубровчанима називају“. Побуда ће ипак бити у положају у правном систему у ономе што је Трепчанин Иван Каруч формулисао као „део племени-тога града Дубровника“, што је обезбеђивало заштиту и место у правном систему.

Sima Ćirković

FROM THE OLD DUBROVNIK: CITIZENS BORN
AND CITIZENS MADE

Summary

The argument of the present paper starts from the Despot Đurađ Branković's 1433 request to the Dubrovnik deputies: *de voler cognoscer quali sono Ragusey e quali non, et sofrir non puo che alcuni Bossignani e Rasiani siano per Ragusey tratadi*, and from the assessment of a Dubrovnik noble, made in the court in 1443, that: *che se ben risguardiamo le due parte de populani de Ragusa non sono cittadini nativi ne creati per consegli. E pur in tuti li atti e fatti de la cita, e testimonianze e altro se anno et se reputano per cittadini Ragusei*. Then it relies on the research on acquiring citizenship in Dubrovnik (J. Kalić, 1961) and analyses of decisions on consulates, legal departments for dealing with feuds among the Dubrovnik citizens, in the squares of Serbia and Bosnia (M. Dinić, D. Kovačević-Kojić), attempting to explain a big difference between the citizens received (*cives creati*), and citizens that were part of the autonomous Dubrovnik legal system. The thesis that among the ones *chi per Ragusei se appellant* there was a considerable number of local population from mining and trading places and their vicinity is supported.

⁴⁵ *Liber viridis*, изд. Б. Недељковић, Београд 1984, Сар. 401, стр. 351 – 352. касније, 1455. забрањено је било да Дубровчани робу Словена приказују као своју и да заједно транспортују, стр. 408 – 409.

Десанка КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
САНУ
Београд

КАТАЛОНЦИ У ПОСЛОВИМА БРАЋЕ КАБУЖИЋ (САВОГА) 1426-1433*

Апстракт: Овај чланак је покушај да се прошире ранија сазнања о пословању Каталонаца у Дубровнику и то на основу извора који досада нису узимани у обзир. Ради се о трговачким књигама браће Кабужић (Савога) 1426-1433, најстаријем примјерку двојног књиговодства на простору Јужних Словена из Дубровачког архива.

Key words: Catalans, trade records of the Caboga brothers, Dubrovnik, Venice, Barselona, trade, wool, precious metals.

Дубровник је у првој половини XV вијека постао највећи трговачки, кредитни и занатски центар на западном Балкану и главни посредник у трговини између Балкана и Медитерана. То је вријеме када у Дубровник долазе и послују многи страни трговци, међу њима и Каталонци. О њиховом ангажовању у трговини вуном као и у другим пословима писало се у оквиру ширих тема утемељених на грађи из Дубровачког архива.¹ Међу њима, исцрпном обрадом, издваја се књига Ненада Фејића *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*.²

* Овај рад је објављен под насловом *Les Catalans dans les affaires de la compagnie Caboga (1426-1433)*, Acta historica et archaeologica Mediaevalia 26, Homenage a la Professora Dra. Carme Batlle i Gallart, Barcelona 2005, 759-766.

¹ К. Јиреček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjega vijeka*, Dubrovnik 1915; Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI в.*, Београд 1932; Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, Историјски часопис XVIII (1971) 8; М. Спремић, *Дубровник и Арагонци 1442-1495*, Београд 1971; Б. Храбак, *"Дубровачко" сребро у Италији и Каталонији у XIV, XV и XVI веку*, Историјски гласник 1-2 (1980) 57-78; В. Храбак, *Učešće Katalonaca u dubrovačkom prometu zrnastom hranom, solju, metalima, koraljima i kreditima*

Овај чланак је покушај да се прошире ранија сазнања о половању Каталонаца у Дубровнику и то на основу извора који до сада нису узимани у обзир. Ради се о трговачким књигама браће Кабуџић (Saboga) 1426-1433, најстаријем примјерку двојног књиговодства на простору Јужних Словена, такође из Дубровачког архива.³

Као и многи други Дубровчани, браћа Кабуџић, Никола и Лука, бавили су се извозом племенитих метала из рудника Србије и Босне, који управо у првој половини XV вијека достижу врхунац развоја.⁴ У времену од децембра 1426. до почетка 1433. године, браћа Кабуџић извезли су сребра, гламског сребра и злата из Србије, и у мањим количинама сребра из Босне, у вриједности од око 100.000 дуката на италијанска тржишта, највише у Венецију.⁵ Поред племенитих метала бавили су се и извозом воска. Њихово трговачко друштво није било заинтересовано за трговину вуном, као ни за производњу тканина у Дубровнику.

(do 1520. godine), *Anali XXII-XXIII* (Dubrovnik 1985) 41-78; M. Spremić, *Dubrovnik e gli Aragonesi 1442-1495*, Palermo 1986; N. Fejić, *Les Catalans à Dubrovnik et dans le bassin adriatique à la fin du Moyen Age*, *Anuario de estudios medievales* 24 (Barcelona 1994) 329-452; Isti, *Les Espagnols à Dubrovnik, Les immigrants et la ville*, Strasbourg 1996, 83-90.

² Н. Фејић, *Шпанија и Дубровник у средњем веку*, Београд 1988.

³ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga) 1426-1433*, *Споменик САНУ СXXXVII*, Одељење историјских наука 11 (Београд 1999).

⁴ М. Динић. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955; 1962; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales, économies, sociétés, civilisations* 2 (Paris 1960) 249-250; S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 2, *Precious Metals in the Age of Expansion*, Stuttgart 1981, 42-43; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад 2002; D. Kovačević-Kojić, *Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie : estimation de la production (XIVe – XVe siècle)*, *Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert : Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhaus*. – Bozen/Bolzano 2004, 87-93.

⁵ D. Kovačević-Kojić, *Les métaux précieux de Serbie et de Bosnie*, 91.

Због тога се поставља питање какве су биле пословне везе између браће Кабужић и Каталонаца, који се јављају у њиховим трговачким књигама. Ради се о именима тринаесторице Каталонаца, који су живјели у Дубровнику или у Венецији, а већина их је већ позната из осталих дубровачких извора.

Међу њима треба издвојити оне Каталонце за које се у трговачким књигама браће Кабужић воде посебне партије са њиховим личним рачунима. То су Бернардо Гаскиљ (*Bernardo Gaschigl, di Gaschigl, Gaschigli*), Франческо Понци (*Françescho Ponçi, Ponço*), Иван Бруљо (*Goan Bruglo, Brugle, Brugles, Brugli, Bruogl*), Иван Рипољи (*Goan Ripogl, Ripogli, Ripoglo*) и Михил Лорландо (*Michil Lorlando*). Сви су они живјели дуже или краће у Дубровнику и оставили значајне трагове у Дубровачком архиву. Неки од њих су били прокуратори великих каталонских трговаца из Барселоне, Тортозе и Венеције. Иначе, као и други Каталонци из Дубровника, одржавали су пословне везе са својим сународницима, нарочито у Венецији, а и у другим градовима.

Бавили су се првенствено трговином вуне, али су учествовали и у производњи тканина у Дубровнику, те су на тај начин остваривали велике зараде. То им је омогућило да знатна средства инвестирају у кредитну трговину, иначе веома развијену у оно вријеме у Дубровнику. Зајмове су давали у првом реду ткачима, чија је производња овисила од кредита потребних за набавку вуне.⁶

Бернардо Гаскиљ из Тортозе један је од најистакнутијих трговаца у продаји, преради вуне и производњи тканина у Дубровнику у другој и трећој деценији XV вијека. Такође се бавио трговином коралима, као и разним кредитним трансакцијама. На основу грађе из Дубровачког архива, односно књига задужења (*Debita*), установљено је да је потраживао у Дубровнику 7.025, а дуговао 1.283 дуката.⁷ Међутим, обим његових послова у оквиру сарадње са браћом Кабужић био је још већи и износио је 12.500 дуката, а од тога је 9.050 дуката достављено Каталонцима настањеним у Венецији. Послије Бернарда Гаскиља, по укупном обиму њихових послова изражених у дукатима, налазили су се Иван Бруљо (2.550), Иван Рипољи (1.417),

⁶ Н. Фејић, *Шпанија и Дубровник*, 128-131, 133-136, 138-139, 145.

⁷ Исто, 129.

Франческо Понци (650) и Михил Лорандо (150). Потребно је нагласити да су сви наведени трговци имали исти начин пословања као Бернардо Гаскиљ, само у нешто мањем обиму.⁸

Дакле Каталонци, компањони браће Кабужић у Дубровнику, у времену од 1427. до почетка 1433. године, учествовали су током шест година у новчаним операцијама у износу од 18.146 дуката. Од тога је 16.093 дуката дозначено на име Каталонаца из Венеције.

Међу члановима великих каталонских породица настањених у Венецији било је и оних који су пословали са браћом Кабужић. Они су често, посредством прокуратора, својих земљака, одржавали живе трговачке везе са Дубровником. Такав је случај са Франческом (*Françescho*), из породице Кастелтон (*Chasteglon*), становником Венеције. Његови прокуратори у Дубровнику били су Иван Бруљо и Иван Рипољи. Пиеро Босо (*Piero Boso, Vocho*), грађанин Тортозе, конзул Каталонаца у Сењу, сарађивао је у Дубровнику са Бернардом Гаскиљом, а само у једном случају са Иваном Бруљом и Иваном Рипољијем. Михил Лорландо је кратко, само 1431. године, боравио у Дубровнику. Иван Монторнесе (*Goan, Gouan Montornese*) спомиње се када је тражио дозволу да дође у Дубровник, али није сигурно да је у њему и боравио.⁹ За осталу тројицу – Антонија Чавалџа (*Antonia Çauagl, Çaugl, Çavales, Caugl, Gauval, Gauvalas*), Франческа Гавиља (*Françescha Gavuil, Gavnil*) и Пиера Гавиља (*Piera Gauigl, Gauagl, Gavuil, Gavil, Sevagl, Sauigl, Savila*) нема података о њиховом боравку у Дубровнику.

Сарадник браће Кабужић у Венецији био је и Роберто Алдобранди (*Ruberto, Ruperto Aldobrandi, Alibrandi, Alinbrandi*) из Фиренце, грађанин Барселоне. Једном приликом од дубровачког Великог вијећа добио је дозволу да лично или посредно, бродовима донесе вуну и другу робу у Дубровник, али није познато да ли се њоме икад користио.¹⁰

Обим трговине Каталонаца у Дубровнику било је могуће утврдити на основу дубровачких докумената. Међутим, ти исти до-

⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге*, 172, 184, 210, 242, 300, 332 (*Bernardo Gaschigl*); 174, 260, 276, 316 (*Goan Bruglo*); 280, 298, 352, 353 (*Goan Ripogl*); 210, 330 (*Françescho Ponçi*); 324 (*Michil Lorlando*).

⁹ Н. Фејић, *Шпанија и Дубровник*, 136, 143-145.

¹⁰ Исто, 140.

кументи не пружају податке о обиму пословања Каталонаца настањених у Венецији, чак и оних који се јављају у дубровачким изворима. О томе први пут долазимо до одређених сазнања тек на основу трговачких књига браће Кабужић. Као што је већ речено, у готовини или мјеницама, и то у времену од 1427. до 1433. уплаћено је 16.093 дуката и то највише Пиеру Босу (5.875), Антонију Чавалју (3.950), Франческу Кастелону (2.450), Роберту Алдобранду (2.504), а осталим трговцима испод 1.000 дуката.¹¹ Овдје је изложен обим послова Каталонаца настањених у Венецији само са једном компанијом и то браће Кабужић, иначе осредњих дубровачких трговаца у посредничкој трговини између Балкана и Медитерана.

Такве трансакције су се обављале преко пословних партнера браће Кабужић, који су боравили и трговали у Венецији. Радило се о крупним трговцима као што су Антоје Добросава (*Antonie, Antonio di Bon, Dobrosau*), Ратко Божићковић (*Ratcho di Nadal, Božićković*), Паскоје Лукин (*Pasqual, Paschoie di Lucha*), Влахо Радосава (*Biasio d'Alegreto, Alegretto di Radosau*). Првенствено су се бавили продајом племенитих метала из Србије и из Босне, које су им достављали браћа Кабужић. У сваком случају, они су несумњиво имали покриће за подмиривање свих обавеза браће Кабужић према Каталонцима из Венеције. Тако је, на примјер, 1432. године, један дубровачки трговац послао у Венецију Влаху Радосава гламског сребра у вриједности од 278 дуката, с тим да од овог износа исплати Каталонцу Франческу Гавиљу 200 дуката, а остатак од 78 дуката да се заведе на рачун компаније браће Кабужић.¹²

Дакле, у том пословном ланцу, поред Каталонаца у Дубровнику, којима су биле повјерене одређене новчане операције браће Кабужић, били су укључени и поједини трговци преко којих су браћа Кабужић продавали племените метале у Венецији. Истовремено, ови трговци били су задужени да у име компаније браће Кабужић доста-

¹¹ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге*, 266, 276, 273, 294, 300, 332, 352 (*Piero Boso*); 184, 210, 242 (*Antonio Chauagl*); 242, 245, 260, 280, 298, 334, 338, 352 (*Françescho Chasteglon*); 260, 266, 268, 300, 304 (*Ruberto Aldobrandi*); 298, 330 (*Piero Gauil*); 174, 184 (*Goan Montornesse*); 348 (*Françescho Gauil*).

¹² Исто, 339, 348, 349.

вљају готовину или мјенице каталонским трговцима из Венеције. Затим су овај новац наплаћивали од браће Кабужић у Дубровнику.

Као што се види из досадашњег излагања, све новчане трансакције обављале су се искључиво у Венецији, главном финансијском центру оновремене Европе. Често је изричито навођено да се исплата мора обавити у Венецији, а понекад је о томе постојао и претходни договор. Ове новчане операције обављале су се на два начина, и то плаћањем готовим новцем (*denari, chontadi, chontadi oro, moneda grosso*) или мјеницама (*litera di chanbio, letera di chanbio, una di chanbio*). Мјеница је у кредитној трговини Дубровника у то вријеме заузимала све значајније мјесто. Нарочито се употребљавала када су кредитори Дубровчана били страни трговци настањени у градовима Италије, првенствено у Венецији.¹³

У погледу монете, било да се ради о готовини или о мјеницама, износ је увијек изражаван у дукатима. Само у једном случају гдје се радило о перперима, одређен је однос – перпера према венецијанском дукату, да би на крају овај износ био изражен у дукатима.

Трговачке књиге браће Кабужић пружају нам и драгоцјена сазнања о именима банака у Венецији са којима су сарађивали Каталонци из Дубровника, као и они из Венеције. Тако је Бернардо Гаскиљ 12. новембра 1427. године посредством Антоја Добросава, уплатио 250 дуката Ивану Монторнесу "*in bancho di ser Goane Horsini e chompagni (Giuanì Horsin e chompagni)*". Четири дана доцније, поново преко истог посредника у Венецији, Бернардо Гаскиљ је доставио Антонију Чавалу 600 дуката "*in bancho di Priuli*".¹⁴ У оба случаја ради се о банкама у Венецији веома познатим у оно вријеме.

Није могуће утврдити да ли се мјенице упућене Каталонцима у Венецији јављају као инструмент плаћања или инструмент кредита. Као што је познато, мјеница не открива поријекло новчане обавезе. С правом се претпоставља да је цјелокупна трговина вуном, која је стизала из Каталоније, обављана у Дубровнику путем мјеница, при чему су исплате врло често вршене каталонским трговцима настањеним у Венецији.

¹³ М. Spremić, *Dubrovnik e gli Aragonesi*, 204-214.

¹⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге*, 181-184.

На тај начин послује и Иван Рипољи, један од компањона браће Кабужић. Он је 1428. године издао, преко једног посредника, Пиеру Босу у Венецији, у два наврата мјенице да регулише куповину вуне и то у износу од 175 и од 400 дуката.¹⁵ Исто тако, у току 1431. године, у име браће Кабужић, Иван Рипољи је исплатио 100 дуката Петру Пантели, који је организовао и водио производњу тканина у Дубровнику.¹⁶ Вјероватно се у овом случају такође радило о куповини тканина. Поред тога, Иван Рипољи обављао је разне друге послове у вези са трговином вуном.¹⁷ И Бернардо Гаскиљ је посредовао између компаније браће Кабужић и Петра Пантеле.¹⁸

Познато је да су вишкове, које су у Дубровнику остварили трговином вуне, Каталонци инвестирали у кредитну трговину. Из извора није лако докучити шта су све каталонски трговци куповали за вуну коју су у великим количинама довозили у Дубровник. Поуздано се зна да је вуна са Пиринеја у Дубровнику често плаћана сребром. Поред тога, иако оскудни, подаци сачувани у Дубровачком архиву довољно свједоче о улагању Каталонаца у трговину племеним металима из Србије и Босне.¹⁹

Међу њима се нарочито издваја Бернардо Гаскиљ. Из књиге контролора дубровачке ковнице новца, сачуване само за 1422. годину, сазнајемо да је он у току 1422. године положио у дубровачку ковницу новца 2 литра и 1 унчу. Према одредбама локалних власти из којих су били изузети Млечани, одређена количина сребра морала се давати ковници да би се добила дозвола за извоз. Раније се сматрало да је овај проценат износио 6% и да је према томе Бернардо Гаскиљ у току 1422. године извезао, у данашњим мјерама, само 11 кг сребра.²⁰ Међутим, новија истраживања показују да обавезан проценат сребра није био 6% већ само 0,5%.²¹ Према томе, количина

¹⁵ Исто, 266, 280, 281.

¹⁶ Исто, 266, 294, 299.

¹⁷ Исто, 292, 299, 306.

¹⁸ Исто, 301, 314, 318, 319.

¹⁹ М. Spremić, *Dubrovnik e gli Aragonesi*, 90-93; N. Fejić, *Les Catalans à Dubrovnik*, 445.

²⁰ N. Fejić, *Les Catalans à Dubrovnik*, 446.

²¹ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге*, 173, 191, 209, 284, 294, 302, 323.

сребра, коју је 1422. године извезао Бернардо Гаскиљ, била је знатно већа и прелазила је 133 кг сребра. Његово ангажовање у трговини сребром наставља се и у току идућих година. У марту 1428. године Мало вијеће у Дубровнику донијело је одлуку да се дозволи Бернарду Гаскиљу извоз сребра, под условом да плати предвиђени порез.²²

Из трговачких књига браће Кабужић сазнајемо да су се послови Бернарда Гаскиља, у вези са трговином сребра, поред Дубровника, одвијали подједнако и у Венецији. Тако је 1431. године Бернардо Гаскиљ продао у Венецији сребро за суму од 34 дуката.²³ Идуће, 1432. године, Дубровачнин Лука Бунџић обавезао се да ће за примљено сребро исплатити Бернарду Гаскиљу 306 дуката у Венецији.²⁴ Такође у Венецији, Бернардо Гаскиљ је платио осигурање за сребро упућено Луки Бунџићу, које је иначе износило до 3%.²⁵ Тако постепено добијамо заокружену слику о једном Каталонцу, који се веома успјешно бавио трговином племенитим металима из Србије и Босне у Дубровнику и Венецији.

Многе каталонске лађе на путу за Венецију свраћале су у Дубровник, али није познато да ли су том приликом преузимале робу за даљи транспорт. Тим прије је занимљив податак о превозу одређене количине сребра браће Кабужић каталонском лађом из Дубровника за Венецију. Наиме, 22. августа 1431. године послата је бродом Каталонца Пиера Маурина (*Piero Maurino*) у Венецију (*viago di Venexia*) пошиљка од 52 литре, 7 унчи и 2 аксађе сребра у вриједности од 395 дуката и 15 гроша, с тим да се испоручи Антоју Добросаву. Пошто је сребро продао за суму од 413 дуката и 24 гроша, Антоје Добросав је затим, по налогу Ивана Бруља, доставио споменутом Пиеру Маурину мјеницу у вриједности од 800 дуката. Вјероватно да је у транспорту, поред сребра, било и неке друге робе.²⁶

Компанија браће Кабужић продала је у Венецији Каталонцу Франческу чисто злато (*horo fino*) и то у количини 2 литре, 5 унча, 5 аксађа по цијени од 7 дуката и 10 гроша за једну унчу, што је укупно

²² N. Fejić, *Les Catalans à Dubrovnik*, 446.

²³ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге*, 315, 318.

²⁴ Исто, 137, 304, 333.

²⁵ Исто, 93, 273, 334.

²⁶ Исто, 283, 314-317.

износило 217 дуката и 17 гроша.²⁷ Браћа Кабужић, поред сребра и гламског сребра из Србије, извозили су и чисто злато. Очигледно је да су Каталонци који су живјели и трговали у Венецији, као и они настањени у Дубровнику, били заинтересовани за трговину племенитим металима из Србије и Босне.

Остаје отворено питање да ли је нешто од сребра и злата из Србије и сребра из Босне, које су куповали Каталонци из Дубровника и из Венеције, стизало и до каталонских лука. У том погледу ставови истраживача остају подијељени. Једни сматрају да је превоз сребра са Балкана могао бити прекинут у сваком моменту у некој од медитеранских лука прије него што би стигао у Каталонију.²⁸ Други опет заступају гледиште да се из Дубровника преко Јужне Италије и Сицилије, сребро ипак извозило у западни Медитеран и у Каталонију.²⁹

У досадашњим радовима, заснованим на истраживањима грађе из Дубровачког архива, није било трага о постојању трговачких веза између Каталонаца у Дубровнику са компанијом браће Кабужић. Тек из њихових трговачких књига сазнајемо да су Каталонци у Дубровнику, као и они у Венецији, укључујући и трговину племенитим металима, заузимали значајно мјесто у пословима ове компаније. То даје основу за претпоставку да је трговинска размјена између Дубровчана и Каталонаца у Дубровнику и Каталонаца у Венецији била још интензивнија него што се о томе до сада знало. У трговачким књигама браће Кабужић наводе се такође и имена банака у Венецији (*in bancho di ser Goane Horsini; in bancho di Priuli*) са којима су Каталонци из Дубровника и из Венеције обављали новчане трансакције.

²⁷ Исто, 275, 350.

²⁸ N. Fejić, *Les Catalans à Dubrovnik*, 445, 447.

²⁹ J. Тадић, *Историја Дубровника*, 308; M. Spremić, *Dubrovnik e gli Aragonesi*, 273-281; Isti, *Der Metallexport Ragusas von Balkan in den Mittelmeerraum im 14/15 Jahrhundert*, *Der Tiroler Bergbau und die Depression der europäischen Montanwirtschaft im 14. und 15. Jahrhundert : Akten der internationalen bergbaugeschichtlichen Tagung Steinhaus*. – Bozen/Bolzano 2004, 206.

Desanka Kovačević Kojić

CATALANS IN THE CABOGA (KABUŽIĆ) BROTHERS' BUSINESS
(1426-1433)

Summary

This paper attempts to extend what was previously known about the business dealings of Catalans in Dubrovnik, based on the data previously ignored. These are trade records of the Caboga brothers (1426-1433) from the Dubrovnik Archive, the oldest preserved copy of double accounting in the area inhabited by South Slavs. From the trade records of the Caboga brothers, who dealt in precious metals from Serbia and Bosnia, we find out that Catalans from Dubrovnik, as well as the ones from Venice, played an important role in their business. Trade between the citizens of Dubrovnik and Catalans in Dubrovnik and Venice, including trade in precious metals from Serbia and Bosnia, was undoubtedly more developed than previously assumed. From the Caboga brothers trade records, we also find out about the financial transactions that took place in Venice, as well as about the names of the banks in Venice (*in bancho di ser Goane Horsini; in bancho di Priuli*), where the Dubrovnik and Venice Catalans had their business.

Момчило СПРЕМИЋ
САНУ
Београд

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И “ГОСПОДИН” ЂУРАЋ БРАНКОВИЋ

Апстракт. У раду се разматрају односи између деспота Стефана Лазаревића и “господина” Ђурђа Бранковића у прве три деценије 15. века. До 1411. године ти односи су били непријатељски, да би, након измирења, били срдачни и присни до краја деспотовог живота. У раду су посебно проучавани млетачки документи између 1422. и 1427. године, који се односе на српско-млетачка разграничења у Зети. У име српске државе, преговоре је водио “господин” Ђурађ, који је у почетку иступао у име деспота, а касније све чешће у своје име.

Key words: Serbia, Zeta, Venice, Turkey, despot, “sir”, reconciliation, contract, embassy, delimitation.

Покојна Ружа Ђук бавила се српско-млетачким односима у позном средњем веку. Из те научне области објавила је више радова, међу којима је најзначајнија докторска дисертација “Србија и Венеција у 13. и 14. веку”. Посвећујући овај прилог њеној успомени, скренућу пажњу на неке српско-млетачке везе, које бацају нешто светла на односе између деспота Стефана Лазаревића и “господина” Ђурђа Бранковића.

*

Већ је уочено да је Косовска битка 1389. године посредно донела политичку корист Вуку Бранковићу. “Вук је настојао да својом личношћу и својом облашћу испуни ону празнину која је настала после погибије кнеза Лазара”.¹ Ширио је своју Област и за Дубровчане и Млечане био је, после 1389. године, најважнији српски госпо-

¹ Историја српског народа, 2, Београд 1982, 48 (С:Ђирковић).

дар. Лазаревићи су били потиснути у други план. Ипак, док је Вук био жив, није било отвореног непријатељства с наследницима кнеза Лазара. Он сам морао се до 21. новембра 1392. године потчинити султану, али није, као кнез Стефан, учествовао у биткама на страни Бајазита I. Док је овај ратовао на северним границама Царства, Вук је пошао путем отпора. Зато је султан решио да га сатре. Према каснијем М. Орбину, кнегиња Милица се “обратила Турчину”, који је Вуку “одузео земљу” и бацио га у тамницу. У њој је умро 6. октобра 1397. године.² Султан је дао “синовима кнеза Лазара” Област Бранковића, задржавши за себе само неке стратегијски важне тврђаве. Вуковој жени и деци оставио је толико поседа “да би могли некако живети”.³ Тим поклонима створени су предуслови за будуће сукобе Лазаревића и Бранковића.

Госпођа Мара и синови успели су пред Ангорску битку, подижући благо у Дубровнику и Котору, да откупе своје поседе. Вукови синови примили су обавезу плаћања харача и давања војне помоћи султану. У бици код Ангоре 28. јула 1402. године борили су се на страни истог врховног господара браћа Стефан и Вук Лазаревић и браћа Гргур и Ђурађ Бранковић, представници две већ завађене породице. По повратку, Стефан је у Цариграду, где је добио деспотску титулу, “свезао” и бацио у тамницу сестрића Ђурђа.⁴ Сестрић је успео да се ослободи затвора и да побегне султану Сулејману I, који је постао господар европског дела Турске. Затим се, заједно с одредом Турака, брзо вратио у своју земљу и сачекао ујаке. У новембру 1402. приметна се битка између Бранковића и Лазаревића на Косову, у грачаничком крају, ба два различита места. Победу је однео деспот Стефан. Наравно, тиме нису завршена непријатељства. У току 1403/1404. деспот је “пленио” Ситницу. И каснији М. Орбин зна да деспот “Ушавши, наиме, у земљу Ђурђеву, тешко је опустоши”.⁵

² М. Динић, Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 26, св. 1-2 (1960) 17-18 = Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 162-163.

³ М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 102.

⁴ Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или турска хроника, Споменик Српске академије наука и уметности, 107 (1959) 21.

⁵ М. Орбин, н.д, 105.

Иако су се Лазаревићи и Бранковићи 1404. привремено измирили, у постангорском периоду водили су различиту политику. Мада је деспот Стефан остао у обавези плаћања годишњег данка и давања војне помоћи султану, приближио се Угрима и постао њихов вазал. Од краља Жигмунда добио је Београд, који је узео за престоницу, затим пространи мачвански Банат, као и поседе у Угарској, које су чинили градови, села, рудници. Као краљев вазал, одлазио је на будимски двор и учествовао у раду угарских државних сабора. За то време Бранковићи, дубоко на југу, из свога Вучитрна, нису могли мењати политику. Остали су вазали султана Сулејмана I, коме су повремено одлазили на подворење. Почетком 1406. код њега су били Ђурађ и Гргур. Ђурађ се вратио, док је Гргур “остао код господара”.⁶

Водећи политику различиту од деспота Стефана, Бранковићи су 1409. подржали побуну Вука Лазаревића против брата. Тако је каква-такав мир између две породице пукао као мехур од сапунице. Добивши војску од султана Сулејмана I, Вук је, по речима М. Орбина, дошао у Србију “у пратњи Ђурђа Вуковића”.⁷ Деспот Стефан је, уз помоћ Угара, провалио у Област Бранковића и спалио Приштину. Али, напуштен од многе властеле, морао је да препусти брату јужну половину државе, која се граничила са земљама Бранковића. “И отада брат његов Вук”, записао је Константин Филозоф, “са одељеном му облашћу и благородним који су с њиме, служаше Сулејману, *са сестрићима својим*”⁸ Такво стање није дуго потрајало – брзо је дошло до промене.

У борбама за турски престо, султан Муса погубио је већ 1410. Вука Лазаревића. То је омогућило деспоту Стефану да припоји област брата, а тај догађај имао је далекосежне последице по окупљање српских земаља у оквиру Деспотовине.⁹ Тако је држава де-

⁶ Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма (даље: Повеље и писма), 1/1, Београд-Ср. Карловци 1929, 155-156.

⁷ М. Орбин, н.д, 105.

⁸ Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српског, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва, 42 (1875) 291-292=Превод: Старе српске биографије 15. и 17. века, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 90.

⁹ М. Благојевић, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, Зборник радова Византолошког института, 21 (1982) 197=Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност, Београд 2004, 373.

спота Стефана поново оивичавала Област “господина” Ђурђа. Уз деспота је био и “кесар” Угљеша, који је држао Иногошт, Врање и Прешево. Узгред буди речено, византијски цар Манојло II 1410. потврдио је Стефану деспотску титулу.

По “господина” Ђурђа 1411. година била је посебно тешка. Почетком те године удављен је султан Сулејман I, његов врховни господар, кога је од Ангоре верно служио. Далеко од куће, борио се час уз Мусу, час бежећи од њега, јер је био права “дивља звер”. Једини мушки члан породице Бранковић био је на ивици опстанка. У Турској га је гонио Муса, а у Србији је постојала опасност да га нападне деспот Стефан. У борби са два противника није било изгледа за успех, или, како лепо каже Константин Филозоф: “Јер се Ђурађ бојаше да не буде гоњен са обе стране”. Зато је 1411. из ратног табора “послао својој мајци, да се измири са Стефаном и да утврде да живе како приличи благочастивима”. Описујући опсаду Селимврије у јесен 1411. године, Константин Филозоф истиче да је Ђурађ послао поруку мајци “раније”. То је свакако било после смрти султана Сулејмана I у фебруару 1411. Понуда је прихваћена, а тај чин Константин Филозоф описао је речима “деспот га прими као отац са сином многожељеним”.¹⁰ Измирење је постигнуто пре 19. јула 1411. године, дакле у време када је Ђурађ био ван Србије.¹¹ Посредник је била госпођа Мара, Ђурђева мајка а Стефанова сестра, која је најтеже подносила сукоб две породице. Она је, у одсуству сина, управљала Облашћу Бранковића.

Преокрет у Ђурђевој политици није био само измирење већ потчињавање деспоту Стефану. Све слабији сестрић погнуо је главу пред све моћнијим ујаком. Не из љубави према њему, већ из жеље да се спасе пропасти. Иако су разлози били политичке природе, ипак треба рећи да су и емотивни узроци утицали на измирење два блиска сродника. При томе је Ђурђу било лакше да погне главу када је био далеко од ујака. Помирење је била ретка појава крајем 14. и почетком 15. века, у време сукоба српских обласних господара. Ово је,

¹⁰ Константин Филозоф, н.д, 301; превод, н.д, 99.

¹¹ Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скопског научног друштва, 21 (1940) 70; Историја српског народа, 2, 116 (М. Благојевић).

ипак, био посебан случај. Мада је измирење била Ђурђева капитулација, оно је истовремено био његов добар потез. Њиме се не само одржао, већ се на хоризонту указивала прилика наслеђивања српског престола, пошто деспот Стефан није имао деце. Његов најближи мушки сродник био је Ђурађ. Престо је могао, међутим, добити само ако заслужи својим будућим понашањем.

Узгред буди речено, док су се ујак и сестрић мирили, деспот Стефан је (највероватније 1411. године) добио од угарског краља Сребреницу, богати рудник у источној Босни, који је доносио велике приходе. За то време Ђурђева највећа брига била је како да се врати у отаџбину. У пролеће 1412. пребацио се млетачком лађом у Солун. Даље није могао, јер су Турци запосели главне путеве. Пошто се у граду задржао око пола године, изгледа да је тада упознао Јерину (Ирину) Кантакузин. Можда је тада и уговорен брак. Након измирења с ујаком његов положај био је много бољи, па је могао да добије невесту из византијске царске куће, која је била у сродству с владајућом династијом Палеолога. С друге стране, византијска царска принцеза пошла је за будућег наследника српског престола.¹²

После силних перипетија, “господин” Ђурађ се 23. октобра 1412. вратио кући. Када је дошао ујаку, “неисказана радост јављаше се” и од “тада могли су се видети као отац и син радујући се”.¹³ Ујак је, дакле, пригрлио сестрића као сина. Из цитата Константина Филозофа може се закључити да је “отац” био по рангу старији владар, а “син” млађи владар. Деспот је, дакле, истакао своју врховну власт, коју је Ђурађ признао. Али, деспот Стефан није подчинио својој власти Област Бранковића, нити је окрњио власт сестрића у крајевима наслеђеним од Вука.

Измирењем деспота Стефана и “господина” Ђурђа помирила су се два султанова вазала. Сваки је задржао своје, посебне, обавезе према Порти. За Ђурђа су почивале на уговору који је још његов отац склопио с турским царем. Султанова права и приходи нису смели бити окрњени.

Убрзо је између ујака и сестрића успостављена веома присна сарадња. Мада је Ђурађ имао своју ковницу и царину, већ почетком

¹² М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 59-64.

¹³ Константин Филозоф, н.д, 304; превод, н.д, 101-102.

1414. била је на снази његова наредба да новац деспота Стефана слободно циркулише у његовој Области и да га нико не сме одбијати.¹⁴ У јулу те године деспот је боравио у Приштини, главном месту Бранковића. Можда се тај боравак може повезати с чињеницом да је Ђурађ баш од те године и формално преузео врховну власт у породици.¹⁵ Већ од следеће године Дубровчани су му писали “Славному и велможному господину Ђурђу Вуковићу”.¹⁶ Није искључено да се ујак том приликом детаљније упознао с предстојећом свадбом сестрића. Као што је познато, она је прослављена крајем те године. Дубровачким поклицарима, који су ишли с честиткама и поклонима, наложено је да најпре посете деспота и честитају “свадбу његовог сестрића као сина”.¹⁷

Иако је Ђурађ успоставио присне везе с деспотом, носио је тежи терет од ујака. Тај терет био је присуство Турака у његовој Области. Још од Вуковог слома, била је под руком скопског крајишника, а, како по свему изгледа, већ крајем 14. века у њој су постављени темељи турских вилајета. Турске посаде биле су у Звечану и Јелечу, које су већ имале своје тимаре. Од 1396. кадија се налазио у Глухавици, а од 1399. турски кефалија у Звечану. Област је за Турке имала изузетно важан стратегијски значај за упаде у Босну и северну Србију.

Турци су у Области Бранковића реметили уобичајени трговачки промет и убирали приходе. Примењивали су “преузам”, тј. колективну одмазду према дубровачким трговцима, што је 1405. изазвало бурно реаговање дубровачких власти код госпође Маре.¹⁸ Она је зазирала од Османлија, пре свега од скопског намесника Пашајита, који је 1409. имао удела у Трепчи од четвртине рударске топионице (“кола”) Јунија Соркочевића.¹⁹ Осим тога, држао је царину на

¹⁴ “perchè l’ signor Zorzi vuol che coran (динари деспота-М.С.) per tuto el suo paese, e che nesun non li alsi refudar”. N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XV siècle (даље: Notes et extraits), II, Paris 1899, 144.

¹⁵ М. Благојевић, Савладарство, 205-206.

¹⁶ Повеље и писма, 1/1, 163.

¹⁷ Notes et extraits, II, 148.

¹⁸ М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 77-78.

¹⁹ М. Динић, Трепча у средњем веку, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 33, св. 1-2 (1967) 4, 8 = Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 401, 406.

Лиму, у Вучитрну, Добријеву. Наследио га је 1413. син Исак-бег, који је у наредним деценијама био главни носилац турских освајања.²⁰ Успостава јединства у Османлијској царевини под Мехмедом I само је појачала турски утицај у Области Бранковића. Османлије су 1415. сигурно држали Звечан, у који су довели угарске заробљенике из Босне.²¹ У Приштини је 1421. седео њихов кадија. Дубровачки трговци у Области Бранковића почели су да се обраћају непосредно Порти. Сенат је баш 1421. саветовао својим поданицима у Приштини да, због својих невоља, пошаљу некога између себе турском цару.²² У Приштини су 1423. Османлије држале царину и имали свој суд.²³ Турских тимара било је у околини Раса и Сјенице, њихови чиновници убирали су приходе од сјеничких Влаха и од Никшића у Полимљу. Османлијске територијалне оазе у Области Бранковића улазиле су у склоп Крајишта скопског санџак-бега. Према томе, добар део прихода од земље, рудника, царина, глоба, у земљи Бранковића припадао је Турцима. Не може се утврдити шта је од прихода остајало Бранковићима. У њиховој земљи није била само српска већ српско-турска управа.

Српско-турска управа није постојала у земљи деспота Стефана. Није било османлијских територијалних оаза, нити је деспот делио приходе са Турцима. Још је добијао приходе од поседа и рудника у Угарској. Једина његова обавеза била је плаћање годишњег харача султану. Али, без обзира на Турке, приходи “господина” Ђурђа од рудника и тргова у целини били су знатно мањи од прихода деспота Стефана. Ново Брдо и Сребреница били су рударски колоси, па је сваки од њих давао приходе као целокупно рударство Области Бранковића. Како показују истраживања И. Божића, у другој и трећој деценији 15. века послови Дубровчана у земљи деспота брзо су расли, а осетно опадали у Ђурђевој Области. У земљи Лазаревића 1416. забележено је 147 дубровачких трговаца, следеће 1417. године

²⁰ Гл. Елезовић, Турски споменици у Скопљу, Гласник Скопског научног друштва, књ. 1, св. 1 (1925) 139-141.

²¹ J. Gelcich-L. Thallöczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 251. Уп. С. Ћирковић, Две године босанске историје (1414-1415), Историјски гласник, 3-4 (1953) 36.

²² И. Божић, Дубровник и Турска у 14 и 15. веку, Београд 1952, 32.

²³ М. Динић, Област Бранковића, 27 = Српске земље у средњем веку, 174.

254, а 1419. 359. Однос према Области Бранковића био је 1421. године 295:136 у корист земаља Лазаревића.²⁴ Када се говори о полету српске Деспотовине после успостављања мира 1413. године, мисли се на државу деспота Стефана.

Осим материјалних, деспот Стефан је имао и друга преимућства. Имао је подршку цркве. Она је, убрзо после погибије на Косову, уврстила кнеза Лазара у ред својих светитеља. Његов син је сазивао саборе, што други обласни господари нису могли ни да покушају. Он и његови најближи дизали су задужбине: Ресаву, Љубостињу, Каленић, Павловац, Сисојевац, Копорин, Велуће и друге. Ктиторска делатност у Области Бранковића била је скоро никаква. Ослоњен на цркву и обезбеђен добрим приходима, деспот Стефан реорганизовао је државну управу. Увео је чврсту унутрашњу организацију, са јаким централним органима власти. У локалној управи заменио је старе жупе “властима”, на челу с војводама.²⁵ У Области Бранковића остало је старо уређење, које није реформисано ни до пада под турску власт.

Иако су деспот Стефан и “господин” Ђурађ временом све више сарађивали, сваки је и даље владао својом земљом. Када је 1417. дошло до сукоба између Дубровника и деспота, дубровачка влада је већала да забрани одлазак трговаца “in Sclauonia, hoc est in contrata despot solummodo et suis tenutis omnibus”.²⁶ Иван Кастриот је 1420. гарантовао Дубровчанима да могу ићи “у земљу Ђурђеву или господина деспота”.²⁷ Дубровчани су 1421. изричито помињали “contrate de messer Zorzi”.²⁸ Ипак, један запис из 1417/1418. године писан је “у дане... господина Стефана деспота и господина Ђурђа... у Архангеле више Призрена града, повеленијем господина Ђурђа”, дакле датован је и деспотом Стефаном, иако је настао у Области Бранкови-

²⁴ И. Божић, Српске земље у доба Стефана Лазаревића, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 117-118.

²⁵ М. Динић, Власти у време Деспотовине, Зборник Филозофског факултета у Београду, 10/1 (1968) 237-244.

²⁶ М. Динић, Област Бранковића, 22 = Српске земље у средњем веку, 168.

²⁷ Повеле и писма, 1/1, 213.

²⁸ Notes et extraits, II, 199. Уп. С. Ћирковић, Моравска Србија у историји српског народа, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 107.

ћа²⁹ Пошто су односи између ујака и сестрића били веома блиски, Ђураћ је узимао слободу да се заузима за Дубровчане код Стефана. Када су се 1417. жалили на положај у Сребреници, посредовао је код ујака, а Сенат му се посебно захваљивао.³⁰ Како је временом Ђураћ постао најприснији Стефанов сарадник, 1421. године дао је своме сину име Стефан. То је био једини Стефан међу бројним члановима породице Бранковић.

Пошто је веза између ујака и сестрића била веома присна, било је јасно да ће се њихове територије спојити у личности “господина” Ђурђа. Зато је деспот 1421. истакао право на наслеђе Балша III, иако се његова земља граничила са Зетом само преко Области Бранковића. Наследивши Зету, наследио је рат с Млечанима, чији ток ближе осветљава међусобне односе ујака и сестрића. Деспот се већ 1421. спустио с војском у Приморје. Званична Венеција је 16. маја 1422. дала упутство Марку Барбадигу, провизору Котора, да иде деспоту Стефану. Приложила је посебно веровно писмо за “господина” Ђурђа, “*si dictus dominus Georgius erit apud dictum dominum ducesem Raхie*”. Молиће Ђурђа да посредује за мир, а, ако Барбадигу процени корисним, поклониће му “*unam petiam veluti non aureati*”.³¹ Деспот је 1423. препустио Ђурђу ратне операције и преговоре с Млечанима. Сестрић је стигао у Зету као његов најближи сарадник и извршилац његових планова. У Зети су се, међутим, још у време Немањића вежбали у управи и рату млади краљеви, будући наследници престола.

У тешким преговорима с Млечанима, Ђураћ је највише времена посветио разграничењима. Из Венеције је 23. јуна 1423. писано Франческу Бембу, генералном капетану Јадранског мора, да је наложено Марку Барбадигу да склопи мир “*cum domino despoto seu com illo vel illis, qui essent suo nomine*”.³² “Господин” Ђураћ није поменут по имену. Већ 2. јула писано је Марку Барбадигу и поново

²⁹ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, 1, Београд 1902 70-71.

³⁰ Notes et extraits, II, 166, 199, 237.

³¹ J. Valentini, Acta Albaniae Veneta (даље: Acta Albaniae Veneta, Pars II, Tomus XI, München 1971, бр. 2588; S. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike (даље: Listine), VIII, Zagreb 1886, 173-174.

³² Acta Albaniae Veneta, бр.2752; Listine, VIII, 235.

Франческу Бембу “super facto pacis tractande com domino despoto Rassie seu com illis, qui ab eo libertatem haberent”.³³ Предвиђала се, дакле, и могућност да буде више деспотових заступника. У међувремену, Бембо је обавестио власти у Млечима да је разговарао “cum domino Georgio nepote domini despota Rassie”. Наложено му је 13. јула 1423. “veniendi ad pacem cum domino Despoto Rassie sive cum habentibus libertatem ab eo”.³⁴ Млечани су, наравно, знали да је Ђурађ Стефанов сестрић, али је мир могао бити склопљен само са онима који буду имали деспотово овлашћење.

Из Венеције је 2. августа 1423. поручено Бембу и Барбадигу “quod ad pacem et concordiam deueniatis cum suprascripto domino Georgio nomini domini Despota Rassie. Током преговора, Ђурађ је најпре затражио Улцињ – “Primo quidem petit dominus Georgius nomine domini Despota Ciuitatem Dulcigni cum suis confinibus”. Из Венеције су скренули пажњу својим преговарачима да “in capitulis porrectis per ipsum dominum Georgium nomine domini Despota” не помиње се Луштица, али да је може тражити “nomine predicti domini Despota”. Даље су их обавештавали “super facto pacis tractande cum domino Despoto Rassie siue cum deputato vel deputatis seu deputando uel deputandis per eum”. На крају су им давали слободу “Veniendi ad pacem cum domino Despoto uel deputatis ab eo”.³⁵ Ђурађ је, дакле, започео преговоре с Млечанима у име деспота. За њих је био његов изасланик (“deputatus”), а да није увек помињано његово име.

После дужих преговора, у Светом Срђу на Бојани 12. августа 1423. склопљен је мир између Млечана “Et Illustrem dominum dispotum Stefanum ducam (?) Rassie et Magnificum dominum Georgium quondam Vulchi”. На почетку документа наведено је да већ дуго трају неслога и рат између Венеције “Et Illustrem et Excelsum dominum Dispotum Stefanum eadem gratia ducem Rassie et cetera, et suprascriptum Magnificum dominum Georgium”. Зато се приступило склапању мира “Cum prefato Illustri domino despoto Stefano duce Rassie et cet. Et ipso Magnifico domino Georgio suis proprijs nominibus, et nomine, et vice heredum, et Successorum suorum”. Мир је скло-

³³ Acta Albaniae Veneta, бр. 2755, 2756; Listine, VIII, 238.

³⁴ Acta Albaniae Veneta, бр. 2780, 2781; Listine, VIII, 239.

³⁵ Acta Albaniae Veneta, бр. 2795, 2796; Listine, VIII, 242-246.

пио представник Млетака “Et prefatus Magnificus dominus dominus Georgius quondam Vulchi habens similiter plenissimam commissionem auctoritatem et bayliam ut supra a prelibato Illustri et excelso domino domino dispoto Stefano Rassie duce et c. Vt patet per literas eiusdem Illustris dominij dominij Despoti in literis sclauis Ad ipsum dominum dominum Georgium delatas Eiusdem Illustris dominij dominij despota sigilli impressione munitas Considerantes bene ac diligenter quanto tempore Inter Ipsos principes et duces prealegatos eorumque predecessores sine vi sine fraude, et sine aliquali liuore sed cum omni prorsus sincera caritate et perfecta extitit Amicicia et pax amena Quia pace in humanis rebus nil principibus delectabilius nil melius nil tranquilla pace suauius nil ciuibus atque subditis optabilius”. Стефан је, дакле, дао Ђурђу српски писано овлашћење за склапање мира, снабдевено деспотовим печатом. Занимљива је напомена да између њих влада љубав и пријатељство, што је најбоље и најпожељније за њихове поданике. Што се тиче одлука о појединим поседима, истакнуто је да иступа “dito Signor Zorzi nomine quo supra”, тј. у име деспота. Ђураћ је још затражио до шест галија за борбу против Турака или других непријатеља, такође “nominee quo supra”. Он је тражио, исто тако и у име деспота, да Република “ратификује и потврди” привилегије које је дала кнезу Лазару и његовом оцу Вуку. Франческо Бембо у име Венеције и “Magnificus dominus dominus Georgius per se et suos heredes (sic), ac nominibus quibus supra” заклели су се на текст уговора на јеванђељу, над иконом и “фигуром” Исуса Христа, које су додирнули. Уговор је саставио Никола де Архилупис из Котора “Imperiali auctoritate Judex ordinarius et publicus notarius” деспота Стефана и “scriba” “господина” Ђурђа. На уговор је утиснут Ђурђев печат.³⁶

Не знајући за склопљени уговор у Светом Срђу, из Венеције је 19. августа 1423. наложено Франческу Бембу, “quatenus si in receptione presentis nostri mandati inter dominum. Georgium de Calcho (recte: Volcho) nomine Despoti Rassie et vos nomine nostri dominij conclusa erit pax”, да упуту одмах галију у Далмацију, јер су у Јадран ушли Каталонци. Зато “sumus dispositi prestissime prouidere sic quod domi-

³⁶ Acta Albaniae Veneta, бр. 2805; Listine, VIII, 248-253. Коментар уговора: Историја Црне Горе, 2/2, Титоград 1970, 145-146 (И. Божић).

nus Despotus non habebit causam molestandi loca nostra deinde”.³⁷ Из упутства се, дакле, види да је “господин” Ђурађ и даље преговарао у име деспота Стефана, а Млечани су споразум са Србима сматрали као “мир или примирје” са деспотом. Иако се Ђурађ налазио с војском у Зети, Млечани су настојали да “господин Деспот” не узнемирава њихова тамошња места, сматрајући војску његовом.

Пошто су обе стране желеле да допуне ранији уговор, Венеција је, преко скадарског капетана Франческа Квирина, склопила 26. августа 1424. године у копаоничкој Плани нови споразум с господином Ђурђем. Он је иступао “per se et per nome del illustrissimo signor despoto”. Одређено је да се трговци могу слободно кретати, како поданици Венеције, “quanto de li ditto illustre signor despoto et magnifico signor Zorzi”. Још је додато да поданици Републике могу слободно користити своја имања у земљама “de li diti signori”. Исто право уживаће “li homini de li diti signori” на млетачком земљишту.³⁸ Наведена формулација доносила је нешто ново у односу на уговор склопљен у Светом Срђу. Одредбе о слободи кретања трговаца, а нарочито о двовласничким имањима, односиле су се на српско и млетачко земљиште у Зети. Као господар српског дела Зете први пут се јавља “господин” Ђурађ. Он је, овом приликом, иступио најпре у своје име, а онда у име деспота. Наравно, и даље се правила разлика између земаља деспота и Области Бранковића. У одлуци дубровачког Сената од 9. октобра 1425. помињу се трговци “qui vellent ire in contratam domini despoti de Rassia et in contratam domini Georgii Volcouich”.³⁹

Натезање с Млечанима настављено је и следеће године. У Венецију су у лето 1425. стигла два амбасадора “domini Georgii de Vulcho nepotis domini Despoti Rassie”. Тражили су да се реше спорна питања “super pace facta inter dominum Despotum” и Млетака. Уз напомену да желе да живе у миру и пријатељству “cum Illustri domino Despoto, et magnifico domino Georgio” сенатори су предложили арби-

³⁷ Acta Albaniae Veneta, бр.2808.

³⁸ Listine, VIII, 277-278.

³⁹ М. Динић, Сребреник крај Сребренице, Глас Српске краљевске академије наука, 161 (1934) 190 нап. 12 = Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 361 нап. 12.

тражу неког неутралног лица или тела.⁴⁰ Пошто преговори с Ђурђевим амбасадорима нису дали резултата, Млечани су одлучили да поново пошаљу Ђурђу Франческа Квирина. У упутству, које му је написано 3. септембра 1425, наведено је да нису поштоване неке одредбе мира, склопљеног “*inter Illustrem dominum Despotum et dictum magnificum dominum Georgium*” с једне и Млетачке републике с друге стране. Истичући да желе мир “*specialiter cum Illustre (sic) domino Despoto, et sua magnitudine*” подвукли су како су Ђурђевим амбасадорима навели да не могу давати “*dominis suis*” 1.000 дуката которске провизије. Али, скренули су пажњу Квирина да води рачуна да тврђава Ђурђевац припадне Млечанима “*sin autem remeneret eorum dominis*”. Пошто Ђураћ “*vellet*” Паштровиће, скадарски капетан је овлашћен да му објасни како је њима обећано “*quod non assignaret eos dictis dominis*”. Како Ђураћ, исто тако, “хоће” Св. Марију Ратачку, Квирин је био дужан “*assignetur predicto domino*”, само ако она спада у дистрикт Бара. Посебно је наглашено да деспот и Ђураћ треба да врате део скадарског дистрикта и “*illam partem districtus Catari quam tenebant*”. Ђурђу је понуђено да, у случају потребе, “*posit se cum filijs et heredibus et bonis ac hauere suis*”, склонити на млетачку територију. Нуђена је опет међународна арбитража, а да би се лакше дошло до споразума, Квирин је носио Ђурђу златнотканог бруката у вредности од 200 дуката.⁴¹

У упутству Квирина, Млечани су 1425. сматрали деспота и Ђурђа једном страном. Изричито су наводили да не само деспот Стефан већ и господин Ђураћ држе територије у Зети које припадају српској држави. Када су у питању зетски поседи, између њих двојице није више прављена разлика.

⁴⁰ Acta Albaniae Veneta, Pars II, Tomus XII, бр. 2999. Према И. Божићу, Историја Црне Горе, 2/2, 148, Дубровачани су у јулу 1425. пребацили у Млетке посланство деспота Стефана, “под вођством војводе Николе”. Уп. И. Ђурић, Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога) 1392-1448, Београд 1984, 272 нап. 15.

⁴¹ Acta Albaniae Veneta, бр. 3003; Ј. Шафарик, Србски историјски споменици млетачког архива, Гласник Друштва србске словесности, 13 (1861) 223-238; Notes et extraits, I, 405-407.

Млетачке власти су обавестили 5. септембра 1425. господина Ђурђа да Франческо Квирин има овлашћење да с њим настави преговоре.⁴² Њих двојица су 26. априла 1426. склопили у Вучитрну нови, трећи по реду, споразум. “Magnificum et potentem dominum dominum Georgium quondam Vulchi suo proprio nomine et vice, et nomine Illustris, et Excelsi principis domini domini Stephanj despota (dei gratia ducis Rassie, etc) иступио је у своје име донекле израженије него у Плани. Млечани су истакли да “dominus Georgius tenet” Луштицу. “Magnificus dominus dominus Georgius nomine, quo supra”, тражио је и Паштровиће. Одбијајући захтев, Млечани су поновили да је њима обећано “de non assignando eos dicto domino domino Georgio nec alicui alij domino”. И поред разних спорења, на крају је, ипак, склопљен споразум.

Франческо Квирин имао је за вучитрнске преговоре одговарајуће овлашћење Млетачке републике с једне стране, а “prefatus Magnificus et potens dominus Georgius quondam Vulchi habens similiter plenissimam remissionem (recte:commissionem) auctoritatem et bailiam ut supra a prelibato Illustri et Excelso domino, domino despota Stefano Rassie, et cet. Vt patet per literas eiusdem domini domini despota ad ipsum Spectabilem et generosum dominum Franciscum Quirino delatas, eiusdem Illustris domini domini despota sigilli impressione munitas datas in Topolonica die xxij mensis Martij 1426 ex parte altera, suo proprio nomine, et vice prefati Illustris domini domini despota Stephanj”. Дакле, деспот је дао Ђурђу овлашћење за вучитрнске преговоре, о чему је 22. марта 1426. обавестио Квирина, писмом, састављеним у Тополници, крај Новог Брда.⁴³ Било је то у непосредној близини Области Бранковића, што наводи на мисао да су се ујак и сестрић састали пре преговора с млетачким представником. “El prefato Magnifico signor Zorzo sie contento, e promete per suo proprio nome, e per suo heredi e successori e per nome del prelibato Illustro, et Excelso Signor despota” да се одриче которског трибута. Истакнуто је да је “el prefato Magnifico Signor Zorzi nomine quo supra” преговарао о Паштровићима, чи-

⁴² Acta Albaniae Veneta, бр. 3075.

⁴³ “Крај око Новог Брда чинио је средњовековну жупу Тополницу”. М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, 2, Београд 1962, 31 = Из српске историје средњег века, Београд 2003, 589.

ји један део “iera a obediencia del prefato Illustre Signor dispoto, e signor Zorzi nomine quo supra”. Формулација о Грбљу, “E se algun subdito del prefato Illustre Signor dispoto, e del dicto Magnifico Signor Zorzi”, наговештава да су Грбљани под влашћу оба господара. Даље је предвиђено да се гоне злочинци и лопови, како поданици Републике тако и “de li dicti signori”, како на млетачким поседима тако и “in le terre o luogi di prefati Signori”. Поновљене су одредбе о слободи кретања трговаца и о двовласничким имањима. На крају је Франческо Квирин обећао у име Венеције “chel prefato Illustre signor dispoto, e el prefato Magnifico signor Zorzi cum loro fiuolj e fiuole, et heredj et etiamdio sel romagnisse una sola fiuola de I dicti signori che la prefata ducal signoria de Venexie li receuera, et hauera, et accetera in perpetuo in fradello e fio et in amixi carissimi per recommendadi”. Као и Франческо Квирин, “Magnificus dominus Georgius per se, et suos heredes (sic), ac nominibus quo supra”, заклео се да ће поштовати уговор на Јеванђељу, над иконом и ликом Исуса Христа. Потврђене су и одредбе уговора, склопљеног у Светом Срђу. “Promisit Insuper prefatus Magnificus dominus dominus Georgius nomine quo supra per pactum expressum stipulatione vallatum, quod prefatus Illustris, et Excelsus dominus dominus dispotus per publicum instrumentum seu per suas literas patentes bulla solita communitas presens instrumentum, et omnia, et singula contenta in eo ratificabit, approbabit, et emologabit, et confirmabit et firma rata, grata, et valida habebit, et tenebit, et in nullo contrafaciet, uel veniet”. На документ је утиснут Ђурђевићев печат.⁴⁴

“Господин” Ђураћ склопио је Вучитрнски уговор најпре у своје “лично име”. Наведено је да “држи” Луштицу и да Паштровићи неће бити предати “господину Ђурђу”, нити било коме другом господару. Добио је обећање да ће Млетачка република сматрати “најдражим пријатељима” синове и кћери деспотове и његове, па макар остала само једна једина кћер. Формулација се односила само на Ђурђевићеву децу. Њих је први пут, на тако изричит начин, унео у уговор с Млечанима, склопљен у његовом двору у Вучитрну.

Склапајући уговор, Ђураћ је обећао да ће га ратификовати деспот Стефан. Он је то учинио 25. јула 1426. у рудничкој Сребреници. Напомињући да је дуго трајао рат између Венеције, с једне, и

⁴⁴ Acta Albaniae Veneta, бр. 3037; Listine, IX, 7-14.

њега “et Magnificum Georgium quondam Vulki Branki nepotem ac filium” с друге стране, ратификовао је оба споразума, и онај из 1423, склопљен у Светом Срђу, и овај из 1426, закључен у Вучитрну. Ратификација млетачког Сената уследила је 3. фебруара 1427. године.⁴⁵ У документу о ратификацији деспот Стефан је поменуо не само оца већ и деду “господина” Ђурђа, а самог Ђурђа је назвао својим “сестрићем и сином”.

Пошто је сарадња деспота Стефана и “господина” Ђурђа била све чвршћа, а како је сестрић од измирења скоро деценију и по доказивао своју верност, деспот Стефан је решио да га званично представи као наследника престола. Од раније је боловао од “ножне болести” и када му се стање погоршало, прича Константин Филозоф, “побојавши се смрти посла по свога сестрића господина Ђурђа”. Сазвао је државни сабор у рудничкој Сребреници, “и ту сабра са патријархом сабор часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних”. Пошто је благословио састрића, обратио им се речима: “Од сада овога познајте господином место мене”. Затим “Учинише и молитву над њиме са полагањем руку”. Деспот “све закле да ће му бити верни”, а онда закле и њега самога речима “како сам ја сам о свему мислио, тако чини и ти”.⁴⁶ Деспот Стефан је, дакле, рукоположио и поставио Ђурђа за наследника српског престола. Био је то верски чин и правни акт.

Не зна се када је тачно одржан сабор у рудничкој Сребреници.⁴⁷ Из млетачких докумената стиче се утисак да је одлука о одређивању Ђурђа да деспотовог наследника донета пре вучитрнских преговора 22. априла 1426. и пре деспотовог овлашћења за те преговоре, написаног 22. марта исте године. Деспот је сазвао скуп највиших достојанственика у време тешке болести, чак “побојавши се смрти.” Није на одмет податак да је боловао од “ножне болести” три године. Касније је “издравивши од оне болести,” ходао, чинећи добра дела, прича Константин Филозоф.⁴⁸ То сведочи да је прошло извесно време од одржавања сабора до његове смрти. По Србију је посебно тешка била 1425. година, јер је султан провалио с војском и

⁴⁵ Acta Albaniae Veneta, бр. 3061; Listine, IX, 17-18.

⁴⁶ Константин Филозоф, н.д, 316; превод, н.д, 113.

⁴⁷ О месту одржавања Сабора: М. Динић, За историју рударства, 2, 20 = Из српске историје средњег века, 575-576.

⁴⁸ Константин Филозоф, н.д, 316; превод, н.д, 113.

стигао до Крушевца. Прилике су биле такве да је требало доносити одлуке. Према редоследу излагања Константина Филозофа, сабор у Сребреници описан је пре догађаја у јесен 1425. године. Занимљиво је да М. Орбин изричито наводи да је баш 1425. године деспот пренео власт у Зети на Ђурђа: “Доцније, 1425. године, деспот се одрече читаве Зете, која је била под његовом влашћу, у корист сестрића Ђурђа.” Затим наводи да је “Ђурађ био господар Зете, а сем тога савладар у Рашкој и деспотов наследник.”⁴⁹ С обзиром да се у млетачким документима, Ђурађ од 1424, а нарочито 1425. године, назива господарем српских делова Зете, сабор у Сребреници одржан је вероватно 1424. а најкасније 1425. године. Ипак, треба поменути да је Стефан боравио у рудничкој Сребреници у јулу 1426. године.⁵⁰

Може бити да је деспот Стефан на сабору у Сребреници, или раније, усинио Ђурђа, поготово што су то налагале спољнополитичке околности. Већ је речено да после измирења 1411. “деспот га прими као отац са сином.” Када је следеће године сестрић дошао ујаку, од “тада могли су се видети као отац и син.” Дубровчани су честитали деспоту Ђурђеву женидбу, као “*le noze di suo nievo come figlo*”.⁵¹ Као сина су третирали Ђурђа до краја Стефановог живота. Када су 30. маја 1427. дали упутство поклицарима код деспота, истакли су да су Ђурђа угостили у своме граду, речима: *E mō novamente al fiol vostro, magnifico signor Zorzi*.⁵² Дакле, 1414. помињали су “сестрића као сина”, а 1427. само као “сина”. Остаје, ипак, најважније оно што је сам деспот написао Млечанима 26. јула 1426. године. Навео је да Ђурђа сматра “сестрићем и сином” (“*nepotem ac filium*”). Сестрић је био по сродству, а син по наследству престола. Касније, као владар Србије, Ђурађ је више пута назвао деспота Стефана својим “господином и родитељем”.⁵³

⁴⁹ М. Орбин, н.д, 74.

⁵⁰ *Acta Albaniae Veneta*, бр. 3061; Listine, IX, 18. М. Пурковић Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 129 нап. 495, сакупио је различита мишљења о времену одржавања сабора у Сребреници.

⁵¹ *Notes et extraits*, II, 148-149.

⁵² Исто, 237.

⁵³ М. Благојевић, Сродствена терминологија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика, Зборник радова Византолошког института, 39 (2001/2002) 231-233.

Пошто је деспот представио Ђурђа као наследника на сабору у Сребреници, Константин Филозоф наводи да “од тада много верније се присвајаху младом своме господину”.⁵⁴ Ђурађ је, дакле, као престолонаследник постао “млади господин”. Тај назив је, по своме значењу, најближи термину “млади краљ”. Раније, у држави Немањића, “млади краљ” је био званични наследник престола, коме је поверавана на управу Зета. У складу с традицијом, деспот је послао “младог господина” у Зету.⁵⁵ У њу је стигао у првој половини августа 1426. године, са супругом Јерином, која му је, у међувремену, изродила шесторо деце. Дубровчани су га одмах позвали у свој град. Дочекали су га и угостили као будућег српског владара.⁵⁶

У међувремену, мешовите комисије у Зети завршиле су разграничења између млетачких и српских територија. На основу њихових извештаја, Ђурађ и Франческо Квирин потписали су 11. новембра 1426 у Дривасту “Изјаве” о границама и другим спорним питањима. Докуменат почиње: “Nos Georgius quondam Vulchi nostro proprio nomine, ac nomine, et vice filiorum et heredum, ac successorum nostrorum aut masculorum uel feminarum”, па онда “nominee et vice Illustris, et Excelsi Principis domini domini Stefanj despota Rassie”. Напоменуо је да од деспота има старо овлашћење из Тополнице од 22. марта 1426. године. Франческо Квирин је добио овлашћење од млетачких власти 5. септембра 1425, које су о томе послале извештај “dicto domino Georgio”. У одређивању граница Скадарског дистрикта наведено је шта припада Венецији а шта је “del Signor Zorzo”. У области Улциња, дељен је један посед, тако да половина припада Млечима “elaltra mita el (recte: al) signor Zorzi”. Такође, “resto del bosco sia del prefato signor Zorzi”. При подели Паштровића одређено је да Вукашин “Bezich” са синовима “resta al prefato Signor Zorzi”. Бискупијама, опатијама и црквама с млетачке територије признато је уживање старих права “in el territorio del prefato Signor Zorzi”. Такође, “tuti li homenj, et subditi del prefato Signor Zorzi” могу пословати на которској територији, као што и Которани могу трговати “in li lu-

⁵⁴ Константин Филозоф, н.д, 316; превод, н.д, 113.

⁵⁵ М. Благојевић, Сродствена терминологија, 232; Исти, Савладарство, 198 = Немањићи и Лазаревићи, 373.

⁵⁶ М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 69-70.

ogi e territorio del prefato Signor Zorzi”. Дозвољен је довоз соли у Будву “al prefato Magnifico signor Zorzi”. На међусобну војну помоћ у Зети обавезали су се Млеци и “signor Zorzi nomine quo supra”. Са истом формулацијом регулисана је исплата скадарске провизије. На документ је утиснут Ђурђев печат.⁵⁷

Ђурађ је закључио уговор у Дривасту најпре у своје име, затим у име мушких и женских наследника, па тек онда у име деспота Стефана. Само се Ђурађ наводи као господар поседа у Зети, који су припадали српској Деспотовини. Једино је при регулисању војне помоћи и исплате скадарске провизије иступао у име деспота. Из уговора у уговор, које је с Млечанима склопио, улога “господина” Ђурђа била је све већа.

*

“Господин” Ђурађ је око три и по године преговарао са Млечанима и повремено боравио у Зети. Из уговора у Светом Срђу и преписке из 1423. године види се да је наступао у име деспота Стефана. Тада су преговарачке стране биле Млеци и деспот, чији је Ђурађ био “депутат”. Већ у уговору у Плани из 1424. године, Ђурађ је наступао не само у име деспота већ и у своје име. Тада се почиње помињати као господар делова Зете који су припадали српској држави. То је било још израженије током 1425. године, да би 1426. године, у уговор с Млечанима унео и своју децу. Последњи уговор од 11. новембра 1426. склопио је најпре у своје име, затим у име своје мушке и женске деце, а онда у име деспота Стефана. Тада је само Ђурађ наведен као господар делова Зете који су припадали Србији.

Током разговора с Млечанима, Ђурађ се показао као вешт преговарач. Ишао је корак по корак. Па и у односу на деспота Стефана. Њихове везе не само да нису поремећене, већ су постале још чвршће. Ђурађ је у лето 1426. великодушно предложио Млечанима да деспот посредује око склапања турско-млетачког мира, како би се завршио рат око Солуна.⁵⁸ Треба, међутим, истаћи да је деспот задржао право да одобрава и ратификује споразуме, које је Ђурађ склапао с Млечанима. Он је то чинио, али је и Ђурађ успео, баш током тих преговора, да званично постане наследник српског престола.

⁵⁷ Acta Albaniae Veneta, бр. 3075; Listine, IX, 14-17.

⁵⁸ Acta Albaniae Veneta, бр. 3066; Notes et extraits, I, 429-430.

Две слабости су ометале деспота Стефана –био је болестан и није имао порода; Ђурађ је, међутим, био здрав (живео је још тридесетак година) и имао је децу. То је одредило будући ток догађаја.

Момчило Spremić

DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND “SIR” ĐURAĐ BRANKOVIĆ

Summary

The relations between the Despot Stefan Lazarević and “Sir” Đurađ Branković had two different phases between 1397 (the death of Vuk Branković) and 1427 (the death of Stefan Lazarević). In the first phase, which lasted until 1411, these relations were hostile. Upon his return from the Angora battle, in 1402, the Despot imprisoned his nephew Đurađ. At the end of that same year, there was an armed conflict between the Lazarevićs and the Brankovićs in Kosovo. They had different policies during the first decade of the 15th century: the Despot was closer to the Hungarians, while the Brankovićs remained the Sultan's faithful vassals. Vuk's inheritors supported the 1409 rebellion of Vuk Lazarević against his brother. However, while taking part in Turkish intercorridors, “Sir” Đurađ experienced hardship, and even struggled to save his own life. That is why in 1411 he made peace with his uncle Stefan, effectively submitting to his authority. However, each one of them continued ruling his own region. They had different status. In the Branković lands, Turks had territorial oases, and took various forms of revenue. They had no such rights in the Lazarević lands, so Despot Stefan's revenue was much higher. As the Despot inherited Zeta in 1421, two years later, he left war and negotiations with Venice to his nephew Đurađ. Numerous documents from Venice show that Đurađ negotiated in 1423 in the name of the Despot Stefan. Already in 1424, he started speaking in his own name, and began to claim to be the lord of the parts of Zeta annexed to the Serbian state. This shift was more pronounced in the next year, and in 1426, he included his children in contracts with Venice. Venice documents also indicate that the state assembly in the mining Srebrenica, where Đurađ was officially presented as the inheritor of the Despot Stefan, took place in 1424 or 1425.

Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ
САНУ
Београд

ЦРКВЕЊАЦИ НА СВЕТОЈ ГОРИ И ЊИХОВЕ ДУЖНОСТИ*

Апстракт: На основу података о црквењацима у актима светогорског Протата у раду се даје осврт на њихову појаву у Кареји, место које су заузимали у хијерархији протатских званичника и на дужности које су обављали у протатској цркви. Аналогно томе, покушало се утврдити место и обавезе црквењака у појединим атонским манастирима, о чему првенствено обавештавају листе братственика забележене у одлукама братских сабора Хиландара и Св. Пантелејмона.

Key words: ekklesiastikos, kellion, vineyard, Holy Mount, monastery, Protaton, officer, Karyes, duty, hierarchy.

Подаци о црквењацима (**цр̀ковници**) или еклезиастима (ἐκκλησιαστικοί) – званичницима цркве светогорског Протата и цр̀кава појединих атонских манастира, дуго времена су крајње оскудни и случајни. Разлог томе је чињеница што црквењаци нису, према расположивим документима, попут економа, еклезијарха и епитирита¹ све до 14. века, потписивали протатска акта. То би указивало да они дотада нису учествовали у административним пословима светогорске управе. Покушаћем, најпре, на основу свих помена, потом, потписâ црквењака у 14. веку, као и података о њиховим келијама и ви-

* Рад под насловом *Sur les ecclésiastiques d'après les documents Athonites* објављен је у серији „Auxiliari Historical Disciplines“ XXX, Руска Академија наука. Одељење историјско-филолошких наука, С.-Петербург 2007, 207-218.

¹ Cf. Archives de l'Athos VII: *Actes du Prôtaton*, éd. dipl. par Denise Papac-hryssanthou, Paris 1975, 153-161; cit. *Prôtaton*.

ноградима у Кареји, да утврдимо када су се они појавили, које су место и дужности имали у хијерахији протатских службеника и сабору братственика светогорских манастира.

Црквењаци протатске цркве. – Црквењаци у Протату су монаси и јеромонаси, које „манастири Свете Горе, како је обичај, шаљу у Карејску Лавру“ каже се у једном акту од јуна 1377. године.² У питању је веома стара пракса – обавеза економски добро стојећих, дакле најбогатијих, манастира, који су се могли оптеретити издатком да издржавају црквењака послатог у Кареју³. Најранији податак о томе је у акту којим је прот Павле 1089, регулишући права и положај обновљеног Ксенофонта у хијерархији атонских манастира, обавезао тај манастир да има једног богобојажљивог клерика у цркви Средишта, који неће правити неприлике старцима (“Εχειν ὀφείλεις καὶ κληρικὸν ἕνα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Μέσεως εὐλαβῆ, τοῦ μὴ προσφέρειν σκάνδαλα τοῖς γέροισι”).⁴ Не само могућност, која је у исто време и привилегија Ксенофонта да шаље црквењака у Кареју, него и место (καθέδρα) његовог игумана у протовом Савету и протатској цркви, где је стајао са својим монасима, показују да се манастир, од дотада скромне установе, веома уздигао после обнове коју је, последњих година 11. века, предузео велики друнгарије Стефан, у монаштву Симеон.⁵

Ако су манастири Ксенофонтовог ранга, као што су били Дохијар, Филотеј, Свети Пантелејмон или Есфигмен, слали црквењака у Кареју, што ћемо видети у даљем излагању, још пре су то чинили највећи и најбогатији манастири – Велика Лавра, Ватопед, Ивиرون и Хиландар. Премда је податак о томе да су од 12 црквењака протат-

² Archives de l’Athos II²: *Actes de Kutlumis*, éd. dipl. par P. Lemerle, Paris 1988, no 35, l. 33-35 : ... καὶ πάντων τῶν τιμίων ἐκκλησιαστικῶν τῶν τε ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν οὓς αἱ ἅγιοι τοῦ ἁγίου ὄρους μοναὶ εἰς τὴν λαύραν ταύτην ὡς ἔθος ἐξαποστέλλουσι· цит. *Kutlumis*.

³ Ово је већ закључила Папахрисанту (*Prôtaton*, 123).

⁴ Archives de l’Athos XV: *Actes de Xénophon*, éd. dipl. par Denise Parac-hryssanthou, Paris 1986, no 1, l. 175-178; цит. *Xénophon*.

⁵ Игуман Ксенофонта требало је да седи до игумана Амалфитанског манастира, а у случају његовог одсуства, до игумана Ватопеда: *Xénophon*, n° 1, l. 181-182.

ске цркве, највећи манастири слали четири, а остали манастири укупно осам црквењака тек из 15. века,⁶ сматрамо да су поменути манастири ту обавезу извршавали од давнина, неки од времена свога оснивања, други обнављања и сл. Треба, наиме, имати у виду да су на Атону увек чувани постојећи обичаји, нарочито правила *типика*, као што су и одлуке званичних докумената имале трајну снагу. Келија у Кареји, као и виноград у њеној близини, што је добро стојећи манастир добијао од Протата за боравак и потребе црквењака кога је слао за цркву Средишта, постајали су манастирско трајно власништво, како је било и са свом другом уступаном и дарованом имовином, било на Атону или изван њега⁷. Међутим, због незаштићености Кареје, келије црквењака биле су у 14. веку повремено пустошене од стране Турака или су пропадале због невоља у које је западао њихов манастир, тако да су монаси тражили од Протата дозволу за њихово обнављање. То прилично јасно показују примери таквих келија Дохијара и Ксиропотама.

Келију Дохијара, смештену унутар (ἐντὸς τοῦ καθίσματος) Кареје, разорили су чести напади Агарена у другој половини 14. века, због чега је тај манастир „занемарио слање, како је обичај, црквењака (... ἡμέλει ἐξαποστέλλειν ὡς ἔθος ἐκκλησιαστικόν)“ за протатску цркву⁸. Видећи то, као и да Дохијар није добио виноград за црквењака (... οὐδὲ ἀμπέλιον ἔλαχεν ἔχειν τὸ τῆς τοιαύτης μονῆς ἐκκλησιαστικόν), монах Јоасаф је одлучио да своју келију, коју је подигао властитим трошком, и виноград, који је сам засадио, уступи за црквењака До-

⁶ Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 198, l. 10-14; цит. Meyer, *Haupturkunden*. Тај текст, познат као *Тόμος καὶ Τύπος*, сачињен је крајем 15. века са циљем да се ојача веома ослабљени положај прота, (cf. Dionysia Papachryssanthou, 'Ο Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση, Атина 1992, 315, нап. 127; цит. Papachryssanthou, *Μοναχισμὸς* = Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво. Почети и организација*, прев. Ст. Јакшић, Београд 2003, 231, нап. 127; цит. Папахрисанту, *Μοναштво*), тако да нема разлога да сумњамо у тачаност податка о црквењацима.

⁷ Cf. D. Vamvakas, *Note sur l'ancien monastère Athonite de Kaproulis*, Byzantion 50/2, 1988, 627.

⁸ Archives de l'Аthos XIII : *Actes de Docheiariou*, éd. dipl. par N. Oikonomidès, Paris 1984, no 46, l. 1-4; cit. *Docheiariou*.

хијара.⁹ Пошто је прихватио Јоасафову молбу, као и ону коју су му по истом предмету упутили монаси Дохијара, прот Харитон је предао келију и виноград смештен у његовој близини (τό ... κελλίον καὶ τὸ σχεδίως ῥηθὲν ἀμπέλιον), јула 1378, њиховом манастиру и тиме га лишио изговора да због немања смештаја не може слати црквењака у Кареју.¹⁰ У акту прота Харитона спомиње се да је виноград засађен у близини црквењакове келије и оне зване Капрули¹¹. Ова последња налазила се у Кареји и сматра се да је она данас коначиште манастира Симонопетре, смештено у суседству Светог Стефана, данас коначишта Дионисија.¹² Када је Дохијар почетком 15. века опустео за дуги низ година¹³, и његова келија за црквењака у Протату поново је дуго времена била порушена. Године 1514. монаси Дохијара су затражили да је обнове¹⁴. Пошто је прот са Саветом брижљиво то испитао, Дохијару су дали место између келије Филотејевог црквењака и онога манастира Руса.¹⁵ Поред прота Јосифа и по три представника из Филотеја и манастира Руса, споменути су и представници малих суседних (ἐκ τῶν γειτόνων) манастира Макра и Капрули, који су са осталим присутним поставили темеље келије.

Податак који обавештава о обнављању црквењакове келије Ксиропотама такође је из 16. века. Јула 1539. године састао се велики Сабор Светогораца, пошто је бивши прот Евстратије донео помоћ из Молдо-Влашке за све манастире и келије.¹⁶ На скупу, коме су, уз

⁹ *Ibidem*, I. 4-13.

¹⁰ *Ibidem*, I. 15-19.

¹¹ *Ibidem*, I. 13-14.

¹² Vamvakas, loc. cit.

¹³ Уп. Н. Ktenas, 'Ο πρῶτος τοῦ Ἀγ. Ὁρους Ἱεροῦ καὶ ἡ «Μεγάλη Μέση» ἢ «Σύναξις», ΕΕΒΣ 6 (1929), 279.

¹⁴ *Ibidem*, no 29, I. 1-3.

¹⁵ *Ibidem*, I. 3-6 : ... καὶ δὴ ἐπερωτήσας τὸν τε πρῶτον καὶ τοὺς γέροντας τοὺς ἐπ' ἀκριβῶς ἐπιστάντας τὸν τόπον ἐπέδειξαν αὐτῇ τὸν τόπον τὸ ἀναμεταξὺ τὸ κελλίον τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Φιλοθέου τὸ μοναστήριον καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τὸ κελλίον τῶν Ῥωσῶν.

¹⁶ Неиздат акт, фотографија : Collège de France : ἤφερε ψηχικὸν ... ἀσπρα καὶ ἐδιεμέροισαν αὐτὰ εἰς ὅλα τὰ μοναστήρια καὶ κελλία. Захваљујем мојој колегиници Василики Кравари за помоћ приликом коришћења овог документа; спомињу га J. Vompaire, *Actes du Congrès international d'études byzantines*

прота Гаврила, присуствовали игумани, проигумани и старци двадесетак атонских манастира, изгледа, да се, најпре, разговарало о црквењацима протатске цркве (ἀνάφεραν περὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ προτάτω).¹⁷ Затим су представници Ксиропотама, проигуман Герман и старац Христифор изложили да њихов манастир нема келије за црквењака (... ὅτι κελλίον ἐκκλησιαστικὸν οὐδὲν ἔχωμεν). Одговорено им је да ће келија бити подигнута и да ће њихов манастир тада дати за протатску цркву црквењака (ὀικοδομήσεται τὸ κελλίον καὶ βάλετε ἐκκλησιαστικόν). Да је у питању било само обављање келије види се из даљег текста, у коме се каже да се она налазила „између црквењакових келија Филотеја и Есфигмена, што су сви посведочили“.¹⁸ Монаси Ксиропотама добили су, дакле, право да за свој манастир подигну келију, очигледно на истом месту где се и раније налазила, иза олтара велике цркве (ἀπὸ τοῦ νῦν νὰ ἔχουσι ἄδειαν οἱ Ξιροποταμινοὶ νὰ οἰκοδομήσωσι τὸ ἑαυτὸν κελλίον ἀνάμεσα τὸ Φιλοθεΐτικον καὶ τοῦ Ἐσφιγμένου ὀπίσω τοῦ βίματος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας).¹⁹

Виногради појединих манастира у Кареји делили су судбину келија њихових црквењака. Изнећемо случај Ксенофонтовог винограда. Прот Павле у своме акту од јула 1089, уз обавезу да Ксенофонт шаље „богобојажљивог клерика“ за цркву Средишта, одмах наставља да манастир треба да има виноград од 2 модија у његовој околини, дакле у Кареји, за издржавање „богобојажљивог келиота“ (κυβερνήσεως χάριν τοῦ εὐλαβοῦς κελλιῶτου), и да преко тога никада не прибави други виноград.²⁰ Очигледно да је виноград био наме-

II. Ochrid 10-16. septembre 1961, Beograd 1964, 539 и P. Nasturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma 1986, 298-299.

¹⁷ Текст је на томе месту нечитљив. Реч је о обавези давања за црквењаке протатске цркве од стране манастира, можда извесне суме новца, на основу неке писмене одлуке о томе (κατὰ τὸ γράμμα).

¹⁸ Исто: τὸ δὲ τὸ κελλίον αὐτὸν ἐκκλησιαστικὸν ἦτον ἀνάμεσα τὸ Φιλοθεΐτικον τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ τοῦ Ἐσφιγμένου, ὡς ἐμαρτυρίθει ὑπὸ πάντων).

¹⁹ Исто.

²⁰ *Xénophon*, no 1, l. 181-184 : ... ἔχειν δὲ μόνον καὶ τὸν διμοδίον ἀμπελῶνα ἐν τῇ τῆς Μέσεως περιοχῇ... .

њен клерику, који је боравио у Кареји као келиот.²¹ Десило се, међутим, да је због небриге монаха, током времена виноград који је Ксенофонт „имао од пре много година“ у карејском Средишту (πρὸ χρόνων πολλῶν ἀμπέλιον ἐκέκτητο ἐν τῷ τῆς Μέσεως τόπῳ) скоро ишчезао, тако да се, почетком 14. века, није могло прецизно распознати ни место где је био засађен. Игуман Ксенофонта јеромонах Варлаам упорно је тражио, пре маја 1316, од прота Исака да се његовом манастиру да виноград једнаке површине, узет од оних у Средишту, или терен на угару у истој околини.²² Да је у питању био виноград добијен 1089. године произилази из податка да је Варлаам поднео акт покојног прота Павла у коме се, међу прецизно уписаним поседима Ксенофонта, налазио и поменути виноград.²³ Прот Исаак са својим Саветом уступио је Ксенофонту терен на угару величине 2 модија у близини виноградâ Средишта, да би тамо његови монаси засадили нови виноград, уместо старог, и да га поседују неометано и неопорезовано (... ὥστε φυτεῦσαι αὐτὴν καὶ ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἀνεγείραι καὶ διὰ παντῶς νέμεσθαι ἀκολύτως καὶ πάντη ἀνενοχλήτως ἔχειν καὶ ἀτελῶς); наиме, на основу поменутог акта прота Павла сматрало се да је Исаак повратио манастиру земљу која му припада, а чак ако би и припадала Средишту, монаси Ксенофонта не би за њу давали никакве дажбине,²⁴ вероватно због обавезе да издржавају клерика свога манастира за цркву Карејске лавре.

Током времена, келија у којој је боравио црквењак, и виноград који јој је припадао, означавају се термином ἐκκλησιαστικόν, тј. *црквењакова* имовина. Док се спомињање црквењаковог винограда налази већ у акту прота Доротеја од јула 1378,²⁵ за келије располажемо таквим подацима, према нашем сазнању, тек у актима 16. века

²¹ В. овде текст уз нап. 4.

²² *Xénophon*, no 11, l. 1-5. О Варлааму који је био игуман Ксенофонта од 1312. до 1325, cf. *Ibidem*, 47.

²³ *Ibidem*, no 11, 5-10: ... ὑπεδείκνυ γὰρ καὶ γράμμα ἡμῖν εἰς τὴν τῆς ἀληθείας παράστασιν τοῦ μακαρίτου ἐκείνου καὶ ὀσιωτάτου πρώτου κυροῦ Παύλου, ἐν ᾧ εἰσι πάντα τὰ τῆς μονῆς ἐμπεριειλημμένα λεπτομερῶς καὶ αὐτὸ δὴ μετὰ τῶν ἄλλων τὸ ῥηθὲν διμοδιαῖον ἀμπέλιον.

²⁴ *Ibidem*, l. 10 sqq.

²⁵ *Docheiariou*, no 46, l. 12-13.

(1514. и 1539). У њима се за карејске келије појединих манастира – Дохијара, Филотеја, Светог Пантелејмона, Ксиропотама и Есфигмена редовно користи епитет ἐκκλησιαστικόν.²⁶ Додајмо томе да се у једном акту од 1561/1562. спомиње Ἐκκλησιαστικὸν κελλίον Велике Лавре у Кареји.²⁷

Издржавање црквењака. – Поред извесне суме новца коју су манастири Свете Горе, изгледа, били обавезни да дају за издржавања црквењака протатске цркве,²⁸ они су их такође снабдевали и одређеном количином намирница, али не и вином. На то указује чињеница да се вино не спомиње међу намирницама које су црквењаци, према поменутом документу из краја 15. века, сваког месеца добијали од својих манастира: *мазурион* брашна, једну меру уља, восак и тамјан.²⁹ Уз то, термин ἐκκλησιαστικόν уз виноград показује да се овај налазио у надлежности црквењака, који је од њега добијао вино неопходно за црквени церемонијал.

Црквењаци 14. века. – Позната су само три црквењака који су потписали акта прота и његовог Савета са још неким, њима блиским по положају и надлежностима, званичницима Протата и представницима установа смештених у околини Кареје. У питању су документи о уступању појединим атонским манастирима имовине, која се најчешће налазила у Кареји (1316, 1366, 1375) или о потврђивању њене куповине (1377). Најпре се *грешни црквењак Мелетије* потписао претпоследњи на поменутом акту прота Исака од маја 1316.³⁰ Упадљиво је да Мелетије, први познати црквењак „очигледно Карејске

²⁶ В. овде, текст уз нап. 14, 15 и 18.

²⁷ Према Parachryssantou, *Μοναχισμός*, p. 316, n. 127 = Папахрисанту, *Μοναχισμός*, 231, нап. 127. Cf. Archives de l'Athos V, *Actes de Lavra I, dès origines à 1204*, éd. dipl. par P. Lemerle et al., Paris 1970, App. II, l. 78: ἕτερον κελλίον τὸ Ἐκκλησιαστικόν (τὸ ἐντὸς τῶν Καρυῶν κοιμητήριον); цит, *Lavra I*.

²⁸ В. овде, нап. 17.

²⁹ Meyer, *Hauturkunden*, p. 198, l. 14-16; о овом документу в. овде, нап. 6. О мери μαζούριον, cf. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, 139.

³⁰ *Xénophon*, no 11, l. 28 : † Μελέτιος ἀμαρτολὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς καὶ αὐτὸς ὑπέγραψα †

цркве³¹, не наводи да је достојанственик Кареје, за разлику од еклезијарха,³² епистимонарха³³ и пареклезијарха,³⁴ такође потписникâ овог документа.

Следећи познати црквењак монах Јов потписао се последњи на акту којим су прот Доротеј и старци дали, јануара 1366, манастиру Русâ келију свештеника Корнелија са припадајућим јој маслињаком.³⁵ Јова је, по свој прилици, Србин Доротеј, као свога човека, довео у Протат, те се овај потписао као *црковник протов* после игуманâ малих манастира и достојанственика Протата – еклезијарха,³⁶ епитирита³⁷ и доместика десног хора.³⁸

³¹ На то је указала Папхрисанту: *Xénophon*, 117. Не наводећи да су достојанственици Кареје, потписали су се епитирит Калист, јануара 1375. и двојица бивших епитирита, јула 1377 (в. овде, нап. 42, 45).

³² *Xénophon*, no 11, l. 25 : ... Нифон еклезијарх τῆς σεβασμίας μεγάλης λαύρας τῶν Καρεῶν потписао се после прота Исака, игумана Алипијског манастира и представника Равдуха и Равда (*Xénophon*, no 11, l. 19-24). О лоцирању Равдуха у подручју Кареје, cf. Archives de l'Athos XVII, *Actes du Pantocrator*, éd. dipl. par Vassiliki Kravari, Paris 1991, 29-30. Установа Равда „била је смештена у близини Кареје“, cf. Archives de l'Athos XIV, *Actes d'Iviron I*, éd. dipl. par J. Lefort et al., Paris 1995, 204; цит. *Iviron I*.

³³ *Xénophon*, no 11, l. 27 : Иларион ... епистимонарх Карејске велике лавре потписао се између игумана Ксистри (l. 26), чији потпис следи еклезијарховом (в. овде, нап. 32) и црквењаковом; само је овај епистимонарх познат у досијеима светогорских манастира. Будући да су «дужности епистимонарха биле исте као оне епитирита, могло би се помислити да је Иларион био епитирит који је, потписујући се 1316. године, желео да то учини на мање уобичајен начин» (cf. *Prôtaton*, 150). Мали манастир Ксистри је данашњи Серај у Кареји, cf. Archives de l'Athos IX, *Actes de Kastamonitou*, éd. dipl. par N. Oikonomidès, Paris 1978, 47.

³⁴ *Xénophon*, no 11, l. 29: Навкратије ... параклезијарх Кареје потписао се последњи, тј. после црквењака (в. овде, нап. 30); он је, према светогорским досијеима, такође, једини званичник Кареје који има ово звање, cf. *Xénophon*, 117.

³⁵ Archives de l'Athos XII, *Actes de Saint-Pantéléèmon*, éd. dipl. par P. Lemerle et al., Paris 1982, no 14, l. 25 : † Иѡв монаѣ црѣковникъ прѡтовъ †; cit. *Pantéléèmon*.

³⁶ *Ibidem*, l. 18 : Јеромонах Кирил ... еклезијарх Кареје, потписао се први после прота.

Најзад, монах Дамјан, црквењак Хиландара, последњи је потписник³⁹ акта којим је прот Герасим са својим Саветом неопозиво уступио, јануара 1375, келију Плака Хиландару.⁴⁰ Осим Дамјана, од достојанственика Протата овај докуменат потписали су еклезијарх⁴¹ и епитирит⁴². Две године доцније, јула 1377. Дамјан се потписао претпоследњи, као јеромонах и црквењак Хиландара на акту којим је јеромонах Данило један од два спрата своје келије у Кареји завештао Протату, а други продао Хиландару.⁴³ Овај даровно-купопро-

³⁷ *Ibidem*, l. 20 : Јеромонах Јоаникије ... епитирит Свете Горе, потписао се после монаха Теофила ὁ Πλακάς (l.19), првог потписника после еклезијарха; Папахрисанту (*Μοναχισμός*, 411, n. 318; 413, n. 326; прев. Папахрисанту, *Μοναχισμός*, 302, nap. 318; 303, nap. 326) указује да се Теофил ὁ Πλακάς понекад потписује ὁ ποτὲ Πλακᾶς и упозорава да од 1347. до 1377. године један Теофил или више њих који имају исто име, потписују око двадесетак докумената.

³⁸ *Pantéléemôn*, l. 23: Монах Јаков ... доместик десног хора, «носилац је црквењакове дужности у протатској цркви», cf., *Ibidem*, 113. Он је ставио свој потпис између потписа игуманâ малих монашких установа Псевдакија, Хана (l. 21, 22) и Стефана (l.24), смештених у ближој и даљој околини Кареје.

³⁹ Petit, *Chilandar*, no 156, l. 50: † Δαμιανὸς μοναχὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς τοῦ Χιλανταρίου.

⁴⁰ Потписи монаха Теофила ὁ ποτὲ Πλακᾶς (l. 44), после прота и еклезијарха, прилично неочекивани на овом документу, као и на акту од јула 1377 (в. овде, nap. 44), указују да је он, без сумње, био веома угледна и утицајна личност у Протату. Наиме, веома су ретки „примери да представници зависних манастира потписују протатске акте“ : *Xénophon*, no 18, l. 57 и cf. *Ibidem*, 9, n. 7

⁴¹ Petit, *Chilandar*, no 156, l. 43: Јеромонах Кирил, еклезијарх Кареје, први је потписник после прота.

⁴² *Ibidem*, l. 47 : Епитирит Калист потписао се после монаха, поменутог Теофила (в. овде, nap. 37, 40), Јоаникија (l. 45), који је познат само из овог документа и Јона Коматаса (l. 45-46), верујемо представника истоименог манастира (о имену Коматас, cf. *Prôtaton*, 158, n. 445), а испред јеромонаха Минаса, писара овог документа (l. 48-49), после кога се потписао црквењак (в. овде, nap. 39).

⁴³ VI. Mošin-A. Sovre, *Supplementa ad acta Chilandarii*, Ljubljana 1948, no 9, l. 38-39: † Ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομονάχοις Δαμιανὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς τῆς σεβασμίας βασιλικῆς μονῆς τοῦ Χελανταρίου † ; цит. Mošin-Sovre, *Chil. Suppl.*

дајни докуменат својим потписом оверавају, уз прота Харитона, игумани два мала манастира,⁴⁴ а од достојанственика Протата два бивша епитирита⁴⁵, велики економ⁴⁶ и споменути црквењак. То што је ове акте потписао представник Хиландара није уобичајено, јер је тај манастир страна којој се акт упућује, стога сматрамо да се Дамјан на њима потписао као достојанственик Протата, кога је Хиландар послао и издржавао у Кареји. Уз то, у светогорским документи-ма нема примера да црквењак заступа свој манастир.

Поредак τῶν στασιδίων црквењакâ у цркви Протата. – Да би се црквени церемонијал прописно одржавао требало је да сви званичници Протата буду присутни и да се поштује утврђени поредак њихових места у цркви, као и местâ седења на скуповима којима су они присуствовали, на пример у судници, што је било у протовој надлежности.⁴⁷ Тако је прот Харитон, обезбедивши, јула 1378, за

⁴⁴ Монах Теофил ὁ Πλακάς (l. 31) потписао се први после прота, угро-влашког митрополита Харитона (l. 30). Игумани Херонда и Макрогени/Макригени (l. 34-35), потписали су се после двојице бивших епитирита, а испред писара овог документа јеромонаха Матеје (l. 36-37). Херондов манастир био је суседан Арменијевом у Ксирокастру (cf. *Iviron I*, p. 231). О лоцирању Макрогени у близини јавног пута (δημοσία ὁδός) у правцу Кареје, cf. Archives de l'Athos XXI: *Actes de Vatopédi I, dès origines à 1329*, éd. dipl. Par J. Vompraire et al., Paris 2001, 26-27 и n. 29; цит. *Vatopédi I*.

⁴⁵ Мошин-Совре, *Chil. Suppl.*, no 9, l. 32-33: бивши епитирити монаси Јоаким и Калист, (о њима, cf. *Prôtaton*, 158) потписали су се после Теофила ὁ Πλακάς (в. овде, нап. 44).

⁴⁶ *Ibidem*, l. 40 : јеромонах Данило, велики економ потписао се последњи, што не изненађује, cf. *Prôtaton*, 153.

⁴⁷ Да је добијање места (στάσις) и столице – седишта (καθέδρα) било у надлежности прота, показује податак о уступању Великој Лаври обитавалишта (ἀγρός) у Кареји манастира Калика. Према споразуму између монаха Макарија, држаоца тога обитавалишта и игумана Велике Лавре Нићифора, овај манастир га је добио на уживање, што је прот Гаврило потврдио 20. октобра 1153. године. Овде нас занима додаток уговору о томе да пошто је прот дао οἰκονομία χάριν, трећем лицу место (στάσις) и седиште (καθέδρα), што је монах, држалац поменутог обитавалишта, имао у цркви и суду (ἐν τῇ ἐκκλησία καὶ τῷ κριτηρίῳ), игуман [Нићифор] нити неко од његових наследника неће моћи потраживати то право и мораће се задовољити оним

Дохијаровог црквењака келију у Кареји, учинио да скуп званичника протатске цркве буде потпун (... ἵνα ἀπό γε τοῦ νῦν ἀναμφιβόλως εὐρίσκεται εἰς ἀπαρτισμὸν τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν).⁴⁸ Поредак местâ (στασίδια) црквењака појединих манастира цркве Протата одговарао је местима седења (καθέδραι) њихових игумана у протовом Савету. Тај поредак се морао строго поштовати.⁴⁹ То се веома јасно види из акта којим су прот Доротеј и његов Савет, децембра 1361. године, решили спор, који је трајао већ дуже време, између монаха Дохијара и Ксенофонта око поретка њихових места у протатској цркви. Монаси Ксенофонта нису прихватили да црквењак Дохијара има предност над њиховим и нису желели да се тај поредак промени. На то су се жестоко успротивили Дохијарци, позивајући се на дуготрајан обичај и предност коју су имали дуго времена (... τῆς μακρᾶς αὐτῶν καὶ πολυχρονίου νομῆς καὶ συνηθείας).⁵⁰ Пошто је свађа постајала све жешћа, прот је извршио брижљиво испитивање. Веродостојни старци су изјавили да је прот Исак (1316-1345), на захтев монаха Ксенофонта, расправљао о истом предмету и одлучио да, дакле, још у његово време, црквењак Дохијара заузме место које је и тада, тј. у време прота Доротеја имао.⁵¹ Очигледно је свађа била последица чињенице што предност између Дохијара и Ксенофонта није била јасно утврђена.⁵² Због тога, чим се од 1316. игуман Ксенофонта почео потписивати, што значи и седети, испред игумана Дохијара, монаси

што су добили, тј. обитавалиштем са његовим имањем и привилегијама, али без места и седишта (*Lavra I*, no 62, l. 28-33).

⁴⁸ *Docheiariou*, no 46, l. 10.

⁴⁹ Cf. *Diataxis* оснивача манастира Ворини из 1247. у *Vatopedi I*, n° 15, l. 105 : Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὀφείλουσι κекτῆσθαι τὴν προσήκουσαν τιμὴν ἐν τε καθέδραις, στάσεσι καὶ φιλοτιμίαις.

⁵⁰ *Docheiariou*, no 37, l. 5.

⁵¹ *Ibidem*, l. 6-11 : ... ὡς ἀπὸ τοῦ καιροῦ τοῦ ... ἐκείνου κύρ Ἰσαάκ πρώτου χρηματίσαντος ..., ἄχρι καὶ νυνὶ ἐκεῖσε εἰδέναι καὶ ὄραν καθ' ἐκάστην τὸν τοῦ Δοχειαρίου ἐκκλησιαστικὸν ἱστάμενον, ἔνθα καὶ νῦν ὄραται ἱστάμενος. О односу манастира Ксенофонта и прота Исака, cf. *Xénophon*, 20-22.

⁵² На то је указао Н. Икономидис (*Docheiariou*, 216), подсећајући да се још 1262. и 1314. игумани Дохијара потписују пре игуманâ Ксенофонта, али поредак је од тада обрнут (1316, 1322, 1363).

Ксенофонта су тражили да и њихови црквењаци замене места. Прот и његов Савет, прихватајући оно што су претходници «добро учинили», потврдили су да црквењаци поменутих манастира и у будућности задрже места која су тада имали, дакле да црквењак Дохијара има предност над Ксенофонтовим и да у погледу тога Дохијарце више не узнемиравају монаси Ксенофонта.⁵³

Манастирски црквењаци. – С обзиром на то да су светогорски манастири били обавезни да шаљу црквењаке у Кареју, морали су их имати и у своме братству. Међутим, рекло би се да термин црквењак није био у употреби на Атону у 10. и 11. веку. Чини нам се да због тога ни κληρικὸς εὐλαβής, кога је Ксенофонт био обавезан да шаље за цркву Средишта није споменут (1089) као црквењак (ἐκκλησιαστικός).⁵⁴ Црквењак се не спомиње ни у списима Атанасија, оснивача Велике Лавре. Бригу о манастирској цркви, нарочито дисциплини за време богослужења, Атанасије је поверио епистимонарху, епитириту и двојици вратара (θυρωροί).⁵⁵ Термин ἐκκλησιαστικός, односно *цркво̀вник*, према нашем сазнању, први пут се јавља у Хиландарском типикју. Најпре, у уводној реченици 13. поглавља за еклезијарха је употребљен термин *први цр'ковник*.⁵⁶ Затим, у 27. поглављу, у одредби о давању одеће и обуће братству посебна пажња се посвећује црквењацима: „... а нарочито *цр'ковници* да имају неоскудно калиге, а за ноћ ноћно рухо, како буде могуће манастиру. И ово, и још по литра уља да им се даје на годину ради осветљења ће-

⁵³ Docheiariou, no 37, l. 11-21.

⁵⁴ В. овде, нап. 4.

⁵⁵ Атанасијев Ὑποτύποις, éd. Meyer, *Haupturkunden*, 135, l. 20-35; cf. *Vie de saint Athanase l'Athonite*, *Analecta Bollandiana* 25 (1906), p. 37, l. 9-28 = J. Noret, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, CCSG 9, Louvain 1982, p. 153-154, l. 26-49, где су споменута и два вратара (θυρωροί), који на вратима нартекса, надгледају оне који су изван хора и испитују разлоге због којих неки монаси са закашњењем улазе у цркву или пре краја богослужења излазе из ње. О епитириту који је „имао дужност одржавања реда“, cf. *Prôtaton*, 155-156; о епистимонарху, в. овде нап. 33.

⁵⁶ *Хиландарски типик. Рукопис CHIL AS 156*, приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 27, l. 7-8 (гл. 13); у преводу омашком је преведено *први еклезијарх* уместо *први црквењак* (w *цркво̀выцѣ прѣво̀мь*): *Исто*, 72; цит. *Хил. типик*.

лије. И вуне да се свакоме даде по руно/кожух на годину, макар и купивши⁵⁷. Ово се очигледно односило на црквењаке надлежне за богослужење и неке друге послове главне хиландарске цркве. Поред њих постојали су и *цр'ковници* који су устав појања обављали у ћелијама, што показује наставак 27. поглавља: „А који су *цр'ковници* изабрани од игумана, који имају да држе и ћелијски устав, нека им се даје по три литре уља на годину, али треба да су по двојица у ћелији, да једним кандилом обављају своју службу, да им светлост дотече за годину дана⁵⁸. Поменута уводна реченица 13. и текстови 27. и 15. поглавља спадају у делове Хиландарског типика који одступају од текста Типика цариградског манастира Евергетиде.⁵⁹ У деловима Хиландарског типика који се подударају са текстом евергетидског и односе се на церемонијал богослужења, за црквењака је преузет термин јереј (ἱερεὺς).⁶⁰

Цр'ковници Хиландара и Светог Пантелејмона забележени су у 14. веку у одлукама братских сабора ових манастира. У Хиландару су то одлуке о куповини *аделфата* за келију Светог Саве у Кареји, јуна 1332, и о давању келије на управу царици Јелени, тада монахињи Јелисавети, око 1360. године. На одлуци из 1332. после великог економа, еклезијарха, *стараца* и попова, забележена су и седморица црквењака (*цр'ковници же*): Данило, Давид, други Данило, Симон, Михеј, Василије, Дамјан.⁶¹ Листа братственика који су донели одлуку око 1360. године садржи имена више црквењака: Неофит, поп Јасаф, поп Дамјан, Аверкије, Теодосије, Макарије, Антоније,

⁵⁷ Исто, 38, р. 1-30; прев. 82 (гл. 27).

⁵⁸ Исто, 38, р. 30-35, прев. 82.

⁵⁹ У науци је одавно познато де је Евергетидски послужио као узор за састављање Хиландарског типика, в. М. Живојиновић, *Хиландарски и Евергетидски типик*, ЗРВИ 33 (1994) 87 сл., где је наведена ранија литература о томе; Љ. Јухас-Георгиевска у *Хил. типик*, 116 сл.

⁶⁰ Исто, 10, р. 12 (гл 4) и прев. 61; 13, р. 21-22; 14, р. 13, 19 (гл. 6) и прев. 64; 19, р. 8 (гл. 9) = *Typikon d'Évergétis*, éd. P. Gautier, REB 40, 1982, l. 88 (овај део Хиландарског типика је изгубљен), l. 109, 201, 223, 228, 341.

⁶¹ *Повеља братског сабора манастира Хиландара о аделфатима за карејску келију Светог саве Јерусалимског*, изд. Д. Живојиновић у Стари српски архив II (2003) 45, р. 54-55, са навођењем ранијих издања: исто, 42.

Теодосије и други Теодосије дијак, Арсеније и Исаија;⁶² забележени су после *стараца* келије Светог Саве у Кареји и пирга у Хрусији, великог економа, еклезијарха, двојице духовних отаца, великог економа хиландарског метоха у Солуну, великог дохијара и више стараца и попова. На обе листе, после црквењака (*цр'ковници*) налазе се параеклезијарх, параеконом, трапезар и вагенар; на првој листи је последњи парадоксијар, док су на другој одмах после црквењака двојица ђакона, после параеконома је игуменарх,⁶³ а после вагенара су дохијар и вратар (*портарь*)⁶⁴.

Одлуке братског сабора Светог Пантелејмона о уговорима за аделфате, прву из 1395/1396. и другу датирану 1402–1422, такође су потписали сви достојанственици манастира. На листи братственика прве одлуке *цр'ковници* Спиридон и Теофан забележени су после игумана, двојице проигумана, еклезијарха, стараца, свештеника и ђакона, а испред игуменарха, трапезара и дохијара.⁶⁵ За разлику од ове двојице, шест црквењака /*цр'ковници*/ друге листе – Теофан, Теодул, Доситеј, Спиридон, Мојсије и Аверкије забележени су последњи, тј. после игумана, еклизијарха, двојице проигумана, духовника, попова, саборних стараца, игуменарха, економа, трапезара, параеклезијарха, дохијара и ђакона.⁶⁶

Дужности црквењака. – Без сумње, црквењаци протатске цркве и они у појединим манастирима имали су исте дужности, од којих су најважније биле учествовање у богослужењу⁶⁷ и одржавање

⁶² *Акт хиландарског братског сабора о давању келије Светог Саве Јерусалимског у Кареји царици Јелени*, изд. Д. Живојиновић, у Стари српски архив III (2004) 93, р. 60–62, са навођењем ранијих издања: *нав. дело*, 91.

⁶³ *Игуменарѣ* (*нав. дело*, 93, р. 63–64) бринуо се о пријему и смештају манастирских гостију, *в. исто*, 105.

⁶⁴ *Портарь* (*нав. дело*, 94, р. 65) на вратима манастира допуштао је улаз и излаз онима који су за то имали дозволу игумана, *нав. место*; *в. овде*, *нап.* 55.

⁶⁵ *Pantéléèmon: Actes serbes*, éd. par S. Ćirković, no 12, analyse; *Акты русског на святом Афоне монастыря Св. великомученика и целителя Пантелеимона*, Киев 1873, 406.

⁶⁶ *Pantéléèmon: Actes serbes*, no 14, analyse; *Акты ...Пантелеимона*, 408.

⁶⁷ У *Typikon du Christ Sauveur Pantocrator* (éd. P. Gautier, REB 32, 1974, 61, l. 537–541 и 60, n. 1) из 1136. црквењаци се спомињу као ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν τε с који су у потпуности посвећени богослужењу.

реда за време службе.⁶⁸ Њихову обавезу да учествују у литургији спомиње прот Доротеј у своме акту од децембра 1361. „... и да прате у миру и побожно црквене обреде“.⁶⁹ Надлежност црквењакова била је сродна еклезијарховој, на шта указује и спомињање овог последњег као *првог црковника*.⁷⁰ Чињеница да се термин епистимонарх скоро престао употребљавати на Атону⁷¹ дозвољава претпоставку да су његове дужности преузели епитирит и црквењак. То потврђује мишљење о „развитку тих надлежности, које су се прилагођавале потребама и условима живота светогорске заједнице“.⁷² Уз то, имајући у виду поменуто истрајност у поштовању типика и чувању обичаја на Атону, верујемо да је црквењак у средњем веку имао исте дужности као данас⁷³ – свеукупно старање о цркви, као што је брига о чудотворним иконама,⁷⁴ украшавању⁷⁵ и чистоћи цркве,⁷⁶ као и о одржавању реда за време богослужења.⁷⁷

⁶⁸ О обе ове дужности – обављању богослужења и чувању добрих односа у братству, јасно се говори у поменутом *Diataxis*-у (*Vatopédi I*, no 15, l. 105-107 и cf. 139) према коме „ἐκκλησιαστικοί... треба да се моле, бдију и да обезбеде мирољубиве односе између монаха“ (... ὡς ὀφείλοντες ὑπὲρ πάντων ὑπερέυχεσθαι καὶ ἐπαγρυπνεῖν καὶ δι' αὐτῶν συνίστασθαι τὸ εἰρηνικόν τε καὶ ἀτάραχον).

⁶⁹ *Docheiariou*, no 37, l. 19-20 : καὶ οὕτως ἐκτελεῖν μετὰ εὐλαβείας καὶ φόβου Θεοῦ καὶ εἰρηνικῆς καταστάσεως τὴν τῆς ἐκκλησίας ἀκολουθίαν.

⁷⁰ В. овде, текст уз нап. 56.

⁷¹ В. овде, нап. 33.

⁷² Cf. *Prôtaton*, 151.

⁷³ То мишљење већ је изнела Parachryssanthou, *Μοναχισμός*, 316, нап. 127; прев. *Монаштво*, 231, нап. 127.

⁷⁴ Cf. Pl. de Meester (*De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam*, Vaticanis 1942, 281, 52°: Nunc saepe custos est prodigiosae iconis in ecclesia asservatae) према Куриласу ("Αθως, чланак у *Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία Α'*, col. 579, што дајемо према Папахрисанту, нав. место) преводи ἐκκλησιαστικοί са νεώκοροι (Pl. de Meester, *op. cit.* 328, 93²).

⁷⁵ У словенском преводу из 14. века Синтагме: *Σύνταγμα κατὰ στοιχείων τῶν ... ὑποθέσεων τοῖς ... κανόσι ποιηθέν καὶ συντεθέν ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστῳ Ματθαίῳ*, термин νεώκορος споменут у 2. канону четвртог Васеленског сабора у Халкедону преведен је са *црквивокраситель*, тј. онај који

Уз овде изнесено можемо закључити да потписи црквењака на поменути документима прота и његовог Савета (1316, 1366, 1375, 1377) показују да је у 14. веку овај званичник, са њему сродним званичницима протатске цркве и представницима малих, првенствено карејских, манастира, донекле учествовао у доношењу одлука о имовинским трансакцијама унутар Кареје. Црквењаци су такође, као званичници Протата, били сведоци приликом сачињавања правних аката у протатској канцеларији, као што се то спомиње у тестаменту кутлумушког монаха Манојла Халкеопула (Ἐγένετο δὲ ἡ παροῦσα κυρωτικὴ ... μου διαθήκη, εἰς τὴν ... λαύραν τῶν Καρυῶν τοῦ Πρωτάτου, ἐνώπιον ... καὶ πάντων τῶν τιμίων ἐκκλησιαστικῶν ...), јуна 1377⁷⁸. Црквењак који је учествовао у доношењу одлука прота и његовог Савета заузимао је место после еклезијарха и епитирита, тј. и он је у 14. веку, попут еклезијарха⁷⁹, напредовао у светогорској хијерархији. То потврђује и уношење црквењака у поменуте спискове братственика који доносе одлуке у Хиландару и Светом Пантелејмону (1332, око 1360, 1395/1396, 1402 –1422).

украшава цркву: *Матије Властара Синтагмат*, изд. Ст. Новаковић, Београд 1907, 538 и нап. 1).

⁷⁶ У тексту истог канона (изд. G. Rallès – M. Potlès, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* II, Атина 1852, фототип. 1966, 217 и нап. 3) употребљен је термин *παραμονάριος* или *προσμονάριος*, тј. чувар чистоће у цркви, уп. И. Соколов, *Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века*, Казан 1894, 406.

⁷⁷ В. овде, нап. 68.

⁷⁸ *Kutlumis*, по 35, l. 31-35; в. овде, нап. 2.

⁷⁹ О напредовању еклезијарха, cf. *Prôtaton*, 159.

Mirjana Živojinović

EKKLESIASTIKOI – CR'KOVNICI AT HOLY MOUNT
AND THEIR DUTIES

Summary

According to the available data, the term *ekklesiastikos* was unknown on the Mount Athos in the tenth and eleventh century. The earliest mention of *cr'kovnik* is in the *Typikon* of Chilandar. However, the practice of having rich and famous monasteries sending one *klerikos* to the church of Protaton in Karyes had been mentioned in the year of 1089. Well established and known monasteries, such as Great Laura, Vatopedi, Iviron, and Chilandar, each gave one *ekklesiastikos*, while remaining monasteries provided the total of eight. Protaton provided the *kellion* in Karyes for the *ekklesiastikos*, as well as the vineyard in the vicinity, which became the property of the monastery that sent him and had the responsibility to support him. In the fourteenth century *kellia* of *ekklesiastikoi* were getting destroyed, either during the times of Turkish incursions or as a result of monastery's own financial hardships. When those unfortunate events took place, the monastery was not able to send an *ekklesiastikos* in Karyes, who were needed for the church of Protaton to normally function. Protaton ensured that *ekklesiastikoi's* cells got repaired, in order for monasteries to send *ekklesiastikoi* to Karyes. The order of *ekklesiastikoi* in the church of Protaton corresponded to the seating arrangement of their *hegoumenoi* in the Council of the protos. This order of precedence had to be respected. When this order was not respected, arguments occurred. One such argument took place in the fourteenth century between the monks of monasteries of Docheiariou and Xenophon.

Ekklesiastikoi (*cr'kovnici*) of St. Panteleimon and Chilandar monasteries were noted in the decisions of the Brothers' Assemblies, usually in front of the *hegoumenarches*, *paraekklesiarches*, *trapezarios*, *paradocheiars*, and related officers.

Ekklesiastikoi of the church of Protaton had the same responsibilities as those in other monasteries. The two of the most important were to take part in processions and to maintain the order during the services. The *ekklesiastikos* jurisdiction resembled that of *ekklesiarches*, as noted by the mention of the latter as *ekklesiastikos* in the *Typikon* of Chilandar. In addition, it appears that *ekklesiastikoi* and *epiteretai* have taken over from *epistemonarches*. Lastly, *ekklesiastikoi's* signatures on the acts of *protos* and his Council (1316, 1366, 1375, 1377), show that this officer, along with others from the Protaton church and re-

representatives of smaller monasteries, especially the ones from Karyes and its surroundings, witnessed property transactions within Karyes, and participated in the creation of legal acts in the Protaton office. The *ekklesiastikos* who took part in making the decisions of protos and his Council in the fourteenth century, advanced in the hierarchy of Mount Athos, and took place right after the *eklesiarches* and *epiteretes*.

Богумил ХРАБАК
Београд

ПОСЛОВАЊЕ КАТАЛОНАЦА ИЗ МАНФРЕДОНИЈЕ У ДУБРОВНИКУ ОД 1420. ДО 1520. ГОДИНЕ

Апстракт: На основу дубровачке архивске грађе аутор представља привредне везе Дубровника и Каталонаца из Манфредоније. Основу тих контаката представљао је довоз жита, мање уља, соли, вуне, изузетно бибер. Каталонци нису примењивали пакет-аранжмане, тј. нису прликом увоза у Дубровник извозили из њега балканске производе (кожу, восак, метале), јер су односили готов новац, ретко сребро. Узимали су у службу момке, који су често остајали да раде у Дубровнику, уз прокураторе. Манфредонија у то доба није била место за наплату меница, него је новац одношен. Најпознатији Каталонац из Манфредоније био је Perotto Toriglie, вишеструки конзул, који је убијен у Дубровнику из политичких разлога 1513. године

Key words: Dubrovnik, Manfredonija, Katalonci, trgovina

Као економски и културно најразвијенија земља средњег века, Италија је своје поморце и трговце слала у све делове тада познатог света, али није имала довољно капитала и пословних људи да своје ресурсе искористи у дневном промету. Због тога су њени градови (посебно на југу, али и у млетачком доминију, Анкона и неки други), у касном средњем веку привлачили трговце из разних крајева Медитерана и западне и средње Европе – Јевреје, као и Мавре, отеране из Шпаније и Португалије. Они се последњих година XV века јављују и у Транију (Апулија), где су дозволом млетачких намењеника довозили жито и у суседну Манфредонију.¹ Међу те људе са

¹ Августа 1496. стигла је у Венецију четворочлана депутација општине из Транија тражећи од Сињорије разне "капитуле", између којих и одредбу о изгону досељених Мавара. Три године касније, кад је у Транију као гувернадур администрирао Алвизе Контарини, млетачке власти су тим Маври-

европског Запада спадали су и Каталонци, који су се још у XII и XIII столећу преко Сицилије² отискивали у Александрију и Сирију, и који су се од XIV века почели ширити и по Апулији и другим севернијим италијанским покрајинама. У Апулију су долазили као набављачи житарица за своју храном сиромашну домовину. Пољопривредне могућности италијанског југа су их толико привукле да се нису враћали завичају, него су из јужноиталијанских вароши почели да разносе и продају аграрне производе и другим областима које их нису имале довољно.³ Пословали су са својим земљацима, насељеним у Дубровнику и још неким далматинским местима концем XIV века, али и са трговцима Манфредонцима пореклом.⁴ Заштићена од ветра планином Гарганом, а у правој поморској линији повезана са Дубровником, Манфредонија је лако успостављала саобраћај са градом св. Влаха, јер се водена раздаљина могла пребродити за једну ноћ.

Нажалост, студије о Каталонцима објављене после II светског рата не обрађују ни издалека присуство Каталонаца на западној и источној обали Јадранског мора онолико колико је потребно и могуће. Овај прилог представља покушај да се тај недостатак, кад је реч о Манфредонији и Дубровнику, отклони, макар и делимично, на основу дубровачких архивалија.

Каталонци су се, по правилу, у Дубровнику претежно бавили продајом житарица. Први међу њима нису били стално насељени у Манфредонији, него су у некадашњи Сипонт долазили са Сицилије или из јужног дела Апулије (на пример, из Барлете). Један од таквих је био Јакоб Каталан из Месине, коме су неке вредности остале у рукама Падованца Бартоломеа, настањеног у Манфредонији; секвестар тих ефеката затражио је (1423) неки Лило, син Франков, из Манфре-

ма дозволиле да извозе пшеницу у Манфредонију (*I Diari di Marino Sanuto*, vol. I, 276; II, 316, Venezia 1879).

² Вид.: F. Giunta, *Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo*, I-II, Palermo 1959.

³ Исто, *passim*; В. Hrabak, *Učešće Katalonaca u dubrovačkom prometu zrnastom hranom, solju, metalima, koraljima i kreditima (do 1520. godine)*, "Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, vol. XXII/XXIII, Dubrovnik, 1985, 41-72.

⁴ В. Hrabak, *Učešće*, 42-56.

доније.⁵ Каталонски велетрговац Никола Сатра био је такође са италијанског југа, али је са Дубровником пословао преко Манфредоније. Он и Ђовани Салимбене (Италијан насељен у Дубровнику) уговорили су са Дубровачком општином да доведу 10 000 стара апулијске или сицилијанске пшенице из жетве 1436. године, и то 300 стара октобра 1436, 3 000 фебруара и 4 000 стара априла 1437; хлебно зрно би продавали у општинском фондусу по шест гроша (динара) и царину.⁶ У турску Валону су тада навраћали и неки Јевреји из јужне Италије, рецимо каталонски Јеврејин Јусеф Ферер, житељ Траније. Пажњу јеврејских трговаца са друге стране Јадрана такође је привлачио и оближњи Пирг (јужна Албанија), као извозник житарица. То се види из неког уговора једног Јеврејина, бившег житеља града Лече (јужна Апулија), а тада житеља Дубровника, који је у Пиргу имао да припреми лан за извесног Каталонца у Дубровнику, дужног да Јеврејину испоручи тканине у Пиргу.⁷ Сатра је (јануара 1437) на две лађе допремио житарице у Дубровник.⁸ Гаспар де Нухо, Каталонац из Манфредоније, спорио се са Михом Ђурђевићем, конзулом цивилних ствари, и то као пуномоћник Чаролија де Конзоле из Транија.⁹

Јакоб Каталонац је, поред пшенице, слао Дубровачкој општини и маслиновог уља. Дубровачке власти су неколико пута дозвољавале да унесе и веће количине лука и скробне хране, ослобађајући га царине и дајући му бесплатно смештај и носаче приликом уношења и смештаја житарица.¹⁰ Његов брат, син Михаелов, такође је довозио житарице у малу републику на средњем Јадрану.¹¹ Децембра 1439.

⁵ Државни архив у Дубровнику (у даљем тексту: DAD), Div. canc. XLII, 144 (27. V 1423). Секвестар је објављен у вредности коју је Јакоб имао по рачуну Георгија Каталана у Месини (Исто).

⁶ DAD, Cons. min. VIII, 100' (24. X 1439), 167 (1441); Div. not. XXIV, 33 (1441); Div. canc. LVII, 213 (26. IV 1443); М. Спремић, *Дубровник и Арагонци 1442-1495*, Београд 1971, 128, 147, 152-55.

⁷ DAD, Div. not. XXI, 86' (19. I 1437), 87 (23. I 1439). Прва лађа је имала 29 "кола" носивости а друга је била нова и примала је већи терет.

⁸ DAD, Div. not. XX, 247-47' (30. V 1436).

⁹ DAD, Div. canc. LIII, 135'-36 (18. IV 1439); Div. canc. LV, 134 (19. VII 1441).

¹⁰ DAD, Div. canc. LIV, 30 (8. XII 1439). Магацин је носио ознаку "К", а казна за неиспоручено зрневље износила је 25 перпера (око 8 дуката) (Исто).

¹¹ DAD, Deb. not. XXI, 57 (9. XII 1441).

године Јакобу је било наређено да испразни један од општинских магацина.¹² Касније је кажњаван код испоруке зрневља, те му је продужаван рок истоваара, опет без плаћања царине.¹³ Он је при својим комерцијалним захватима у граду св. Влаха био повезан са Аниелом Чекапешеом, познатим Напуљцем настањеним у Дубровнику, који му је за жито слао вунена сукна.¹⁴

Јакоб Каталонац је у Дубровнику испоручивао робу и пословним људима из Италије, на пример Ђованију Цуцулију из Барлете.¹⁵ С тим градом су Каталонци из Манфредоније били тесно повезани. Исте, 1440. године, Јакоб је примио у фамулатску службу једног младића коме је умро отац.¹⁶ Наредне године послао је Жоару Експериелу, Каталонцу стално настањеном у Дубровнику, неко сукно (вредно 12 ½ дуката печа), што је његов пословни пријатељ дуговао Николи Новаковићу, трговцу у Дубровнику.¹⁷ Априла 1443. Јакоб је преко дубровачког суда тражио наплату неке обвезнице Цвјетка Божићковића.¹⁸ У исто време потегао је и наплату неке зелене штофане сукње са сребрним дугмадима, за коју су дужници били нека крчмарица и жена једног каменара; исплата је требало да се обави за свега осам дана.¹⁹

Други Манфредонац Каталонац, који је тада пословао у граду св. Влаха, био је Гаспар Каталан, брат Јакобов. После жетве 1440. године, код њега се задужио Милат Доберковић, свакако за жито.²⁰ Септембра следеће године Гаспар и Елија Капуано из Манфредоније договорили су се са масарима житног уреда у Дубровнику да доведу

¹² DAD, Div. not. XXV, 119' (30. IX 1441), 122' (4. X 1441: нових 100 "кола"). Казна за недовезено жито била је дукат од "кола" (Исто).

¹³ DAD, Div. not. XXVI, 133-45 (25. I 1443).

¹⁴ DAD, Deb. not. XXXI, 100 (17. IX 1457), 141', 145; В. Нrabак, *Učešće*.

¹⁵ DAD, Deb. not. XIX, 137' (16. II 1440).

¹⁶ DAD, Div. canc. LV, 16' (9. X 1440). За три године службе младић би добио 4 дуката, а одмах је примио 4 перпера.

¹⁷ DAD, Div. not. XXV, 65' (30. V 1441). Пуни дуг је износио 150 дуката и 15 и по гроша.

¹⁸ DAD, Sent. canc. XII, 46' (11. IV 1443).

¹⁹ DAD, Div. canc. LVII, 177' (10. IV 1443).

²⁰ DAD, Deb. not. XX, 132 (IV 1441). Милат Доберковић обавезао се Гаспару да ће му платити и других 18 дуката (Deb. not. XX, 132 (7. III 1441)).

сто кола пшенице, уз зајам од 1 000 дуката.²¹ Јануара 1443. Гаспар је њима обећао довоз нових сто "кола" жита под истим условима, али по повишеној цени од 17 дуката за манфредонска "кола".²² Поменути Доберковић и један обућар предали су Јакобу облигацију на 162 дуката, а Јакобу и Гаспару се један трећи Дубровчанин обавезао на 286 дуката и 15 гроша.²³ Одмах затим, Никола Новаковић је Јакобу предао задужницу на 392 дуката и 18 гроша.²⁴ Без икакве сумње, дугови су били повезани са примањем хлебног зрна.

Изгледа да су манфредонски Каталонци имали велико пословно поверење у дубровачке младиће, те су, у многим случајевима, остајали у Дубровнику, где су помагали "факторима" манфредонских Каталонаца. Манфредонац Барио Д. де Флорио узео је за Нуха, Каталонца, на четворогодишњу службу једног дубровачког дечака као ђетића.²⁵ Нухо је одржавао пословну везу и са Гаспаром из Болоње.²⁶ Нухо Каталан из Манфредоније је пословао у Дубровнику преко свог "фактора" Гаспара из Болоње. Овome се за свега 20 дана обавезао један Дубровчанин и његов јемац.²⁷ Кад је (септембра 1457) Гаспар Мигуелов узео од једног Дубровчанина позајмицу од 700 дуката, као залог је оставио жито.²⁸ Гаспар је, под киријом, имао кућу у Дубровнику, у којој су баханалије, иначе присутне у ренесансном Дубровнику, биле честе. У извршном телу Дубровачке републике (Малом већу) одлучено је да му се поручи да се окане сек-

²¹ DAD, Div. not. XXV, 119 (30. IX 1441), 122' (4. X 1441). Ако би довоз омануо, понуђачи би требало да плате глобу од једног дуката за свака манфредонска кола (Исто).

²² DAD, Div. not. XXVI, 144' (21. I 1443). Јакоб је имао обвезнице Дубровчана, свакако за жито дато на вересију; он је на суду показао облигацију и Цвјетка Божићевића на 48 дуката (Sent. sanc. XII, 46' (11. IV 1443).

²³ Deb. not. XX, 138 (28. II 1441); 139' (7. III 1441).

²⁴ Dad, Deb. not. XX, 132 (9. IV 1441). Никола Новаковић био је јемац за Јакоба Каталонца у дугу према Хуану Експартеру (Div. not. XXV, 65' (30. V 1441).

²⁵ DAD, Div. not. XXXV, 95' (28. V 1449).

²⁶ DAD, Div. not. XXXVI, 48 (27. VII 1451).

²⁷ Исто, 48-49 (28. VII 1451).

²⁸ DAD, Deb. not. XXXI, 113.

суалних лудорија.²⁹ Гаспар се веома жалио кнезу на једног Дубровчанина, и кнез је са владом, током два дана, октобра 1457, то решавао.³⁰

Пере Каталан из Манфредоније добио је од Малог већа (октобра 1458) дозволу да своје хлебно зрно из Дубровника пошаље купцу са Корчуле, с тим да о томе поднесе званичну потврду.³¹ У таквим случајевима, страни довозник би примао обавезу да извезену количину о одређеном року доведе у Дубровник.

Било је случајева да су Каталонци свој новац примали у Манфредонији, на меницу од тамошњег адресата, на пример. То је учињено и кад је реч о познатом Хуану Спартеру (био је Шпанац а не Каталонац, али је пословао са њима и био је сматран каталонским привредником), на кога је меница усмерена 9. децембра 1459, с тим да новац подигне после бар 15 дана, од Пјетра Кавизата из Тортозе али у Манфредонији; новац је потицао од Константина Трећег Теодорова (можда Грка) а исплату је омогућио Мавар Ал. де Флорио из Манфредоније.³² Као хартије од вредности, менице су често имале чудне итинераре. Један од чланова познате манфредонске породице Де Флорио примио је од каталонског конзула у Манфредонији представку за исплату менице адресовану на једног комерсанта из Барселоне.³³ Појава каталонског конзула у Манфредонији говорила би о већем броју Каталонаца у том граду, јер нису сви имали потребе да тргују са Дубровником.

Седамдесетих година је у Дубровнику доста пословао Мартин (или Мартон) Витале, Каталонац из Манфредоније. Он је имао и некретнине на дубровачком подручју – велики виноград на граничном Бргату, који су закупила два брата, синови Аниела Чекапезеа, исплативши Мартиновом пуномоћнику Томазу Франческовом из Манфредоније 43 млетачка дуката, што је покривало и део за послове које су имали међу собом.³⁴ Исти опуномоћеник је наплатио не-

²⁹ DAD, Cons. min. XIV, 183.

³⁰ DAD, Praecepta rectoris VIII, 202, 203 (13. и 14. X 1457).

³¹ DAD, Cons. min. XV, (2. X 1458).

³² DAD, Div. not. XLIII, 1 at (25. I 1460).

³³ DAD, Cons. min. XXII, 307' (30. IV 1476).

³⁴ DAD, Div. canc. LXXVI, 107' (14. V 1474).

колико десетина перпера за жито које је испоручено неком Дубровчанину преко Кристифора Замање, дубровачког патриција.³⁵

Валериу Каталан и Анђело Русо из Манфредоније имали су потраживања од једног лопудског поморца, који је на туђи грип укрцао 16 "кола" пшенице у Манфредонији, али о продаји пшенице није поднео рачуне.³⁶ Треба запазити да су средином XV века манфредонски Каталонци пословали у Дубровнику преко пуномоћника, којима су помагали домаћи момци, унајмљени као фамули. Дубровачка пијаца, особито житна, била је за њих уносно тржиште, где су лако могли пласирати житарице, те добијати пословне кредите. И они Каталонци изван Манфредоније су преко Дубровника и Манфредоније лако успостављали додир са балканским залеђем јадранске обале, у првом реду са Босном. Тај канал су у наредним деценијама користили и Французи, који су неко време имали конзула у Манфредонији.³⁷

Последњих деценија XV века у јадранском простору је каталонска трговина поново оживела, а после 80-их, које су биле нешто берићетније, каталонске испоруке житарица нису биле толико неопходне. Уз Каталонце су се тада привили и Шпанци из Арагона, њихови продавци вуне. Јакоб Сплуес из Тирола (Арагон) поставио је, у своје име и као заступник Бартоломеа Кастиљара, за свог опуномоћеника Томаза Франка из Манфредоније и Габријела из Толоте, житеља у Дубровнику.³⁸ У последњој деценији столећа, у Дубровнику је најзапаженији Каталонац из Манфредоније био Габриел Белкајер, будући да је у том граду имао родбину. Он је (марта 1499) узео на пловидбу за Манфредонију Ратка Мршића са Шипана, патрона лађе од 15 "кола" носивости; укрцавање је обавио Мантучо Менадуј.³⁹ Средином маја исте године Михо Стијепов са Лопуда искрцао је у дубровачкој луци 30 "кола" пшенице, коју су му у Манфредонији

³⁵ DAD, Mob. ord. Ia, 126 (11. V 1474).

³⁶ DAD, Sent. canc. LXXXI, 63' (29. IV 1478).

³⁷ DAD, Cons. rog. XXVII, 286.

³⁸ DAD, Proc. not. IX, 214-15 (16. I 1496).

³⁹ DAD, Div. not. LXXVIII, 139' (26. IV 1499).

предали Мантучо и Чезаре Бартолов.⁴⁰ Габриел Белкајер је, у пролеће али и октобра 1499, ангажовао три брода са дубровачког оточја за превоз 145 "кола" пшенице, с тим да утовар обави Мантучо, односно Леонардо Сагарига, Каталонац из Барлете.⁴¹

Довозом житарица из манфредонске и барлетске регије бавио се и Перото Ториле. Он је пословао из Манфредоније, али је родом био из Барлете, где је имао и многобројну родбину у породици Сагарига. Касније је, све до смрти (убијен је 1513), био конзул, у служби различитих суверена (Каталонаца, арагонског краља, шпанског монарха и француског краља). Био је веома смео пословни човек.⁴² На некој корчуланској лађи допремио је јечам у Сплит, где је зрневље прихватио његов повереник Донато, син Франка из Манфредоније.⁴³ Манфредонци, дакле, нису запосели само дубровачку житну пијацу, него су се ширили и на југ и на север. У економској 1499/1500. години, Перото је унајмио три нове лађе са дубровачког острвља да понесу 119 "кола" жита, које је требало да укрца Мартин Виталис из Манфредоније, а једанпут и Леонардо Сагарига (који је могао предложити да се утовар обави и у Барлети).⁴⁴

Манфредонски Каталонци, повезани са својим сународницима у привредно јакој Барлети, преузимали су пшеничне вишкове и изван подручја тога града, на пример у Барију. С друге стране, барлетска каталонска кућа Сагарига (конкретно Луис Сагарига) понекад је товар преузимала не само у Барију него и на манфредонској

⁴⁰ Исто, 163-54 (16. V 1499). "Кола" су садржавала шест дубровачких стара и пет купела; превознина је износила 18 дуката.

⁴¹ DAD, Div. not. LXXVIII, 139' (26. III 1499), 103'-4 (16. VI 1499); LXXIX, 47 (29. X 1499).

⁴² В. Hrabak, *Poslovno svestrani katalonsku konzul u Dubrovniku Peroto Torilje (1499-1513)*, "Panonija - Balkan - Sredozemlje", Novi sad 2007, passim. Пероту, као "фактору" Паола Толосе, дозвољено је да са лађом жита уђе у дубровачку луку и прода жито; оно што не би продао могао је извести без наплате било какве царине. О његовом довозу жита види сигнатуре: Deb. not. XXVI, 155', 185', 192'; XXVII, 174'; XXIX, 214, 252 (10. V 1508); Cons. rog. XXIX, 706, 255; XXX, 62, 80', 257'; XXXI, 97; Cons. min. XXVII, 179', 234.

⁴³ DAD, Div. not. LXXVIII, 170 (2. IV 1499).

⁴⁴ DAD, Div. not. LXXIX, 47 (29. X 1499), 110 (20. III 1500).

пијаци (као у пролеће 1501. године), када је њихов рођак Перото Ториле преузимао зрневље.⁴⁵

У трговини житарицама 1504. године, Перото је у великој мери био окружен људима из Манфредоније, чак и када се радило о сицилијанском жити; његов повереник на Корчули, који је примао и продавао хлебно зрно, био је Манфредонац Ђовани Капуано.⁴⁶ У једном компањонском довозу пшенице са Сицилије, поред Перота је учествовао и сплитски Каталонац Рафаел Андерас, као и Дамјан Капуано из Манфредоније и један трговац из Транија.⁴⁷

Перото Ториле се (фебруара 1506) споразумео са Луисом Сагаригом о испоруци 33 "кола" жита из Манфредоније; преузимање пшенице, по Луисовом рачуну, није обављено само у Барлети него и у Барију и Манфредонији; пријем хлебног зрна обавио је Марин Андријин на броду од 50 "кола".⁴⁸ Са још 16 дубровачких патриција, Луис Белкајер из Манфредоније учествовао је (са 120 дуката) у сличној пословној "колони" за довоз пшенице из Манфредоније, Барлете или Транија у Дубровник (1501); превоз су у свим тим случајевима обављали надалеко признати превозници са дубровачког оточја, особито са Лопуда.

Од средине друге деценије XVI века главни набављач жита из Манфредоније за Дубровник био је Валериу Александри, Каталонац из Манфредоније. Јануара 1514. његов отац је за свега четири дана (а повереник за дванаест дана) укрцао зрневље на једну дубровачку лађицу, чији је патрон имао задатак да жито, у року од 15 дана, уновчи на броду у дубровачкој луци. Следеће године, Валериу је на два грипа утоварио 42 "кола" жита, при чему је укрцавање обавио Алтобело Станарело и Валериуов зет (уз провизију од 26 гроша од "кола"). Валериу Александри је унајмио за пловидбу хварски грип (од 20 "кола" носивости); утовар је извршио Валериуов повереник у Манфредонији а продаја зрневља у Дубровнику требало је да се обави са брода, такође у року од 12 дана, како је било одређено за мања

⁴⁵ DAD, Div. not. LXXX, 94 (23. III 1501).

⁴⁶ DAD, Div. not. LXXXIII, 108 (24. IV 1504).

⁴⁷ DAD, Div. not. LXXXIII, 165'-66 (14. VIII 1504).

⁴⁸ Т. Поповић, *Kraj katalonske trgovine u Dubrovniku i Dalmaciji*, "ЈИЧ", бр. 3-4/1975, 22. - Превознина је износила два перпера од "кола".

пловила. Непотпун пријем терета обављен је 4. априла 1518, када су једног Лопуђанина (патрона лађице од 15 "кола" носивости) унајмили Валериуови пуномоћници Франческо Метула и Анђело де Русо, обојица из Манфредоније. Александар Каталан из Манфредоније одвојио се (марта 1515) пословно од својих синова Валериуа и Веркула, који су боравили у Дубровнику, где је стога и требало обзнанити ту околност.⁴⁹

Каталонци из Манфредоније довозили су у Дубровник, поред житарица, и друге производе из Италије и Шпаније – апулијско маслиново уље и со, рецимо. Дозволу за продају уља у граду св. Влаха добио је (јула 1442) Јакоб Каталан, а увоз соли из Манфредоније, свакако произведене у Барлети или ком другом италијанском месту (Трапанију)⁵⁰, забележен је 1463. године. Каталонци су понекад довозили и први производ своје шире домовине, тј. вуну из Арагона. Један дубровачки поморац тужио је суду (маја 1497) Луиса Белкајера због неисплаћивања превознине за 168 бала вуне укрцане у Манфредонији⁵¹, која, иначе, није важила као лука за промет вуне. Вуна из Шпаније изгубила је у Дубровнику ону атрактивност коју је имала до 1418. године, када се у промету појавила и квалитетна вуна из Аbruца (довожена преко Ортоне) и других крајева.⁵² Гаспар Каталан из Манфредоније довезао је бибер у Дубровник (1441), и ту је дао кредит од 136 дуката; он је у раду сарађивао са члановима породице Нухо, такође из Манфредоније.⁵³

Извоз турско-арапских коња из Дубровника је у Апулију, и даље у осталу Италију, био је веома привлачан. Тиме се (1441) ба-

⁴⁹ DAD, Div. not. XCII, 40 (20. III 1515), 57 (23. V 1515); Sent. canc. LXXVII, 68'-9.

⁵⁰ DAD, Div. not. XLVI, 85.

⁵¹ О довозу вуне из Каталоније вид.: Б. Храбак, *Вуна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у XV веку*, "Историјски часопис" XXVIII, Београд 1980, 63-93.

⁵² Б. Храбак, *Довоз италијанске вуне у Дубровник у XV столећу*, "Историјски гласник" бр. 1-2/1981, 89-106.

⁵³ В. Храбак, *Učešće Katalonaca u dubrovačkom prometu zrnastom hranom, soli, metalima, koraljima i krditima (do 1520. godine)*, "Anali Zavoda za povjesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, XXII-XXIII (1985), 31.

вио и Јакоб Каталан из Манфредоније.⁵⁴ Када су Турци посели балканске земље, извоз коња је био трајно забрањен, али је тај посао, у приличној мери, тајно обављан. Конјуктуран је био и извоз црвца (karmizijuma, живиног оксида) из босанских и српских рудника обојених метала. Преко Манфредоније или Анконе, црвац је завршавао у Фиренци, где је, прерађен давао метално трајну и јарку црвену боју. Поменути Гаспар Каталан се са Манфредонцем Даријем Ђ. де Флорио обавезао неком Гаспару Николином из Прата да ће му за 170 дуката предати две вреће скупог црвца, неке ниске бисера и нешто златног посуђа.⁵⁵

Почетком XV века Каталонци су на Сицилију и у друге италијанске области довозили као робље чељад отету у Босни и Херцеговини. Треба истаћи да се тим недостојним послом нису бавили Каталонци из Манфредоније, нити је таквог робља било у Манфредонији (Сипонту), иако је оно стизало у суседну Барлету.

Неки манфредонски Каталонци бавили су се у Дубровнику, посебно 1440. и 1441. године, давањем пословних кредита у новцу или у роби уз уобичајену камату. Гаспар Каталан је на две облигације издао 218 дуката.⁵⁶ Јакоб је понекад ненаплаћене облигације реализовао и преко дубровачког суда.⁵⁷ Гаспар је једном Дубровчанину дао 60 дуката, које је овај имао да преда неком де Бетонију из Транија, и то у време одржавања сајма у тој вароши.⁵⁸ О преласку браће Јакоба и Гаспара из редовних трговачких послова, у којима постоји пословни ризик, у финансијске трансакције, макар оне биле и мале, најбоље сведочи давање новца за ствари које су примали у залог. Такви рентијери називани су у Италији фенераторима, а највише их је у северној Италији било међу Јеврејима. Јакоб је, рецимо, и некој крчмарици Стојислави дао 15 перпера за неку свечану хаљину, која је на дражби продата за свега 14 перпера,⁵⁹ тј. имао је штете

⁵⁴ DAD, Deb. not. XXI, 2 (11. VIII 1441).

⁵⁵ DAD, Deb. not. XX, 132, 158.

⁵⁶ DAD, Deb. not. XX, 138, 139'.

⁵⁷ DAD, Sent. canc. XII, 46' (11. IV 1449).

⁵⁸ DAD, Div. not. XXVI, 113' (9. XI 1442).

⁵⁹ DAD, Div. not. XIV, 63' (30. V 1441).

због лоше процене вредности заложене одеће, не рачунајући ненаплаћену камату. Код златних и сребрних предмета штете није било.

У каталонским трговачким пословима између Манфредоније и Дубровника значајну улогу су играли пуномоћници (прокуратори), плаћени или неплаћени. Манфредонски Каталонац Гаспар де Нухо, као опуномоћено лице Зардула де Консулибус, захтевао је да се поступи према једној пресуди против неког дубровачког патриција, док је овај тврдио да је то неизводљиво.⁶⁰ Јакоб Сплуес је, у своје име и као заступник Бартоломеа Кастиљара, поставио нове опуномоћенике – Томаза де Франка и Габриела де Томаза, дубровачке становнике.⁶¹ Преко свог "фактора" (плаћеног повереника) Гаспара из Болоње, требало је да Нухо из Манфредоније прими неки дуг од једног дубровачког пучанина, који је у вези с одложеном исплатом морао да нађе гаранта.⁶² Тешкоће око утеривања дуга настајале су због јагме за трговином без обртног капитала, те су се новим зајмовима отплаћивали стари кредити.

Менице су за Манфредонију примењивали и дубровачки Каталонци, али изузетно, јер је Манфредонија била Дубровчанима на дохват руке, те није било потребе да се примењују финансијски инструменти поменутог врсте. Код меница је такође постојала могућност да се са њиховом наплатом одуговлачи или да се она чак и одбије, ако адресант није имао полог вредности код адресата; добитак у времену значио је коришћење туђег новца без камате и наплате кад адресату одговара. На меницу је ишла камата, али знатно мања (касније обично 3%, а уобичајено 10%; казнена је била двострука). У то доба, Манфредонија, уосталом, није ни важила за место где су се менице чешће наплаћивале, какав је био сајамски град Ланчано. Ипак, Хуан Спартер је добио меницу састављену у Венецији (8. децембра 1459) да за 15 дана исплати 50 дуката Мавру Лук. де Флорио из Манфредоније; тих 50 дуката је Константин Л. де Теодоро, вероватно Грк, примио од Переа Кависато из Торгозе.⁶³ Мартину Виталису је (1475) упућена меница од Дубровчанина Антуна Антунова,

⁶⁰ DAD, Div. canc. LIII, 135'-36 (18. V 1439).

⁶¹ DAD, Proc. not. LX, 214'-15 (16. I 1496).

⁶² DAD, Div. not. XXXVI, 48 (27. VII 1451).

⁶³ DAD, Div. not. XLVII i at. (25. I 1460).

али му није наплаћена, те је он преко пуномоћника протестовао.⁶⁴ Новембра 1503. године, Перото Ториле је за своје опумоћенике поставио Леонарда Сагаригу и Карла де Франчески из Манфредоније, да би утерали његова потраживања, првобитно вероватно дозначена такође меницом, у Венецији, посебно од некадашњег которског ванредног провидура Себастијана Контаринија.⁶⁵ Пуномоћник Валериуа Каталана и Анђела дело Русо из Манфредоније секвестровао је сву количину жита која се налазила у рукама Орсата Ђ. Ђурђевића, примљену у Апулији од једног бродара,⁶⁶ а меницом није извршена исплата вредности.

За послугу или помоћнике у трговачком пословању, манфредонски Каталонци су у Дубровнику узимали дечаке и девојчице; момци су узимани на 3–4 али и на 8 година, а становали су у Дубровнику или у Апулији. Изузетно ниска годишња награда била би им исплаћена тек по одслужењу уговореног рока – та плата је била много мања од оне које су ђетићи добијали од домаћих принципала, јер су Каталонци били грубље газде и већи изабљивачи.⁶⁷ Једна млада девојка из Невесиња узета је (маја 1500) у службу Перота Ториле, који је делимично и тада још становао у Манфредонији.⁶⁸

Највише забављени довозом јужноиталијанске пшенице и распродајом вуне, Каталонци нису повезивали увоз робе у Дубровник са извозом, рецимо племенитих и обојених метала, из њега, што значи да нису примењивали пакет-аранжмане. Врло су ретко, ради обезбеђивања обртног капитала, преузимали у Дубровнику сребро (у једном случају за 842 дуката), које се добро котирало у Италији, где није било племенитих метала.⁶⁹

⁶⁴ DAD, Div. not. LIX, 144-44' (3. XI 1475).

⁶⁵ DAD, Proc. not. Ха, 72-72' (6. XI 1503). Вероватно је била у питању исплата за испоруку жита.

⁶⁶ DAD, Div. sanc. CVII, 218' (17. III 1518).

⁶⁷ DAD, Div. sanc. LV, 16' (9. X 1440); LIV, 134' (8. III 1440); Div. not. XXI, 69-69'.

⁶⁸ DAD, Div. sanc. XCIV, 108 (26. V 1400).

⁶⁹ Б. Храбак, "Дубровачко сребро" у Италији и Каталонији у XIV, XV и XVI веку, "Историјски гласник" бр. 1-2/1980, 61.

У аграрне некретнине улагали су капитал само изузетно, вероватно зато што нису имали довољно пара, или зато што су такве инвестиције у Италији биле корисније. Својим улагањем новца у довоз хране омогућавали су Дубровчанима да свој капитал инвестирају у уносније послове (осим у неродним годинама).⁷⁰ Каталонци из Манфредоније последњи пут су допремили жито у Дубровник 1518. године.

Међу италијанским трговцима са стране у Манфредонији су најчешћи били Фирентинци. Иако закупци апулијских житарица још у време класања, они нису конкурисали Каталонцима у Манфредонији у довозу робе у Дубровник и средњу Далмацију. Више су трговали скупоценијим артиклима, нарочито тканинама, били су склони финансијским пословима, а боље су повезивали и извоз са увозом.

Bogumil Hrabak

BUSINESS DEALINGS OF MANFREDONIAN CATALANS
IN DUBROVNIK, 1420-1520

Summary

Based on the Dubrovnik archival sources, the author presents economic ties between Dubrovnik and the Manfredonian Catalans. The basis of their contacts was the transport of grain, to a lesser extent oil, salt, and wool, and, in exceptional cases, pepper. Catalans did not apply “tied arrangements” — that is to say, they did not immediately follow importing into Dubrovnik with the export of the Balkna products from it (like leather, wax, and metals), because they took the cash with them, and less often, silver. They hired young men who frequently continued to work in Dubrovnik, with procurers. At the time, Manfredonia was not the place for cashing the stocks, so the money was taken away. The most famous Manfredonian Catalan was Perotto Toriglie, consul on several occasions, who was in 1513 murdered in Dubrovnik for political reasons.

⁷⁰ В. Hrabak, *Učešće Katalonaca*, 76-77.

Игнациј ВОЈЕ
Љубљана

ПРИЛОГ ТРГОВИНИ ЦРВЦЕМ (CHERMESIIUM) У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ДУБРОВНИКУ

Апстракт: На основу архивске грађе Дубровачког архива (*Debita Notariae*, *Diversa Notariae*) везане за проучавање кредитне трговине Дубровника, приказани су неки елементи трговине са црвцем (*chermesium*), средством за бојење тканина у Дубровнику у 15 веку. Црвац се добијао у Србији и Босни и извозио у Италију. Скренута је пажња и на неке друге проблеме трговања у балканском залеђу.

Key words: *crvac* (*chermesium*), credit trade, debtors, Dubrovnik material, trade societies

Проучавајући кредитну трговину средњовековног Дубровника, наишли смо на неке новије и занимљиве податке о црвцу (*chermesini*, *sermesium*). Специфичност дубровачког нотаријата је у томе да су нотари од Томазина де Савере (1280) надаље водили посебне свеске у које су регистровали кредитне уговоре-задужнице. На тај начин је настала јединствена, специјализована нотарска серија *Debita Notariae*.¹ Узрок томе био је сасвим практичан. У обзир морамо узети чињеницу која је битно утицала на такав развој нотаријата у Дубровнику. Наиме, дубровачка влада издала је 8. јуна 1275. уредбу на основу које су морали сви кредитни уговори, који су били склопљени за послове више од 10 перпера, закључити писмено.² Дужник је морао дати вјеровнику у року осам дана „*cartam notarii*“ о дугу. Овим законом дубровачка влада настојала је дати правну заштиту трговачком пословању. При томе се морао постарати и пронаћи начин на који би се могла евентуално изгубљена задужница поново издати. Ово је постигла тако да су се задужнице регистровале у специ-

¹ I. Voje, *Knjige zadolžnic*, passim

² *Liber statutorum*, liber VIII, cap XXI, str. 78.

јалне имбревијатурне књиге, које су се чувале поред осталих нотарских књига.³ У задужницама се обавеза дужника обично изражава у некој монети у перперима или дукатима. Тек од 15. стољећа даље се у задужењима појављује и трговачка роба, и то обично роба којом дужник подмирива своју кредитну обавезу. Који пут ипак сазнајемо какву робу је добио дужник на кредит. Што се тиче трговачке робе у задужењима, можемо се више пута упознати на основу маргиналних бележака. Црвац се у кредитној трговини појављује тек од четрдесетих година 15. века, а можемо га пратити све до краја 15. века иако у другој половини у врло малом броју.

О томе какву трговачку робу представља црвац (*chermesin*), мишљења су код научника истраживача врло подељена. Иван Божић⁴ се позива на Константина Јиречека, који каже да црвац (крмез) представља цинабарит. Он се добијао у рудницима живе код Крешева у Босни и у Шупљој Стени код Авале.⁵ Ипак, Божић додаје да се око те црвене боје, која се употребљавала за бојење тканина, расправљало у првом реду шта она у ствари представља. Није јасно да ли би требало под тим називом разумети неку скупочену минералну боју, како је тврдио Јиречек, или храстове инсекте (*soccus ilicis*), добро познате као средство за бојење тканина. У прилог ове претпоставке говорио би сам назив „црвац“, који сусрећемо у споменицима из Дубровника на српском језику. У сваком случају, закључује Иван Божић, црвац је био важан артикал који су Дубровчани извозили са Балкана. Јиречеково мишљење упорно је бранио Богумил Храбак. За њега је црвац представљао руду-цинабарит.⁶ Исто тезу је заступала Десанка Ковачевић-Којић.⁷ Сима Ћирковић каже да је црвац нека непозната материја, из које се добија црвена боја, ипак по многим знацима органског порекла. Подаци С. Ћирковића, које наводи, уклапају се у до сада позната знања о европској трговини црвцем. Ћирковић спомиње да се црвац скупљао.⁸ У једном уговору наводе

³ G. Šremošnik, *Dubrovačka kancelarija*, str. 240

⁴ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 306, 307

⁵ К. Јиречек, *Važnost Dubrovnika*, 91.

⁶ Б. Храбак, *Пљеваља*, 22.

⁷ D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 146.

⁸ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 137, 138; види нап. 90.

се начини како се долази до црвца: „... omne et totum cremessi quod colliget aut colligere faciet et emet et mercabitur...“. У краткој студији Светозар Радојчић даје исцрпну анализу речи црвац код лингвиста.⁹ Фран Миклошич је до краја објаснио шта је црвац – старославенско име јула „чрѣвнѣ“, који се употребљава за јуни код Бугара, Чеха и Пољака, долази од инсекта који се зове „червец“ - црвац, а та се биљна ваш скупљала месеца јуна око Ивандана.¹⁰

Подаци у задужницама потврђују тумачење речи црвац, које заступа С. Радојчић. Обично се наводи у задужницама само количина црвца мјереног у либрама. У неким уговорима се додаје „chemisi fini“¹¹ или „chermisi boni“¹² или „chermisi mercanteschi, boni et recipienti“¹³ што још не даје конкретног одговора о каквој материји се ради, него иде више за ознаку квалитете црвца. Конкретнији су подаци, када се нарочито подвуче што представља црвац и какав је његов изглед. Да наведемо неке карактеристике и ознаке. Црвац мора да буде „tantum sicum et staxionatum et mercadanteschum“ или „tantam quantitatem sicci et asationati (sic!)“ или „minutu boni sutti et recipienti“.¹⁴ Дакле црвац, који испоручују за дуг дужници мора бити „staxionatus“,¹⁵ што значи зрео, улежан, „siccus“, то јест сув, осушен и „nitidus“, чист, очишћен. Све ове речи говоре у прилог да је црвац (sermisium) органског порекла. Из ових података се види да је био продаван као финални продукт и да је у балканском залеђу био добро познат сложен поступак сушења и прераде црвца. Већ само скупљање биљних вашију је било тешко и споро. Када се појави ваш на биљци она остаје непокретна 3 до 4 месеца; скупља се кад женке почињу да полажу јаја. Касније се ваш дехидрира да од ње остаје прашак. За килограм праха прерадило се око 140.000 вашију.¹⁶

⁹ С. Радојчић, *Црвац*, 30, 31.

¹⁰ F. Miklošić, Monatsnamen, pod br. 21, s.v чрѣвнѣ.

¹¹ Deb. Not. knj. XIX, fol. 168/I; XX, fol. 35 v, 39.

¹² Ibid., XX, fol. 21, 53.

¹³ Ibid, LV, fol. 7 v.

¹⁴ Ibid. XX, fol 56, 57, 181; XXI, fol. 68 v; XXVII, fol. 161

¹⁵ Lexicon latinitatis, 122, 123, под „stasonatus“.

¹⁶ С. Радојчић, *Црвац*, 30.

У кредитним уговорима стоји клаузула или обавеза да дужник мора испоручити црвац онакве квалитете или изгледа који се већ налази код вјеровника, или онакав какав је био испоручен некоме другоме, односно да је био снабдевен дужниковим печатом.¹⁷

Иако се мера код испоруке црвца не спомиње, ипак се на два места дужници обавезују да ће предати вјеровнику црвац „ad pondus Ragusii“¹⁸, односно „ad dohanam ponderis Ragusini“¹⁹ тако да можемо претпоставити да се црвац мерио по дубровачкој мери. Само једанпут се дужник Радич Шаин из Трговишта обавезује да ће за дуг испоручити 108 либара црвца „ad pondus Tergoviste“.²⁰

Сима Ћирковић наводи да је у Дубровнику 1440. године либра црвца стајала 36 гроша, скоро дукат; доцније се цена усталила у Босни на око пола дуката за либру.²¹ Цена црвца је била у Дубровнику висока али није била увек једнака од четрдесетих година до краја 15. века. Није била једнака ни код истог вјеровника. У једној задужници од 16. IV 1440. у којој се као вјеровници спомињу браћа Марко и Јакша Тинтинић, нотар је записао да је црвац вредан „ad preciosum qui tunc valebit in Ragusium“.²² Баш у години 1440. кад је регистровано највише задужница са црвцем, та се цена често мења. Споменути вјеровници Марко и Јакша Тинтинић 6. V 1440. обрачунавају црвац по цени 22 унци за један дукат,²³ док Љубиша Јовановић истог дана обрачуна једну либру за 25 гроша.²⁴ Вјеровник Johannes Richi, апотекар из Фиренце иначе становник Дубровника (civis et habitator), 9. VI 1440. обрачунава црвац по 2 перпера за либру (=24

¹⁷ Deb. Not. XXV, fol 195, 23.VII. 1450, „ad monstram illius quod dictus Natalis de Dobrich (vjerovnik) habet domi“; ibid. XXVIII, fol. 67 v, 8. VI. 1453 „monstram et secundum sagium datum Antonio sesnali“; ibid. XLIV, fol. 76, 2.I. 1476, „chermesini iuxta monstram sibi per me datam sub meo sigillo“; ibid. XLIX, fol. 134 v, 6.VIII. 1481, „ad illam monstram ad quam sibi vendidi duos saccos alterim charmisini“;

¹⁸ Deb. Not. XXVII, fol 161.

¹⁹ Ibid.LXX, fol. 41 v.

²⁰ Ibid.XIX, fol. 29.

²¹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 139, нап. 91.

²² Deb. Not. XIX, fol. 163 v.

²³ Ibid, fol. 168/I.

²⁴ Ibid. fol 169 v.

гроша).²⁵ Највишу цену за црвац одређује вјеровник Марино Јунија Ђорђевић, и то 29 гроша за либру.²⁶ Средином августа 1440. пада цена на 26 гроша за либру.²⁷ Године 1441. се цена снизује још за 3 гроша (23 гроша) за либру.²⁸ После 1470. године се устаљује на 3 либре за један дукат, што остаје до краја 15. века.²⁹

Велик део трговине у средњовековном Дубровнику био је заснован на односима међусобне задужености у трговачкој роби. Дугови регистровани у књигама *Debita Notariae*, приказују углавном вредност неплаћене робе која је дата на кредит, а враћање дуга лиферијом друге робе самом кредитору.³⁰ У уговорима је тешко одвајати робу од новца, јер се већином сва роба као вредност изражава у новцу.

У задужницама из 14. века налазимо неколико података више о трговачкој роби као предмету кредитне трговине него у 13. веку, кад се вредност трговачке робе углавном изражава у некој монети. У порасту је број задужница у којима се конкретно спомиње трговачка роба у 15. веку, нарочито у раздобљу после 1420, кад можемо континуирано пратити кредитну трговину. Послије 1420. је, наиме, серија *Debita Notariae* очувана прилично комплетно. У овом периоду нађено је у сачуваном изворном материјалу за поједине године и до 10% задужница, које доносе вести о трговачкој роби.

Ако се запитамо о узроцима зашто се баш у четрдесетим годинама 15. века спомиње у задужницама највише трговачка роба, онда ћемо наћи одговор у ванредном економском развоју Дубровника у то време. Цвате производња сукна, цвату трговачки послови. Због тога нас не сме чудити да налазимо у задужницама највише података баш о текстилним производима, дубровачком сукну. Исто тако је овај период најпогоднији за свестрану и живу трговину са про-

²⁵ Ibid. XX, fol 21.

²⁶ Ibid. fol 52, 53. (3. i 4. VIII. 1440)

²⁷ Ibid. fol 56, 57.

²⁸ Ibid. fol. 181 v.

²⁹ Ibid. XLIX, fol 76; LIX, fol 74-75.

³⁰ И. Божић, *Економски и друштвени развој*, 52; Исти, *Дубровник и Турска*, 292, М. Поповић-Раденковић, *О трговачким односима*, 18; I. Воје, *Рословна успећност*, 45,46.

изводима српских и босанских рудника. После првог пада Деспотовине, Турци се још нису снашли, а након обнове Деспотовине 1444. године, деспот Ђурађ Бранковић давао је Дубровчанима привилегије за слободну трговину. У оваквој политичкој ситуацији су се дубровачки трговци добро снашли, што се одражава и у њиховим пословима. Исто тако је овај период био најпогоднији за свестрану и врло живу трговину са производима српских и босанских рудника. У задужницама се налази низ занимљивих и исцрпних података о сребру, нарочито гламском сребру,³¹ олову³² и другим рудама. У задужницама се истиче у појединим годинама она роба која је била највише тражена на дубровачком тржишту. Међу ову робу такође можемо сврстати црвац и восак.

Највише конкретних података о црвцу у кредитним пословима имамо баш из четрдесетих и педесетих година 15. столећа. Године 1440. је регистрирано 17 задужница у којима се дужници обавезују да ће свој дуг подмирити црвцем. Понајвише се изражава враћање дуга на тај начин да дужник у уговору наводи колико црвца у либрама ће у одређеном року испоручити вјеровнику. У неким уговорима пак наводи се вредност дуга у некој монети (обично у дукатима), а дужник изјављује да ће дуг подмирити црвцем, при чему се наводи цена. Нешто више конкретних података о црвцу у задужницама имамо у педесетим годинама, а до краја 15. века само по који податак у појединим годинама.³³

Одакле је долазио црвац на дубровачко тржиште можемо предвидети на основу података у задужницама. Свакако је долазио

³¹ И. Воје, *Argentum de glama*, passim.

³² Исти, *Bosenski svinec*, passim

³³ 1439 – libr 180, Deb.not. XIX, fol. 29; 1440 – libr. 30, 20, 130,37, 140, 120, 406, 600, 220, 55, 200, 20, 600, 300, 100, 33, 43 (3054 libri), ibid. fol. 157, 157 v, 163 v, 168/I, 169 v, XX, fol. 21, 35 v, 38, 38 v, 39, 52, 53,56, 57; 1441 - libr. 31, ibid. 181 v; 1442 – libr. 116, ibid. XXI, fol. 68 v; 1450 – libr. 80, ibid. XXV, fol. 195; 1452 – libr. 683, ibid. XXVII, fol. 161; 1453 – libr. 1600, ibid. XXVII, fol. 67 v, 134; 1470 – libr 8, ibid. XXXVIII, fol 7; 1474 – libr. 666 et onz 8, ibid. XLII, fol. 173, 174; 1475 – libr. 314, ibid. XLIV, fol. 56; 1476 – libr. 633, ibid. fol 76; 1481 – libr. 70, ibid. XLVIII, fol. 134 v.; 1482 – libr 608, ibid. LII, fol. 169 v; 1492 – libr. 450, ibid. LV, fol. 7 v; 1497 – lib. 978, LIX, fol. 74-75.

са подручја Србије и Босне. Четрдесети година је више трговаца из Трговишта³⁴ и по који из Горажда,³⁵ који се као дужници обавезују да ће подмирити свој дуг црвцем. Само у години 1440. за отплату дуга испоручиће трговци из Трговишта око 2 200 либара црвца. То значи да је највише црвца долазила са подручја око Новог Пазара.

Међу дужницима био је извесни Шаин Жуњевић из Јелећа, који се 6. VII 1440. обавезао браћи Јакши и Марку Тинтинићу да ће вратити дуг са „libras 600 chermosi fini“.³⁶ Два дана касније (8. VII) задужује се код Налка Добрића де Нале за 96 дуката.³⁷ 9. VII 1440. склопио је кредитни уговор са Франом Бенешихем и партнерима (socii) да ће у року од три месеца вратити 192 дуката (трговачка роба се у задужници не спомиње). Истог дана се обавезује и Дамјану Ђорђевићу да ће дуг подмирити са „libris 200 cremixi fini“ у року од месец и по дана.³⁸ Други пут је добио Шаин од Дамјана на кредит 330 дуката.³⁹ Из ових примера се види како се недоследно у кредитним уговорима наводи трговачка роба као обавеза дужника. За илустрацију бисмо навели да је Шаин само 1440. године склопио 16 кредитних уговора и добио на кредит 1834 дуката. Изгледа да је за отплату дуга испоручивао црвац иако није у свим задужницама то споменуто.⁴⁰ Изгледа да је вјеровник Шаина Дамјан Ђорђевић био у тесним трговачким везама са њиме и у време свог боравка у Деспотовини. Године 1450. Дамијан се обавезао својим трговачким партнерима, Шаиновими кредиторима, да ће отићи „ad partes Slavoniae“, где је деловао покојни Шаин, да би се наплатио од добара по-

³⁴ К. Лиречек, Историја Срба, књ. II, 422. Од 1382 појављује се под именом Трговиште стари Рас као трговачко место у српској земљи; као дужници се спомињу ови трговци из Трговишта: Радич Шаин, Богут Богиновић, Јураш Михиловић и Радоња Тихосаве, Боја Радишић и Радоња Хвалојевић, Ђурађ Накојевић, Богдан Миленовић, Богут Богиновић.

³⁵ Deb. Not. XXI, fol. 187 v, 24. XI 1442; Вукас Лисчић се обавезује да ће вратити 15 дуката и „libras 8 et uncias 10 boni chermesini“, Deb. Not. XXXVI-II, fol 7 v, I.VI 1470;

³⁶ Ibid. XX, fol. 35 v.

³⁷ Ibid. fol. 36 v.

³⁸ Ibid. XX, fol 38.

³⁹ Ibid. fol 168 v – 17. IX 1440.

⁴⁰ I. Воје, *Kreditna trgovina*, 240.

којног Шаина и тако извукао новац за покриће дугова.⁴¹ С. Ћирковић сматра да је Шаин био најјачи трговац из херцегове земље. Он је био у вези с већим бројем дубровачких трговаца из најпознатијих властеоских кућа и с неким странцима. Шаин је доносио у Дубровник велике количине црвца, пословао је сребром и узајмљивао огромне суме новца.⁴²

Међу вјеровницима се истичу појединци који су се специјализовали за трговину црвцем. Веће количине црвца добивају 1440. године вјеровници браћа Јакша и Марко Тинтинић. Углавном враћају дуг у црвцу трговци из Трговишта. У овој години су им дужници на рачун дуга испоручили 1417 либара црвца, у два наврата чак по 600 либара.⁴³ Врло активан у кредитној трговини црвцем био је апотекар Johannes Richi из Фиренце, становник Дубровника (*cives et habitator*). Само у једном примеру се спомиње трговац Богут Богиновић из Трговишта, иначе су његови дужници дубровачки трговци. Обично се у његовим задужницама наводи висина задужења у дукатима, са обавезом да ће дужник испоручити црвац по цени од 26 гроша за либру. У случају да дужник не би могао вратити дуг у црвцу, може да га врати у дукатима.⁴⁴ Johannes Richi је 3. IX 1440. склопио уговор о трговачком друштву са Pavlom Michaelis и од њега примио 587 либри црвца. Црвац ће носити на продају у Фиренцу „quod si illud vendetur de pluri vltra dimidium ducatis pro libra chermesi“.⁴⁵ Истовремено се Johannes Richi бавио и трговином сукна. Дужници Ифко Журковић и Мароје Богосалић су се 1440. обавезали да ће испоручити Johannesu „panni decem cinquantinas bene laboratas et conductas secundum ordinis et tinctis in colloribus balle, item ducatis 9

⁴¹ Div. Not. XXXVI, fol 166.

⁴² С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 145.

⁴³ Deb. Not, XIX, fol. 29, 163 v, 168/I; XX, fol 35 v, 38, 38 v, 39.

⁴⁴ Ibid. XX, fol. 21, 56, 57 „duc. au. 28 cum condicione et pacto quod sit et libertate mea aut dare et consignare eidem Johanni ad dictum terminum cremixi sictum, staxionatum et mercanteschum quod ad racione et computum grossos XXVI pro singula libra sit pro amontantia ipsius presentis debiti, aut dare et solve in contatis dictos ducatos presentis debiti...“; fol 181 v, његов дужник је Marin Cidilović, crvac će se obračunati 23 groša za libru; XXI, fol. 68 v, cena „ducatis dimidium pro libra“.

⁴⁵ Ibid, XX, fol. 65.

et grossos XXVI...⁴⁶ То нас наводи на закључак да је апотекар Johannes давао дужницима на кредит сукно. Ову констатацију ћемо потврдити и неким другим подацима и уговорима. Скрену ћемо пажњу на још једног апотекара који се бавио трговином црвцем. То је Jullianus Jacobi из Фиренце. Њему је speciarius Stoldo Gori de Rabata 1435. препустио своју спичарију у Дубровнику да је води заједно са Marsilianom Jacobi de Colle. Jullianus Jacobi је умро у Дубровнику у првој половини месеца априла 1483. године.⁴⁷ У педесетим годинама је Jullianus склопио два кредитна уговора у којима се спомињу велике количине црвца. Прокуратор Nicola Pasqualis Lenach 5. XII 1451. се обавезао у име дужника Нарина Томаси Цидиловића (прокуратура регистрована у Фиренци 8. XI 1452) да ће испоручити до месеца октобра „libris 683 et oncias duas crimisi minuti, boni, sutti et recipienti“ са обавезом да црвац испоручи њему или ономе кога одреди Jullianus у Анкони, Риминију или Пезару.⁴⁸ На сличан начин склапа кредитни уговор са прокуратором Сигисмундом Ђорђевићем 8. VI 1453. године. Сигисмунд се у у име дужника брата Дамјана обавезује да ће испоручити Jullianu „libras mille sexcentum de cremisi conductis Florentiam risigis et expensis dicti Damiani ad monstram et secundum sagium datum Antonio Francisci sensali per Marinum Thomme Cidilivich“. У уговору је додатак да ће у колико црвац не би одговарао квалитету код наведеног узорка, Дамјан надокнадити разлику „quod iudicabitur per bonos homines“.⁴⁹

Навешћемо још три примера из којих се види како се трговало црвцем у Дубровнику. Franco Stephani Caselle је добио 25. IX 1453. од Љубише Будисалића на кредит „pannos octo videlicet pannos 5 de L quorum tres sunt azuri et duo turchini et tres de LX quorum unius sit morellus, alter turchinos et tertius celestus“. Та сукна су остатак од трговачких послова, као што се види „ad librum missite pro crimisi“.⁵⁰

Ђурађ Миомановић се 22. XI 1475. задужио код Жуна Сигис. Ђорђевића за 125 дуката и 10 гроша. Овај дуг значи јемство (pro са-

⁴⁶ Ibid, XIX, fol. 153 v.

⁴⁷ J. Тадић- Р. Јеремић, *Прилози здравствене културе*, II, 152.

⁴⁸ Deb. Not, XXVII, fol. 161

⁴⁹ Ibid, XXVIII, fol. 67 v.

⁵⁰ Ibid, XXVII, fol. 134.

utela) за 314 либри „nettas charmisini“. Црвац ће Ђурађ у име Жуна траспортовати на свој ризик у Венецију или Фиренцу и тамо продати. Ако би добит од продаје била нижа од дуга, онда ће дужник овај мањак надокнадити.⁵¹

Врло је опширан кредитни уговор између златара Марина Михелиса Радосалића и Николе Јоханиса де Бесантиса од 18. X 1497. Ишло је за продају (venditionem) „libris 978 chermesini ad pondus Ragusii“. Споменути црвац ће Никола послати у Венецију по свом брату Johannesu бродом Radi Bosue civis de Guiro и испоручити Лудовику⁵² Тривисану. Црвац ће се обрачунати по цени 3 либре за један дукат, што износи 326 дуката. Ову суму је Маринус примио од споменутог Николаја купца. Новац иде у Венецију на ризик Николаја, он такође сноси све трошкове који се направе у Дубровнику или у Венецији. На основу договора ће црвац „ad baratam pannorum“, што ће извршити споменути Ludovicus Trivisani. Уколико до размене црвца за сукно не дође, Марин се обавезује да у новцу исплати 326 дуката Николају. Задужница је била касирана 28. IV 1498, што значи, да је посао у Венецији био завршен.

Овакву слику о трговини црвцем добили смо на основу кредитних уговора, а допуњују је и подаци из трговачких уговора. Из њих произилази да су трговци из Трговишта и Глухавице као добављачи црвца добили у замену сукно. Вукац Богишић из Трговишта се 18. IV 1440. обавезао да ће продати Johannesu de Cotrugli црвац по цени 2 перпера за либру. Од Johannesa ће примити одговарајућу количину „pecias L panni de colore balle“ по цени 15 дуката за сваку печу.⁵³ Сличан трговачки уговор је 20. IV 1440. склопио Радич Ратковић из Глухавице.⁵⁴ Да су трговци са балканског залеђа били у подређеном положају, уверавају нас ови примери. Матеј Николе Ђорђевић је 20. априла 1440. склопио трговачки уговор са Радичем Ратковићем из Глухавице. Радич Ратковић се обавезао да ће Матеју Ђорђевићу испоручивати црвац, који ће слати у Дубровник читаву годину („portabit et conducet hoc anno Ragusium“). Црвац ће се обрачуна-

⁵¹ Ibid, XLIV, fol. 56.

⁵² Ibid, LIX, fol. 74-75.

⁵³ Div. Not, XXIV, fol. 17. 18.

⁵⁴ Ibid, XXIV, fol. 19.

вати по цени 2 перпера за либру (уобичајена цена у овом раздобљу). Кад буде Радич испоручио сву робу, примиће од Матеја одговарајућу количину сукна, које ће се обрачунати по цени 15 дуката за печу.⁵⁵ Године 1440. 17. јула задужује се Брајло Терботинић код Матеја Ђорђевића за 95 дуката и 40 гроша. Дуг ће подмирити са 7 печа сукна врсте „*cinquantinas*“. Вредност поједине пече одређује се са 13 и по дуката.⁵⁶ Матеј Ђорђевић ће обрачунати Радичу Ратковићу из Глухавице сукно по цени 15 дуката за печу, док своје дужнику обрачунава печу сукна врсте L по цени од 13 и по дуката. Код једне пече сукна створиће се на тај начин профит у висини од једног и по дуката. Из бележака на маргини можемо утврдити да су уговори били реализовани. Ово поређење између кредитног и трговачког уговора омогућава нам увид у систем и начин трговања на дубровачком тржишту, а на другој страни видимо како се стварао капитал дубровачких трговаца на рачун трговине са залеђем. Поред тога и овде можемо видети како се уобличавала различита цена исте врсте трговачке робе.

Црвац је такође био предмет пословања трговачких друштава. Социји су уложили капитал са намером да се употреби за куповину црвца у Босни или Србији. 4. VIII 1440. Радоња Радосалић и Новак Миочевећ су примили од Николе Цидиловића 200 дуката са обавезом да иду „*ad partes Bosne et Sclavoniae*“ и новац уложе у црвац.⁵⁷ На исти начин је Доберко Обратковић из Требиња примио 20. VII 1441. од Бенка Братосалића и Марка Ругића 300 дуката. Као трактатор ће ићи у Босну да купује восак, црвац „*et aliis mercantiis*“.⁵⁸ Дум Стефан Станисалић прокуратор свог брата Цвијетка, примио је 21. VI 1446. сукно у вредности 212 дуката од Паскала де Марота, са обавезом да сукно инвестира у црвац и одмах пошаље Паскалу.⁵⁹ Радоња Радончић и Живан Обрадовић уложили су 9. VI 1446. у трговачко друштво сваки по 300 дуката. Са капиталом од

⁵⁵ Ibid, XXIV, fol 50; сличан трговачки уговор склапали су Ругац Божишић из Трговишта и Иван Котруљевић, *ibid*, fol. 49 v.,

⁵⁶ Deb. Not, XX, fol 44.

⁵⁷ Ibid, XX, fol. 53.

⁵⁸ Ibid, XXI, fol 5.

⁵⁹ Div. Not. XXXI, fol. 85.

600 дуката ће ићи у Босну са намером да купују црвац. Живан ће ићи са црвцем у Фиренцу „e venderli per denari o per barato meglio parera per la detta nostra compagnia“.⁶⁰ 13. II 1441. „Lazarus Michaelis stationarius de Catharo cives Ragusii“ примио је од соција Мароја Ругића црвац у вредности 400 дуката, са обавезом да исто тако иде у Фиренцу и црвац тамо прода.⁶¹

О занимљивој трансакцији трговања црвцем сведочи следећи уговор трговачког друштва. Дана 3. VI 1451. примили су Марин То. Цидиловић (задужује се 7. VII 1441. код Johannessa de Richo специарија за 18 дуката и 19 гроша, које ће вратити црвцем⁶²) и његов социус Nikola Pasqualis у Дубровнику од Радоње Мирковића 600 дуката. Обавезали су се да ће вратити новац споменутом Радоњи 15 дана по повратку из Фиренце. Никола и Радоња ићи ће тамо. Овај новац представља узврат за „collium sex chermesi libragum circa mille“ истога Марина. Црвац је у Фиренцу послао Никола. На основу уговора Радоња мора, кад прими споменутих 600 дуката у Фиренци, да испоручи Николи писмо са својеручним потписом „in ydiomate sclavo“, дакле на српском језику. Писмо ће бити послато у Дубровник и предато ser Marinu Antonia de Гоџе, који ће облигацију поништити (cassari).⁶³

Црвац који је долази у Дубровник из Србије и Босне слао се на подручје Италије, прије свега у Фиренцу и Венецију, што се види из кредитних и трговачких уговора, као и уговора о трговачким друштвима.

После 1470. смањују се у задужницама и трговачким друштвима конкретни подаци о трговачкој роби, па и подаци о црвцу. Свакако морамо ову промену тражити у погоршаним политичким приликама и у ставу турске власти према трговини одређеном трговачком робом. Крајем четрдесетих година, Херцег Стјепан је настојао да трговину у својој земљи ослободи од сваког посредништва. Он је настојао да његови поданици ту купују, а он да извлачи приходе од царина. Сам је почео да одржава везе са иностраним трговачким градовима, имао је директне везе са Фиренцом и све чинио да Ду-

⁶⁰ Ibid, fol. 79 v.

⁶¹ Deb. Not. XX, fol. 131 v.

⁶² Ibid, XX, fol. 181 v.

⁶³ Ibid, XXVI, fol. 155 v.

бровчане потпуно потисне као посреднике. Дубровчани су папском легату наводили како он већ тргује „cremisi, cere et altre mercantie le qual mercantie esso mandava a Vinexia, a Fiorenza et altronde“.⁶⁴

Кад су Турци постали господари Новог, настојали су да подигну његов трговачки значај да би обезбедили приходе од продаје соли и царина. Став Ајаз-паше и турских функционера око њега према Дубровнику приближио се ставу херцега Стјепана. Да би се подигао значај новске скале, султан је забранио да се директно у Дубровник носе четири артикла: олово, свилу, восак и црвац. Та се роба морала довозити у Нови и одатле, уз плаћање царине носити даље. У Новом је био посебан амалдар за црвац, а у Босни се и у време после пада Новог помиње посебни „amaldarius Charmisiorum“,⁶⁵ дакле, Турци су имали посебан став о трговини црвцем.

Дубровачки трговци су се у овој ситуацији снашли. Иако у задужницама и уговорима трговачких друштава скоро да нема података о црвцу, олову или сребру, ипак можемо претпоставити да се многи забрањени артикли крију иза неодређених сума задужења. Многе ствари препуштене су усменом договору.

Дубровачки трговци су при трговању на балканском подручју по доласку Турака били врло опрезни. У уговорима трговачких друштава појављују се одлуке да је забрањено продавати трговачку робу на кредит. Обично су употребљавали формулацију „nihil possimus dare in credenciam“. Још ригорозније је било код инвестирања капитала у сребро, за које је под Турцима важио посебан режим. У уговорима трговачких друштава налазимо клаузуле у којима се наглашава да трактатор може „investire in illis rebus que michi videbitur praeter quia in argento...“⁶⁶ Наредни пример је још више везан на забрану куповања сребра на подручју османске државе. Дана 9. VIII 1492. Радоња Радосалић је примио од станса Братута Граденића 345 дуката „in petias 15 panni veronensibus“. Отићи ће на подручје Турске

⁶⁴ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 116; *Notes et extraits*, II, 473. С Ћирковић, *Херцег Стефан*, 137, 138.

⁶⁵ *Ibid*, 256, 257, 307.

⁶⁶ *Deb. Not XLIX*, fol. 181 v – 1484; *XL fol.* 69-69v – 1500 „...investire...ac pro illis mercantiis que michi videbitur excepto argento de quo nichil trafficare possim pro computo presentis societatis“.

(in loca Turchorum) и трговати робом. У уговору стоји одлука: „declarato non possim investire in argento aut in allis rebus prohibitis secundum legis turchariis... nichil dare in credenciam“.⁶⁷ Дакле, дубровачки трговци придржавали су се турских закона иако знамо да су више пута искоришћавали несређене прилике и криумчарили робу које је била забрањена.

Покушавали смо на основу ограничене грађе ипак приказати неке елементе трговине црвцем у Дубровнику у 15. веку и при томе скренути пажњу и на неке друге проблеме трговања у балканском залеђу.

Ignacije Voje

A CONTRIBUTION TO THE TRADE IN CRVAC
(CHERMESIMUM) IN MEDIEVAL DUBROVNIK

Summary

Studying credit trade of Medieval Dubrovnik based on Dubrovnik archival sources (*Drbita notariae in Diversa notariae*), the author encountered some new and interesting data on *crvac* (*chermesium*), an agent for coloring fabric. Based on this new data, he confirmed the thesis that *crvac* is a material of organic origin, and that it was acquired through a special technique of collecting and drying lice in Serbia and Bosnia. The paper includes data on determining of prices and their variation. The most information was encountered in sources after the 1540s. Several debtors were processed, particularly from Trgovište and Goražde, as well as some lenders. From several specific examples, it was demonstrated how a trade in *crvac* went in Dubrovnik, and which transactions took place. It is assumed that lenders gave raw textiles as credit, and accepted *crvac* as payment. The image of the credit trade is augmented with trade contracts and contracts on trade societies (*collegantiae, societas*). *Crvac* was also shipped to Italy, primarily to Florence and Venice.

⁶⁷ Ibid, XLIX, fol. 15.

Извори и литература

Извори:

Državni arhiv u Dubrovniku
Debita Notariae, ser. 36 a (Deb. Not.)
Diversa Notariae ser. 25 (Div. Not.)
Liber statutorum civitatis Ragusii, Monumenta. hist. jur. slav. merid., sv. IX, Zagreb 1904 (Liber statut.)

Литература:

Божић Иван, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Пос. изд. САНУ, Београд 1952 (И. Божић, *Дубровник и Турска*)
--- *Економски и друштвени развитак средњовековног Дубровника*, Историјски гласник, св. I. Београд 1949, стр. 21-61 (И. Божић, *Економски и друштвени развитак*)
Љремошник Gregor, *Dubrovačka kancelarija od god 1300 i najstarije knjige dubrovačkog arhiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. XXXIX/2, Sarajevo, 1927, str. 231-253 (G. Љремошник, *Dubrovačka kancelarija*)
Ћирковић Сима, *Херцег Стефан Косача и његово доба*, Пос. изд. САНУ, Београд 1964 (С. Ћирковић, *Херцег Стефан*)
Храбак Богумил, *Прошлост Плеваља*, Историјски записи, Цетиње 1955, стр. 23. (Б. Храбак, *Плеваља*)
Јиречек Константин, *Историја Срба*, II. књига, Београд 1952 (К. Јиречек, *Историја Срба*)
--- *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg veka*, Dubrovnik 1915 (К. Јиречек, *Važnost Dubrovnika*).
Ковачевић-Кojić Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961 (D. Ковачевић-Кojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*)
Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae, Zagreb 1978 (Lexicon latinitatis)
Miklošič Fran, *Die slawische Monatsnamen, Sitzungsberichte der phil. hist. Clase*, 13. Wien 1867. (F. Miklošič, *Monatsnamen*)
Поповић-Раденковић Мирјана, *О трговачким односима Дубровника са Босном и Херцеговином (1480-1500)*, Историјски гласник, бр. 1-4, Београд 1952, стр. 3-19. (М. Поповић-Раденковић, *О трговачким односима*)

Родојчић Светозар, *Зограф, часопис за средњевековну уметност*, св. 2, Београд 1967 (С. Радојчић, *Зограф*)

Тадић Јорјо-Ристо Јеремић, *Прилози историји здравствене културе у старом Дубровнику*, I-III, Београд 1938-1940 (Ј. Тадић-Р Јеремић, *Прилози здравствене културе*).

Воје Игнациј, *Argentum de glama*, Istorijski časopis, knj. XVI-XVII, Beograd 1970, str. 15-43 (I. Voje, *Argentum de glama*)

--- *Bosenski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovni-ka*, Zgodovinski časopis, g. XXXII/1-2, Ljubljana 1978, str. 37-59 (I. Voje, *Bosenski svinec*)

--- *Knjige zadolžnic*, posebna serija dubrovniškega arhiva, ZČ, g. XXII, Ljubljana 1968, str. 207-232.

--- *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976 (I. Voje, *Kreditna trgovina*)

--- *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana 2003. (I. Voje, *Poslovna uspešnost*).

Ненад ФЕЈИЋ
Université des Antilles et de la Guyane
Schoelcher-Martinique
France

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РАТОВЕ ДУБРОВНИКА

Апстракт: Дубровачки извори, али и савремена медијевистика, називају, готово без изузетка, “ратовима” све оружане сукобе Дубровника са страним силама у средњем веку. Полазећи од те констатације, аутор прво утврђује њихов број: четрнаест, од краја XII века (рат са великим жупаном Стефаном Немањом) до средине XV века (рат са херцегом Стефаном Вукчићем-Косачом), затим настоји да успостави типологију дубровачких ратова, који се могу, на темељу одређених критерија размотрених у раду, поделити у три категорије: ратови са владарима лозе Немањића (крај XII–почетак XIV века), ратови у оквиру војно-поморских коалиција (друга половина XIV века), и ратови са босанским краљем и обласним господарима (XV век). На крају аутор разматра положај најамника у дубровачким ратовима и упоређује га са положајем најамника у ратовима Венеције у XV столећу.

Mots clés: Dubrovnik (Raguse), guerres, Serbie, Venise, Genes, Bosnie, Adriatique, Italie mercenaires.

У великој студији о српско-венецијанским односима у XIII и XIV веку, објављеној пре више од двадесет година, Ружа Ћук је истакла улогу млетачког посредништва у ратовима између Србије и Дубровника.¹ Успомена на изузетног медијевисту, подстиче ме да се осврнем на нека питања природе дубровачких ратова у средњем веку. Када је реч о оружаном сукобима Дубровника, појам “рата” у

¹ Ружа Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. (даље: Р. Ћук, *Србија и Венеција*). Видети нарочито, 19 (посредовање Венеције у другом рату против краља Уроша, 1275. године), 37 (посредовање у првом рату против краља Милутина, 1301-1302), 48-49 (посредовање у рату против Стефана Дечанског 1327-1328).

српској и међународној медијевистици ужива неприкосновени легитимитет. Занимљиво је да ни природа противника, ни интензитет, ни трајање сукоба нису у савременој историографији условили стварање специфичне типологије ратова у којима је учествовао Дубровник. Ратови су тако, оружани сукоби са српским владарима од краја XII до почетка XIV века, ратови су сукоби у оквиру војно-поморских коалиција на страни Венеције против Ђенове у “Задарском рату”, односно на страни Ђенове и Угарске против Венеције, у “Кјођанском рату”, у другој половини XIV века, као и сукоби са босанским обласним господарима у залеђу, у XV веку – иако се сви ти ратови као и облици учешћа Дубровника у њима по много чему разликују. Није савремена медијевистика одговорна за овакво подизање свих оружаних сукоба Дубровника на највиши могући степен хијерархијске лествице, “ратова”, не рецимо “оружаних сукоба”, “напада” или “опсада” (управо поменута дефиниција, чини се, боље би од појма “рата”, предочавала праксу дубровачких оружаних сукоба, на пример са Стефаном Немањом, односно кнезом Мирославом у XII или краљем Урошем у XIII веку).² Питање права вођења рата и закључивања мира истицано је, посебно од стране правних историчара, као једно од основних за одређивање државно-правног статуса града и територија у средњем веку, постојања односно непостојања пуног државног суверенитета Дубровника, нарочито од раздобља престанка млетачке врховне власти над градом и дистриктом.³ Међутим и историчари средњег века и правни историчари, указујући на

² Копнене операције кнеза Мирослава против Дубровника 1185. имале су за циљ освајање града, а неуспех опсаде означио је и крај рата. *Историја српског народа I*, Београд 1981. (даље: *Историја српског народа I*), 253-254. Војни поход који је лично предводио краљ Урош 1275. године такође се завршио опсадом града, а неуспех опсаде вероватно је означио и крај похода, *Историја српског народа I*, 356.

³ Видети нарочито : Branislav Nedeljković, *Položaj Dubrovnika prema Ugarskoj (1358-1460.g.)*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 15 (1967); исти, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458.г.*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11-1, (1970); исти, *Неколике карактеристике и опаске о дубровачком праву и држави XIV и XV века (1358-1460.г.)* Историјски часопис 18 (1971). Илија Митић, *Dubrovačka država u međjunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815)*, Zagreb 1988.

многобројне ратове које је водио, или можда тачније, којима је био изложен Дубровник у средњем веку, остали су привржени дубровачким документарним изворима као и списима локалних хроничара, који су без резерви, оружане сукобе, дефинисали као ратове. Јединствену одредницу “рата” увели су, дакле, и користили стари Дубровчани, а историчари каснијих поколења приклонили су јој се, чини се без већег двоумљења. Уз термин “рат” (*guerra*), јавља се у списима дубровачког нотара Томазина де Савере (1282-1284), истина само у пет исправа и термин “општи рат” (*guerra generalis*), али нажалост без објашњења, која би нам омогућила да га, на темељу неких поузданих мерила, разликујемо од “обичног рата”.⁴ Стриктна приврженост основној семантичкој одредници “рат” у дубровачким изворима омогућава једино представљање једног пописа војних сукоба од XII до XV века, са идентификацијом непријатеља и евентуално хронологијом непријатељстава. Сва остала мерила која би несумњиво допринела изради типологије дубровачких ратова почивају на ширим интерпретацијама, које опет у многоструко зависе од врсте изворне грађе, на којој почивају наша знања о појединим ратовима Дубровника, као и од епистемолошких избора и усмерености истраживача историје: од указивања на претходна ратна стања, уочљивих у повељама владара или обласних господара издатим Дубровнику по завршетку рата, која би за историчара државе и права могла бити једино пресудна, а која нису редовно помињана, преко инсистирања на свеопштој угрожености становништва града и дистрикта, уочљивих у одлукама већа о принудном повратку, о забранама боравка и трговања на територији непријатеља, о доградњи зидина или о мерама у прилог унутрашњем реду и миру, до варијација познијих дубровачких хроничара на тему тескобе, страха, све до случајева бекства градског становништва на оближња острва, те варијација које би задовољиле историчаре свакодневног живота у потрази за доказима о постојању стварног ратног стања, или макар ратне опасности у Дубровнику.

⁴ Spisi Dubrovačke kancelarije, knjiga II, Zapisi notara Tomazina de Savere 1282-1284, prepisao i uredio Dr Josip Lučić, Zagreb, 1984 (naročito notarski akti 898, 971, 973, 1011, 1255).

Уколико бисмо се задовољили основном, свеобухватном семантичком одредницом “рат” у дубровачким изворима, регистровали бисмо од краја XII до средине XV века (од поморске битке против кнеза Мирослава 1184. код села Пољица, северно од Дубровника, односно Мирослављеве опсаде Дубровника 1185. године, до закључења мира између херцега Стефана Вукчића Косаче и Дубровника 1454. године), четрнаест “ратова” у којима је град, на различите начине учествовао.⁵ Према хронолошким оквирима, од поменутих четрнаест ратова, један је вођен у XII веку, три у XIII, седам у XIV, и три у XV веку. У првом рату Дубровник је признавао врховну власт норманског краља, у седам следећих ратова, врховну власт Венеције, а у последњих шест ратова врховну власт угарског краља. Од укупно четрнаест ратова, девет их је Дубровник водио против суверених владара или држава, а пет против обласних господара, лишених пуног владарског суверенитета али подједнако моћних и опасних за слободу града. Најзад, од четрнаест ратова, четири је вођено у XII и XIII столећу, из којих се нису сачувале књиге одлука дубровачких већа, и о којима сведоче хроничари из каснијих столећа, док је дубровачка архивска грађа за други рат Дубровника против краља Милутина (1317-1318) и за рат против Стефана Дечанског (1327-1328) само делимично сачувана.

Да су којим случајем, изричита помињања рата, у повељама и писмима размењеним између страних сила и Дубровника, или у записницима већа дубровачке општине, представљала за историчаре једино важећа мерила за утврђивање постојања претходних неприја-

⁵ Рат против кнеза Мирослава (1184-1185), рат против краља Владислава (1234), први рат против краља Уроша (1252-1254), други рат против краља Уроша (1275), први рат против краља Милутина (1301-1302) други рат против краља Милутина (1317-1318), рат против краља Стефана Дечанског (1327-1328), „Задарски рат“ у којем је Дубровник учествовао на страни Венеције против Ђенове (1351-1355), „Кјођански рат/рат око Тенедоса“ у којем је Дубровник учествовао на страни Угарске и Ђенове против Венеције (1378-1381), рат против кнеза Војислава Војиновића (1359-1362), рат против жупана Николе Алтомановића (1370-1371), рат против босанског краља Стефана Остоје (1403-1404), и ратови против босанских господара, војводе Радослава Павловића (1430-1432) и херцега Стефана Вукчића Косаче (1451-1454).

тељстава, укупан број у историографији признатих ратова био би, нема сумње, скромнији: тако се уговором између великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава с једне и Дубровчана с друге стране, склопљеном 27. септембра 1186. доиста склапа мир (расет fecerunt),⁶ али већ уговор са краљем Владиславом, закључен између септембра 1234. и априла 1235. године, посвећен је будућим односима, и не помиње изричито претходно ратно стање.⁷ Два таласа непријатељстава у првом рату Дубровника против краља Уроша (1252-1254), окончана су, први 1252. године и други 1254. године обнављањем односа и признавањем међусобних обавеза, али не и изричитим помињањем претходног ратног стања,⁸ а документи о склапању мира, након другог рата између Дубровника и краља Уроша 1275. године, нису сачувани.⁹ Од почетка четрнаестог столећа почињу да теку, са мањим прекидима, сачуване серије одлука дубровачких већа, па је и о првом рату Дубровника са краљем Милутином (1301-1302) сачувано доста вести, али не и званични документ о склапању мира:¹⁰ ипак одлука дубровачког Великог већа од 24. маја

⁶ *Дубровачка акта и повеље*, Књига I, свеска 1, сабрао и објавио Јован Радонић, Београд 1934, 7-9.

⁷ *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae*, Bosnae, Ragusii, edidit Fr. Miklosich (даље: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*), Reprint, Graz 1964, 25; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, (даље: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*), Ср. Карловци 1929, 16.

⁸ Повластица краља Уроша Дубровчанима: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica* 45-47; *Законски споменици српских држава средњега века*, прикупио и уредио Стојан Новаковић (Даље: Ст. Новаковић, *Законски споменици*) Београд 1912, 150-152; Заклетва Дубровчана краљу Урошу, Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 47-48, Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 152-154: у деветој тачки заклетве дубровачког кнеза краљу, постоји додуше наговештај о претходном ратном стању у формулацији : „чељад земље краљевства ти коју смо пленовали и јест у нас ... да ју подамо“, 153; *Историја српског народа* I, 348.

⁹ *Историја српског народа* I, 356.

¹⁰ Бариша Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302?*, (даље: Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302*), ЗРВИ 17 (1976), 417-423.

1302. године, која је овластила кнеза “ad tractandum, firmandum et componendum pacem et concordiam”, са српским послаником, јасно говори о претходном ратном стању.¹¹ О другом рату Дубровника против краља Милутина (1317-1318) сведоче, и то непотпуно, дубровачки извори, који за 1317. годину нису у целости сачувани, као ни повеља српског владара, која би потврђивала склапање мира.¹² О рату Дубровника против Стефана Дечанског (1327-1328), као и о претходном, другом рату против краља Милутина, сачуване су само непотпуне вести из дубровачких извора, које потврђују непријатељства, али до нас није дошла повеља српског владара која би поуздано сведочила о околностима њиховог окончања.¹³ Рат са кнезом Војиславом Војиновићем (1361-1362) окончан је посредовањем цара Уроша, који је 1362. издао повељу: у формулацији повеље, српски цар иступа као посредник и помирител, мада ни у овом случају мир није склопљен директно између зараћених страна.¹⁴ Од напада Николе Алтомановића (1370-1371), синовца Војислава Војиновића, Дубровчани су претрпели знатне штете, иако су против младог жупана ратовали у оквиру једне широке коалиције, у којој су учествовали и Мрњавчевићи и Балшићи.¹⁵ До формалног окончања дубровачког учешћа ни у овом рату није дошло, пошто се над земљама Мрњавчевића наднела турска опасност, а и притисак Николе Алтомановића на Дубровник је тада попустио.

Ратне операције Дубровника у оквиру великих војно-поморских коалиција на страни Венеције против Ђенове (Задарски рат 1351-1355) и на страни Ђенове и угарског краља против Венеције

¹¹ *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum, V, collegit et digessit Josephus Gelcich, Zagrabiae* (даље : *Mon.Rag.*), 1897, 28-29.

¹² *Историја српског народа I*, 473.

¹³ Бариша Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327-1328.*, (Даље: Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327-1328.*), ЗРВИ 11 (1968), 193-203, 193. *Историја српског народа I*, 497-499.

¹⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 183-185; *Историја српс. нар. I*, 581.

¹⁵ У окршајима са Николом Алтомановићем, допао је заробљеништва велики број Дубровчана за које је општина морала жупану исплатити 4 000 дуката, а штете од ратних разарања износиле су према проценама самих Дубровчана 30 000 дуката, *Историја српског народа I*, 594.

(Кјођански рат/рат око Тенедоса),¹⁶ стварно су окончане Задарским (1358) односно Торинским миром (1381): у првом се Дубровник помиње само једном, у контексту предаје Далмације “од Кварнера до Драча”, уз остале градове који прелазе под власт угарске круне,¹⁷ а у другом се име града под Срђем ни не помиње.¹⁸ Као ни питање државно-правног статуса Дубровника у миру, под Венецијом до 1358. и нарочито под Угарском, након Задарског мира, тако ни питање учешћа града у рату, односно питање постојања ратног стања, не може бити решено уважавањем једино формалних критерија, односно постојањем уговора о миру. Ратови са српским владарима од XII до почетка XIV века, према данас постојећим сазнањима, завршавани су без изричитог помињања претходног ратног стања (осим у случају првог рата са великим жупаном Стефаном Немањом), односно додељивањем повеља о слободи кретања и трговања Дубровчанима и прихватањем од стране потоњих, одређених обавеза у земљи српских владара.¹⁹ Ратови у оквиру војно-поморских коалиција Ђенове и Венеције завршавани су, напротив, опширним уговорима о миру, у којима се изричито помињало претходно ратно стање, али се у тим уговорима Дубровник делимично или у потпуности заобилазио.

Рат који је против Дубровника водио босански краљ Стефан Остоја (1403-1404), у време борби између Ладислава Напуљског и Жигмунда Луксембуршког за угарску круну, одликовао се изузетном жестином и укључио је посредно, поред угарских претендената,

¹⁶ Бариша Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса (1378-1381)* (даље : Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*), ЗРВИ 5 (1958), 21-47; енглески превод са проширеном библиографијом: *Dubrovnik (Ragusa) and the war of Tenedos/Chioggia (1378-1381)*, у књизи истог аутора: *Unequal rivals, essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*, Dubrovnik 2007, 303-334.

¹⁷ Текст уговора о миру објављен у: Giovanni Lucio, *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*, Trieste 1896, 546-548.

¹⁸ Текст уговора о миру објављен у: S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. IV, Zagreb 1874; Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*, 44.

¹⁹ Једини изузетак могао би се наћи у посредном помену претходног ратног стања, односно у обећању дубровачког кнеза српском краљу Урошу о враћању заробљеника из 1254. године (нап. 8).

и најистакнутију босанску властелу Хрвоју Вукчића, Сандаља Хранића и Павла Раденовића. Сукоб се ипак, после многих војних и политичких обрта, у којима су Дубровчани испољили велику војну одлучност и дипломатску вештину у одбрани слободе и привржености Жигмунду Луксембуршком завршио преговорима на угарском двору у Будиму, уз краљево посредовање, а не непосредним склапањем мира, између краља Остоје и Дубровника.²⁰ Напротив, Конаваоски рат (1430-1432), који је Дубровнику наметнуо војвода Радослав Павловић, и рат херцега Стефана Вукчића Косаче против Дубровника (1451-1454) завршени су преговорима, и разменом докумената о миру непосредно између зараћених страна, чији нам је садржај познат из повеља Радослава Павловића од 25. октобра 1432. године²¹ и херцега Стефана Вукчића-Косаче од 10. априла 1454.²² године, издатих Дубровнику: у обе повеље се претходно ратно стање изричито помиње. Може се тако уочити да су, од четрнаест ратова, колико су их укупно водили, само четири рата Дубровчани завршили уговорима у којима се претходна непријатељства јасно наводе,²³ а два последња, и по свему судећи најразорнија рата у својој историји, водили су против моћних обласних господара, али не и суверених владара средњовековне Босне, који су своју непријатељску политику према граду у доброј мери заснивали на подршци од стране Турака.

Када би се о ратовима Дубровника судило на основу природе извора који о њима сведоче, прва четири ратна сукоба, против великог жупана Стефана Немање, краља Владислава и краља Уроша, из времена која претходе првим сачуваним одлукама већа, и чије се познавање темељи на записима хроничара, представљала би свакако посебну целину, у односу на касније ратове. Чини се, међутим да различити погледи на ратове Дубровника не потичу само из разли-

²⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (даље С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*), Београд 1964, 198-203.

²¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 366-372.

²² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 72-75.

²³ Ратови са Стефаном Немањом, Радославом Павловићем и Стефаном Вукчићем-Косачом. Први рат са краљем Урошем, као што је поменуто, помиње се посредно, кроз обећање о враћању заробљеника, у заклетви дубровачког кнеза српском краљу (нап. 8 и 19).

читих врста извора који о њима сведоче, у нашем случају, наративних, односно документарних. Када је о првима реч, не треба заборавити да најбоље обавештени дубровачки хроничар, Јуније Рестић, већ на самом почетку упозорава да ће сазнања црпити “из докумената похрањених у јавним архивима републике”.²⁴ Када је о првим ратовима Дубровника реч, могло би се поставити питање у којој мери хроничари само износе на светлост дана податке из изгубљених извора, а у којој мери их несвесно “моделирају” сходно властитим или колективним обрасцима времена у којима су састављали своја дела? Од одговора на то питање зависила су и осетљива мерила на основу којих су поједине вести хроничара о ратовима и дипломатским сукобима Дубровника, у временима која претходе најстаријим сачуваним одлукама већа, уграђиване у резултате савремене медијевистике, и на основу којих су неке вести изостављане, или су пак прихватане уз пажљиве резерве. Међу прихваћеним у савременој медијевистици, могле би се тако убројити неке вести хроничара које се односе на “логистику” дубровачких ратова: оне садрже понешто од оног што налазимо и у доцнијим, сачуваним одлукама већа о одбрани града, али без пригодних улепшавања којима прибегавају хроничари.²⁵

²⁴ *Chronica Ragusina Junii Restii, item Joannis Gundulae*, ed. Speratus Nodilo, Zagrabiae 1893 (даље: *Chronica Ragusina Junii Restii*), 4: ” ... За ближа столећа, прибећи ћу необоривој истини јавних архива (...) сва сазнања како о догађајима тако и о хронологији, црпљена су из аутентичних докумената, који се чувају у архивима ове Републике.

²⁵ Пишући о рату Дубровника против Стефана Немање и његове браће, Рестић наводи да су 1184. године Дубровчани „без већих тешкоћа уништили српску морнарицу (армата), делимично заробивши, а делимично спаливши, све њене лађе и галије“. Нешто даље у хроници читамо: „Потучен на мору, Мирослав је одлучио да окуша срећу на копну (...) следеће године окупио је војску од 50.000 људи и с њом дошао под Дубровник са свим справама потребним за опсаду. Окушавши срећу у више јуриша на град, бивао је увек одбијен уз велике губитке. Током више испада које су Дубровчани извели, имао је међутим неописиве губитке, и током једног од тих испада, опседнути су имали срећу да спале неколико дрвених опсадних справа које је (Мирослав) дао направити да би олакшао заузимање града. Видевши дакле да не може остварити своју жељу, одлучио је да прекине опсаду (...) Повлачећи се према Рашкој, огњем и мачем нанео је у

Наиме, о окршајима на мору, у којима учествује мала, али увек спремна и добро опремљена дубровачка поморска сила, о мерама одбране у случају опсаде, о набавци и употреби оружја, о јуришима на град, о противнападима Дубровчана, и на крају о разарањима у дистрику дознајемо из одлука дубровачких већа које се односе и на касније ратове из XIV и XV столећа. Међу вестима хроничара о рату између Стефана Немање и Дубровника, које у изворном облику нису прихваћене у савременој медијевистици, налазе се и оне које се тичу поморске битке: вести из хроника о бици између српске и дубровачке “армаде” које приписују већи број бродова српској страни једноставно се нису могле одржати – разлаз између тумачења хронике и савремене медијевистике овде је, разумљиво, радикалан: у савременој медијевистици, неуспех Мирослављевог поморског похода приписан је управо недовољном броју бродова, а не “дубровачком бољем познавању мора”.²⁶ Нису прихваћене ни вести о бројној снази

околини неописиве штете. *Chronica Ragusina Junii Restii*, 60-61. Рестић се, као и пре њега Мавро Орбин, у описивању поменутих догађаја, ослања на дубровачке анале, који о свему обавештавају на нешто сажетији начин. *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina* ed. Sp. Nodilo, (даље: *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*) Zagrabiae 1883, 218-219; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 18-19, нарочито коментари С. Ћирковића, стр. 297.

²⁶ Рањина помиње „велику (Немањину) копнену и поморску силу пре опсаде Дубровника: три галије, два галијона и осам саеција, добро опремљених. „Видећи да су опседнути на мору и копну Дубровчани опремише три велике наве, један галион и седам мањих нава..“ (*Annales Ragusini anonymi*, 218) Ако би се снага противника мерила по броју бродова, Немања би тако располагао снажнијом ескадром од Дубровчана у окршају 1184. године. Победу Дубровчана хроника стога не приписује њиховој већој поморској сили, већ бољем познавању вештине пловидбе, које су и они сами свесни, и коју желе искористити, како би остварили одлучујућу надмоћ „уз образложење да ће, ако једног дана тај народ постане вешт мору, уз снагу коју већ има на копну, сви његови суседи бити доведени у ропски положај“ (*Chronica Ragusina Junii Restii*, 60). Историја српског народа I, 253: “борбама су руководили Немањина браћа кнез Мирослав и кнез Страцимир. Они нису располагали довољним бројем бродовља, а са оним снагама које је прикупио хумски кнез Мирослав није се могло са успехом упустити у веће операције“.

Немањине копнене војске под Дубровником, коју Дубровачки аноним и Мавро Орбин процењују на “тридесет хиљада коњаника”, а Јуније Рестић на “педесет хиљада људи”!²⁷

Вести хроничара о рату Дубровника против краља Владислава (1234) помињу такође неке мере које дубровачка влада доцније редовно примењује и које су уношене у одлуке већа у ратним временима, рецимо забране изласка из града, и трговања у земљама српског краља.²⁸ За разлику од Немањиног похода, који се завршио опсадом Дубровника, поход краља Владислава 1234. године нанео је већу штету дистрику, али се није дотицао града под Срђем.

Највише вести о ратовима Дубровника са Србијом у XIII веку потиче из времена краља Уроша, кога Јуније Рестић описује као до те мере превртљивог владара да Дубровчани нису од њега могли очекивати било какву доследност, упркос свим претходним обећањима и уговорима, као и користи коју је имао од добрих односа са градом.²⁹ Одлучност Урошева да спречи проширење и можда појачање зидова града, “услед великог пораста становништва”,³⁰ зидова

²⁷ Историја српског народа I, 253: „Дубровачки писци познијег доба приписивали су нападачима огроман број војника, на десетине хиљада коњаника, што очигледно треба схватити као утисак опседнутих житеља, или, још вероватније, као размере које су сукобима давале потоње генерације“.

²⁸ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 77.

²⁹ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 90: ”Нимало не уважавајући, ни велику корист ни знатне предности које је имао од добрих односа, не сећајући се уговора склопљених уз толико заклетви, почео је да наноси непроцењиве штете”. О извесним разликама у тумачењу узрока ратова Дубровника у савременим документарним и наративним изворима, када су ти узроци поменути, и у данашњој медијевистици биће речи нешто даље.

³⁰ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 90. Ова интерпретација првог напада краља Уроша на Дубровник, 1252. године, коју имплицитно пружа хроничар, одговара на пример и тумачењу разлога следећег, у низу српско-дубровачких ратова, који је вођен у време краља Милутина 1301-1302, и које даје Бариша Крекић у расправи *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302*: “Краљ Милутин се напосто није био одрекао старе српске жеље да освоји Дубровник, и да тако стекне одличну и већ уходану луку на Јадранском мору, као и бројне и искусне поморце за своју државу (стр. 418).

које су његови преци већ опседали, хроничар наводи као узрок првог краљевог напада на Дубровник, 1252. године, док краљеву подршку барској надбискупији у њеном спору са дубровачком, помиње, али не непосредно као узрок ратног сукоба. Осим дубровачких радова на проширењу градских зидина, нерасположење краља Уроша по казивању хроничара, изазивали су и његови властити поданици, неоправдано тужакајући Дубровчане да су обрађивали њихову земљу у жупи Жрновници. Краљеви одреди успели су да нанесу велику штету околини Дубровника, мада су више пута били и одбачени, трпећи притом велике губитке. Први пут Јуније Рестић изричито каже да су Дубровчани, да би смањили притисак, и сами вршили препаде на непријатељску територију, и да су притом “одузели више него што су били изгубили”.³¹ Мада сразмерно сажет, приказ овог првог таласа у српско-дубровачком рату 1252-1254. помиње и сасвим одређене мере које ће Дубровник и касније предузимати у ратовима са владарима и господарима залеђа, и које ће се редовно појављивати у одлукама већа: појачање одбране града и, први пут у рату са краљем Урошем, продор на противникову територију уз, по свему судећи, заробљавање једног броја његових ратника.³² Након склапања савеза између Дубровника и бугарског цара Михаила Асена 1253. српско-дубровачки спор изгубио је на интензитету и вођен је претежно на дипломатском пољу до закључења мира и обнове ранијих уговора између краља Уроша и града под Срђем 1254. године. До новог заопштравања односа између Дубровчана и краља Уроша дошло је, међутим, поново 1265-1266, мада се у прво време није могло говорити о отвореном непријатељству, колико о миру под оружјем, посебно међу Дубровчанима, који су поново прибегавали одбрамбеним мерама, нарочито утврђивању града, не одустајући притом никад ни од мирољубивих понуда српском краљу.³³ Краљу Урошу су приписива-

³¹ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 91.

³² Као што произлази из уговора закљученог 1254: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 47-48, Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 152-154.

³³ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 96: ”Да би живела у миру, пошто јој није одговарало да бди стално са оружјем у рукама, и буде у сталним ратовима, имајући притом у виду несразмеру снага и прекиде у трговини, а подржан од Венеције само лепим речима, Република је била склона споразуму са

ли намеру да се освети граду, посебно због указивања гостопримства “многима, међу најбољима из Рашке који су волели мир и долазили у Дубровник са породицом и добрима”.³⁴ Из истог времена је и крвава епизода покушаја обарања млетачке управе, о којој дознајемо из претећег писма венецијанског дужда Рајнерија Зена Дубровчанима, из 1266. године а коју дубровачка хроника не помиње. Када је млетачки кнез Дубровника намеравао протерати неке противнике осуђене на прогонство (*forbaniti*), ови су се побунили и уз подршку саучесника из околине, пред градским вратима напали представнике млетачке управе, којом приликом је убијен кнежев заменик, а сам кнез се морао вратити у Венецију, након што је пет дана провео пред затвореним градским вратима.³⁵ Мада присталице српског краља у поменутом писму дужда Рајнерија Зена нису непосредно оптужене за овај покушај преврата, затегнути односи између Дубровника и српског владара вероватно стоје и иза овог немилостивог догађаја.³⁶ Сасвим је извесно учешће краља Уроша у походу на Дубровник 1275. године, које преноси млетачки хроничар Мартин де Канал: град је опседнут, страдала је и околина, али је млади млетачки кнез Дубровника, син недавно преминулог дужда Лоренца Тијепола, организовао противудар, и потиснуо краљеве снаге према залеђу.³⁷

Урошем, уз плаћање годишњег данка, утолико више што је један од краљевих људи, који јој је био благонаклон, у поверењу јавио да она, са његовим владарем неће моћи склопити мир све док... не отпусти кнеза Млечанина, не изабере једног од краљевих људи за кнеза, и не стави се под његову заштиту, јер је краљевој власти потребно да Дубровник буде од ње зависан”. У својој уздржаној политици одбране, Дубровчани су ипак уживали подршку краљице Јелене. (*Историја српског народа* I, 356).

³⁴ *Ibidem*

³⁵ Т. Smičiklas, *Codex Diplomaticus V*, Zagreb 1907, 399-400.

³⁶ Сличне је природе, мада је у дубровачким изворима добила много већи одјек и завера четворице властеле против дубровачке патрицијске управе, у време затегнутих односа са босанским краљем Остојом 1400. године, која се завршила погубљењем протагониста. За поменуту заверу види Б. Крекић, *Прилози унутрашњој историји Дубровника почетком XV века*, *Историјски гласник* 1-2 (1953), 63-67.

³⁷ К. Лиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 185. *Историја српског народа* I, 356; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 19.

Наративни и дипломатички извори, основни за проучавање српско-дубровачких ратова из времена српских владара од Стефана Немање до краља Уроша, тј. до друге трећине XIII века, обогачени су од почетка XIV века, односно за време краља Милутина и краља Стефана Дечанског, и незаобилазним, “трећим стубом”, сачуваним документарним изворима, у првом реду најстаријим одлукама дубровачких већа и нотарским списима.³⁸ Ратови Дубровника против краља Милутина (1301-1302 и 1317-1318) и против краља Стефана Дечанског (1327-1328), мада још увек непотпуно осветљени сачуваним документарним изворима, отварају ново раздобље за истраживање дубровачко-српских ратова из времена владара лозе Немањића. Одлуке дубровачких већа у вези са ратовима Дубровника са српским владарима, од краља Милутина надаље, у модерној историјској науци могле су бити корисно упоређиване са подацима дубровачких хроничара за исте ратове и штавише, у једној дијахроној перспективи, могле су посредно дати легитимитет и вестима хроничара о одлукама и потезима Дубровчана, као и о стању духова у граду, током ранијих ратова из XII и XIII века са Стефаном Немањом и краљем Урошем, дакле ратова о којима документарни извори нису сачувани.³⁹

³⁸ Највећи допринос познавању дубровачко-српских ратова у време краља Милутина и краља Стефана Дечанског дао је Бариша Крекић, расправама, *За што је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије* и *О рату Дубровника и Србије 1327-1328* (нап. 10 и 13)

³⁹ Види и нап. 33. Било би занимљиво успоставити паралелни списак вести хроничара у вези са ратовима Дубровника, из времена која су претходила односно следила најстаријим сачуваним серијама Дубровачког архива: на тај начин би се јасније издвојиле вести које су добиле неку врсту легитимитета у савременој медијевистици, а да, притом, осим начелних изјава (као што је она Рестићева да је користио и документе архива који су се у међувремену изгубили), хроника није пружила доказе да су поменути документарни извори стварно коришћени. У том случају, могло би се радити и о некој врсти “ретроактивне” контаминације хроничаревих казивања о ранијим временима, документарним изворима из хроничаревог времена који су му стајали на располагању: мислимо овде на све вести о појачавању и доградњи зидина, о рушењу делова подграђа у раздобљима војне опасности, о пописима становништва у војне сврхе, о мобилизацијама милиције у граду и дистрикту, о појачавањима стража, о забранама напуштања

Наглашеније прибегавање Дубровника поморским операцијама у ратовима са српским владарима у XIV веку последица је вероватно и све већег присуства града у поморској трговини на Јадрану и Медитерану, и одговарајуће свести у редовима патрицијата, о потреби за заштитом те трговине, која је ранијим млетачко-дубровачким уговорима из XIII века трпела знатна ограничења. У савременој историографији, Бариша Крекић заступа мишљење да је један од повода рата са краљем Милутином 1301. године била поморска подршка коју су Дубровчани давали Млечанима, још у време млетачко-ђеновљанског рата, који се 1298. године завршио тешким поразом Млечана код Корчуле (иако није познато из извора да ли је дубровачка ескадра учествовала у тој бици), подршка од које Дубровчани нису одустали ни када су од њих Млечани тражили да им помогну у ратним операцијама против Которана, поданика српског владара.⁴⁰ Мада се прве сачуване одлуке Већа умољених из августа 1301. године односе на “избор триста људи способних за оружје, који би били одређени за заштиту винограда” и на одобрење кнезу да “може потрошити триста перпера на терет Општине, по сопственој вољи, за рат против Срба”, као и на избор људи који ће се побринути о изградњи бедема и о заштити Дубровника”, односно људи који ће се трудити да дознају “новости у граду и изван града, корисне за добро града”, о знатнијим војним операцијама на копну нема трага.⁴¹

Рат са краљем Милутином први је, према досадашњим сазнањима, у којем су Дубровчани, истина у врло скромним размерама у односу на наредно столеће, користили и најамнике: реч је наиме о

града и о обавезама повратка у град, о забранама трговања у земљама српског краља итд. дакле на вести присутне у наративним изворима и пре 1301. године, и уграђене у резултате савремене медијевистике о ратовима Дубровника.

⁴⁰ Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије*, 419: “српска жеља за освајањем града, заједно са дубровачким поступцима који су могли да послуже као повод за напад, довела је до отворених непријатељстава”.

⁴¹ *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum V (1301-1336)*, ed. Josephus Gelsich, Zagrabia 1897, (даље: MR), 1-2. *Историја српског народа I*, 451. Известан број Дубровчана био је заробљен од стране српског краља и задржан у заробљеништву све до краја рата, 1302. године.

осам “балестјера”, који су у дубровачку службу примљени септембра 1301. године, на два месеца, за плату од пет перпера месечно по најамнику. Руковали су самострелима (*balesterii*).⁴² У новембру исте године, Велико веће је именovalo тројицу чланова Малог већа “да воде рат на страни (*foris*) против наших непријатеља, што указује на то да рат за Дубровчане није био искључиво дефанзивне природе”, а наговештај да су операције вођене на мору налазимо и у одлуци Малог већа да “сви људи на дубровачким острвима треба да буду наоружани мачем, штитом и праћком”,⁴³ као и у вести о поседању острва Мљета, и именовању кнеза на острву.⁴⁴ О преговорима око закључивања мира између Дубровника и краља Милутина, о учешћу Млечана у тим преговорима као и о времену закључивања мира које није спорно (август 1302. године) опширно су писали Бариша Крекић и Ружа Ћук.⁴⁵ Карактеристично је, међутим, да одређивање хронологије завршетка већ првог дубровачко-српског рата, из времена постојања сачуваних серија одлука архива, почива на одлукама већа, и релативизује традиционалну хронологију из дипломатичке грађе коју је прихватио Константин Јиречек.⁴⁶ Рат Дубровчана са краљем Милутином (1317-1318) веома је слабо познат, пошто нису у потпуности сачуване архивске књиге. Одсуство документарних извора о могућим узроцима овог рата акредитује вести дубровачке хронике Јунија Рестића да је сукоб изазвао властелин краља Милутина, Хрватин. Вести о ратним операцијама готово да и нема, ако се изузму посредне вести које су из Дубровника стизале у Млетке о нападима краља Милутина на град. Млечани су одговарали слањем оружја и

⁴² MR V, 7. Ђурђица Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976, пише о самострелима као личном и тврђавском оружју. Пажња коју су иначе Дубровчани посвећивали одбрани зидина, страх од опсаде и мали број регрутованих шпанских балестјера у овом случају, говорио би у прилог самострела већих димензија. О шпанским најамницима писао је Михаило Динић, *Шпански најамници у српској служби*, ЗРВИ 6 (1960), 14-28.

⁴³ MR, 6 и 9.

⁴⁴ MR, 5; *Историја српског народа* I, 451.

⁴⁵ Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат између Дубровника и Србије 1301-1302?*; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 35-37.

⁴⁶ Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат између Дубровника и Србије 1301-1302?*, 421.

дипломатском иницијативом код српског краља.⁴⁷ Рат Дубровника са Стефаном Дечанским познат је готово искључиво из документарних извора, и то претежно у етапи која је претходила самом оружаном сукобу, етапи у којој су Млечани настојали да заштите своје и дубровачке интересе на двору српског владара.⁴⁸ Рат који је у савременој медијевистици приказан као последица напада на Дубровник властеле из породица Бранивојевића, и противакције Дубровчана, који су победили властелу, а затим привремено посели и утврдили Стон и тиме онерасположили српског владара, остао је готово потпуно непознат у кључним етапама вођења војних операција 1327. и 1328. године.⁴⁹

Ратови које је Дубровник водио са српским владарима од Стефана Немање до Стефана Дечанског захватају три столећа српске и дубровачке историје (односно сто четрдесет и четири године, од 1184. до 1328), и упркос чињеници да о свима њима нисмо подједнако добро обавештени, и да њихово познавање и проучавање почива на изворима, који се међу собом често битно разликују, ти ратови несумњиво имају неке заједничке особине. То су, у првом реду, “локални” ратови,⁵⁰ који су се тicali Дубровника и српских влада-

⁴⁷ Ружа Ћук, *Србија и Венеција*, 40.

⁴⁸ Посебно је занимљива дигресија Јунија Рестића, у којој је приказана дубровачко-млетачка борба за српско тржиште, на којем су и једна и друга поморско-трговачка сила настојале да потисну супарницу, упркос свечаних изјава о заједничкој одбрани узајамних интереса у држави Стефана Дечанског (*Chronica Ragusina Junii Restii*, 117-118); О српско-дубровачком рату су писали Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије*, и Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 46-49.

⁴⁹ Занимљива је ипак једна одлука Малог већа од 20. јула 1327. године, ”о избору дванаесторице племића за вршење страже током целог месеца августа, чији би задатак био да дању и ноћу бдију да се из Дубровника не извезе ни најмања количина платна” (MR V, 247). За дубровачко-српски рат из 1327-1328 види и *Историја српског народа* I, 500.

⁵⁰ Ова формулација, која чини се врло примереном, употребљена је у *Историји српског народа* I (стр. 451) за рат између краља Милутина и Дубровника 1301. године. Покушај “интернационализације” рата између Дубровника и краља Уроша, тиме што су Дубровчани закључили 15. јула 1253. године уговор о савезу са бугарским царем Михаилом Асеном, остао је практично без последица. О томе видети, *Историја српског народа* I, 348.

ра. Венеција је понекада имала улогу посредника у чију добронамерност ни сами Дубровчани нису превише веровали, и у чије се посредништво нису превише поуздавали. Уосталом и сам положај Венеције у улози посредника био је прилично нејасан, готово контрадикторан. Њен формални положај дубровачког сизерена (симболично потврђен присуством млетачког кнеза у Дубровнику до 1358. године) налагао јој је да доследно заступа дубровачке интересе у Србији, док је њен стварни положај слабијег учесника у размени са Србијом него што је то био Дубровник, будио код њене политичке и економске елите жељу да ослаби положај Дубровчана у Србији.⁵¹ Штавише, Млечани су понекад и кварили дубровачко-српске односе, посебно од почетка XIII столећа, када су подстицали Дубровник да своје бродовље искористи за ометање и блокаду Котора, мада су, у време лоших српско-дубровачких односа, Дубровчани, не чекајући млетачко охрабрење, и сами предузимали офанзиве против града који је признавао власт српског владара и чији су им трговци били супарници у Србији. Дубровачко-српски ратови се одликују и претежним ангажовањем Дубровчана у копненим операцијама упркос учешћу дубровачких бродова у сукобу са Немањом и његовом браћом, крајем XII века, и поменутих поморских операција против Которана у време краљева Милутина и Стефана Дечанског, почетком XIV века. У ратовима са српским владарима, са јединим познатим изузетком шпанских “балестјера”, из времена рата против краља Милутина 1301-1302. године, о којима је писао Михаило Динић, Дубровчани још не користе најамнике, што ће у ратовима XV столећа редовно чинити. Најзад, могло би се рећи да су Дубровчани и српски владари, упркос повременој жестини међусобних непријатељстава, имали и прилично угодан механизам смањивања напетости и решавања конфликта, механизам којем су допринос пружали дуго међусобно познавање, језичка блискост и привредне везе између становника Дубровника и залеђа.

У рату који је Венеција водила против Ђенове (1351-1355), Дубровник је учествовао врло уздржано, пружајући Млечанима извесну поморску подршку, на њихов изричит захтев. Истина, још у време задарског устанка против млетачке власти 1346. године, по-

⁵¹ О слабостима Млечана као трговаца у залеђу писао је В. Krekić, *Venetian Merchants in the Balkan Hinterland* у зборнику радова, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Middle Ages*, Variorum reprints, London 1980, XIV.

што је Венеција послала у Задар јак експедициони корпус са циљем да поврати град под своју управу, Дубровчани су “мада желећи супротно” (од млетачког освајања града), упутили једну галију, и већи број војника, као појачање млетачкој ескадри и копненим снагама”.⁵²

Када је тако, на челу једне снажне млетачке ескадре, генерални капетан Николо Пизани допловио под Дубровник 1351. године, влада је одобрила да му се стави на располагање “једна опремљена галија”, али је истовремено на градске зидине извела велики број војника. Јуније Рестић пише да је истовремено, мимо знања млетачког кнеза у Дубровнику, образовано посебно и независно тело од десет чланова, које је, уз два дубровачка властелина, заповедника посаде, било задужено за доношење свих неопходних одбрамбених мера у случају да ђеновљанска ескадра доплови под град. Међутим, Дубровчани су тада подједнако страховали од својих непријатеља Ђеновљана колико и од својих савезника Млечана, нерасположених због високих дажбина којима су били изложени њихови трговци у граду под Срђем.⁵³ Ни Млечани нису гајили превелике илузије о привржености Дубровчана, па су 1358. године, у току последњих месеци своје врховне власти над градом од њих тражили да се “покажу барем неутралним у овом рату у Далмацији, ако већ свим снагама не желе помоћи одбрани Млечана”.⁵⁴ Упркос томе што је било прожето великим узајамним неповерењем, војно савезништво Млечана и Дубровчана одржало се готово до саме смене врховне власти над градом: још 1358. године, заповедник венецијанске флоте добио је наређење да “за добро републике, трајно држи две галије у дубровачким водама”.⁵⁵ Учешће Дубровника на страни Венеције у млетачко-ђеновљанском рату објективно се завршило миром између две поморске републике 1355. године, мада је до промене врховне власти над градом протекло још три године, током којих је Венеција ве-

⁵² *Chronica Ragusina Junii Restii*, 130: »E la repubblica di Ragusa, benchè desiderasse un evento contrario, mando una galera capitanata da Save di Bonda, ed un grosso numero di soldati rinforzar l'armata ed il campo veneto».

⁵³ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 133.

⁵⁴ *Ibidem*, 134.

⁵⁵ *Ibidem*, 135.

ликим уступцима узалудно настојала да придобије Дубровчане.⁵⁶ Посматрано у целини, Дубровник је у поморским операцијама у Задарском рату учествовао крајње уздржано, настојећи да минималним уступцима и готово изнуђеном поморском подршком изађе у сусрет Венецији. Мир између Ђенове и Венеције Дубровчани су дочекали са олакшањем, а током наредне три године колико су још провели под млетачком врховном влашћу, уложили су сву своју дипломатску вештину да што безболније спроведу постепено удаљавање од Венеције, притом нарочито пазећи да на политичком и дипломатском пољу отворено не повреде свог дугогодишњег сизерена.

Двадесет година касније (1378-1381), Дубровник је поново учествовао у великој војно-поморској коалицији, али на страни Угарске, Ђенове, и Франческа Караре, господара Падове, против Венеције, у “Кјођанском рату”.⁵⁷ На темељу Вишеградског уговора из 1358. године, којим су признали врховну власт Угарске, Дубровчани су били дужни да својим галијама помогну угарском краљу, у поморским операцијама, али су на темељу истог уговора, могли трговати у Венецији и Србији, чак и у случају да њихов нови сизерен са “млетачком општином и српским владаром буде у неслози”.⁵⁸ Ду-

⁵⁶ Нарочито додељивањем млетачког грађанства члановима дубровачког патрицијата.

⁵⁷ Назив који се обично даје другој фази великог млетачко-ђеновљанског рата око Тенедоса, који је започео на источном Средоземљу. Поље сукоба између поморских република се међутим убрзо са источног Средоземља преселило у Јадранско море, где су се одвијале најжешће поморске битке, од битке код Пуле, преко опсаде Кјође, упорног отпора Венеције, и коначног слома ђеновљанске опсаде и победе Млечана 1380. године, која је најавила крај рата. О учешћу Дубровника у овој другој фази млетачко-ђеновљанског сукоба на Средоземљу нарочито је драгоцену расправа Барише Крекића, *Дубровник и рат око Тенедоса* (нап. 16)

⁵⁸ Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*, 22: „Чудно онда на први поглед може изгледати, зашто су Дубровчани ступили у рат против Млечана. Објаснити то тиме што је њихов врховни господар, угарски краљ, заратио против Млетака, значило би и сувише поједноставити ствари. Свест о ослонцу на Угарску одиграла је, несумњиво, извесну улогу у дубровачком одлучивању, али је основни мотив било то, што су Дубровчани схватили да им се пружа ретко добра прилика да даду свој допринос слабењу свог старог ривала“.

бровник је, истина, много енергичније учествовао у поморским операцијама у “Кјођанском” него у “Задарском рату”. У више наврата је опремао и стављао на располагање Ћеновљанима своје бродове. Већ септембра 1378. године Дубровчани су били спремни да ћеновљанској ескадри придруже једну своју опремљену галију, један мањи брод без посаде и једну галију угарског краља без посаде, која се налазила у градској луци,⁵⁹ али до испловљења дубровачке ескадре тада изгледа није дошло. Следећег месеца, у дубровачке воде упловила је ћеновљанска ескадра, и влада је одлучила да се опреми једна галија, која је требало да се придружи савезничкој ескадри, но и та иницијатива је била обустављена.⁶⁰ У априлу 1379. године, дубровачка галија се придружила ћеновљанској ескадри и отпловила у Задар,⁶¹ та је дубровачка галија учествовала и у великој поморској бици код Пуле, која се завршила тешким поразом Млечана, а налазила се и у саставу ћеновљанске ескадре која је августа исте године допловила под Кјођу и опсела град.⁶² Током 1379. и 1380. дубровачке галије су неколико пута испловљавале према супротној, италијанској обали у потрази за млетачким бродовима, и једна потеря, у фебруару 1380, завршила се заробљавањем четири непријатељска брода. Већ у марту исте године, још једна дубровачка галија придружила се ћеновљанској флоти.⁶³ Нема непосредних доказа да су две дубровачке галије, стављене на располагање ћеновљанској ескадри априла 1379. и фебруара 1380. године, избегле заробљавање од стране Млечана, када су ови повратили Кјођу и принудили Ћеновљане на предају, 21. јуна 1380. године, као што, истина уздржано, наговештава Јуније Растић.⁶⁴ Учествујући у саставу ћеновљанске ескадре у Кјођанском рату, Дубровчани су, као и у време ратова против српских владара, предузимали посебне поморске операције и против Котора, који се налазио под управом њихових непријатеља, Млечана, до јуна 1379. године, када је признао угарску власт. За разлику од ратова против српских владара у XIII веку и у првој половини

⁵⁹ MR IV, 164-165, Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*, 25.

⁶⁰ MR IV, 170-172, 174 Б. Крекић, нав. дело, 27

⁶¹ MR IV, 210-212, Б. Крекић, нав. дело, 29.

⁶² Б. Крекић, нав. дело, 30.

⁶³ М. Динић, *Одлуке већа дубровачке републике I*, (даље: О.Б.1) 22, 25, 95-96; Б. Крекић, нав. дело, 38.

⁶⁴ *Chronica Ragusina Junii Restii* 169.

XIV века, односно ратова против босанских обласних господара у XV веку, “Задарски” и “Кјођански” рат ангажовали су дубровачке поморске снаге далеко од матичне територије, под Задром, Кјођом, Котором,⁶⁵ испред обала Пуље, али знатнијих сукоба у непосредној близини Дубровника није било. Вреди ипак поменути узбуну коју је у граду произвела појава већег броја млетачких галија у дубровачким водама, септембра 1378. године. Влада је наредила “бомбардијерима” распоређеним на дубровачким зидинама, под заповедништвом седам дубровачких патриција да “пуцају из својих бомбарди, уколико опазе да галије наших непријатеља упловљавају у воде између Локрума и града”; но и тада је требало да отворе паљбу, једино у случају да ђулад из њихових бомбарди могу “досећи до места где би се налазиле поменуте галије”.⁶⁶ Није познато из документарних извора да ли је тада дошло до окршаја између Млечана и Дубровчана под зидинама града: документарним изворима није потврђена вест дубровачког хроничара Николе Рањине да се, исте 1378. године, једна млетачка галија, погођена артиљеријским зрном под градским зидинама, склонила у Груж ради поправке, где су је напали Дубровчани “убивши притом многе Млечане, и запленивши добра од непријатеља”.⁶⁷ Мада су Дубровчани у Кјођанском рату учествовали претежно поморским снагама, ни за један претходни рат Дубровника није сачувано толико документарних извора о појачању копнених одбрамбених снага, и по свему судећи, о ангажовању страних војника, као за Кјођански рат. Истина, природа поморског ангажовања Дубровника, у рату једне велике коалиције, од чијег је исхода могао више трпети, него што је на њега могао утицати, близина непријатеља или непоузданих пријатеља, као што су били Венеција, односно босански краљ Твртко I, налагали су Дубровчанима да појачају одбрану града и дистрикта. Тако је већ августа 1378. године, у град позвано 300 људи “ad defensionem civitatis”,⁶⁸ а у септембру се од “Хенрика, кастелана хумске земље” тражило да поша-

⁶⁵ Дубровачке галије су додуше биле ангажоване у ратним операцијама под Котором, и у време ратова против краљева Милутина и Стефана Дечанског, али су се непријатељства, претежно одвијала на копну и на дубровачкој територији.

⁶⁶ Mon. Rag. IV, 166; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 165.

⁶⁷ *Annales Ragusini anonymi*, 236.

⁶⁸ Mon. Rag. IV, 156.

ље појачања од хиљаду ратника, и више, ако буде у могућности;⁶⁹ од домаћих оружара али и из Ђенове нешто доцније, куповани су оклопи и поручивана је опрема за бродове, док су на зидинама распоређене нове бомбарде;⁷⁰ десет стражара смењивало се на зидинама, три пута на ноћ, док је десет стражара размештено по градским трговима.⁷¹ Стрепња од млетачких поморских дејстава у околини, огледала се током Кјођанског рата и у посебној бризи за становнике дубровачких острва, који су септембра 1378. позвани да се склоне, заједно са својим породицама⁷² у град, и у појачаном надзору над странцима, посебно Млечанима, који су у граду остали за време рата, или су се у њему нашли као ратни заробљеници, у очекивању ослобођења или размене за Дубровчане.⁷³ Као и у “Задарском рату”, од Млечана, само сада од својих нових савезника Ђеновљана, Дубровчани су у више наврата тражили поморску заштиту, настојећи да што дуже задрже ђеновљанске галије у луци;⁷⁴ ђеновљански адмирал у Задру, Луђано Дорија, напротив, тражио је од Дубровчана да му пошаљу своје бродове.

Учешће Дубровника на страни Венеције, односно Ђенове, у ратовима војно-поморских коалиција друге половине XIV столећа, у “Задарском рату” (1351-1355) односно у “Рату за Тенедос/Кјођу” (1378-1381), по много чему се разликује од ратова против владара лозе Немањића из претходног раздобља. У оба рата Дубровник није више искључиви протагонист, већ само један од учесника у коалицији, који на општем средоземном бојишту има сасвим ограничену улогу, и који се, као што смо видели, у Торинском миру ни не помиње. У оба рата од Дубровника се очекује да пружи одговарајућу по-

⁶⁹ Реч је вероватно о помоћи коју је нудио и слао босански краљ Твртко за одбрану Дубровника и Стона. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 145.

⁷⁰ Mon. Rag. IV, 162, 194.

⁷¹ Mon. Rag. IV, 171 За остале опсежне радове на градским зидинама у току Кјођанског рата, копање и проширење ровова, односно за делимична рушења подграђа, одакле је непријатељ могао угрозити зидине, види нап.66.

⁷² Mon. Rag. IV, 165.

⁷³ О.Б. I, 103

⁷⁴ Mon. Rag. IV, 179.

морску подршку савезницима, и у оба рата Дубровчани пружају помоћ, истина у “Задарском рату” врло уздржано, увек остављајући могућност за одступницу. У оба рата Дубровчани очекују и непосредну поморску подршку од савезника, која се огледа у повременим боравцима наоружаних венецијанских, односно ђеновљанских, галија у луци, о којима дубровачка већа понекад расправљају. Ако се изузму најамници у дубровачкој служби, под непосредним заповедништвом дубровачких патриција, савезничке галије у дубровачкој луци били би једини примери присуства представника неке војне силе, непосредно у градском простору Дубровника у раздобљу ратова од XII до XV века. Раздобље поморских ратова у другој половини XIV столећа јесте, разумљиво, и раздобље највећих радова на одбрамбеној и лучкој инфраструктури града о којима су у дубровачким изворима остала бројна сведочанства, и о којима је доста писано у историјској литератури.⁷⁵ Најзад одлуке дубровачких већа, углавном сачуване за поменуто раздобље, као и отварање законодавне збирке, *Liber Viridis*, 1358. године, омогућавају да се у доброј мери реконструишу владине мере надзора над унутрашњим редом и миром у време Задарског и Кјођанског рата, по чему се ово раздобље такође разликује од претходног раздобља ратова против српских владара. У историјској литератури је с правом истицана важност самосталних потеза Дубровника у “Кјођанском рату”,⁷⁶ у првом реду поморских акција за протеривање Млечана из Котора, и за хватање млетачких галија уз обале Пуље, акција у којима су Дубровчани вероватно учествовали са више искрености и истрајности него у ђеновљаској опсади Кјође.

⁷⁵ L. Beritić, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, Zagreb 1955; B. Krekić, *Le Port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d’Etat, plaque tournante du commerce de la ville (XIII-XVI siècle)*. О радовима у арсеналу и на градским зидинама, у време ратова, писао сам у хабилитацији „Dubrovnik, (Raguse) au Moyen Age, espace de convergence, espace menacé“, одбрањеној 1985. године у Арасу (Француска). Расположиви простор, међутим, не омогућава да се о тим радовима овде опширније пише, као о специфичној пропратној манифестацији ратова Дубровника у средњем веку.

⁷⁶ Б. Крекић, *Дубровник и рат око Генедоса*, 45: „Други у најмању руку једнако толико важан вид дубровачког учешћа у овом рату јесу његове самосталне акције против непријатеља“.

Треће раздобље ратова Дубровника почиње XV столећем и обухвата сукобе са босанским краљем Остојом (1403), војводом Радославом Павловићем (1430-1432) и херцегом Стефаном Вукчићем Косачом (1451-1454). Серије одлука и преписке дубровачких већа, богата дипломатичка грађа и наративни извори, посебно једно драгоцено сведочанство о учешћу италијанских најамника у рату против херцега, омогућили су да се о ратовима које је Дубровник водио у XV веку стекну потпунија знања него о свим претходним оружанним сукобима града. Са првом групом ратова из раздобља Немањића до почетка XIV века, заједничка су им претежно копнена војна дејства, а са “Задарским” и “Кјођанским ратом”, у другој половини XIV века, њихов претежно коалициони карактер, повремена подршка Дубровнику, односно његовим противницима у рату, од стране једног броја суверених, или зависних сила (угарске круне, турског султана, босанског краља и обласних господара). Заједничка им је и изузетна истрајност и непопустљивост свих страна у спору, уз већ поменути чињеницу да су у два последња рата, противници Дубровника и непосредни изазивачи рата били моћни обласни господари а не суверени владари. Задржаћу се, на крају, само на једној одлици ратова Дубровника у XV столећу, на учешћу најамника у војним операцијама, у дотада невиђеним размерама.

Оптуживши Дубровчане да су пружили уточиште двојици његових противника, босански краљ Остоја напао је јула 1403. године дубровачку територију, изложивши притом, по хроничаревим речима огњу и мачу, жупу Жрновницу и Шумет, и дошавши, изгледа до самих градских зидина. Дубровчани су се срчано бранили, и припремали противудар: ускоро су, по хроничаревом казивању двојица дубровачких властелина, на челу 4.000 војника (*soldati*) почели да потискују Босанце. Увиђајући притом да “искусни војници” (*soldatesca veterana*) и у најмањим окршајима увек имају надмоћ над “Босанцима, људима скупљеним с брда с дола” (*Bossinesi, gente colletizia*),⁷⁷ Дубровчани су одлучили да, упркос бројчаној слабости, уђу у

⁷⁷ *Chronica Ragusina Junii Restii* 201: хроничар користи израз “*soldatesca veterana*”, што би могло сугерисати „искуство“, „увежбаност“, али и најамнички карактер одреда.

битку.⁷⁸ Испољивши и у том сукобу већих размера своју надмоћ над Босанцима, Дубровчани су протерали војску босанског краља. Рат тиме није био завршен: од нових напада војске краља Остоје, Дубровчани су се упорно бранили, настојећи, између осталог да регрутују нове најамнике: код господара Валоне, Мркше Жарковића распитивали су се, “*si possumus habere Turchos qui veniant supra Bossipam cum nostris denariis*”, уз обећање да би им, у случају да прихвате дубровачку оружану службу препустили заробљене Босанце;⁷⁹ уговор је могао бити склопљен и са Которанима и “Албанцима” и “с било ким другим” за рат против Босанаца.⁸⁰ Осим наведених наговештаја, нема чврстих доказа да су турски или албански одреди учествовали у рату Дубровчана против краља Остоје 1403. године: за Турке је то мало вероватно, али не и за “Албанце”, који су, три деценије доцније, као најамници у служби Дубровчана учествовали у Конаваоском рату. Хроничаре све вести о “искусним војницима”, и преговори са Которанима и Мркшом Жарковићем, наговештавају да су се Дубровчани у рату са краљем Остојом послужили најамницима. Однос снага 2:1 у прилог босанском краљу, који наводи хроничар, вероватнији је од апсолутног односа снага од 8.000 према 4.000 војника, који је свакако претеран. Најзад, упркос наговештаја о учешћу најамника у служби Дубровника у ранијим ратовима (нпр. “балестјера” у дубровачкој служби у рату против краља Милутина 1301 године), рат против краља Остоје, 1403. године, могао би бити и први у којем су се Дубровчани у заиста великој мери ослањали на стране плаћене војнике.

У Конаваоском рату против војводе Радослава Павловића, (1430-1432) Дубровчани су се већ широко ослањали на плаћене ратнике.⁸¹ Од самог почетка, повели су офанзивну политику, и по кази-

⁷⁸ Ibidem: хроничар, нешто раније процењује снаге краља Остоје на 8 000 војника, а дубровачке снаге, као што је поменуто на 4 000 војника.

⁷⁹ И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952 (даље: И. Божић, *Дубровник и Турска*), 24; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 199.

⁸⁰ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 25.

⁸¹ О разлозима, политичким и дипломатским околностима Конаваоског рата, види С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 261-265.

вању хроничара, осим на властите снаге, рачунали су на ратнике “са Неретве, из Крајине и Паштровића”, а настојали су да регрутују италијанске плаћенике, што им, барем у првој фази рата, није пошло за руком. Два одреда упутила су се, маја 1430. године, у сусрет противнику, први према Бргату, други према Конавлима. Одред који се био упутио према Конавлима, нападнут је у Љутој од Радослављевих војника, и упркос томе што се храбро борио, био је принуђен да одступи према Дубровнику, изгубивши притом и свог заповедника, дубровачког властелина Ивана Лампре Цријевића. Радослављеви војници “оборили су се тада, по хроничаревим речима огњем и мачем, на жупу Жрновницу”.⁸² Нешто касније, Дубровчани су упутили Ђурђа, Љеша и Стефана “албанске капетане”, према тврђави Клобук, са наређењем да Радославу нанесу “што је могуће већу штету”. Њихов успех подстакао је дубровачку владу да из Конавала предузме снажну офанзиву ка Требињу, како би се Радослављевој територији нанела што је могуће већа штета. Дубровачки одред, снаге 1.800 ратника, доиста је прешао на територију Радослава Павловића а његов заповедник, Марин Гучетић, нашавши се лицем у лице са војском Радослава Павловића која је била у пуном саставу, захтевао је да дубровачке снаге остану на окупу пред судар са непријатељем. Међутим, “албански војници” (*soldati albanesi*),⁸³ како их Рестић назива, ненавикнути на дисциплину и претпостављајући да неће учествовати у подели плена, одлучили су да се, упркос Гучетићевим молбама, повуку. Војвода Радослав Павловић искористио је ту несмотреност плаћеничког одреда и напао га док је био у повлачењу. Од потпуне пропасти га је спасила само правовремена интервенција главнине дубровачког одреда под вођством Марина Гучетића, који је претрпевши и сâм губитке, успео да спроведе “остатак те непо-

⁸² *Chronica Ragusina Junii Restii* 235. Јуније Рестић назива ратнике из Крајине и Паштровића “милицијом”. Доиста, обавестивши читаоца да су Дубровчани регрутовали “милицију” са Неретве, Крајине и Паштровића, нешто даље пише да су у очекивању “италијанских војника” (*soldati italiani*), Дубровчани упутили два одреда “милиције”, и то један према Бргату а други према Конавлима.

⁸³ Најамници из Зете, којима су Дубровчани располагали већ од почетка рата са Радославом Павловићем.

слушне солдатеске до Конавала”. У међувремену, у јулу 1430. године, стигла су Дубровчанима појачања из “властите државе, Хума, Албаније, Бара, и Неретве”, као и италијански плаћеници под заповедништвом Бела и Антонела ди Сан Ђорђо из Перуђе.⁸⁴ Са свим поменутих појачањима, Дубровник је припремао нову велику офанзиву против Радослава Павловића. У пратњи заповедника италијанских плаћеника, влада је упутила Дубровчанина Николу Берића “ваљаног и предузимљивог човека који познаје земљу и њен језик”: уколико би се међу њима појавила нека разлика у гледањима на вођење операција, требало је да се обрате Већу умољених за мишљење, осим у случају потребе доношења хитних одлука.⁸⁵ До одлучујућег војног похода Дубровчана против Радослава Павловића, међутим, није дошло и сукоб се под притиском Турака завршио миром којим је успостављено предратно стање.⁸⁶

О операцијама у последњем рату Дубровника у XV столећу, против херцега Стефана Вукчића-Косаче, после којег град “није видео непријатељску војску пред својим зидовима све до почетка XIX века” (Сима Ћирковић), постоји богата историјска литература.⁸⁷ Дубровчани су, посматрано искључиво из угла војних дејстава, учествовали у четири велика похода, у оквиру рата против херцега.⁸⁸ У

⁸⁴ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 235-236

⁸⁵ *Litterae et Commissiones Levantis* X, 184-184 ; 22. VII 1430). Занимљиво је, да је одржавање дисциплине међу италијанским најамницима као и међу „домаћим“ најамницима, у потпуности препуштено италијанском капетану.

⁸⁶ О извесним одликама дубровачког ратовања против војводе Радослава Павловића, биће такође речи даље, уз разматрање рата са херцегом Стефаном Вукчићем Косачом.

⁸⁷ Посебно монографија посвећена херцегу Стефану из пера Симе Ћирковића, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба* (даље: С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*), Београд 1964. као и сведочанства једног учесника у рату, италијанског кондотјера Броља де Лавело о којима је исти аутор писао у незаобилазној расправи *Вести Броља де Лавело као извор за историју Босне и Дубровника* (даље: С. Ћирковић *Вести Броља де Лавело*), Историјски часопис 12-13, 167-188, 1963. Видети и С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 297-306.

⁸⁸ Као и Конаваоски рат, тако се и рат против херцега Стефана, за Дубровчане само у мањој мери водио на бојном бољу. Од војних успеха или неу-

сва четири похода, у неједнакој мери, учествовали су страни најамници, и сва четири војна похода завршила су се, у целини гледано, неповољно за Дубровчане.

До прве битке, и првог учешћа најамника у овом рату, дошло је 1. јула 1451. године, код Томбе на Бргату: опколивши дубровачки одред, херцегове снаге су га нападе са две стране и тешко поразиле. Дубровчани су на положај извели вероватно око 2.000 ратника, и међу њима нешто више од сто италијанских најамника, регрутованих у Апулији априла 1451. године: у бици је, према једном дубровачком извору, око 400 дубровачких војника убијено, рањено или заробљено, док је према једном другом такође дубровачком извору, погинуло 54 најамника.⁸⁹

Непосредно уочи битке код Томбе, 27. јуна, Дубровчани су упутили изасланике за господаре Риминија и Урбина, Сигисмунда Малатесту и Федерика од Монтефелтра: изасланици су код првог унајмили 350, а код другог 150 војника, који су по казивању Броља де Лавело смештени у Стон. Из Стона је, са дозволом дубровачких власти, али уз искључиво учешће италијанских најамника, вероватно у августу 1451. предузет и један поход на херцегову територију, који се, услед лоше организације, поразно завршио.⁹⁰

Трећи поход у којем су учествовали италијански најамници поведен је у децембру 1451. године, са циљем да се од херцега претотму Конавли. У њему су најамници учествовали уз дубровачке јединице. Цео подухват Брољо де Лавело приказује као војни промашај, који се завршио тешким поразом 13. децембра 1451. и за који су били криви Дубровчани, упавши у клопку коју им је поставио хер-

спеха, важнија је била подршка Порте, Угарске, или босанског краља Томаша.

⁸⁹ То су реалне процене дубровачких губитака, које прихвата и Сима Ћирковић. Брољо де Лавело, као и сами Дубровчани у неким другим приликама оперишу већим бројкама које нису уверљиве. О бици на Томби види: *Вести Броља де Лавело*, 174.

⁹⁰ С. Ћирковић, *Вести Броља де Лавело* 175-177. Убрзо после ове операције, почетком септембра 1451. године дошло је до херцегове опсаде Дубровника, у којој је град тешко страдао. Улога најамника у одбрани града (артиљериски двобоји, и организовани противнапади) није била пресудна. Видети С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 164-166.

цег, али у нешто мањој мери и остали италијански коместабили осим самог Броља, који су без много оклевања усвојили лоше смишљени дубровачки план похода на Конавле.⁹¹

Најзад, последњи пут у рату са херцегом, италијански најамници учествовали су приликом пружања помоћи његовом сину Владиславу, који се побунио против оца марта 1452. године. У војном походу учествовали су до јуна исте године, када су повучени у Дубровник, а главна им је улога вероватно била чување понтонског моста на Неретви, преко кога је требало да краљ Томаш, побуњена хумска властела и Дубровчани да продру у херцегове земље.⁹²

Широко ослањање на најамнике у војним дејствима против краља Остоје, војводе Радослава Павловића и херцега Стефана Вукчића Косаче, понекад тек наговештено, а понекад до појединости описано у документарним или наративним изворима, доиста је велика новина у дубровачким ратовима XV столећа. Поменута пракса већ је била широко распрострањена међу државама на италијанском тлу, у првом реду у Венецији. Упоредивање праксе у Дубровнику и у Венецији, мада би широко превазилазило оквире овог рада, могло би уз сву неопходну опрезност, пружити нека занимљива сазнања о методама ратовања, односно о статусу најамничких одреда и њихових заповедника, у две, по друштвеној и економској структури, сличне државе. Овде ће перспективе за такво упоређивање бити наведене само у најкраћим цртама, као наговештај једног могућег истраживања, и то у вези са бројним стањем најамничких снага и са њиховим командним кадром, у вези са облицима наоружања најамничких одреда, и најзад, што је можда најважније, у вези са аутономијом одлучивања у самим ратним дејствима Млечана и Дубровчана.⁹³ Дубровчани су у ратовима против краља Остоје, војводе Радо-

⁹¹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 169; С. Ћирковић, *Вести Броља де Лавело*, 177-183.

⁹² С. Ћирковић, *Вести Броља де Лавело*, 187-188.

⁹³ О војном уређењу млетачке државе у XV и XVI веку, исцрпно су писали М. Е. Mallet и J. R. Hale, у књизи *The Military Organization of a Renaissance State*, Cambridge 1984; значајна је и расправа J. R. Hale, *War and public opinion in Renaissance Italy*, у *Italian Renaissance studies*, ed. Ernest Frazer Jacob, London, 1960, 94-122.

слава Павловића и херцега Стефана Вукчића Косаче користили најамнике са источне и западне јадранске обале.⁹⁴ Домаћи најамници били су, као што је поменуто, регрутовани међу становницима Крајине и међу Зећанима, а било је и покушаја, истина неуспешних, у рату против краља Остоје, врбовања турских ратника, посредством Мркше Жарковића, господара Валоне.⁹⁵ Јуније Рестић међу најамницима у рату против Радослава Павловића помиње и “Албанаце”.⁹⁶ У Конаваоском рату, на страни Дубровчана учествују и италијански најамници, о којима се нешто дознаје из врло уопштено формулисаних одлука већа о регрутовању, и у знантно већој мери, из већ наведене хронике Јунија Рестића.⁹⁷ У току прве две године рата против херцега, 1451-1452, на страни Дубровчана учествује највећи број италијанских најамника (пет стотина према казивању Броља де Лавело), не рачунајући најамнике регрутоване у Апулији, независне од Брољове групе, који су учествовали у бици код Томбе.⁹⁸

Више-мање стално ратно стање између Венеције и Милана, од двадесетих до педесетих година, обавезивало је Венецију на издржавање сталне плаћеничке војске са којом се снага дубровачких одреда ни у једном тренутку није могла мерити.⁹⁹ На челу млетачких најамника налазили су се генерални капетани (*capitanei generali*), познати широм Италије по својим војничким способностима и ратним заслугама (Кармањола, Колеони, Гатамелата), и моћни територијални господари попут Сигисмунда Малатесте из Риминија и Федерика де Монтефелтра, кнеза Урбина. На челу дубровачких најамника налазили су се “капетани” и “коместабили”, који су, истини за вољу, ратну срећу окушали под заповедништвом неких од горе на-

⁹⁴ У рату против босанског краља, према сачуваним изворима, нису учествовали италијански најамници.

⁹⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 199.

⁹⁶ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 235.

⁹⁷ *Ibidem*, 236

⁹⁸ С. Ћирковић, *Вести Броља де Лавело*, 174-175.

⁹⁹ Тако је савез са Фиренцом, склопљен 1426. године, обавезивао Венецију да издржава војску од 8000 коњаника и 3000 пешака у случају рата, односно 3000 коњаника и 1000 пешака у миру.

ведених славних имена,¹⁰⁰ али на знантно скромнијим војним ешалонима. Регрутовање италијанских најамника у дубровачку службу вршено је само у случају непосредне ратне опасности, и односило се обично на краће раздобље од оног за које су били ангажовани кондотјери у служби Венеције. Млечани су, наиме, својим ратницима уступали на управљање освојене земље и градове у северној Италији, додуше, неретко уз обавезу да на својим поседима одређено време издржавају најамничке снаге којима су заповедали.

Италијански ратници у млетачкој као и у дубровачкој служби били су претежно коњаници. Брољо де Лавело на више места јасно наговештава да су најамници у рату против херцега учествовали као коњички одреди: лаки коњички одреди, наоружани кратким копљима или луком и стрелом, познати под именом стратиоти, истакли су се у млетачким ратним операцијама против Турака у другој половини XV века. На крају, упоређивање аутономије одлучивања у ратним дејствима италијанских најамника у дубровачкој, односно млетачкој служби заслужује посебну пажњу.

Упркос упозорењима које су двадесетих година XV столећа слали заговорници млетачке “таласократије” (најбоље израженим у чувеном политичком тестаменту дужда Томе Моћенига из 1423. године, у којем је скретао пажњу својих суграђана на опасност од напуштања владавине морима и окретања ка територијалној експанзији), доласком Франческа Фоскарија на дуждевски престо, 1423. године, Венеција је започела ширење ка залеђу, у циљу изградње *Dominio di Terra Firma*, загазивши тако, сама или у коалицији са другим силама, у дуготрајне, понекад несрећне копнене ратове са Миланом и другим италијанским државама. Међутим, ако већ није могао да се лиши услуга најамничких одреда у борби за овладавање залеђем, млетачки патрицијат ниуколико није желео да неко, проистекао из његових властитих редова, непосредно управља тим одредима: престиж и евентуални војни успеси могли би у том случају послужити неком заповеднику, као аргумент за угрожавање самих темеља млетачке патрицијске државе. Војно руковођење најамницима

¹⁰⁰ С. Ћирковић, *Вести Броља де Лавело* 175. Дубровачки изасланици су италијанске ратнике у рату против херцега, регрутовали управо на територији, и на основу одобрења господара Риминија и Урбина.

у ратним приликама остало је тако у Венецији, у пуној мери у рукама страних “генералних капетана” (кондотјера), које су опрезни Млечани ипак окруживали мрежом својих цивилних функционера (провидура), са задатком да владу свакодневно обавештавају о свим њиховим потезима и у коренима сасеку све покушаје издаје или капитулације пред непријатељем.¹⁰¹ У ратним дејствима дубровачких одреда, колико је могуће закључити из постојећих извора, ни италијански коместабили и капетани, ни заповедници најамника са источне јадранске обале, нису имали такву аутономију одлучивања. Сачувани примери, истина малобројни, то у пуној мери илуструју и у Конаваоском рату и у рату против херцега Стефана Вукчића-Косаче. У рату против војводе Радослава Павловића, Веће умољених наложило је најамничком капетану Антонелу из Перуђе да запоседне Томбу, и да одатле чува дубровачку територију коју без дозволе Већа умољених, није смео да напусти, а у случају да непријатељ нападне Жрновницу, Шумет или Бргат, имао је право да “по своме суду интервенише”. Међутим, и ту врло релативну слободу одлучивања, одобрену Антонелу из Перуђе, Веће умољених је, као што је раније поменуто, одмах ограничило.¹⁰² Већ је наведен случај директног војног судара између војводиних и дубровачких одреда под заповедништвом Марина Гучетића, потпомогнутих “албанским” најамницима, који нису послушали наредбу дубровачког заповедника да остану на окупу, изложивши тако и себе и Дубровчане непосредној опасности уништења од стране снага босанског војводе.¹⁰³ У походима у којима су учествовали у прве две године рата Дубровника против херцега Стефана Вукчића Косаче, као што је поменуто, италијански најамници били су под заповедништвом или сталним надзором Дубровчана. У бици код Томбе, 1. јула 1451. страни најамници, међу

¹⁰¹ Судбина једног од најславнијих најамничких заповедника у служби Венеције за време ратова против Милана, Франческа Кармањоле (1380-1432), кога су Млечани, посумњавши у његову лојалност, на превару намамили у град на лагунама и тајно, по кратком поступку, смакнули, само је једна илустрација одлучности владе да свим средствима спречи могуће осамостаљивање заповедника најамничких одреда.

¹⁰² Видети нап. 85.

¹⁰³ Видети нап. 83.

којима се још нису налазили ратници са територија Сигисмонда Малатесте и Федерика де Монтефелтра из Урбина, представљали су мањину, која извесно није имала одлучујућу улогу. У другом војном походу против херцегове земље, недалеко од Стона, учествовали су додуше, по казивању Броља де Лавело искључиво италијански најамници, али уз изричито одобрење Дубровчана које су претходно обавестили о својим намерама.¹⁰⁴ Поход на Конавле, децембра 1451. од почетка до краја, плод је иницијативе али и несмотрености Дубровчана који су упали у херцегову клопку: што поход није завршио још тежим поразом и губицима Дубровчана, била је заслуга једног италијанског најамника, Броља де Лавело.¹⁰⁵ Последњи пут, такође по налогу Дубровчана, најамници су у априлу 1452. године учествовали у походу на Неретву, ради пружања помоћи херцеговом сину Владиславу.¹⁰⁶

На крају, када је реч о дубровачким ратовима XV столећа, није могуће отети се утиску о склоности владе, да заповедништво над страним најамницима поверава људима из редова домаћег патрицијата, односно да над свим фазама вођења војних операција задржи пуну контролу. Други утисак, који кондотјер Брољ де Лавело поткрепљује, без много поштовања према својим послодавцима,¹⁰⁷ јесте да су Дубровчани, упркос настојањима да овладају ратном вештином, од које је делимично зависио и опстанак њихове слободе, поменути вештину познавали тек површно, што им се у ратовима XV столећа више пута светило.

¹⁰⁴ С. Тирковић, *Вести Броља де Лавело*, 175.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 177-182.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 187.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 182: „...che li Ragusei non erano maestri della guerra...“ ; „chè como v’o ditto, li Ragusei non intendano el mistieri del’arme, et ogi lo vederemo per effecto“.

NENAD FEJIĆ

UN REGARD SUR LES GUERRES RAGUSAINES

Résumé

L'article est consacré à l'étude des guerres ragusaines depuis la fin du 12ème siècle, jusqu' au milieu du 15ème siècle. L'auteur distingue trois grandes périodes dans le déroulement des guerres ragusaines. La première entre la fin du 12ème et le début du 14ème siècle, et qui concerne les guerres contre les souverains serbes de la dynastie némanide, la deuxième qui concerne la seconde moitié 14ème siècle, consacrée aux conflits, dans le cadre des grandes coalitions maritimes de Venise et de Gênes, et la troisième qui comprend les guerres contre les rois et seigneurs de Bosnie, au 15ème siècle. Toutes ces guerres ont leurs caractéristiques propres, que l'auteur s'efforce de dégager et d'analyser. Une attention particulière est consacrée au recrutement des mercenaires étrangers, italiens en premier lieu, dans les guerres de Dubrovnik. L'attention est attirée sur le fait que les mercenaires au service de Dubrovnik bénéficient de moins d'autonomie, dans la conduite des opérations militaires, que leurs homologues au service de Venise, et qu'ils sont constamment sous le contrôle des patriciens locaux. Les mercenaires étrangers toutefois s'aperçoivent parfois des compétences plutôt limitées des Ragusains dans la direction des affaires militaires : ceux-ci se font d'ailleurs, plusieurs fois écraser au 15ème siècle par leurs ennemis, notamment par les ducs Radoslav Pavlović et Stefan-Vukčić-Kosača.

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

ФРАГМЕНТИ ИЗ ЖИВОТА ХЕРЦЕГА ВЛАТКА КОСАЧЕ

Апстракт: На основу познате литературе, те објављене и необјављене архивске грађе, у раду је приказано неколико значајнијих и занимљивих појединости из живота херцега Влатка Косаче. Из њих се сазнаје да је после очеве смрти 1466. највише времена проводио у херцегновском и рисанском крају, а потом у неком од турских мјеста у коме су некад живјеле Косаче и Влатковићи, те у Пољцима и на острву Рабу, гдје је и скончао прије прољећа 1489. године.

Key words: Vlatko, Kosačas, Herceg, Margarita, Novi, Poljica, Radobilja, and Rab

У историографији су досада, са различитих становишта, били обрађивани услови у којима је живио и политички дјеловао последњи херцег од св. Саве, Влатко Косача. Ако се томе додају и неки, раније непознати или недовољно у обзир узимани фрагменти из његовог јавног, вјерског, породичног и личног живота, тиме ће се проширити и изоштрити слика о херцеговој личности и цјелокупном дјелу које је иза себе оставио овај научној јавности одавно познати Косача.¹

* * *

Крајем 1472. у Котору се говорало "о обавјештењу о свадби херцега Влатка" (per nunziadura dele noze duca Volatcho) којим је требало да се озваничи његов, по реду, други, а можда и трећи, брак са

¹ Најцеловитији поглед на владавину херцега Влатка дао је досад В. Атанасовски у књизи *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 28-153.

Маргаритом Марзано, унуком арагонског краља Алфонса V по ванбрачној му кћерки Елеонори.² Још почетком наредне (1473) године херцег је преко својих посланика обавијестио и млетачку Сињорију о својим брачним намјерама, на шта му је ова обећала послати свога представника, можда његовог "драгог кума и срдечног пријатеља" (*carissimo compare et chordial amico*) Ивана Донадо у сватове и 1.000, умјесто тражених 2.000 дуката, потребних за трошкове око вјенчања.³ Ни Дубровчани нису остали "глуви" на овакве вијести, већ су и они одлучили да упуте на херцегову свадбу двојицу племића, са 6 слугу и 4 морнара за барку којом ће пловити из Дубровника, уз поклон од 400 дуката у готовини.⁴ Послије дугих и темељних свадбених припрема са обје стране Јадрана, по невјесту су средином 1474. године отишли Влаткова сестра Катарина, бивша босанска краљица (настањена у Риму) и неки "conte Giorgio", с још неколико људи.⁵ Одувијек уважаван и цијењен на херцеговом двору, дубровачкој комуни и пријестолници арагонских краљева, кнез Ђурађ Стјепковић (из властеоске породице Стјепковића, која је припадала побочној грани Косача), могао би бити управо онај "conte Giorgio" у улози "старог свата" приликом женидбе овог његовог, по годинама,

² Biskupski arhiv (BA), Miscelanea, I, Bлагajничка књига kotorske općine (XV stoljeće), стр. 4, 13. XI 1472; стр. 4, 22. IV 1473.

Овај докуменат био је и раније предмет научне обраде у радовима: G. Брајковић, *Pokloni Ivana Crnojevića, Nikole Modruškog, Vlatka Kosače i drugi rashodi kotorske komune (1470-1473)*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, L, Kotor 2002, 97-113 и Ђ. Тошић, *Изводи из благајничке књиге которске општине у XV вијеку*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, књ. XXII (2004), 133-135.

О претходном браку, или браковима (?) херцега Влатка види: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 86, нап. 2.

³ J. Schafarik, *Acta Archivi veneti II*, Belgradi 1862, 543, DXIV 15. I 1473.

Влатко је изразима "кумства" и "пријатељства" обасипао поменутог Иваниша Донада у улози "кнеза и капетана Котора" (*comitem et capitaneum de Cathari*) и у неком судском спору који је водио са Брајком Розговцем. Istorijски arhiv Kotor (IAK); *Sudsko-notarski spisi (SN) XV*, 357, 10. VI 1477.

⁴ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 98.

⁵ Ђ. Тошић, *Босанска краљица Катарина (1425-1478)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 2, Београд 1997, 103.

нешто млађег рођака, пошто се према кући младожење и невјесте увијек држао коректно и лојално.⁶ Када је стигла у Напуљ, Катарини је, по краљевом наређењу, исплаћено 220 од 937 дуката, колико је било предвиђено за цјелокупне трошкове.⁷ Да су херцегови сватови очекивани почетком јуна те године у Дубровнику говори и одлука Сената да "почасти бившу босанску краљицу и херцегоињу од св. Саве" (de honorando reginam que fuit Bosne et ducissam Sancti Sabe) животним намирницама од 100 дуката "ако дођу у дубровачку луку или на градску територију" (si veniunt ad portum aut ad civitatem nostram).⁸ Свадба је, по свему судећи, одржана у присуству дубровачких и млетачких посланика, награђених због доброг и захвалног њиховог држања у сватовима, средином јуна исте године у Новом.⁹ Десетак дана касније у Дубровнику се очекивало да ће краљица, приликом повратка из Новог, навратити у град. Зато је одлучено да се троши по 12 перпера дневно на име њеног дочека и "извини ... ако потражи неке ствари које су припадале краљу Босне" (excusando in casu peterit aliquid de rebus quas ... spectasse regi Bosne).¹⁰ Иако се то изричито не каже, "ствари које су припадале краљу Босне" односиле су се, вјероватно, на владарске куће и имања на дубровачкој територији. Краљица се, заиста, након два дана, али на кратком пропутовању у Италију, нашла у граду, када јој је дато 60 перпера на поклон.¹¹ Очекивало се да ће заједно с њом стићи у Дубровник и "d. Oliverium Charazalum", за чије је чашћење "заједно с дружином" одређено по 20 перпера дневно, што говори да није представљао неко Бог зна како значајно име у владарској напуљској кући.¹² Будући да извори из Благајничке књиге которске општине, из које и потиче цитирани по-

⁶ О томе опширније види: Ђ. Тошић, *Споредна грана племена Косача*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 3, Београд 2002, 69.

Међутим, В. Атанасовски (*Пад Херцеговине*, 100) мишљења је да би онај "conte Giorgio" могао бити Ђурађ Чемеровић.

⁷ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 100.

⁸ Ѓ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive (Tursko-slovenski spomenici)*, GZM, Sarajevo 1911, 454, 7. VI 1474.

⁹ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 100.

¹⁰ Ѓ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 455, 27. VII 1474.

¹¹ Ђ. Тошић, *Босанска краљица Катарина*, 103.

¹² В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 100.

датак "per nunziadura dela noze duca Volatcho", хронолошки иду само до 1473. дакле годину дана прије Влаткове свадбе у Новом, остаће-мо тиме ускраћени за одговор на питање: ко је из Котора на њој присуствовао и какви су били главни свадбени поклони младенцима? Послије обављеног свадбеног веселја и проведеног "меденог мјесеца", младожења се поново у главном сједишту Новом предао својим свакидашњим пословима, о чему ће касније бити подробније говора.

Аутор Анонимне хронике о Косачама однекуд је знао да је херцег Влатко имао са Маргаритом тројицу синова, који су дочекали крај очевог живота.¹³ Дубровачки извори, са своје стране, потврђују почетком октобра 1475. рођење њиховог првог, а средином јануара 1477. године и рођење другог сина.¹⁴ Једини поименично познати Влатков и Маргаритин син био је Јован Косача, рођен тек 1485,¹⁵ очито прије на територији Херцеговине него ли на острву Рабу, куда су се његови родитељи склонили, вјероватно, почетком 1488. године.¹⁶ Далеко је теже – у недостатку поузданијих доказа – рећи нешто прецизније о Влатковим кћерима на основу уопштене и непровјерене тврдње Марина Санута да је Маргарита, осим сина Јована, имала са херцегом "и неке кћери" (e alcune figlie):¹⁷ Марију, жену Антонија из Пезара, Беатричу, удату за падованског племића, кнеза Бонифација и Самилу (Cabilu), жену Алфонса Кастриота, од којих су посљедње двије могле бити рођене у браку Влатка и Маргарите.¹⁸

¹³ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Прилози I, Анонимна хроника о Косачама, 221.

¹⁴ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 168, нап. 18.

¹⁵ Пошто је напунивши 20 година живота, увршћен 6. новембра 1505. у редове млетачког Великог вијећа, В. Атанасовски, (*Пад Херцеговине*, 169, нап. 19) је дошао до закључка да је поменути Јован рођен тек 1485. године, и то као трећи Влатков и Маргаритин син.

¹⁶ Незнајући да је херцег Влатко проборадио читаву другу половину 1487. године у Пољцима, В. Атанасовски, (*Пад Херцеговине*, 169) је пребрзо "преселио" породицу Косача на острво Раб (прије 17. II 1487).

¹⁷ *I diarii di Marino Sanuto XXIX*, 544. (Цитирано према В. Атанасовском, *Пад Херцеговине*, 169, нап. 22).

¹⁸ Марија, удата већ 1478. за Антонија из Пезара, ни у којем случају није могла бити Маргаритина кћерка, док су Беатрича и Самила – од којих је прва "Beatrice Cosaza" могла добити име према сестри од ујака Ферантеа и

Поред брачне хармоније, подстицане честим рођењем синова и кћери, кућу Косача су, разумљиво, походиле понекад и уобичајене породичне свађе. Мора да се Влатко осјећао непријатно када га је у једном тренутку срџбе Маргарита погрдно назвала "патареном".¹⁹ Али, ни он није остајао дужан чангризавој жени коју је, када је "уплакана" (piangeva) пошла са њим да живи "у мјестима оних проклетих варвара" (in li loci(!) di quelli malediti barbari) (Турака), сав у бијесу "ударао шамарима" (dava lla bote), размјењујући са њом "мно-го ријечи и тешких увреда" (mollto in parole e de grande ingurie).²⁰ Маргарита, изгледа, није била увиђавна ни после Влаткове смрти и ступања у други брак са млетачким племићем Марком Лореданом око неког Влатковог, вјероватно вјенчаног прстена (certo rubin, fo dil ducha Vlaticho), који ће убрзо постати предметом озбиљног спора између ње и херцеговог млађег брата Стефана, тада турског санџак-бега Ахмет паше Херцеговића.²¹

* * *

Границу Влаткове "државине" настале после очеве смрти 1466. у херцегновском крају, са сједиштем у Новом, као уски појас уз сјеверну страну Которског залива, најпрецизније је приказао В. Атанасовски у својој монографији *Пад Херцеговине* – на историјској карти која се односи на херцегове посједе до 1479. године – а најде-таљније описао М. Динић у великој студији *Земље херцега Светога*

жени Матије Корвина Беатричи, а друга "Camilla di Cosaza" (жена Алфон-са Кастриоте), према једној од шест рођених мајчиних сестара која се зва-ла Camilla (Kubela) – могле потицати из Влатковог и Маргаритиног брака.

О овим родбинским везама између Косача и Арагонаца види: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 98, нап. 92 и 169-170, нап. 22.

¹⁹ Ј. Тадић, *Нове весте о паду Херцеговине под турску власт (Нове весте о паду Херцеговине)*, Зборник Филозофског факултета, књ. VI-2, Београд 1962, 134.

²⁰ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Прилози, I, 144 (Писмо Бара Лукаре-вића ферарском војводи Херкулу Есте), 14. XII 1481.

²¹ О природи и размјерама тога спора види опширније: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 168, нап. 16.

Save.²² Можда је и био у праву Иван Божић када је наслућивао да је прогон "војске пресвијетлог херцега Влатка до Рисна" (*gentes illustrissimi ducis Vlatici ... Rixanum*) од војводе Бојака, могао да стоји у вези са херцеговим покушајем повратка земаља одузетих од стране Турака.²³ Њему на овим просторима није давао мира ни Јаков Розговац из Ластве, који је на својој барци преко Верига превезао неке лупеже који су од "од Јакова Урбасића и од других његових поданика" (*a Jachomo Vrbasich et ad altri mie subditi*) украли: 3 вола, 9 свиња, 4 либре вуне, кошуљу, нову врећу, плуг и мотику, због чега је, уз гаранцију Трипе Загуровића, Розговац био осуђен на велико Косачино задовољство.²⁴ Но, ни херцегови поданици, изгледа, нису били баш анђели. Један од њих, Милош Милиновић је, послије жестоког вербалног дуела са Миладином Обрадовићем из Ластве, на градском тргу у Котору био рањен у шаку десне руке,²⁵ а други су опет, у великом броју пљачкали незаштићене рибаре испод Бијеле и физички се обрачунавали с њима.²⁶ Не видимо да их је херцег нешто спутавао у томе!

На основу пристанка његовог поданика Стефана Милорадовића из Јошице да ће кћерку Радича Младеновића из села Стрп довести "*ad Castrum novum*" и предати је Радивоју Радуловићу из Цернице "у присуству господина херцега Влатка",²⁷ произлази да је Нови био центар Влаткове области и да је сам херцег боравио у њему. Опште је познато да је Нови свој прави привредни процват почео да

²² В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 124 и М. Динић, *Земље херцега Светоза Саве*, Глас СКА, CLXXXII, Београд 1940, 249. Ова студија је поново штампана у књизи М. Динића, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178-269.

²³ И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник Филозофског факултета, VI-2, Београд 1962, 125, нап. 57. О томе види и Ђ. Тошић, *Судски процес против двојице мартолоца 1477. године (Судски процес против двојице мартолоца)*, Историјски часопис, XLI, Београд 1997, 119-129.

²⁴ IAK: SN; XVI, 356, 30. IV 1477; 357, 25. V 1477.

²⁵ IAK: SN, XVI, 42, 2. VII 1476.

²⁶ IAK: SN. XVI, 2, 10. VII 1476.

²⁷ IAK: SN, XVI, 361, 10. VII 1476. Упор. Ђ. Тошић, *Судски процес против двојице мартолоца*, 122.

доживљава тек од средине XV вијека, захваљујући економској политици херцега Стефана. Од тада се Нови, тачније његово подграђе, све интензивније развија као градско насеље, о чему свједоче и тужбе Дубровчана против херцега да жели "од тврђаве да направи варош".²⁸ За вријеме херцега Влатка, нажалост, само се једном помиње градски трг (*platea castrі Noui*) и дио "града који се звао св. Стефан" (*contrata Sancti Stephani in castro Nouo*).²⁹ У тргу се, вјероватно, налазила и кућа херцега Влатка у којој је живио "мајстор Пиро Дубровчанин који је био златар реченог господина и радио непрестално у Кастелу", оставши упамћен по томе што је поткрадао свога господара.³⁰

Пошто је град Нови установљен повељом првог босанског краља Твртка 1382. под именом Свети Стефан, он је, разумје се, морао добити и прву цркву свога патрона.³¹ Она је била разлог настајања назива поменутог градског дијела "*contrata Sancti Stephani*" у коме је херцег "испод Новог" (*sotto Noui*) настојао подићи ову богомољу. О одлуци дубровачког Вијећа умољених да се у прољеће 1473. "помогне херцегу Влатку у подизању цркве у Новом" (*succurendo ... in fabrica ecclesiam de Noui*), не новцем већ подизањем зграде "од темељних зидова до крова" (*de muris et coperta*), требали су се постарати тројица изабраних племића.³² Убрзо се у тај заједнички подухват, поред "богобојажљивог" неимара Косаче, укључио и његов зет Иван Црнојевић.³³ Послови су узрапредовали, па је већ у току наредне

²⁸ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба (Херцег Стефан Вукчић Косача)*, Београд 1964, 122.

²⁹ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 151, нап. 216.

³⁰ М. Шунјић, *Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, I, Sarajevo 1963, 346.

³¹ Т. К. Поповић, *Херцег Нови, Историјске биљешке I*, Херцег Нови 1924, 514 и В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд-Земун 1925, 55.

³² В. Ј. Ђурић, *Црква св. Стефан у Новом*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Београд 1970, 401-401, нап. 8.

³³ Иван Црнојевић је тада први и једини пут, можда и као један од њених ктитора, поменут у вези с подизањем цркве, пошто су његови односи са шураком Влатком у то доба били веома блиски. И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, 124-125 и В. Ј. Ђурић, *Црква св. Стефана у Новом*, 402.

грађевинске сезоне набављен креч, припремљен и исклесан камен и ангажовани мајстори за извођење оних љепших унутрашњих послова у цркви.³⁴ Када се увелико одмакло у свему томе, а храм Светог Стефана, вјероватно, нашао под кровом, у Дубровник је крајем септембра 1475. стигла преко херцеговог посланика Радула неочекивана и изненадна вијест: "остатке израђене цркве требало је порушити" (*desfaciendo ... id quod resta de dicta ecclesia*).³⁵ Прије ће бити да је нека елементарна непогода могла изазвати овакве посљедице, него ли неспоразуми између Влатка и Дубровчана или недостатак финансијских средстава за наставак започетих радова у цркви.

Нестанак цркве Св. Стефана у Новом ублажен је сачуваносту цркве Св. Себастијана подигнуте између 1466. и 1470. године у Дубровнику, на коју је, и поред нешто већих димензија, неодољиво подсећала, пошто је већи број истих мајстора радио на подизању и једне и друге цркве. Остаће засад без одговора зашто дубровачка општина није постављала питање вјерске припадности Влаткове цркве у Новом. Можда она, подигнута изван подручја Дубровачке Републике, није стављала Дубровник у неповољан и деликатан положај према Апостолској Столици, што су градске власти неуморно истичале приликом ранијих забрана војводи Сандаљу Хранићу и његовој жени Јелени да подигну православну цркву у граду Св. Влаха.³⁶ Зато и Војислав Ћурић у новим политичким приликама и неповољним војничким околностима, с Турцима у близини, покушава да пронађе "алиби" за дубровачке великаше који су поступили другачије него прије четрдесетак година и помогли подизање Влаткове цркве Св.

³⁴ О печењу креча у Конавлима, обради и испоруци камена у дубровачкој Жупи и изради прозора, аркадица, розета и унутрашњег и спољног украса, по узору на цркву Св. Себастијана у Дубровнику, види детаљније В. Ј. Ћурић, *Црква св. Стефана у Новом*, 402-404.

³⁵ В. Ј. Ћурић, *Црква св. Стефана у Новом*, 406.

³⁶ О недопуштању војводи Сандаљу и његовој жени Јелени да подигну православну цркву у Дубровнику види: М. Анчић, *Jedan fragment iz života Sandalja Hranića*, *Prilozi Instituta za istoriju XXI/19*, Sarajevo 1982, 259, нар. 18 и Ћ. Тошић, *Сандаљева удовица Јелена Хранић*, Зборник радова Византолошког института 41, Београд 2004, 421.

Стефана у Новом, све у жељи да њеног ктитора придобију за уклањање заједничке опасности од Турака.³⁷

* * *

Двије исправе: повеља краља Твртка II Твртковића (издата од маја 1404. до јануара 1407) и херцега Влатка (7. августа 1475) Костањићима већ одавно су познате у историјској литератури. Међутим, прва је на брзину и без пуно труда била проглашена фалсификатом, а друга, сматрана недовршеном, није никад озбиљно ни узимана у обзир. Њихова спољна и унутрашња анализа показала је, ипак, да се ради о преводу два аутентична средњовјековна документа, који проширују дипломатар босанских краљева и велможа из XV вијека. Још конкретнији допринос босанској медијевистици чини идентификација нове и дотад слабо познате породице Костањића и реконструкција њеног широко разасутог властелинства од средњовјековне жупе Дубраве (Тријебањ), преко жупе Луке (Драчево и Дољани), па до Горњег приморја (Дрвеник с Перуном).³⁸

Почећемо са питањем шта се дешавало са Дрвеником пошто га је краљ Остоја одузео Костањићима, а потом, заједно са неким другим посједима у Горњем Приморју (Пасачина, Милусе, Макар и Лапчањ), уступио 1417. године својим вјерним кнезовима Вукашину, Барану и Ђурђу Вукачићу, под условом да "не буде над њима нико од Хумљана и да неће служити ниједног господара", на које је данас тешко дати тачан одговор.³⁹ Вјероватно су набројани Вукачи-

³⁷ В. Ј. Ђурић, *Црква св. Стефана у Новом*, 408-409.

³⁸ Ђ. Тошић, *Двије боснаске повеље из XV вијека*, Историјски часопис, књ. XL-XLI, Београд 1995, 40-41 (Прилог I, 41, Прилог II, 42).

Напомињемо да је у Архиву Српске академије наука и уметности похрањено педесетак исправа властеоске породице Костањића – у виду преписа с краја XVII и у XVIII вијеку – под сигнатуром 9205, у кутији CXLVIII, од којих смо ове двије, под бројем 4 и 4а, својевремено објавили у Прилозима горе поменутог рада, те ћемо се на њих позивати током предстојећег излагања.

³⁹ Љ. Ковачевић, *Знамените српске властеоске породице средњега века – Радивојевићи – Ђурђевићи – Влатковићи*, Годишњица Николе Чупића,

ћи и њихови потомци неко вријеме управљали њиме, али се не зна колико дуго. Надаље, чињеница да поменута Влаткова повеља није представљала даровницу, већ потврду раније стечених посједа, показује да су Костањићи прије тога добили Дрвеник с Пунтом, данас познатим топонимом на обали мора.⁴⁰ Од кога су га добили одговор пружа диспозиција повеље, према којој су то били Влаткови преци, којима су такође дестинатари исправе у непознато вријеме служили. Ко је и када од старих Косача завладао Дрвеником и уступио га породици Костањић као да показује кратка и недовршена даровница херцега Стефана (?) коју је својевремено пронашао Анте Јосип Солдо у архиву заострошког самостана.⁴¹ Влатков отац Стефан је, ако је вјеровати њеном садржају, као један од најмоћнијих босанских велможа од 1435. до 1466. године, вратио Костањићима, барем неколико деценија раније изгубљени Дрвеник. Било би крајње незахвално нагађати да ли је то учињено због "верне службе" коју су му "указивали" у честим борбама против Влатковића западно од Неретве.⁴² Међутим, много је важније од тога што је херцегов син и наследник, десетак година након очеве смрти, потврдио 7. августа 1475. кнезу Павлу Костањићу и браћи му село Дрвеник с Перуном и примио их у "вјеру господску" док се не огријеше у повељом преузете обавезе. Случај је, ипак, хтио да дестинатари Влаткове повеље не остану дуже од године и по дана у мјесту које су добили њоме, по-

1898, књ. X, 204 и М. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1987, sv. 26, 225-235.

⁴⁰ О топониму Пунта види опширније: К. Јуришић, *Nazivi naselja Makarskog Primorja. Prvi spomeni i značenja (Nazivi naselja)*, Zbornik o Makarskoj i Makarskom primorju I, 28-30. rujna 1969, Makarska 1970, 116.

⁴¹ А. Ј. Soldo, *Prilog proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem Primorju od XVI do polovine XIX stoljeća*, Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom Primorju I, 37. Исти је аутор у раду: *Luka Vladimirović i njegov krug*, Historijski zbornik, Zagreb, XXXVI/1, 1983, 212, позивајући се на мишљење Јуре Божитковића да херцег Влатко Косача није уопште владао Макарским приморјем, закључио да он и није могао 1475. издати поменуту исправу, па ју је, наводно, саставио Лука Владимировић, познати фалсификатор из XVIII вијека.

⁴² О тим херцеговим борбама с Влатковићима види опширније: С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача*, 223, 225, 272, 276.

што је оно неочекивано потпало под Турке. Да је то заиста тако потврђује и поименични попис Херцеговачког санџака, завршен до краја фебруара 1477. године, у коме је у катуну Дадоја регистровано село Дрвеник са седам хришћанских домова, међу којима се не помиње породица Костањић.⁴³ Тешко бисмо то могли објаснити неким убједљивим разлогом осим могућношћу да су њихови чланови, као представници властеле, избјегли испред турских власти у Дрвенику, док су други житељи, вјероватно припадници пучанства, остали и даље да живе у њему.⁴⁴

Док се у поменутој Остојиној повељи Радивојевићима (1417) помиње Дрвеник само с правима и посједима, дотле се у Влатковој повељи Костањићима пола вијека касније (1475) потпуно, живо и пластично, оцртава физиономија тога посједа "з дрвми и стинами и водами и дубравами" (con legno, e sasso, e aqua e montagnia) и устаљеним односом вазалитета по принципу "верне службе" и "вјере господске".⁴⁵ Овако приказана конфигурација тла, обраслог бујном вегетацијом, снабђевеног водом и настањеног мјесним живљем, јасно показује да се радило о насељеном мјесту с одређеним степеном неискоришћених производних могућности. У то нас непогрешиво увјеравају и поруке пописивача 1477. "да ко год буде дошао до ове земље нека се ту настани".⁴⁶

Ако бисмо упоредили дестинатаре Влаткове са дестинатарима Тврткове повеље, пало би нам у очи да се и у једној и у другој јавља човјек под именом Павле. Стога нас не би могло мимоићи ни питање је ли Павле из Влаткове повеље иста личност са посљедњим од четворице Костањића у Твртковој повељи или са кнезом Павлом, на чији је захтјев регистрован крајем октобра 1414. године у канцеларији града Хвара један "мандат" породице Костањић у коме се помиње хварска властела: Микша и Андреа Пившић, Ivan de Thomassis

⁴³ А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine (Poimenični popis)*, Сарајево 1985, 91.

⁴⁴ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, 39.

⁴⁵ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, 38 и Прилог II, 42, 7. VIII 1475.

⁴⁶ А. Аличић, *Poimenični popis*, 91.

и Simonetto Ilijin.⁴⁷ Није лако повјеровати у то да је у временском распону од 60 до 70 година једном те истом човјеку био потврђиван један те исти посјед од двије сасвим различите личности (краља Твртка II Твртковића и херцега Влатка Косаче!). Прије ће бити да је последњи кнез Павле припадао млађој генерацији Костањића, од којих је, како изгледа, свака имала по једног од чланова са таквим именом.

За разлику од Тврткове, у Косачиној повељи Костањићима свјedoци се уопште не помињу као гаранти њене правновјерности, али се зато снажније наглашава улога печата (*nostro sigilo*) као доказног средства аутентичности о коме, на основу преписа повеље, не сазнајемо никакве појединости. Вјероватно да би "компензовао" одсуство свјedoка, херцег се заклео "Богом великим и свим светим" да неће одустати од оног на шта се обавезао. И, на крају, остаће нам непознато мјесто у коме је херцег Влатко издао Костањићима ову повељу 7. августа 1475. љета Господњег!

Аутентичност анализиране повеље, с толико дипломатички препознатљивих елемената, историјски идентификованих личности и географски убицираних мјеста у себи, не би се могла ни по чему довести у питање. Умјесто тога, њена необично кратка, али монолитна садржина оставља неодољив утисак једног оригиналног документа, сачуваног у виду преписа преведеног на италијански језик, који је, попут мноштва других, направио крајем XVIII вијека макарски писар Ђовани Виџенсо Benevoli.⁴⁸

* * *

Пошто је херцег Влатко свој дио новске тврђаве при мору предао Турцима прије средине децембра 1481, то би датум коначног пада Херцеговине под њихову власт требало, по мишљењу неких аутора, датирати првом половином тога мјесеца.⁴⁹ Неувјерљиве су претпоставке, изношене у старијој литератури, да се Влатко послје тога склонио у Зету код своје сестре, жене Ивана Црнојевића, а још неувјерљивија она да је пронашао привремено уточиште у кугом за-

⁴⁷ Архив САНУ, *Документа*, Сигн. 9205, Кут. CXLVIII, бр. 45, 28. X 1414.

⁴⁸ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, 40.

⁴⁹ Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине*, 143.

хваћеном Дубровнику.⁵⁰ С тим се дубоко не слаже ни писмо дубровачког властелина Бартоломеја Лукаревића, којим је исцрпно обавјештавао ферарског војводу Паула Антонија Трото како је овај "слабић" (*mischino*), уз темпераментну и жучну расправу са женом, госпођом Маргаритом, прелазио преко њихове територије на путу до земље "оних проклетих варвара" (*di quelli malediti barbari*) – мислећи при томе на Турке – као што су то чинили и неки други прије њега.⁵¹ Његова првобитна намјера је очито била да се настани негдје у бившој области своје породице, већ поодавно потчињеној турској власти, па је због тога и прешао преко Дубровачке Републике, вјероватно, оним планинским путем уз источну границу Конавала, који ће касније вијековима служити Турцима за везе између Херцеговине и Новога.⁵² Тамо је неко вријеме лојално, али, релативно и безбједно, "животарио", без неке политичке моћи, значаја и ранијег утицаја. Дубровачки Сенат му је у јесен 1482. послао пет милијара пријепова, што нас упућује на закључак о његовој градитељској дјелатности у мјесту новог боравка. Потом му је за наредне двије године исплаћен и дио конавоског дохотка.⁵³ Уз све то, уживао је и слободу кретања, па је у септембру 1485, заједно с војводом Августиним, боравио у Дубровнику. Боравак је искористио да преко татора удовице Николе Остојића, званог Бакровића, подигне златну огрлицу, украшену рубинима, бисером и другим драгим камењем, коју је раније био заложиио код поменутог Бакровића за 50 дуката и одлуком владе примио једну гвоздену "бомбарделу", за коју је помоћу свједока доказао да је прије била у његовом власништву.⁵⁴ За нешто више од годину дана након његовог повратка из Дубровника, остаје отворено питање гдје је боравио херцег Влатко.⁵⁵ Са одређеном сигурношћу, могуће је само толико рећи да се већ почетком 1487. није налазио на

⁵⁰ О томе опширније: Г. Елезовић, *Турски споменици I-I*, Београд 1940, 613.

⁵¹ Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине*, Прилог I, 144.

⁵² Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине*, 140.

⁵³ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 145.

⁵⁴ *Исто*, 145-146.

⁵⁵ У томе периоду постоји свега неколико вијести о Влатку, али оне, као што примјећује В. Атанасовски на 164. страни своје књиге, не говоре ништа о његовом бављењу на овим просторима.

турском земљишту, пошто је Сенат средином фебруара те године обдарио субашу Скендера, који је дошао у Хумску земљу "у посјед мјеста, која је држао херцег Влатко" (in tenutam locorum, quas tenebat cherzech Vlatcho), а кога је наслиједио субаша Алибег, који држи "што је држао Влатко херцег и војвода Августин" (quod tenebat Vlatchus cherzech et voyuoda Augustinus).⁵⁶ Не треба нам ваљанијег доказа од овог да се од почетка 1481, па најдаље до краја 1486. године, херцег Влатко налазио у дијелу Хумске земље у којем су некада живјели Косаче и Влатковићи.

Потом се изненада обрео са друге стране границе на млетачкој територији, чак у Венецији, гдје се, послје измирења, састао са старијим братом Владиславом. Вјероватно му је задуго остала у сјећању ова посјета пресвијетлој Сињорији, не само због разговора с братом већ и зато што му је бивши ризничар (camerarius) Никола, у договору с другим члановима пратње, украо око 3 сата по поноћи из радне собе "драгоцјености и сребренину" (iocalia et argentarie) и однио, поред осталог, "један позлаћени пехар у вриједности од 700 дуката и неке друге израђевине од сребра" (unam coppam auream valoris ducatorum 700 et certa alia laboregia argenti).⁵⁷ Очито Косача није имао превише среће са својим драгоцјеностима, пошто му је и напријед помињани мајстор Пиро из куће у Новом отуђио 12 сребрених посуда, чија је тежина износила 11 либара и 11 унчи, или око 3,6 килограма сребра.⁵⁸ Истина, крало се, али је и остајало. Да није имала откуда, његова жена Маргарита не би донијела своје другом мужу Лоредану у мираз "драго камење, сребро и друго" (zoje et argenti e altro).⁵⁹

Остаће без одговора питање да ли је овај Влатков прелаз преко Цетине у Пољица био унапријед договорен с млетачким властима. Међутим, зна се да су велики број племића и пољичка комуна толерисали његово често продужавано задржавање на своје подручју, без обзира што то понекад није било по вољи ни сплитском про-

⁵⁶ Џ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 314.

⁵⁷ М. Šunjić, *Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra*, 347.

⁵⁸ *Isto*, 346.

⁵⁹ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 168, нап. 16.

видуру *Fantinu Corro*, као највишем експоненту регионалне млетачке власти. Он је у више наврата захтијевао од Пољичана да, на згодан начин, удаље "изван своје области" (*fora del contado de Poliza*) херцега Влатка. Такве његове "заповијести" (*comandamenti*) као да нису озбиљно узимане у обзир нити се по њима поступало. Налог да се Влатко "како лично тако и са имовином" (*si in persona como in lo haver*) екстрадира из Пољица, поновљен је, по Бог зна који пут, и 10. јуна 1487. године. Не вјерујући ни сам у ефикасност ове заповијести, он је том приликом оштро нагласио да ће, понови ли се "непослушност" (*desobedientia*), извијестити о томе више инстанце власти у Венецији.⁶⁰

Не зна се да ли су Пољичани подузимали нешто поводом тога, али је Влатко и даље остао код њих или у њиховој непосредној близини, пишући чак лично почетком септембра провидуру да је дошао "овдје у Жрновицу" (*qua in Xernoviza*). Он је читаво то вријеме држао у сплитској луци усидрене три лађе (двје фусте и један грипо), а код сплитског златара Јеронима Радунчића депоновао 4 сребрене тацне (тешке око 877 грама), 8 позлађених ножића "на турски начин" (*more turchesco*) и 1 посребрену сабљу. Тада је његов повјерац Шибенчанин Никола Каменарић успио преко Венеције да се сва та херцегова имовина привремено секвестрира, док му овај не измири дуговање у износу од 87 дуката. На то је надлежни орган из Венеције наредио сплитском провидуру да у одређеном року осигура измирење Каменарићевих потраживања. Примивши такав захтјев, провидур је одмах писао своме "драгом пријатељу" (*amico carissimo*) господину Влатку, "званом херцег" (*dicto hercecho*) и поручио му да у року од три дана пошаље свога прокуратора на расправу, током које би могао изнијети евентуалне примједбе на Каменарићев уложени протест. Влатко је, успут, озбиљно упозорен да ће се у заказано вријеме одржати расправа, без обзира да ли ће се на њој појавити његов прокуратор или неће, а потом ће се на Каменарићев захтјев приступити расподјели заплијењене имовине.⁶¹

⁶⁰ М. Шуњић, *Влатко Косача у Пољицима 1487. године*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XXXIV, Сарајево 1983, 145.

⁶¹ *Исто*, 146.

Тадашњи провидуров гласник (*plazarius comunitatis Spalati*), по имену *Matheus Cudobich*, пронашао је Влатка у селу Жрновици (коју је само истоимена ријека дијелила од Пољица), и ту му, уз писмо, пренио и усмено објашњење у вези са захтјевом повјереника Каменарића. Увјеривши се у озбиљност ситуације, Косача је одмах "писмом писаним на српском" (*per literas sclabonico descriptas*) одговорио своме "драгом пријатељу" (*amico ... carissimo*) провидуру *Fantinu Sorro*, за кога је читаво ово "писаније" требало превести "са српског језика на латински" (*de sclabonico sermone in latinum*). Очито не говорећи истину, затечени херцег је неубједљиво одговорио провидуру како се не може сјетити "да ли јесте или није дужник" (*so debitor o non*) овог човјека, а како није имао код себе никаквих "папира о овом дугу" (*scripture ... de questo debito*), "заборавни" Косача је тражио да му Каменарић дође на разговор и лично пружи потребна обавјештења. Каменарић се, међутим, није одазвао на Влатков позив и тиме оставио дилему да ли то "својом вољом" није хтео или му "неко није допустио" да дође.⁶²

Влатко се спремао управо тада на пут у Радобиљу, али се због свега тога задржавао и даље у Жрновици, очекујући Каменарића да дође, те је молио провидура да му пошаље овог тамо. Уколико би Шибенчанин посумњао у нешто, провидур га је могао слободно послати, уз гаранцију да му се неће десити ништа, пошто је "сваки човјек дужан да захтијева своје" (*ogni homo e tegnudo domandar el suo*). Увјерили га да му је заиста остао дужан, херцег је обећавао повјериоцу да ће му измирити сва потраживања без икакве свађе. Тек ако излаз не пронађу у међусобном разговору, он ће послати пред суд свога представника, у увјерењу да ће све бити пресуђено онако како је Богу право.⁶³

Све се то, међутим, у току неколико наредних дана расплело само. Без претходног међусобног разговора херцега Влатка и Николе Каменарића и доношења судске пресуде, Трогиранин Јероним Теста је, као јамац поменутог Николе, примио све три лађе са њиховом опремом, затим 4 сребрене тацне, 8 позлаћених ножића и 1 по-

⁶² Исто.

⁶³ Исто, 146-147.

сребрену сабљу из добара пресвијетлог херцега од св. Саве Влатка Косаче на име измирења поменутог дуга од 87. дуката.⁶⁴

Влатко је, вјероватно, док је боравио у пољичкој жупи располагао и неком војном снагом, јер тешко је повјеровати да би се усуђивао прећи сам у Радобиљу на турској територији. Да је то тако, свједоче и случајно забиљежене вијести о његовим људима који су учествовали у једном необичном инциденту. Када је једног јутра доручковао у једној кући на сплитском градском тргу Дамјан из Котора, у друштву с неким људима или слугама херцега Влатка, један од њих, по имену Доумус, обратио се Јакобу, сину Матијаша Маљијачића ријечима: Хоћу да учинимо "једну здравицу у име Херцега" (*una sdraviza in nome de Cherzech*), на шта му је овај, као исправан млетачки грађанин, одговорио: Ми смо у мјесту Светога Марка и хоћу да прво учинимо "здравицу за љубав Млетачке Сињорије, а потом за херцега" (*sdraviza per amor de la Signoria de Veniexia et poi ... per Cherzech*). Такве његове ријечи наишле су на опште негодовање присутних, који су у један глас узвикнули: "Нећемо за Светог Марка, напоље, напоље из куће!" (*non volemo per San Marco, fuera, fuera de casa!*).

Избачен из куће, понижен и јавно осрамоћен, Јаков се упутио "у правцу градских врата", гдје је срео неке своје другове са којима се вратио на мјесто инцидента на коме се поново појавио Дамјан "са исуканим ножем у руци" (*cum uno pugnione in mano*), којим га је ранио у браду "са проливањем крви". А сваки инцидент "*cum efusione sanguinis*" морао је бити пријављен и записан, захваљујући чему и ми већ од раније знамо о догађају који се десио у овој сплитској таверни.⁶⁵

Шта је све херцег Влатко цијело ово вријеме радио на подручју пољичке жупе, чему ли се надао и зашто се спремао преко границе у Радобиљу, све су то питања која су остала, а, нажалост, остаће и даље, без конкретног одговора. Једино нам се чини донекле извјесним да је такво понашање људи из његовоје пратње постало "кап која је прелила чашу стрпљења" сплитског провидура Fantina Sorro, који је, за разлику од неколико раније млаких и неодлучних

⁶⁴ Исто, 147.

⁶⁵ Исто.

покушаја, енергичније допринио сада коначној одлуци да Косача заувјек напусти простор пољичке жупе.

* * *

Херцег Влатко је, дакле, остао у Пољцима сигурно до краја 1487, последије чега је, заједно с породицом, прешао на острво Раб, гдје је, према свједочењу неких вијести, уживао гостопримство "патрицијске обитељи Црнота".⁶⁶ Међутим, није га се науживао дуго пошто је тамо умро "пре марта 1489".⁶⁷ О томе је ожаловљена удовица Маргарита убрзо јављала писмом са Раба дубровачкој господи као "пријателем почтованијем", жалећи се на "сиромаштво" које их је "у велико брзвријеме" задесило. Сва своја "посла" у Дубровнику препоручила је Андрушку Соркочевећу "куму нашему", док се спрема сестри у Пезаро, при чему је ријешила да "дјетића" (вјероватно 1485. рођеног сина Јована) остави на Рабу.⁶⁸ Иако се не зна тачно ка-

⁶⁶ В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1941, 606, нап. 1 и В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Прилог II, 227.

И М. Орбин (*Краљевство Словена*, Београд 2006, 187-188) знао је да је Влатко дочекао смрт у кући Црнотића на Рабу. Још почетком 40-их година XV вијека међу познатим рапским племићким породицама, забиљежим у књизи Братовштине светог Кристифора, посебно се истиче породица Црнотић. D. Frankulin, *Prezimana stanovnika grada i ostrva Raba od XV do XIX stoljeća*, Radovi za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zagreb-Zadar 2003, 203. Занимљиво је да је Н. Мандић Студо (*Последњи херцег светоза Саве и поријекло породице Сандаљ*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку 20-22. септембра 2000, 286) забиљежио предање у тршћанској породици Сандаљ да су њихови далеки преци, последњи Херцеговићи, боравили на Рабу, близу рта Косача, а потом у Мошћаници под Учком у Никшићком Горњем Пољу, те у Изоли и у Пули у Истри, у Риму и најзад Трсту, гдје их и данас има. Узалуд је покушавао да доведе у везу тршћанске Сандаље са породицом Сандаљ у Градишки и Дервенти и породицом Сандаљевић у Бањој Луци.

⁶⁷ М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника (Неколико ћириличких споменика)*, Прилози КЈИФ, XXIV, бр. 1-2, 1958, 94.

⁶⁸ М. Динић, *Неколико ћириличких споменика*, 100-101, бр. V, 3. V 1489. и В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 167.

да, али у сваком случају не задуго послије Влаткове смрти, Маргарита се преудала за чувеног млетачког "капетана" Марка Лоредана, кога је упознала још за Влатковог живота као синдика у Далмацији.⁶⁹ Раније помињана Анонимна хроника, као извор из познијег доба, казује да се Маргарита, оставши удовом, обратила млетачком Сенату, и по његовој одлуци прешла у Венецију, гдје је, свакако, провела остатак живота у браку са Лореданом, не оставивши потомства иза себе.⁷⁰ По свој прилици, она је незаконито становала у једној кући у градској четврти "San Francesco de la Vigna", коју је још у своје вријеме добио њен свекар Стефан Вукчић Косача, на поклон од Сињорије, а потом ју је од њега наслиједио најстарији син Владислав, а не Маргаритин муж Влатко.⁷¹ Истим путем је отишао Влатков и Маргаритин син Јован, са којим започиње вријеме Венецијанских Косача, а завршава се наше излагање.

⁶⁹ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 167-168, нап. 13.

⁷⁰ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 167-168 и Прилози II, 222.

⁷¹ L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens un Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 253.

Упор. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 159.

Đuro Tošić

FRAGMENTS FROM THE LIFE OF HERCEG VLATKO KOSAČA

Summary

After his father's death (in 1466), Herceg Vlatko spent most of his time in Herceg Novi, where he married for the second time, with the granddaughter of the Aragon King Alfonse V, Margarita Marzano (in 1474), and started a family. Together with his son-in-law, Ivan Crnojević, and with Dubrovnik's financial aid, he erected the church of St. Stephen. For the reasons that we do not know, this church was destroyed at the end of September 1475. He did not forget his nobles, the Kostanjić brothers, to whom Herceg Vlatko confirmed (in August 1475) the village of Drvenik with Perun, and admitted them into «the faith of the nobles» as long as they respect their obligations according to the Charter.

In the late 1481, after he surrendered a part of the Herceg Novi fort by the sea to Turks, Herceg Vlatko, following some marital discord, left his «residence» in Novi, and until 1486 lived in the part of the Hum lands previously inhabited by the Kosačas and Vlatkovićs. Then he suddenly moved across the Cetina river into Poljice, and found himself in the Venetian territory, where, along with settling the payment of some old debts with Nikola Kamenarić from Šibenik, he spent some gloomy days in the Poljice Župa. Due to indecent behavior of some members of his entourage, Herceg Vlatko was «sent off» from there by the Split Providur, Fantono Coppio. Thus, the last Herceg after St. Sava, facing numerous problems in life, found himself in the island of Rab, which is still witnessed by the name of the Cape Kosača, and, enjoying hospitality of the local Crnota nobles, finally died there. He was survived by his widow Margarita, who soon found herself «in the marital embrace» of the well known Venice captain Marco Loredan, and several male and female children, of whom the youngest son, Jovan, was most likely, after reaching maturity, in 1505, enlisted into the Venice High Council, and continued to live in Venice.

Радивој РАДИЋ
Филозофски факултет
Београд

О ВЕРНИЦИМА И ПРЕВЕРНИЦИМА (Две цртице из XIV века)

Апстракт: У раду су дате кратке просопографске белешке о двоје обичних људи у Византији XIV века. Реч је о једној именованом непознатој Скиткињи, односно Куманки, о којој пише византијски историчар Нићифор Григора, и извесном Антонију, који се помиње у документу цариградске патријаршије из фебруара 1374. године.

Key words: believer, prosopography, Byzantium, forbeliever, Scythian woman, faith, Antony, 14th century, Nikephoros Gregoras, Patriarchate

У српском језику је веома позната и распрострањена реч *верник*. Ако погледамо одговарајуће речнике, уз њу ћемо видети следећа објашњења: онај који исповеда неку религију, који припада некој верској заједници; онај који је одан некоме или нечему, присталица, приврженик.¹ На исти начин позната је и реч *неверник*, која има супротно значење, која је, дакле, антоним у односу на реч *верник*. Отуда уз реч *неверник* стоје објашњења: онај који се отуђио од вере, отпадник од вере; онај који није религиозан, који не верује у бога, атеиста; онај који је неверан, онај који је изневерио, издао, издајница, издајник, вероломник итд.²

¹ Српска академија наука и уметности, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. II, богољуб – Вражогрнци, Београд 1962, 531 (у даљем тексту: *Речник САНУ*); Матица Српска – Матица Хрватска, *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 1, А-Е, Нови Сад – Загреб 1967 (репринт: Нови Сад 1982), 355 (у даљем тексту: *Речник МС*)

² *Речник МС*, књ. 3, К-О (косјерић – огранути), Нови Сад – Загреб 1969 (репринт: Нови Сад 1982), 670; *Речник САНУ*, књ. XV, накласати - недотруо, Београд 1989, 710-711.

Међутим, у српском језику постоји и реч *преверник*, која је на својеврстан начин негација речи *верник*. Уз њу се налази сажето објашњење – онај који провери. При том, уз глагол *проверити* у речницима, између осталог, можемо да прочитамо: променити веру, прећи у другу веру, прекршити веру, изневерити.³ Истина, утисак је да је реч *преверник* готово изишла из говорног језика, да је некако, рекли бисмо чак и неправедно и без јаснијег разлога, потиснута туђицама *конвертит* или *рenegат*, да је, дакле, наставила да живи углавном у речницима и у вокабулару људи који негују помало архаично изражавање.

Када се говори о људима и њиховој привржености религији, средњи век је био „доба вере“ у најплеменитијем значењу тог израза. За веру се ратовало, живело се у најстрожој усамљеничкој повучености, подношене су велике жртве. У овом прилогу биће реч о две особе, једној жени и једном мушкарцу, који су живели у XIV столећу. Прва од њих, дакле, жена, била је непоколебљиви верник, а друга, мушкарац, у неколико је наврата променила веру.

Племенита „Скиткиња”

Животи обичних људи понекад могу да наликују на најузбудљивији роман и у стању су да надмаше машту даровитих писаца који заплићу и расплићу судбине својих књижевних јунака. Једну такву животну причу, препуну преокрета и ломова, срећемо на страницама *Ромејске историје* Нићифора Григоре, византијског историчара XIV века.⁴ Очигледно да је судбина једне жене, која није ни била византијског порекла, оставила толико снажан утисак на знаменитог византијског полихистора да је решио да је укључи у свој историјски спис.

³ *Речник МС*, књ. 4, О-П (ограшје – претња), Нови Сад 1971 (репринт: Нови Сад 1982), 883.

⁴ О њему в. Н. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 453-465; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 145-153 (С. Ћирковић); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, II, Oxford - New York 1991, 874-875 (А.-М. Talbot).

Пошто је испричао о комети, односно звезди репатици у облику мача, која се појавила 26. јуна 1337. године, Нићифор Григора доноси дирљиву причу о једној Скиткињи. Он не наводи њено име већ само каже да је имала пребивалиште с оне стране Истра.⁵ Будући да је Истар антички назив за Дунав, то значи да је живела у области смештеној на левој обали ове велике реке, односно на простору данашње Румуније. На самом почетку је неопходно разрешити шта појам Скити значи у делу Нићифора Григоре. Уопште, византијски писци су под овим архаичним етнонимом, у зависности од епохе и аутора, подразумевали различите народе, превасходно оне који су долазили из Азије, дакле Хуне, Аваре, Бугаре, Хазаре, Турке, Угре, Печенеге, Кумане, Татаре.⁶ У Григориној историји Скити су Кумани или Татари. С обзиром на место обитавања, са великом сигурношћу можемо рећи да је поменута „Скиткиња“ била, заправо, куманског порекла.⁷

Кумани су народ турског порекла, који је средином XI столећа дошао из Азије и у степама источне Европе почео полако да смењују етнички сродне Печенеге.⁸ Крајем XI века пљачкали су визан-

⁵ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen - I. Bekker, I, Bonnae 1829, 542, 23-24. (у даљем тексту: Greg. I)

⁶ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, München 1958², 167-168.

⁷ С. Иванов, *Византијско мисионерство. Можно ли сделать из «варварина» христианина*, Москва 2003, 277.

⁸ D. A. Rasovskij, *Les Comans et Byzance*, Известия на Българския Археологически Институт 9 (1935) 346-354; Д. А. Расовский, *Половцы*, *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935) 245-262; 8 (1936) 161-162; 9 (1937) 71-85; 10 (1938) 155-178; 11 (1940) 95-128; G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 48-53, 62; С. Плетнева, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, Материалы и исследования по археологии СССР, No. 62, Moskva 1958; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIIe siècles*, Bucuresti 1978; O. Pritsak, *The Polovcsians and Rus'*, *Archivum Euroasiae Medii Aevi* 2 (1982) 321-380; P. B. Golden, *Cumanica I. The Qipčaq in Georgia*, *Archivum Euroasiae Medii Aevi* 4 (1984) 45-87; A. Savvides, *Οι Κόμανοι (Κοῦμανοί) και το Βυζάντιο*, *Byzantina* 13-2 (1985) 937-955; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York – Oxford 1991), 563-

тијске земље, али су у бици код Лебуниона 1091. године помогли цару Алексију I Комнину (1081-1118) да нанесе тежак пораз Печенезима.⁹ Њихови напади на Византијско царство наставили су се до 1160. године, када престају да буду озбиљна опасност. Део Кумана је дошао у Византију, примио хришћанство, добио поседе и служио у царској војсци.¹⁰

Нићифор Григора наглашава да „Скиткиња“ није имала ни мужа, ни деце.¹¹ Једног дана, пред вратима свога дома она је видела заробљенике који су били доведени из Тракије. Радило се о Византинцима који су били ухваћени приликом куманских провала у ромејске области. „Скиткиња“ је купила једног од заробљеника и узела га себи за мужа. Нићифор Григора такође истиче да је ова жена одавно желела да се пресели Ромејима, то јест у Византијско царство, и да прими свето крштење.¹² Познато је да је у ранијим раздобљима, али и у XIV веку, долазило до христјанизације Кумана. Подсетимо се само чињенице да је отац чувеног византијског војсковође Сиргијана био куманског порекла, док му је мајка била аристократкиња из рода Палеолога, последње ромејске царске династије.¹³

Да би била сасвим сигурна у новосклопљену везу са византијским заробљеником, „Скиткиња“ је под заклетвом обавезала свог

564 (O. Pritsak); *Lexikon des Mittelalters*, V, Stuttgart 1999, 1568-1569 (H. Göckenjan)

⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт: 1998), 339 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*).

¹⁰ Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 32-35, 41 (=Сабрана дела, књ. I, *О византијском феудализму*, Београд 1969, 166-169, 177); Г. Острогорски, *Још једном о пронијарима Куманима*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 63-74; M. Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 26 et passim.

¹¹ Greg. I, 542 24 – 543 1. Уп. С. Я. Гаген, *Брак с пленным: юридический аспект (Рассказ Никифора Григоры о «скифянке»)*, Античная древность и средние века 36 (2005) /Материалы XII международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10. сентбря 2004. г.)/, 250-251 (у даљем тексту: Гаген, *Брак с пленным*)

¹² Greg. I, 543, 2-3. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 251.

¹³ Острогорски, *Историја*, 466.

мужа да не сме да напусти заједнички живот с њом чак ни онда када би се преселили негде другде. Међутим, у очекивању прикладног времена за пресељење прошла је читава година. За то време „Скиткиња“ је родила једно дете, а друго је било на путу. Деца су, како каже Нићифор Григора, повећала њену љубав према мужу.¹⁴ Оставимо по страни, бар за тренутак, чињеницу да је мужа стекла под веома неуобичајеним околностима.

Онда је уследио несвакидашњи заплет. Наиме, догодило се да се следеће године појавила прва супруга бившег заробљеника. И она је доведена као плен, после новог куманског упада у византијске земље. Према Григориним речима, сусрет двоје доскорашњих супружника – у далеким и туђинским прекодунавским областима – био је дирљив и није прошао без суза.¹⁵ Нова ситуација је уплашила „Скиткињу“ јер је предосетила да се њена срећа може ненадано савим помутити. На помолу је био замршен љубавни троугао.

„Скиткиња“ не само да се није расрдила на свога мужа него није ни постала љубоморна у односу на његову прву жену. Ужурбано је размишљала шта јој је чинити у прилично заплетеној ситуацији. И нашла је помало парадоксално решење: да би на неки начин ипак остала господар ситуације, решила је да откупи своју супарницу. Рачунала је да ће јој ова помагати у домаћинству и да ће истовремено и самој Византинки бити лакше у мужевљевој близини.¹⁶ У ствари, то је био не само племенит гест „Скиткиње“ него и за њу најцелисходнији начин да обоје некадашњих супружника увек држи на оку.

Затим је дошло до новог заплета. Улучивши прву повољну прилику, „Скиткиња“ је примила свето крштење и дошла у Цариград.¹⁷ На тај је начин она је и одржала своју реч о привржености хришћанској религији, истовремено показујући да се вера носи у души и да се не стиче пореклом. Међутим, долазак у туђу земљу донео је и нове неприлике за дошљакињу.

¹⁴ Greg. I, 543, 3-9. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 251-252.

¹⁵ Greg. I, 543, 10-13. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

¹⁶ Greg. I, 543, 13-16. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

¹⁷ Greg. I, 543, 16-18. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 252.

Изнова се обревши у својој отаџбини, прва жена је проценила да је куцнуо час да потражи своја изгубљена права. Она је отишла код васељенског патријарха, дакле обратила се највишој црквеној инстанци, и уз вапаје и сузе пожалила ромејском архипастиру.¹⁸ Премда Нићифор Григора на наводи првосвештениково име, по свој прилици се радило о цариградском патријарху Јовану XIV Калекасу (1334-1347).¹⁹

Византинка се жалила на увреде које јој је нанела „Скиткиња“ будући да јој је, по њеним речима, силом преотела супруга. Да би стекао праву слику о занимљивом сукобу, разборити црквени великодостојник је желео да чује и другу страну. Када се појавила новопечена хришћанка и подробно испричала своју причу о томе како се све одиграло, створена је до тешко решива ситуација. Наиме, није се нашао нико ко би „Скиткињи“ могао да припише некакву кривицу.²⁰ Правно гледано, дошљакиња из прекодунавских области била је заправо господарица некадашњег византијског брачног пара. Непобитна је истина да их је својим новцем спасла од дивљих звери, како бележи Нићифор Григора.²¹

Они који су били надлежни да разреше овај спор нашли су се пред веома тешким и осетљивим задатком. Према византијском законодавству, како прописују „Дигесте“, законски зборник из VI века, брак именован непознатног Византинца са „Скиткињом“ није могао бити признат као законит јер његов први брак није био разврнут. Премда ова одредба није касније ушла у „Василике“, законски зборник IX столећа, она постоји у канонима такозваног Пето-Шестога или Трулског сабора одржаног у цариграду 691/692. године. Отежавајућа околност за „Скиткињу“ била је и у томе што је она веома добро знала за постојање прве жене свога супруга.²²

¹⁸ Greg. I, 543, 18-20.

¹⁹ О Јовану XIV Калекасу в. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 5. Faszikel, Wien 1981, № 10288, р. 26-27 (са навођењем извора и релевантне литературе) /у даљем тексту: *PLP* /.

²⁰ Greg. I, 543, 20-23.

²¹ Ibid. 543, 23-24. Уп. Гаген, *Брак с пленным*, 252.

²² Гаген, *Брак с пленным*, 253 са навођењем изворних података.

Цариградски патријарх и његови сарадници су се нашли у веома осетљивој ситуацији. Међутим, на најбољи начин им је помогла сама „Скиткиња“. Она је пристала да се повуче и омогући некадашњим супружницима да наставе заједнички живот. Изјавила је да своје мужу дарује слободу имајући у виду да су живели заједно и да је с њим добила децу. Намеравала је да на исти начин поступи са својом супарницом, али ју је материјална оскудица приморала на другачију одлуку. Будући да јој је новац био потребан како би издржавала себе и двоје деце – не треба сметнути с ума да се она ипак налазила сама у туђој земљи – затражила је да јој прва жена надокнади истоветну новчану суму коју је она раније платила да би је откупила као заробљеника куманских одреда.²³

Премда је била свесна да тим кораком ступа у нимало извесну будућност, поуздавала се у милосрдност Бога који ће се, искрено је била уверена, на најбољи начин старати о њеној деци и њој. Њена одлука, надахнута племенитошћу, човекољубљем и, наравно, побожношћу, оставила је дубок утисак на цариградског патријарха и остале који су били упућени у овај необичан спор. Сви су високо оценили овај алтруистички и необичан гест, дивили су се великодушности дошљакиње и изрицали јој највеће похвале.²⁴ Јер, не заборавимо, премда је потицала из једног варварског турског племена, којем Христово име није представљало ништа, она је осим поменуте племенитости исказала и ретко пожртвовану припадност управо хришћанској религији.

Али, ни овде није био крај неочекиваним обртима у животу племените „Скиткиње“. После релативно кратког времена њене су врлине биле награђене неочекиваним и, овога пута, коначним расплетом. Шта се десило? Како је већ речено, сагласно постигнутом договору – подржаном од стране цариградског патријарха – прва жена некада заробљеног Византинца требало је да „Скиткињи“ исплати откуп. Будући да није имала неопходну суму, она се из Цариграда запутила у Тракију, где је раније живела. Рачунала је да ће тамо, уз помоћ рођака и земљака, сакупити потребан новац. Међутим, поново није имала среће. У старом завичају се затекла управо у вре-

²³ Greg. I, 543, 24 – 544, 8. Уп. Гаген, *Брак с пленним*, 253-254.

²⁴ Greg. I, 544, 8-10.

ме новог напада Скита и опет је била заробљена. Варварски одреди су је одвели незнано куд.²⁵

На другој страни, њен муж се вратио својој другој жени, честитој „Скиткињи“, која је на својеврстан начин била награђена за своју доброту и племенитост.²⁶ Не можемо да се отнемо утиску да је крај ове Григорине приповести заиста налик на завршетак неке бајке, у којој на крају увек победи добро.

Муслиман-католик Антоније

Сасвим другачији од племените, именом непознате Скиткиње, био је извесни Антоније. Реч је о византијском поданику који је живео у другој половини XIV столећа. Он нимало није био постојан у својој вери и мењао ју је у неколико наврата, а о њему сазнајемо из једне исправе састављене у цариградској патријаршији. Документ потиче из фебруара 1374. године,²⁷ из времена када је на столици васељенског патријарха у византијској престоници седео учени духовник Филотеј Кокин (1353-1354, 1364-1376).²⁸

Реч је о једном релативно кратком акту састављеном на грчком језику, о својеврсној клетви или исповести муслимана-католика Антонија. Он се, после лутања странпутицама различитих монотеистичких религија, вратио у окриље православља.

„Грешни“ Антоније, у сажетој исповеди, која је срочена у првом лицу једнине, најпре наводи како је пожелео да из муслиманске пређе у хришћанску веру. Ипак, он није дошао у Велику божју цркву и није се окренуо њеним исправним догмама, него се запутио у латинску цркву и тамо је провео прилично дуго времена. За то време упознао је њихова учења и заблуде, пре свега погрешно учење о происхођењу Светог духа. Као што је добро познато, хришћански

²⁵ Ibid. 544, 10-16.

²⁶ Ibid. 544, 16-18.

²⁷ В. Гюзелев, *Извори за средновековната историја на Бугарија (VII-XV в.) в австриските рѣкописни сбирки и архиви*, Първи том (Бугарски, други славјански и византијски извори), Софија 1994, № 57, с. 201 (у даљем тексту: Гюзелев, *Извори*).

²⁸ О њему в. *PLP*, 5, № 11917 (са навођењем извора и релевантне литературе).

Исток, то јест православци, сматра да Свети дух проистиче само из Бога оца, али не и Бога сина, односно Исуса Христа.²⁹ Међутим, хришћански Запад, то јест римокатолици, сматра да Свети дух проистиче како из Бога оца, тако и из Бога сина, Исуса Христа. И данас је то једна од највећих разлика између два дела, од 1054. године располућене, хришћанске васељене.

Спознавши заблуде латинске цркве, покајник Антоније је пожелео да састави писмену исповед пред пресветим господином, васељенским патријархом, и пред црквеним синодом, па је пред њима изговорио *Символ вере*. Он је изјавио да подржава и исповеда оно што чини Света Христова црква, а анатемише и одбацује све латинске обичаје. Уз то, додао је да прихвата и верује у све у шта верује и у истину саборна и апостолска Велика божија црква.³⁰ У наставку следи датум, фебруар 1374. године, а у потпису изведеном на грчком језику стоји „некадашњи муслиман Антоније“.³¹

Из овог документа се види да је речени Антоније првобитно из православне вере прешао у ислам, а нешто касније прихватио римокатоличко исповедање. И, напослетку, круг је затворен – византијски преверник и блудни син вратио се православљу. Очигледно је да је Антонију било потребно да тек после неколико узастопних конверзија схвати где му је место и где заправо духовно припада. Да ли је посреди било искрено кајање или се, можда, радило о некаквој његовој прагматичној рачуници, никада нећемо моћи да поуздано сазнамо.

Модерни истраживачи који су коментарисали овај документ склони су да верују како је случај византијског поданика Антонија, који је у релативно кратком времену неколико пута променио веру, заправо пример оновремене религијске дезоријентације.³² Било је то карактеристично понашање појединих делова балканских народа у периоду надирања Османлија на Балканско полуострво током друге половине XIV столећа.

²⁹ *Енциклопедија православља*, књ. 3 (П - Ш), Београд 2002, 1953-1954, 1990 (Г. Д. Мацаревић).

³⁰ Гюзелев, *Извори*, 201.

³¹ Исто.

³² Исто. 280.

Radivoj Radić

ON BELIEVERS AND FORBELIEVERS (Two 14th Century Notes)

Summary

The paper presents two brief prosopographic notes on two ordinary people in the 14th century Byzantium, and their relation to faith. First, there is a Scythian woman, or Kuman, whose name we do not know, whose life resembles an adventure novel, and who is referred to by the Byzantine historian Nikephoros Gregoras. Although coming from a Turkic tribe, she wholeheartedly embraced Christianity, and came to Byzantium through very unusual circumstances. Quite different from her was a certain Antony, mentioned in a February 1374 Constantinople Patriarchate document. He was not very firm in his faith, changing it on several occasions. Antony was first an Orthodox Christian, then a Muslim, and later converted to Catholicism. Finally, as the circle was closed, he returned to Orthodox Christianity.

Петар РОКАИ
Филозофски факултет
Нови Сад

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ ДЕСПОТА ЛАЗАРА БРАНКОВИЋА

Апстракт: У својој књизи о трговачким односима и саобраћају између западне Немачке и Италије, немачки историчар Алојз Шулте је 1900. године први објавио на оригиналном, италијанском и препричао на немачком језику извештај Конрада Меснера, трговца из Констанца, датован 16. априла 1457. године, којим Меснер обавештава миланског војводу Франческа Сфорција о суђењу Ладиславу Хуњадију. У том суђењу је учествовао и „el sosego del signore Cilli“, за кога је Меснер мислио да је „el signore dispot“. Наредне године је мађарски историчар Лајош Кропф прештампао из дела Шултеа Меснеров извештај на оригиналном италијанском језику и у мађарском преводу, при чему је реч „sosego“ превео као таст, а заправо се ради о зету. Тачан превод ове речи омогућава да се поменута личност идентификује са деспотом Лазаром Бранковићем, који је према томе, учествовао у осуди Ладислава Хуњадија на смрт.

Schlüsselworte: Lazar Branković, Ladislaus von Hunyad, Ulrich von Cilli, Ladislaus V, Gericht, Hinrichtung, Kropf, Schulte, Messner, Schwiegervater, Schwäger.

Један од најважнијих радова рано преминуле Руже Ћук јесте њена магистарска теза „Царица Мара“, посвећена кћери деспота Ђурђа Бранковића. Сумирајући резултате дотадашњих писаца, Ружа Ћук је у тој студији исправила неке нетачности и допунила новим подацима биографију ове историјске личности, створивши заслужен, модеран животопис своје јунакиње, који већ три деценије траје у историографији.¹ Марин брат, међутим, деспот и кнез Лазар

¹ Ћук Ружа, *Царица Мара*, Историјски часопис, 25/26(1978/79), 53-94; Спремић Момчило, *Два податка о Мари Бранковић*, Историјски гласник, 1-2, 1977, 71-79.

Бранковић, још увек чека да се неко одважи и напише му биографију, што никако не значи да о њему није доста писано.² У скорије време је Момчило Спремић, у обимној монографији о Лазаревом оцу, деспоту Ђурђу Бранковићу, изнео и податке о његовом најмлађем сину и наследнику,³ а Брана Недељковић је, на пример, детаљно обрадио учешће Дубровника у сватовима кнеза Лазара Бранковића.⁴

У могућности смо да, у овој тужној али свечаној прилици, допунимо биографију деспота Лазара Бранковића, брата царице Маре, главне јунакиње наше драге преминуле колегинице. Сасвим сам случајно, прелиставајући из сасвим других побуда, већ по ко зна који пут, „Századok“, часопис Мађарског историјског друштва, у рубрици „Прилози“, у којој се понекад налазе драгоцени подаци, у годишту за 1901. наишао сам на чланак, чији би наслов на српском језику био „Савремено обавештење о смрти Ладислава Хуњадија“.⁵ Чланак је потписан иницијалима «Кг. Л.», иза којих се крије

² Лиречек Константин – Радонић Јован, *Историја Срба*, Београд, 1952, I, 363, 377, 382, 384, 3867-7, 394; II, 243, 294, 325, 327, 343, 350, 368, 369, 371, 375, 390, 401, 433; Спремић Момчило, *Пропаст средњовековне државе*, Историја српског народа, II, Београд, 1994, 2, 190246, 250, 262, 289, 303-307, 310, 312, 326, 329, 374, 376-377; Калић Јованка и др., *Срби у позном средњем веку*, Београд, 1994 121, 134, 144, 145, 146.

³ Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 15, 26, 68, 98, 138-9, 168, 205, 213, 235, 236, 238, 241, 252, 276, 308, 309, 315, 318-321, 350, 358, 362, 363, 365, 366, 370, 383, 386, 387, 389, 392, 423, 424, 437, 472, 473, 486, 493, 496, 501-7, 510-519, 521, 523-525, 528, 537, 539, 545, 550, 552, 557, 620, 622, 645, 665, 668, 722-726, 752.

⁴ Недељковић Брана, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник Филозофског факултета у Београду (Споменица Михаила Динића), XV-2(1964), 479-523.

⁵ Kropf Lajos, Egykorú tudósítás Hunyadi László haláláról, Századok, 180-181. Поред сталних рубрика, као што је и ова, Szazadok је имао и ванредне, какве су Извештаји о екскурзијама Мађарског историјског друштва. У једној таквој рубрици, Сима Ђирковић је нашао повељу коју је угарско-пољски краљ Владислав I (III) Јагелонац издао под Пиротом. Balássy Ferenc, *A körmöczbányai levéltárnak a Káthay nemzetiségre vonatkozó oklevelei, s azoknak feltünőbb részletei*, A Magyar történelmi társulat 1874-ik évi vidéki

мађарски научник Лајош Кропф. Живећи углавном у иностранству, Кропф је по страним архивима и библиотекама сакупљао вести које се односе на историју Угарске и Мађара, као што је и ова. Кропф је ту објавио, уз машарски превод и своје коментаре, једну вест која се односи на тај трагичан догађај.⁶

Пре него што пређемо на суштину саме вести, желимо међутим да саопштимо како је судбина јунака овог саопштења, Ладислава Хуњадија, у извесном погледу врло слична судбини Лазара Бранковића. Наиме, иако је о њему написано, да не кажемо стотину, али свакако неколико десетина књижевних радова, он нема ни једну једину самосталну историјску биографију. Живот Ладислава Хуњадија се углавном разматра у животописима његовог оца Јаноша и млађег брата, потоњег краља Матије. Његова трагична судбина је, очигледно, више голицала машту драмских писаца, романсијера и песника, него историчара, за које она и није била тако необична.⁷

Враћајући се на тему нашег рада, констатоваћемо да сам извештај ни у доба кад га је Лајош Кропф издао није био сасвим непознат. Он га је преузео, као што је то и сам навео, из једне немачке публикације издате годину дана раније. Реч је о двотомној књизи Алојза Шултеа, чији би наслов у преводу био „Историја средњовековне трговине и саобраћаја (промета) између Западне Немачке и Италије без Венеције“, издате у Лајпцигу 1900. године. Први део ове књиге представља текст писца, док је други зборник докумената који се односе на тему. Вест о смрти Ладислава Хуњадија, на оригиналном, италијанском језику, налази се на 52. страни другог тома, под редним бројем 44, а Шулте ју је на немачком језику препричао на 575. страни првог тома. Меснеров извештај Шулте је нашао у

kirándulásáról szóló jelentések, XII., Századok 1875, 251; Сима Ћирковић, „*Rasciani regales*” Владислава I Јагелонца, Зборник Матице српске за историју, 1, 1970, 80; Рокаи Петар, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду (Споменица Ивана Божића), XV-1(1985), 146.

⁶ Schulte, н. м.; Kropf, н. м.

⁷ Да поменемо само најзначајније: јанош Арањ, Шандор Петефи, Михал Верешмарти: *Révai nagy lexikona*, Н, Hérolld-Jób, Budapest, 1914, 392, s.v. H(unyadi). László.

Миланском државном архиву, који, као што је познато, представља богат извор за историју Србије и Угарске. Будући да је код нас први део доста редак, а други потпуно недоступан, одлучили смо да текст Извештаја и ми публикујемо у прилогу, иако ће то већ бити, колико нам је познато, треће издање тог акта. Добро обавештени Конрад Меснер је углавном тачно описао тај драматични, да не кажемо трагични догађај. Из његовог Извештаја, између осталог, са знајемо да је неки господин деспот (*el signore dispot*) учествовао у суђењу Ладиславу Хуњадију, и да је оно завршено његовом осудом на смрт, одсецањем главе. Ова околност у досадашњој историографији није била позната.⁸ До Вилмоша Фракноија није било сигурно ни да је Ладиславу Хуњадију уопште суђено, а објављена вест то потврђује.⁹ Тако се намеће и питање о идентитету деспота, а одговор је условљен исправним тумачењем значења речи које означавају породичне односе, те носиоце наречене титуле у дато време.

Користимо ову прилику да укажемо и на неке грешке, боље речено омашке, које су досадашњи издавачи, Шулте и Кропф, оставили у тексту. Ту мислимо у првом реду на реч „*presone*“, која, без сумње, треба да гласи „*persone*“, а у наставку „*de la sacra Mta*” – односно, у преводу, „личност светог величанства“, заправо угарског краља Ладислава V Посмрчета, односно неименованог осуђеног бискупа. Кропф, међутим, није само публикувао овај извештај већ га је и превео на мађарски језик и пропратио својим напоменама, углавном исправно идентификујући особе из Извештаја. Поменутог бискупа, који је заједно са Ладиславом Хуњадијем ухапшен, и уз чије име писац извештаја додаје „*lo nome non se dice*“, Кропф је у Меснеровом извештају исправно поистоветио са варадинским би-

⁸ Schulte Aloys, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig*, I, Leipzig, 1900. 575, II, 52.

⁹ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király, 1440-1490*. Szilágyi Sándor Magyar történelmi életrajzok, Budapest, 1890, 43, белешка 2. То схватање се међутим одржало после Фракноија. У мађарском биографском речнику се каже на пример да је краљ Ладислав V писмену пресуду издао после погубљења Ладислава Хуњадија, али суђење уопште не помиње. *Magyar életrajzi lexikon* (Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes), II, L-Z, Budapest, 1969, 760.

скупом Иваном Витезом, најоданијим присталицом породице Хуњади.¹⁰ Кропф је приликом идентификације личности поменутих у Меснеровом извештају учинио само једну грешку. Поменутог деспота, који је учествовао у осуди Ладислава Хуњадија, он је у тексту мађарског превода означио као „*таста* блажене успомене господина Цељског“,¹¹ другим речима, као деспота Ђурађа Бранковића. То, разуме се, не може бити случај, јер је Ђурађ Бранковић умро пре суђења Ладиславу Хуњадију. Како је онда Кропф дошао до такве, погрешне идентификације деспота поменутог у Извештају Конрада Меснера? Објашњење је врло једноставно – наиме, латинска реч „*socer*“, односно староиталијанско „*sosego*“ из извештаја, не означава само таста, већ и све мушке сроднике по женској линији, односно и зета, брата нечије сестре. Ми смо на ту околност упозорили у једном нашем ранијем раду, где смо указали на то да у мађарским хроникама, двојицу немачких владара, и Хенриха III и Хенриха IV, хроничар подједнако назива *socer-ом* угарског краља Соломона, иако му је први био таст, а други зет.¹² Другим речима, деспот, поменут у Меснеровом извештају, није морао да буде само таст, већ је могао да буде и зет Улриха Цељског. А пошто су у том случају и хронолошке препреке отклоњене, решење се намеће, такорећи, само од себе – у осуди Ладислава Хуњадија учествовао је деспот Лазар Бранковић.

Ма колико је тај догађај на први поглед био суров, или чак свиреп, он, међутим, није тако изненађујући како се на први поглед чини. Напротив, он се, шире посматрано, савршено уклапа у односе породице Бранковић и Хуњади, који су били променљиве природе – рачунајући само од 1439. године, они су осцилирали од срдачних, као на пример 1443. године, када су очеви Ладислава Хуњадија и Лазара Бранковића, Јанош и Ђурађ, били савезници у борби против Турака, до закрвљених, као што је то било 1457, када је Лазар Бранковић учествовао у суђењу Ладиславу Хуњадију. Овде треба нагла-

¹⁰ Schulte, н. м.; Kropf, н.м.; Fraknói Vilmos, *Vitéz János élete, Budapest, 1879*, 123; Исти, *Egyháznagyok a magyar középkorból*, Budapest, 1916, 212-213; Magyar életrajzi lexikon, 1008, s. v. : Vitéz János.

¹¹ Kropf, н. м. Спремић н. д. , 502-503.

¹² Róka Péter, *Krónikatanulmányok*, Debrecen, 1999, 74-78.

сити да се у Извештају не каже изричито да је деспот био за то да се Хуњади осуди на смрт. Такав се закључак на основу самог текста и познавања околности намеће као логичан. Добри односи између две породице касније су поново успостављени,¹³ посебно када су последњи Бранковићи – Вук Гргуровић, братић Лазара Бранковића, (који је учествовао у суђењу Ладиславу Хуњадију) и синови његовог другог братића, слепог Стефана – позвани у Угарску од стране краља Матије Хуњадија, брата жртве Лазареве осуде, Ладислава Хуњадија.¹⁴

Уосталом, у суђењу Ладиславу Хуњадију учествовале су, поред деспота Лазара Бранковића, и неке значајне личности Угарске тога доба, међу којима и Ладислав Горјански, несудђени таст (али уистину) Ладислава Хуњадија и његовог брата Матије, отац њихове веренице Ане.¹⁵ Међутим, Конрад Меснер их у свом извештају не помиње као посебна лица, већ само као „*molti principi et signori*“.¹⁶ Кропф је „*principi*“ на мађарски, додуше, превео „*fejedelem*“, што у српском значи владар, док је Меснер под тим изразом очигледно хтео да каже „*прваци*“, које значење та латинска реч такође има. Ту се свакако ради о првацима Угарске, члановима краљевског савета који је осудио Ладислава Хуњадија, а не о неким владарима.¹⁷ Намеће се стога питање да ли их Меснер појединачно не помиње зато што о њиховом учешћу није био обавештен, или је, можда, једино деспота Лазара сматрао толико значајним да га изричито помене. Ова друга претпоставка би свакако сведочила о значају деспота Ла-

¹³ Рокаи Петар, *Угарска и Мађари у историјском делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић – личност и дело, Научни скупови, 25, Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности, LXXVII, Београд, 1995, 593-594.

¹⁴ Dinić-Knežević Dušanka, *Sremski Brankovići*, Istraživanja, IV(1975), 5-47.

¹⁵ У суђењу Ладиславу Хуњадију вероватно су учествовале исте личности као и у његовом хапшењу. Frankói, *Mátyás király*, 40.

¹⁶ Kropf, н. м.; Schulte, н. м.

¹⁷ Du Cange du Fresne Charles, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, VI, 1882-1887 (Graz, 1954), 500-503, s. v. : princeps; Bartal Antal, *A magyarországi latinság szótára (Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae)*, Budapest, 1901, 524, s. v. Princeps.

зара Бранковића, који је уз краља Ладислава V, јединог владара, учествовао у том делу.

Погубљење Ладислава Хуњадија, као што је познато, проузроковало је оружани сукоб између хуњадијеваца и присталица краља Ладислава V. Када се зна за учешће Лазара Бранковића у суђењу Ладиславу Хуњадију, постаје разумљиво зашто је Михајло Силађи помоћу чешких најамника заузео бечејску тврђаву Бранковића, побивши при томе њеног мађарског заповедника, заједно са породицом.¹⁸ Узвраћајући му, Лазар Бранковић је заузео Ковин и подунавске градове, продревши са трупама до реке Тамиш.¹⁹

П Р И Л О Г

Милано, 16. априла (1457. године). Писмо Конрада Меснера, трговца из Констанца, миланском војводи Франческу Сфорци, којим му јавља, шта је чуо од својих трговачких ортака о осуди Ладислава Хуњадија на смрт.

5 I Domino duci Mediolani

Illustrissimo principe. Hozi da Venexia ho ricevuto una littera de mei compagni mercadanti, come hanno noticia da Wiena, come la sacra Ma, de re Ladislao re di Hungaria etc. ha facto uno iuditio a Buda, in lo quali iuditio sono stati molti principi et signori, specialiter el sosero

10 de bona memoria del Signore Cilli, credo che sia *il signore dispot*. Et per rasone e concluso, che si debia mozare la testa al Signore filiolo de bona memoria del conte Bianch alias Hudianus, che occise el dic-

¹⁸ Fraknói, *Mátyás király*, 43; Рокаи Петар-Ђере Золтан-Пал Тибор- Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 158.

¹⁹ Ћирковић Сима, *Прилози за историју Ковина*, Зборник Матице српске за историју, 1, 1970, 85-86; Спремић, Ђурађ Бранковић, 503.

to signore di Cilli, et cossi e stato facto et l'altro suo fratello e *presone* de la sacra Mta de Re etc. Ancora uno vescovo e stato cavato la 15 corona de la testa e impresione per fare morire, lo nome non se dice et cossi tutti che colpevoli de la morte del Signore de Cilli, tutti per via de rasono sono condemnati a morte. Datum Mediolani deie XVI Aprilis. De la illma Sta. V. fidele servitor Conrado Mesner mercadante de Constanza con recome(n)datione.

Archivio di stato, Milano, Registo missive nr. 38, Fol 78; Schulte, н. д. , II, 52; повеља бр. 44.

Peter Rokai

EIN BEITRAG ZUR BIOGRAPHIE
VON DESPOT LAZAR BRANKOVIĆ

Zusammenfassung

Der deutsche Historiker, Alois Schulte hatte noch im Jahre 1900, in seinem Buch „Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig“, I-II, Leipzig, als erster, den von Kaufmann Konrad Messner aus Konstanz, am Francesco Sforza, Herzog von Milano gerichteten von 16. April 1457 aus Mailand datierten Brief im originellen italienischen ausgegeben. In dem Brief Messner den Herzog über den Ladislaus von Hunyad ausgesprochenes Blutgericht berichtet hatte. In dem Gericht auch der „soser del signore Cilli“, „el signore despot“ teilgenommen hatte. Der ungarische Historiker Ludwig Kropf, hatte diesen Brief, von Schulte übernommen und in der ungarischen historischen Zeitschrift Századok, noch im nächsten Jahr, am zweiten mal publiziert. Neben den originellen Text, er hatte Messners Brief auch am ungarisch übersetzt. Er hatte aber das italienische Wort „soser“, irrtümlich als Schwiegervater übersetzt, obwohl hier um Schwäger, Hunyadis, also um serbischen Despot Lazar Brankovic handelt. Die bisherige Historiker wußten von diesem wichtigen Moment aus Leben Lazar Brankovics gar nichts.

Tibor ŽIVKOVIĆ
Dragana KUNČER
Institute of History
Belgrade

ROGER — THE FORGOTTEN ARCHBISHOP OF BAR

Abstract: According to a tombstone inscription in the Cistercian monastery of Zwettl, Lower Austria, and few other charters from the year 1305, a Cistercian monk Roger appeared in Austria in 1305 and acted as a Bosnian bishop, claiming that he had been previously banished from his archbishopric seat of Bar. The documents that testify his existence, the context and the chronology of the political events which led to such a development are the subject of this paper.

Key words: Archbishop Roger of Bar, King Milutin, King Charles II of Naples, Queen Helen, Paul Šubić, Dioclea.

Today, a short non-existent tombstone inscription in the Cistercian monastery of Zwettl, Lower Austria, seems to hide unusually important information for the history of Dioclea, and Serbia, at the end of the 13th century.¹ It was engraved in 1305, but a record of it was published, for the first time, in the *Zwettl chronicle* of abbot Link in 1723.² The text was inscribed on a slab of red marble placed in front of the altar of St. Bernard and Egidius, which was written in Latin verse. The inscription was dedicated to a certain bishop and monk named Roger, who died in 1305, as a refugee in the Zwettl monastery. Recently, Austrian historian Dr. Herwig Weigl published an extensive article

¹ Zwettl (lat. *Claravallis*) monastery was founded in 1137 and it is one of the oldest Cistercian monasteries. It was established as the *daughter-monastery* of Heiligenkreuz (lat. *Sancta Crux*), which was founded in 1133 in Lower Austria.

² *Annales Austrio-Clara-Vallenses I*, ed. B. Linck, Wien 1723, 572.

concerning Bishop Roger and this inscription.³ This inscription is the one which informs us that Roger was the Archbishop of Bar (Antivari), Dioclea. Its first critical edition was published in 1851 in the *Monumenta Germaniae Historica* series,⁴ and it reads:

Item ante altare sancti Bernhardi et Egidi scribantur isti versus:

Cysterciensis

Rudgerus presul hic et monachus iacet exul.
In celis Christe cum sanctis hunc tibi siste,
Quem que concepit matrem tibi luxque recepit,
Annos dum quinos es natus mille trecentos.
Hunc propulsavit a sede fidemque negavit
Pezzen plebs prava trans Ungariam quasi Sclava,
Cui Diocleensis⁵ qui preses et Antibarensis
Archipatris more digno presedit honore,
Dum tibi connupta fidei bene iura teneret.
Que nunc corrupta sathane complexibus heret.⁶

The aim of this research is to attempt to answer the following questions: Firstly, was Roger really the Archbishop of Bar, and if he was, in what year? Secondly, when and how did he migrate to Lower Austria?

³ H. Weigl, *Ein bosnischer Bischof auf Arbeitssuche, Frater Ruger, sein Wirken als Passauer Weihbischof und sein Grab in Zwettl (1305)*, *Unsere Heimat* 73/3 (2002) 168 – 195 (= Weigl, *Bischof*).

⁴ *Kalendarium Zwettlense a. 1243 – 1458*, MGH SS IX, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1851, 690.4-15

⁵ In the critical apparatus stands *Diodecensis*, which the publisher, with good reason, corrected into *Diocleensis*.

⁶ *Here lies Roger, a bishop, a monk, and a refugee.
Christ, amongst other saints in heaven place him,
From the day you were born and saw the light of day,
One thousand three hundred years and five.
Banished from his church see by those who had not recognized true faith
Bosnians, wretched people, who are behind Hungary and likely Slavic,
He governed Dioclea and Antivari
Honourably as each archbishop does,
As long as his see was married to You and obeyed the laws of faith
Which now, fallen, embraces the Satan.*

According to the inscription, it is clear that before year 1305, the Cistercian monk Roger was once the Archbishop of Bar, Dioclea (*Cui Diocleensis qui preses et Antibarensis/ Archipatris more digno presedit honore*).⁷ However, he was banished from this position by the Bosnian people (*Pezzen plebs*), who were probably of Slavic origin (*quasi Sclava*), and who (Bosnians) had rejected [true] faith (*fidemque negavit*), and who (Bosnians) lived beyond Hungary (*trans Ungariam*), south of the Sava River. It also says that he died in 1305⁸ when he was Bishop (*presul*).⁹

Apart from this inscription, Roger's name can also be found in four other documents which were personally issued by him, and three records from the monastery chronicles. All seven documents originate from the year 1305, and all of them mentioned him with the title of the *Bosnian bishop*. They were mostly similar in contents and represented confirmations of his pastoral activities such as the consecration of altars or churches and the absolution of sins. The earliest document was dated from March 1305, in which Roger, as *Brother Roger, by the grace of*

⁷ The expressions *archipater* can be encountered in medieval Latin literature mostly as a poetical term for archbishop: The poet Balderic (11th century) used it for archbishop Bruno, brother of the Emperor Otto I; cf. Balderic, *Chronique d'Arras et de Cambrai*, Paris 1834, 130; the poet Guillaume le Breton (1165 – 1226) used it in the poem *Philippides* for Guillaume, archbishop of Rheims; cf. *Histoire littéraire de la France t. XVIII*, Paris 1835, 273; it was also used by the poet John of Garlande in his work created in 1245; cf. *Iohannes de Garlandia, Carmen de misteriis ecclesiae*, ed. E. Könsgen, Brill 2004, 42; also by the Dominican poet Stefanardo da Vimercate († 1297) in his work *De gestis in civitate Mediolani* for the archbishop of Milan Otto Visconti; cf. *Geschichte der europäischen Staaten, Geschichte der Italien III*, Hamburg 1829, 221.

⁸ The exact date of Roger's death (8th December 1305) is preserved in a short record in the necrology of the Cistercian monastery of Lilienfeld (lat. *Campus Liliorum*) in Lower Austria, where he is mentioned as *D. Rugerus eps. Bornensis, m. Cisterciensis ordinis in Zweltla*; cf. *Monumenta necrologica monasterii Campi Liliorum*, MGH Necrologia Germaniae V, ed. A. F. Fuchs, Berolini 1913, 423.

⁹ Maigne d'Arnis, *Lexicon manuale ad scriptores Medie et Infime Latinitatis*, ed. J-P. Migne, Paris 1858, s. v. *praesul*.

God bishop of Bosnia (Frater Rugerus dei gratia Episcopus Boznensis) informed that he consecrated the church and altar in Steyr on the demand of the illustrious queen of the Holy Roman Empire¹⁰ (*ad mandatum Serenissime domine regine Romanorum*).¹¹ In the document dated on the 8th May 1305, he informed that he blessed an altar in the *capitulum* of the Zwettl monastery, and he granted an indulgence for the absolution of sins to all those who listened to mass and the sermons preached from that altar, calling himself *the Bosnian bishop and Cistercian monk (frater Rudgerus dei gracia ecclesie Boznensis episcopus ordinis Cysteriensis)*.¹² He used the same title when he presented himself in the next document dated 4th July 1305, while he resided in the Baumgartenberg monastery,¹³ when he granted an indulgence for the absolution of sins to all who had listened to the sermons and masses of Cistercian monks. In this document he added that he acted with the permission of Bernard, father in Christ, and the bishop of Passau,¹⁴ whose diocese included Baumgartenberg monastery, and whom he, with his permission, substituted in episcopal duty (*auctoritate venerabilis in Christo patris et domini Wernhardi Pataviensis ecclesie pontificis, prescripti monasterii dyocesani, cuius vices in pontificali officio exercendo tunc tempore gessimus*).¹⁵

The same title is also mentioned in the last preserved document, issued on the 13th June 1305, in the monastery of Vyšší Brod,¹⁶ in which he granted an indulgence for the absolution of sins to all those who said

¹⁰ Elisabeth (1262 – 1313), was the wife of Austrian Herzog Albrecht (duke, 1282 – 1298), king of the Holy Roman Empire (1298 – 1308).

¹¹ *Urkundenbuch des Landes ob der Enns IV*, Wien 1867, N° 515, 479. A yellow wax seal with the inscription *BOSNENSIS* was also preserved together with the original parchment.

¹² A. Plessner, *Zur Kirchengeschichte des Waldviertels vor 1627 (3)*, Geschichtliche Beilagen zum St. Pöltner Diözesan-Blatt 14, St. Pölten 1954, 187.

¹³ A Cistercian monastery in Upper Austria, founded in 1142.

¹⁴ Wernhard von Prambach, bishop of Passau († 1313), founded in 1293 a Cistercian monastery *Cella Angelorum*, today Engelszell, in Upper Austria; cf. *MGH Necrologia Germaniae IV*, Berolini 1920, 459.

¹⁵ See note 12.

¹⁶ A Cistercian Monastery in the south of the Czech Republic, founded in 1259 (ger. *Hohenfurt*, lat. *Altum Vadum*).

their prayers in that monastery during major holidays.¹⁷ This document was sealed with a white wax seal carrying the inscription *S. RUGERUS DEI GRACIA EPS. Boznensis*.

Other documents which mention Roger's name can be found in: the necrology of the Lilienfeld monastery,¹⁸ the Chronicle of Bernardus Noricus,¹⁹ and in a judicial commission.²⁰ In the Necrology and in Chronicle he was mentioned as *Roger, the Bosnian bishop*. The latter document recorded only the name of a certain bishop Roger who participated in a judicial commission, in December 1305. This was summoned by Herzog Albrecht regarding the investigation of a mysterious case of the appearance of a bloody host in the hands of some Jews. It was considered that this could be no one else but Roger, the Bosnian bishop and Zwettlan monk, known to us from previous sources.²¹

However, the question whether Roger could have really been the archbishop of Bar some time before 1305, can only be answered by reflecting on the history of the Archbishopric of Bar in the second half of the 13th century, and by analysing the possible meaning of *Bosnian bishop* in Roger's title.

Since, the identities of the Archbishops of Bar, in the second half of the 13th century were known²² — its leaders were Lovro (1255 –

¹⁷ *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen*, ed. Mathias Pangerl, *Fontes Rerum Austriacarum* II/23, Wien 1865, N° 58; cf. Weigl, *Bischof*, 170 – 171.

¹⁸ See note 8.

¹⁹ *Die mittelalterlichen Stiftsurbare des Erzherzogtums Österreich ob der Enns* 2, ed. Konrad Schiffmann (*Österreichische Urbare* III/2/2, Wien/Leipzig 1913, 221. The chronicler of the monastery Kremsmünster accused Roger for wrongly consecrating the church to St. Nicholas (*nunc vero est dedicata erronea ignorancia et culpabili devocione in honore s. Nycolai ab episcopo Bosniensi Rugero*).

²⁰ W. Stelzer, *Am Beispiel Korneuburg: Der angebliche Hostienfrevler österreichischer Juden von 1305 und seine Quellen*. In: *Österreich im Mittelalter, Bausteine zu einer revidierten Gesamtdarstellung*, ed. W. Rosner, St. Pölten 1999, 309 – 347.

²¹ cf. Weigl, *Bischof*, 172.

²² I. Marković attempted to establish the chronological order of the archbishops

1270), Gaspar Adam (1270 – 1280), Michael (1282 – after 1293), and Marin Petrov Žaretić (1301 – 1306/1307) – the only possible time that Roger could have been the head of the Archbishopric of Bar was the period for which we lack information, i.e. the period between Michael and Marin's terms at the office (from late 1293 or 1298 until early 1301).²³

Michael and Marin were confirmed by the Pope, who sent them their episcopal stoles and maintained an active correspondence with both of them. We know that Michael received his archbishop's insignia on the 22nd November 1282, from Pope Martin IV (1281 – 1285), who, on that occasion, recommended him to the King of Serbia.²⁴ We also know that he was present in Rome on the 25th October 1287,²⁵ and that Pope, Nicholas IV (1288 – 1292), in his epistles to Michael from the 1st March and 27th June 1291, recommended that Michael choose and invest the bishop of Sarda.²⁶ It is also considered that Michael was mentioned in letters by the King of Naples, Charles II, from May and June 1293, addressed to the customs officers of Brindisi and Apulia (*Archiepiscopum Antibarensem; venerabili P. M[ichaeli] Archiepiscopo Antibarensi*).²⁷

The next known archbishop of Bar, Marin, before ascending to this position in 1301, was for a long time (definitely from 1291) the archdeacon of the Bar archbishopric, because he was mentioned with this title in a letter by Pope Nicholas IV addressed to Queen Helen in March

of Bar; I. Marković, *Dukljansko-barska mitropolija*, Zagreb 1902, 190 – 193.

²³ The Pope Bonifacius VIII directed letters to the archbishops of Dyrrachium, Antivari, Ragusa, Spalato and Iadera on 29th April 1298. That could mean, *ex silentio*, that Michael was still archbishop of Bar at that time; cf. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, ed. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, Vindobonae 1913, N° 530 (= *Acta Albaniae*). And, of course, a papal letter addressed to an unnamed office-holder still leaves the possibility that the office was vacant.

²⁴ *Acta Albaniae I*, N° 467.

²⁵ *Acta Albaniae I*, N° 506.

²⁶ *Acta Albaniae I*, N° 513; N° 516.

²⁷ F. Rački, *Izvadci iz kralj. Osrednjega arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 7 (1863) 22.

1291.²⁸ He became archbishop on the 21st June 1301, when Pope Boniface VIII (1294 – 1303) handed him letters for his suffragans and Queen Helen.²⁹ It is even possible that he was elected earlier (April/May 1301) and got the papal confirmation not much before the expiration of the three months term, which was canonically permitted span of time between election and confirmation.³⁰ Marin also received letters from the next Pope, Benedict XI (1303 – 1304), who, on the 18th November 1303, in the name of the Holy See, allowed him to settle issues which were under his influence (*fraternitati tue presentium auctoritate committimus, ut hac vice corrigas, emendes et reformes hec omnia in Regno et locis predictis*).³¹ The Pope emphasised the necessity of the implementation of order in Albania, Pilot, Chunovia, Dyrrachium, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Bar and other places of Andronicus' (Byzantine Emperor Andronicus II, 1282 – 1328) empire, and in the state of Uroš (Milutin, King of Serbia, 1282 – 1321), his brother Stephen (Dragutin) and their mother Helen, realising that the reputation of the Roman Catholic Church was being destroyed, as he was informed, due to the unruly behaviour of priests and monks, and even because of looting of churches and other church properties.³² In his other letter from the same

²⁸ cf. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ed. A. Theiner, *Monumenta Historica Hungariae*, Osnabrück 1968, N° 607 (= Theiner, *Monumenta I*). It is interesting to note that in the other letter addressed to Dragutin, from the same date as the previous, the same Marin is referred to, not as the archdeacon of Bar, but as the archbishop of Bar (*per dilectum filium Marinum Archiepiscopum Antibarensem, tue Celsitudinis nuntium*); cf. Theiner, *Monumenta I*, N° 610. However, this may only be a mistake of the publisher.

²⁹ *Acta Albaniae I*, N° 531.

³⁰ *Decretum magistri Gratiani*, *Corpus iuris canonici v. I*, ed. Ae. Friedberg, Graz 1959, 352.

³¹ Theiner, *Monumenta I*, N° 650.

³² Theiner, *Monumenta I*, N° 650. The differences in the Pope's relations with other Serbian rulers can be seen from the salutation formulas in which the Pope addresses Helen and Dragutin as *Carissime in Christo filie/Carissimo in Christo filio*, and Milutin only as *viro magnifico*; cf. Theiner, *Monumenta I*, N° 581; N° 605; N° 610; N° 611;.

year, which he wrote as an answer to Marin's pledge for the establishment of other parochial churches in the catholic districts in Serbia (Brskovo, Rudnik, Rogozna, Trepča and Gračanica), the Pope empowered Marin to install or depose priests in whichever dioceses because the bishops, as he had heard, did not respect the Roman Catholic faith and rites (*...fraternitati tue... instituendi et destituendi Rectores in eisdem ecclesiis, in quibuscumque dioecesibus fuerint, prefatis Episcopis a fide et ritibus antedictis taliter deviantibus, plenam et liberam tibi concedimus auctoritate presentium facultatem*).³³

Apart from the close ties with the Pope, Marin also had close relations with King Milutin. The King confirmed his possessions (August 1306), which were previously held by his father and uncle during the reign of Milutin's mother, Queen Helen (архиепископъ Маринъ... королевство ми потвърди...що нмъ штъць држалъ и стриць нмъ Маринъ ѿ матере королевства ми).³⁴ Marin is also mentioned as present in Milutin's donation charter to St. Mary monastery on Ratac, on the 15th March 1305 (архиепискоупъ барскъ Маринъ).³⁵ We learn of Marin's death from the letter of Pope Clement V (1305 – 1314), dated 25th February 1307, in which he said that due to Marin's death (*per obitum bonae memoriae Marini Antibarensis episcopi*), the duty of the archbishop of Bar will be temporarily performed by Gregory, the bishop of Svač.³⁶

Therefore, from the preserved papal letters which mention the archbishops of Bar until 1305, we can conclude that the period from the 15th June 1293, when the last letter was sent to Michael (or from the year 1298 when he is mentioned for the last time)³⁷ to the 21st June 1301, when Marin was nominated as archbishop (or to April/May 1301 when he could have been consecrated),³⁸ represents a gap which leaves us with enough space to claim that the archbishop of Bar during this period was

³³Theiner, *Monumenta I*, N° 649.

³⁴*Acta Albaniae I*, N° 581.

³⁵*Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Viennae 1858, N° 65 (= Miklosich, *Monumenta*).

³⁶*Acta Albaniae I*, N° 582.

³⁷See note 22.

³⁸See note 30.

unknown. However, in the papal letter which mentioned Marin we cannot notice the assumed discontinuity, because Michael was mentioned (1301) as Marin's immediate predecessor (*dudum siquidem Antibarensi ecclesia post obitum bone memorie Michaelis archiepiscopi Antibarensis pastoris solatio destituta*).³⁹ Even though, since news travelled slowly in the times of war and other unstable circumstances, it was possible that the information about the new archbishop did not reach the Pope and that he did not know that there was a new archbishop. It was also possible, that the Pope was informed of the new archbishop but was not able to send him confirmation, and thus chose to omit him completely from his letters.⁴⁰ If we allow the possibility that Marin did not succeed Michael directly, then Roger, the exiled bishop of Bar, as the aforementioned inscription informs us, could have performed this duty, during the constricted time between 1298 to 1301.⁴¹

Apart from the title of archbishop of Bar, which was recorded in Roger's tombstone inscription, Roger carried in Austria the title of Bosnian bishop.⁴² The Bosnian bishops during that period were not

³⁹ *Acta Albaniae I*, N° 531.

⁴⁰ Roger could have been elected archbishop through seniority, as the oldest bishop.

⁴¹ See note 23. It is less possible that Roger was archbishop in 1293. We have to expect that he would have been mentioned in some document (not only the papal) during this span of time (1293 – 1301).

⁴² According to the charter of Hungarian King Bela IV from 1244, the borders of the Bosnian bishopric extended from the Drina river on the east, from the central flow of the Neretva river to the south, from the Sava river on the north all the way from the estuary of Ukrina to the estuary of Drina, and the region around Đakovo and Blizna in Slavonia. The borders on the west are not quite precise – the Bosnian bishop had control over the *župa* Uskoplje on the upper flow of the Vrbas river and the *župas* of Luka and Pliva. Cf. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. P. E. Fermeđžin, Zagrabiae 1892, No 69 (= *Acta Bosnae*); *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942, 744 – 751. At the beginning of the 13th century the Bosnian bishopric was under the Ragusan archbishopric under which authority it was exempted and placed under the archbishopric of Kalocsa in 1247. The Holy See saw this

active on the Bosnian territory, since their centre was moved to Djakovo in Slavonia. However, in a few sources at the beginning of the 14th century we have information of two Bosnian bishops — Nicholas and Gregory. The name of Bishop Nicholas can be encountered in 1303 in a signature under an announcement by the Bosnian church, and the papal letter concerning the succession of the Hungarian throne.⁴³ The last mention of his name was in an agreement by Hungarian prelates with the Austrian Duke Rudolf on the 24th August 1304, in Poszony.⁴⁴ After that, on the 31st July 1307, we encounter an unnamed bishop of Bosnia whom Pope Clement V instructed to give the *pallium* to the bishop of Kalocsa.⁴⁵ However, from a letter of the Episcopal synod to the Pope, written on the 24th June 1308 in Budva (Butua), we know that the name of the Bosnian bishop was Gregory.⁴⁶ The lack of sources for 1305 permits the assumption that the Bosnian bishopric was vacant at that time, and since Roger said that he performed his duties by permission of the bishop of Passau, we can conclude that he was a so-called *auxiliary bishop*,⁴⁷ a function which began to appear at the end of the 13th century, especially in German parts (in the bishopric of Passau from 1282 or 1285).⁴⁸ These were prelates who helped the bishop in whose diocese they resided carrying the title of the dioceses which were not active, or were vacant

region as heretic in the 13th century and tried to reform it and bring it under its control through a number of crusades and reliable bishops (from the Dominican order). It did not succeed in its task so the seat had to be moved outside of the Bosnian territory to Slavonia (1252), where it remained for centuries; cf. С.Тирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 50 – 69.

⁴³ *Acta Bosnae*, N° 103.

⁴⁴ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. VIII*, ed. T. Smičiklas, Zagreb, 1910, N° 83 (= CD).

⁴⁵ *Acta Bosnae*, No 106.

⁴⁶ *Ibid.* N° 107.

⁴⁷ cf. Weigl, *Bischof*, 175.

⁴⁸ cf. Weigl, *Bischof*, 172; H. W. Wurster, *Das Bistum Passau unter Bischof Albert Herzog von Sachsen-Wittenberg 1320–1342*, Aus Bayerns Geschichte. Forschungen als Festgabe zum 70. Geburtstag von Andreas Kraus, ed. E. J. Greipl – A. Schmid – W. Ziegler, St. Ottilien 1992, 192.

for a longer period of time. Most of the time these vacant dioceses were the regions conquered by infidels, into which the Roman Catholic Church had no access.⁴⁹

At the time when Roger performed his Episcopal duty, we know of the examples of auxiliary bishops: *Antonius Geneccensis episcopus ordinis Cisterciensis* (1304),⁵⁰ *Hermann, episcopus Pristinensis* or *Prisirinensis* (1310 – 1322, Passau),⁵¹ *Gratiadei(?)*, *episcopus Salviensis* (1285 – 1309, Konstanz),⁵² *Iohannes, archiepiscopus Capodocie maioris Armenie* (1284),⁵³ *Ulrich, episcopus Salviensis* (1305 – 1312, Freising),⁵⁴ *Konrad, episcopus Aniensis* (1311),⁵⁵ *Nikolaus, episcopus Tribuniensis* (1317 – 1336, Freising),⁵⁶ *Bonifacius*, titular bishop *Bosoniensis prov. Schlavoniae* (1289 – 1294, Konstanz),⁵⁷ *Bonifatius*, titular bishop *Bosoniensis* (1293, Basel),⁵⁸ *Thomas, episcopus Salvinensis* (1302).⁵⁹

⁴⁹ cf. J. Bögl, *Die Weihbischöfe des Bistums Freising*, Frigisinga 5 (1928) 439 (= Bögl, *Die Weihbischöfe*).

⁵⁰ O. Grillnberger, *Regesten und Urkunden des Stiftes Engelszell von 1293 bis 1500*, Archiv für die Geschichte der Diözese Linz 3 (1906) N° 70.

⁵¹ A. A. Strnad, *Das Bistum Passau in der Kirchenpolitik König Friedrichs des Schönen (1313 – 1320)*, Beiträge zur Rechts-, Landes- und Wirtschaftsgeschichte. Festgabe für Alfred Hoffmann zum 60. Geburtstag, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 8, 1964, 213, n. 107; *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 – 1448. Ein biographisches Lexikon*, ed. E. Gatz – C. Brodkorb, Berlin 2001, 549 (= *Die Bischöfe*).

⁵² cf. *Die Bischöfe*, 549.

⁵³ R. Deutinger, *Unbekannte Weiheinschriften des 12. bis 14. Jahrhunderts aus Burghausen*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 64 (2001) 95, n. 46.

⁵⁴ cf. Bögl, *Die Weihbischöfe*, 440.

⁵⁵ *Ibid.* 440.

⁵⁶ *Ibid.* 440.

⁵⁷ *Die Bischöfe*, 287; *Regesta episcoporum Constantiensium. Regesten zur Geschichte der Bischöfe von Constanz von Bubulcus bis Thomas Berlower 517–1496*, vol. 1: 517–1293, ed. P. Ladewig – Th. Müller, Innsbruck 1895, vol. 2, ed. A. Cartellieri – K. Rieder, Innsbruck 1905, I, 310, 320 (= *Regesta episcoporum*).

⁵⁸ *Die Bischöfe*, 58; *Regesta episcoporum I*, 308, 324, 326.

⁵⁹ Les registres de Boniface VIII, vol. III, ed. G. Digard – R. Fawtier, Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome II/4/III, Paris 1907, 414 (= *Boniface*).

That Roger was not the only auxiliary bishop of Bosnia, we can see from the example of Boniface, Bosnian bishop, who worked in Basel in 1293 and in Konstanz in 1289 – 1294.

The period for which we assume that Roger was the archbishop of Bar, seen from a wider perspective from 1293 to 1301, needs to be examined in the context of political relations between King Milutin, his mother Helen and other important political factors. These factors could have contributed to the disorder that could have led to the deposition and banishment of the archbishop of Bar. This period was not hard to identify, since Marin became the archbishop on the 21st June 1301, and Roger, if he really was Marin's predecessor, had to be deposed somewhat earlier in April or May 1301. This was the time when Helen, Queen of Serbia, the protector of Roman Catholics, was still ruling Dioclea.⁶⁰

Three letters from Pope Nicholas IV and one letter from Pope Benedict XI, addressed to Queen Helen, testified of her attempts to secure a better position for the Roman Catholic Church in Serbia and Bulgaria.⁶¹ Helen was especially sympathetic to the Franciscans. She even asked the Pope for permission to take Franciscan Nicholas of Vosika as her personal confessor.⁶² Unlike her, we should not forget that at the beginning of Dragutin's and Milutin's conflict in 1299, Milutin had the backing from the Serbian church.⁶³ Already in 1298, Pope Boniface

⁶⁰ Helen ruled Dioclea until the end of 1304, or the beginning of 1305. In the already mentioned charter of King Milutin to St. Mary on Ratac, the Serbian ruler confirmed those possessions which the monastery acquired through the charter issued by his mother Helen. This undoubtedly meant that Helen, on the 15th March 1305, was not in charge of Dioclea. Furthermore, in the charter from 1306, by which he confirmed the possessions of Marin, the archbishop of Dioclea, Milutin also referred to the donations made by his mother, which could not be done if she was still in reign. The last document in which Helen was mentioned as the ruling queen in Dioclea, was in her letter from the 18th May 1304, to the Rector of Dubrovnik Marin Badoar; cf. Miklosich, *Monumenta*, N° 64: **ЮЛѢНА** крали(ц)а. It seems that she ruled Dioclea until the end of that year – *Sotiannus nuncius domine regine...*; cf. *Acta Albaniae I*, N° 577 (9th December).

⁶¹ Theiner, *Monumenta I*, N° 607.

⁶² Theiner, *Monumenta I*, N° 606.

⁶³ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 58.

VIII wrote to the head of the Franciscans *in administratione provincie Sclavonie*, instructing him to take care of the heretical plague *in partibus Servie, Rasie, Dalmatie, Crovatie, Bosne atque Istrie provincie Sclavonie*, in the archbishoprics of Dyrrachium, Bar, Ragusa, Split and Zadar.⁶⁴ During an open and very long conflict between the brothers, from 1301 until 1312, the support Milutin received from the Serbian church was undoubtedly crucial, so that the Queen Mother's work on strengthening the position of Catholicism in Serbia would have not been tolerated on Milutin's part. The Anonymous writer, who wrote about the state of affairs in Serbia in 1308, said that Milutin persecuted Catholics.⁶⁵ According to this writer, Catholics lived in Dioclea, i.e. Latins, but apart from them, there were also *perfidious schismatics who persecuted the mentioned Catholics greatly and destroyed the Latin churches, attacking and imprisoning the priests*. Since that this description referred to the time of the conflict between Dragutin and Milutin, we should not discard it as an exaggeration. It is obvious that Milutin took great care to keep the Catholic element under control in his state. However, Milutin had written in 1304 and 1305, to Popes Benedict XI and Clement V, asking them to accept him and his Kingdom into the protection of the Holy See. The papal legates were sent to Serbia in 1308, to realize the union of Milutin's state with the Catholic Church.⁶⁶ But we should point out that this action was actually a political question, not a religious one. It is unequivocal that the periods when Milutin was leaning towards Catholicism, attempting to use it as a diplomatic tool for foreign policy reasons, existed during his reign, alike those periods when, for the support of the Orthodox Church, he remained very intolerant towards the Catholics. These periods of change in Milutin's policy depended on the present balance of power, between Dragutin, Helen and himself.

The key moment when Milutin changed his foreign policy happened in 1298, when the weak Byzantine's military offensive failed in Macedonia. Furthermore, it was concluded that Serbia and the

⁶⁴ Theiner, *Monumenta*. I, N° 614.

⁶⁵ *Anonymi Descriptio Europae orientalis*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, 30.11 – 31.4.

⁶⁶ *Istorija srpskog naroda I*, (С. Ђирковић) Београд 1994, 456 – 457 (= *ISN I*); cf. М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 14 – 16.

Byzantine Empire could move closer to each other, through the marriage between Milutin and Eudochia, sister of Emperor Andronicus II. However, the marriage negotiations were terminated because Eudochia refused to get married to the Serbian ruler who had already been previously married three times, and who was still lawfully bound to his third wife, Anne Terter, the Bulgarian princess. Milutin used military pressure and threats to continue the negotiations, and Andronicus was forced to find him a new bride, his 5-year old daughter Simonida.⁶⁷

The negotiations between Milutin and Theodore Metochite, the Emperor's emissary, lasted from 1298 until the winter 1299, when an agreement was finally reached. Theodore travelled to Serbia on five occasions during that period. He described his last trip, when the marriage agreement was concluded, in his letter which held information about the interesting relations between Milutin and his mother. The Byzantines namely, held out for three demands: 1. The Serbs were to hand Anne Terter over to them; 2. The Serbs were to surrender the hostages, including Kotanić, a Byzantine who battled on the Serbian-Byzantine border; 3. Queen Mother Helen was to swear an oath during the signing of the agreement. Theodore described in detail how this agreement was reached during his last stay in Serbia. Everything had been agreed in a few days, but not without intensive negotiations. Milutin received him on the first day and he was allowed to present the Byzantine demands. Theodore was unexpectedly dismissed before he received an answer. Three days later, George, a man of Milutin's great confidence, approached him in a church, and they tried to come up with a solution. A few days after that, Theodore at last agreed with the Serbian ruler. The Byzantines relinquished their demand that Helen be present during the ceremonial oath swearing and signing off the agreement, while they resolved the other two demands in their favour. It is interesting that Milutin persistently avoided Helen's appearance, by justifying her absence due to the great distance, winter weather and difficult roads.⁶⁸ The Serbian ruler obviously cared a great deal to exclude his mother from this marriage agreement. The Byzantines probably used this request as added pressure, in order to achieve the two other demands which were

⁶⁷ On these events see: *ИСНІ*, 451 – 454 (С. Ћирковић).

⁶⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, уред. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986, 120 – 129 (= *ВИНЈVI*).

of major importance to them, especially the surrender of Kotanić. Therefore, the Byzantine's demand that Queen Helen swears an oath on the contract and attend the marriage ceremony between Milutin and Simonida, should not be viewed as a real demand with political connotations — it was just an additional demand through which the Byzantines tried to strengthen their own negotiating position.

However, this Byzantine request testified that they were well aware of the poor relations between Milutin and his mother. Helen opposed this marriage, and as ruler of Dioclea and a politician who had control over a large portion of land, we assume, she rightfully concluded that this marriage would bring about the turn-around of Milutin's policy. She also believed that it would, in the end, result in his conflict with Dragutin, and mutual cousin, King Charles II of Naples, and that, if that were to be the case, the conflict would not avoid Dioclea. Namely, Mauro Orbini mentioned that Helen restored and fortified Bar, as well as many other fortresses near by.⁶⁹

Around that time, Ban of Croatia and Dalmatia Paul Šubić began his military actions against Bosnia and Ban of Bosnia Stephen Kotroman, King Dragutin's son in law. In 1299, he styled himself as ruler of Bosnia (*Nos Paulus banus Croatie, Dalmatie et dominus Bosne*).⁷⁰ During the next few years, his brother Mladen tried to conquer the part of Bosnia under direct rule of Stephen Kotroman.⁷¹ Already in the second half of 1300 Paul Šubić began military operations in Travunia and Zahumlje taking Trebinje and Onogošt.⁷² At the start of 1301 (March?), aided by the Ragusan fleet, he also tried to conquer Kotor.⁷³ Negotiations with King Milutin were considered throughout 1303, but it is not known if they actually occurred.⁷⁴ The military commitment of Paul towards

⁶⁹ *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Rauseo*, Pesaro 1601, 251 (= *Il regno de gli Slavi*).

⁷⁰ *Listine I*, N° 279.

⁷¹ *ИСН I*, 454 (С. Ђирковић).

⁷² *Il regno de gli Slavi*, 395.

⁷³ *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 209; *ИСН I*, 451, n. 7; Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301 – 1302?*, ЗРВИ 17 (1976) 417 – 423.

⁷⁴ D. Karbić, *Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti*, Zbornik Odsijeka povijesnih znanosti HAZU 22 (2004) 17; *ИСН I*, 454 (С.

Travunia, Zahumlje and Dioclea is known almost exclusively on the basis of Mauro Orbini's writings. Allegedly, after taking Onogošt, Paul sent emissaries to the Ragusans, convincing them to help him to also take Kotor, so that they could from there *con facilità c'impatroniremo ancora della Zenta, & poi di tutt'il Regno di Rassia*.⁷⁵ Only after, did he attack Kotor. Since it is known that King Milutin attacked Ragusa because of this reason, and that he concluded peace with the Ragusans in November 1301,⁷⁶ it is clear that the attack on Kotor happened in the first few months of 1301. Accordingly, Paul's attack on Travunia, Zahumlje and Dioclea must have happened in the second half of the previous year (1300).

Milutin and Simonida's marriage was carried out in Thessaloniki, on Easter 1299.⁷⁷ By that time, all interested parties in the struggle for power in Serbia already have chosen their allies. Milutin had behind him the Byzantine Emperor; Helen had her cousin Charles II of Naples and Paul Šubić also counted on the support of the powerful King of Naples. Dragutin also had allies in Hungary, since he helped Charles' II grandson, Charles Robert, to assume the title of Hungarian king. Milutin could count on Andronicus' help, and Andronicus indeed helped him using his own troops to threaten Dragutin in 1299.⁷⁸ Helen's position was noticeably complex. The appearance of Paul Šubić in front of Kotor in March 1301, indicated that Helen was at the moment on Milutin's side. If Paul could not have counted on Helen's aid in his aspirations, then maybe he could have been backed by the archbishop of Bar. The archbishop's support to Šubić could have been the reason for Milutin's confrontation with the Roman Catholic Church in Dioclea. We cannot exclude a closer relationship between Paul Šubić and Roger, the supposed Archbishop of Bar, because the Croatian ban could have embraced such an ally for his ambitious political agenda.

There are pieces of evidence that clearly show that a disorder started in Dioclea and lasted for some time: already in 1302, the

Ђирковић).

⁷⁵ *Il regno de gli Slavi*, 395.

⁷⁶ *CD VIII*, N° 19.

⁷⁷ *ВИНЈ VI*, 55 – 56.

⁷⁸ *ВИНЈ VI*, 56

⁸⁰ *CD VIII*, N° 22.

Ragusans ordered that their citizens leave Serbia, whilst they in turn, informed their government that they could not have carried out the order because of the war.⁸⁰ Bogdan, who was a goldsmith, in 1303, informed his creditor in Ragusa, that he was prevented from repaying his debts for that year, because he was unable to travel due to the war that encompassed Brskovo and all of Serbia.⁸¹

Helen's position in the time can be traced in a letter she received from Pope Benedict XI in December 1303, in which he promised to protect her and her towns, fortresses, settlements and people (...*personam tuam et regnum predictum cum civitatibus, Castris, terris, villis et bonis aliis...sub beati Petri et nostra protectione suscipimus etc. usque communimus*).⁸² This was a usual papal formula which can be found in papal letters sent to many European rulers, but not on all occasions. In other words, this formula can be understood as a signal that the recipient was in need of papal aid, even if only in a diplomatic sense and it could be an evidence that Helen felt she was in danger.

It is evident that a close political relationship existed between Charles II of Naples, Paul Šubić and Dragutin, as an opposition to Milutin. This connection becomes even stronger if we know that Dragutin's daughter Ursula, Queen Helen's granddaughter, was married to Paul Šubić since 1289.⁸³ King Charles II called (1298) Paul and his brothers, George and Mladen, *dilectos consanguineos affines et fideles nostros*.⁸⁴ In another document from 1300, Paul's brother George is *vir nobilis comes Georgius de Chroatia dilectus miles et familiaris noster ac regine consortis nostre consanguineus et fidelis*.⁸⁵ A second daughter of King Dragutin, was married to Stephen Kotroman in 1284.⁸⁶ These dynastical links allowed possibilities of different aspirations of those concerned. In a certain way, Paul's military move, firstly on Bosnia, and then on Travunia, Zahumlje, and Dioclea, seemed like a family

⁸¹ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum V, A. 1301 – 1336*, ed. J. Gelcich, Zagrabiae 1897, 27, 60.

⁸² Theiner, *Monumenta I*, N° 648.

⁸³ М. Динић, *Из наше раније прошлости*, Прилози за КЈИФ 30, 3/4 (1964) 242.

⁸⁴ *CD VII*, N° 271.

⁸⁵ *CD VII*, N° 317.

⁸⁶ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, 34.

confrontation on the basis of rights acquired through marriage relations. Even though these rights, formally looking, were quite weak, they still proved a foundation for Paul's actions. Since he was married to Queen Helen's granddaughter, he probably considered that he indeed had a solid foundation to claim the territory of Dioclea. In that case Helen's reaction was clear — she opposed this, whilst the supposed archbishop of Bar, Roger, obviously supported Paul's course of policy: Milutin would not depose the archbishop without any reason after he suppressed Paul from Zeta, Zahumlje, and Travunia.

It could be also concluded, as an answer to our second question, that Milutin in April or May 1301 deposed and exiled the archbishop of Bar, as well as a certain number of Catholic bishops and priests, as a part of his diplomatic decisions of resolving the political turmoil in Dioclea. We have shown that Roger suddenly appeared in sources in March 1305, in Lower Austria. If he, as we assume, ascended to the position of archbishop in 1293, or, rather, 1298, and was exiled in April/May 1301, then an interesting question arises; where was Roger in the meantime, before 1293, or 1298? An administrative purchase contract in Split, from the 24th May 1290, mentioned a certain Roger, procurator of the *capitulum* of Split, who together with his colleague Sergius, bought a property on behalf of the Church (*...dompno Sergio et dompno Rugerio procuratoribus capituli sancti Dompnii ementibus nomine dicti capituli terram unam...*).⁸⁷ In the hundreds of documents from the time concerning the Dalmatian territory, and the Dalmatian towns, from Istria to Bar, this was the only record of the name Roger. Since we know that the procurator of Split's archbishopric Roger was a man of confidence, who could undertake financial transactions in the name of the Church, it is possible that he, advancing his career, became bishop in one of Dioclea's towns. Then, after the death of the archbishop of Bar, Michael, he could have assumed, as the oldest bishop, a new function as the archbishop of Bar (most probably from 1298) from where he was deposed in Milutin's campaign from April or May 1301.

⁸⁷ *CD VI*, N° 701.

Тибор ЖИВКОВИЋ, Драгана КУНЧЕР

РУЂЕР — ЗАБОРАВЉЕНИ АХИЕПИСКОП БАРА

Резиме

На основу једног натписа на надгробном споменику који је некада постојао у цистерцитском манастиру Цветл, Доња Аустрија, сачуваном у препису из 1723. године, у којем је поменут Руђер, монах, епископ и изгнаник, види се да је ова личност у једном тренутку могла да буде архиепископ Бара. Према малобројним сачуваним документима његово црквено деловање могуће је пратити само у кратком раздобљу између марта и децембра 1305. године, када је умро у Цветлу. У тим документима Руђер се пак јавља са титулом босанског епископа. Највероватније је да је у поменутом раздобљу обављао дужност тзв. *помоћног епископа* у пасавској епископији. Чињеница да је на надгробном натпису поменут као некадашњи архиепископ барске и дукљанске цркве, отвара занимљиву могућност да се покуша и одговори на следећа питања: 1) да ли је заиста цистерцитски монах Руђер обављао дужност архиепископа Бара и ако јесте, када је то било; 2) који су разлози могли да доведу до његовог изгнанства.

На основу анализе расположивих извора закључујемо да је Руђер могао да управља барском црквом између 1298. и априла/маја 1301. године када га је са тог положаја, највероватније, уклонио краљ Милутин који је настојао да ојача своје позиције у Дукљи на коју је у то доба претендовао Павле Шубић. Мислимо да је Руђер био у блиским везама са Павлом Шубићем и да се у томе крије разлог његовог протеривања. Изнели смо такође претпоставку да би Руђер из наших извора могао да буде исти онај Руђер, прокуратор сплитског каптола, који је забележен на једном купопродајном уговору из 1290. године. У том случају и претпостављена веза са Павлом Шубићем 1300/1301. године имала би своју предисторију.

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

КОТОРСКА ПОРОДИЦА МЕКША У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Апстракт: На основу извора и литературе, објављене и необјављене которске и дубровачке архивске грађе, приказана је которска патрицијска породица Мекша кроз четири генерације у средњем веку. Марин Мекша, као најистакнутији члан породице, познати трговац и дипломата, добио је посебан биографски осврт. Обрађена је пословна и друштвена делатност и осталих истакнутих чланова породице. Приказано је њихово разгранато трговачко пословање у Котору, Дубровнику и Србији. Склапали су мешовита трговачка друштва са Которанима, трговцима из зетских приморских градова, Дубровчанима, Млечанима и људима из Србије. Неки од њих успешно су се бавили трговином, стекли су богатство и углед, што им је омогућило да обављају значајне друштвене функције у родном граду Котору.

Key words: Kotor, Mekša, Serbia, Venice, Dubrovnik, merchant, silver, salt, materials.

О породици Мекша и њеним члановима мало је писано у историјској науци. Има понеки податак о њима у делима општег карактера¹ и појединачним студијама које се баве племством Дубровника и Котора.² Више података о породици Мекша налази се у студијама које су изашле у новије време, а баве се друштвено-економ-

¹ К. Жиречек, *Историја Срба* I, II, Београд, 1978, 86.

² И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 147, 326 ; М. Маловић-Ђукић, *Testament Kotoranina Simona Miha Mekše*, Мешовита грађа Miscellanea Нова серија књ. XXVII (2006) 101-104.

ским односима између српских средњовековних земаља и држава и градова на Медитерану.³

На основу досадашње литературе, објављених и необјављених извора из Которског и Дубровачког архива настојаћемо да прикажемо делатност појединих чланова ове породице.

Мекше су у Котору патрицијска породица. И они су се, као Буће, Томе-Драго, Примути, бавили трговачким пословањем како у Котору, тако у Дубровнику и Србији. Имали су непокретну имовину у Котору, Србији и Дубровнику. За њих се не зна да ли су били на српском двору, али је најистакнутији члан породице, Марин Мекша, био 1332. посланик српског краља Душана у Венецији. Према томе, за Марина се може рећи да је био у служби српског двора, односно српског краља Душана.

Најпознатији члан породице Мекша посебно се истакао у трговачоим пословању. Познат је од 1326. као зрео, послован човек у Котору. О његовом детињству и раној младости не зна се ништа. Склапао је мешовита трговачка друштва са Которанима, Дубровчанима, људима из Србије и Млечанима. Предмет његове трговине били су метали (сребро), со, тканине и друга роба. Пословну сарадњу имао је чешће са оним Которанима који су боравили у Србији, на српском двору, као дипломате и успешни трговци. То су Тома Павлов, браћа Бућа, Никола и Михо, Павле Бућа, Бисте Примути, Бугони, Главати, Катене, Сабо, Симонови и други. Према томе, Марин је пословао не само са которском властелом већ и са онима који су припадали богатом грађанству. Међу Мекшиним дужницима било је и света из редова пучанства.

Успешну пословну сарадњу остваривао је са члановима породице Бугон, посебно са браћом Томом и Петром. Марин и Тома Бугон заједно су узимали которски трг соли у закуп, као цариници у Котору.⁴ Томин брат Петар Бугон и Марин помагали су которску општину када је била у финасијским тешкоћама.⁵ Марин је пословао

³ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIV веку*, Београд 1986, 131. 151; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције из јужнословенских земаља у Дубровник у средњем веку*, Нови Сад 1997, 155, 185, 190, 191.

⁴ *Kotorski spomenici* II, 60 nr. 244.

⁵ *Kotorski spomenici* II, 302 nr. 890.

са Томом Павловим и његовим оцем Павлом. Которани са којима је Марин често трговао и обављао разне трговачке трансакције били су браћа Бућа, Никола а још више Михо. Марин и Михо Бућа заједно су се задуживали код млетачких трговаца у Котору.⁶ У исто време, код њих двојице задужују се њихови суграђани – почетком 1332. Мате Абре и Михо Спица задужили су се на доста високу суму од 2200 перпера, које ће им вратити после шест месеци.⁷ Успешну пословну сарадњу остваривао је Марин и са Миховим рођаком Павлом Бућом.⁸

Као которски цариник, узимао је которски трг соли у закуп са осталим которским цариницима, међу којим су били Михо и Павле Бућа, Тома Бугон и Петар Катена, а бавио се и трговином сољу.

Которска општина је давала у закуп трг соли уз сагласност српског краља. Из једног которског документа од 3 јануара 1333. године сазнаје се да је општина дала у закуп трг соли на две године познатим которским трговцима: Миху Бући, Петру Катени, Томи Бугону, Марину Мекши и Павлу Трипуна Бући са соланама и 4 500 модија соли по которској мери за 10 000 перпера, које је већ примила. Договорено је да за те две године нико не сме продавати со осим наведених цариника-закупаца. Једино општина сме набавити 800 модија соли годишње да подели грађанима и такође да купи 450 модија соли за цркве.⁹ Овај уговор могли су раскинути на првом месту српски краљ, општина и архиепископ, вероватно тада власник трга соли у Будви. Уколико би српски владар одузео у наведеном року трг соли, требало је да општина надокнади штету тако што би закупци трга задржали све општинске дажбине до намирења дуга. Ако им општина то учини у наредне две године, судије и већници ће бити кажњени по 1000 перпера сваки појединачно. Можда је наведене го-

⁶ *Kotorski spomenici* II, 274-275 nr.1063.

⁷ *Kotorski spomenici* II, 54 nr. 219. Михо Спица и Мате Абра бавили су се трговином металима (сребро и бакар), које су из Србије извозили у Котор и продавали млетачким трговцима.

⁸ *Kotorski spomenici* II, 303 nr.1173.

⁹ *Kotorski spomenici Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, 60 Nr 244 (даље: *Kotorski spomenici* II); М. Јанковић, *Поседи и привилегије српске цркве у Будви*, ИЧ XXXV (1988) 35.

дине легализован трг соли у Будви и тако изишао испод окриља которског кумерка солског; или је само остао за поданике архиеписковог властелинства – с правом поставља питање Сима Ћирковић.¹⁰ Месец дана касније, то јест 15. фебруара 1333. године, наведени закупци которског кумерка солског склопили су трговачко друштво у које су уложили сваки понаособ по 1 666 перпера и 8 гроша, изузев Павла Трипуна Буђе, који је сам уложио 3 333 перпера, за куповину которског трга соли.¹¹ Они су у овом уговору изнели како и на који начин су узели у закуп которски трг соли још 3. јануара 1333. године. Једино је у уговору од 15. фебруара изостао Марин Мекша а појавио се Илија Загури. Уговором је наглашено да, уколико се буде бунио Марин Мекша због изостављања, Илија Загури се обавезао да му да надокнаду. Према овом уговору требало је да добитак и штету снесе према уложеном капиталу.

Понекад су и закупци которског трга соли давали кумерак под закуп. Тако је Илија Загури средином априла 1333. године пренео на Луку Кимовог из Улциња трећи део од шестине трга соли који има Марин Мекша. Уколико би му то ко одузео, Илија Загури је јамчио.¹²

Успешну пословну сарадњу наставио је и у следећим годинама са которским племићима и богатим грађанима – Петром Катеном и Џивом Главатовим. Петар Катена и Марин Мекша заједно су куповали и продавали непокретну имовину у Котору.¹³ Џиве Главати је био Маринов јемац средином фебруара 1335.¹⁴ Пословао је са познатим которским трговцем Петром Сабом. Марин је изјавио средином маја 1335. да му је Петар Сабо измирио сав дуг.¹⁵

¹⁰ *Kotorski spomenici II*, 60 nr 244; S.Ćirković, *Starigrad-srednjovekovna Budva*, Ž.Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988,17.

¹¹ *Kotorski spomenici II*, 71 nr. 287.

¹² *Kotorski spomenici II*, 93-94 nr. 376.

¹³ *Kotorski spomenici II*, 28 nr.111, 31 nr.121.

¹⁴ *Kotorski spomenici I*, 397 nr.1172.

¹⁵ *Kotorski spomenici II*, 423 nr.1269. Петар Сабо и његов брат Франциско пословали су у Србији. Били су цариници у Новом Брду. Франциско се ба-вио трговином сребром, а вероватно и његов брат Петар.(М. Динић, За

О угледу и богатству Марина Мекше говоре нам следећи примери. Он је као и други богати трговци из Котора, који су припадали племству и богатом грађанству, био понекад и кредитор которској општини, када је западала у финасијске тешкоће, и онда када јој је хитно био потребан готов новац. Тако је которска општина позајмила крајем јануара 1332. године 600 перпера од Бисте де Примути, браће Николе и Миха Буће, Марина Мекше, Марина Симонова, Петра Бугона и још неколико угледних Которана.¹⁶ Општина се обавезала да ће дуг вратити за месец дана са каматом од 10% по центенару. Ако на време општина не врати новац, кредитори узимају которску царинарницу до намирења дуга. Уколико се неко супротстави, следила би казна – краљу 500 перпера и кредиторима исти износ. Неколика година касније догодило се опет нешто слично. Крајем марта 1336. године, богати которски трговци, међу којима су били и Марин Мекша, Бисте Примути, Михо Бућа, Марин Голија и други (њих 12) у име которске општине задужили су се код млетачког трговца Рамбалда Бона на суму од 950 млетачких перпера, које је требало да врате у октобру текуће године. Исплата се може извршити из соли или из друге трговине уколико кредитор буде хтео.¹⁷

Као и многи истакнути трговци из Котора, Марин је одржавао блиске односе са српским двором, са краљем Стефаном Дечанским и краљем Душаном. Тако је негде око 1329/1330. морао Марин платити краљу 350 перпера које је Бисте Примути платио двору уместо њега.¹⁸ Краљ Душан га шаље у Венецију као свог посланика са још једним Которанином, крајем маја 1332. године, ради решавања которских дугова млетачким трговцима.¹⁹

историју рударства у средњовековној Србији и Босни II, Београд 1962, 37 = *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 597).

¹⁶ *Kotorski spomenici* I, 302 nr. 890.

¹⁷ *Kotorski spomenici* II, 405-406 nr. 1629; М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерац солски*, ЗРВИ 41(2004), 457.

¹⁸ М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1(1959) Прилози I Testamentum Thome fili quondam Pauli de Thoma 107 (у даљем тексту: Testamentum).

¹⁹ *Monumenta Ragusina libri reformationem V (Mon. Rag)*, ed J. Gelcich, *Zagrabiae* 1897, 344-345; *Listine o odnošajih između južnoga slavenstava i Mletčke Republike (Listine)* I, ed S. Ljubić, *Zagreb* 1868, 384 ; J.Valentini *Acta*

Оснивао је трговачка друштва и улазио у друге видове пословне сарадње са трговцима и другим становницима Котора. Имао је неке трговачке послове са Андријом Батало, који је изјавио 29. јануара 1332. да ће за два месеца платити Марину дуг од 1 000 перпера за два месеца.²⁰ Средином октобра 1332. основали су трговачко друштво Марин Мекша, златар Радоје и Медоје Суић. Марин је сам уложио 2 000 а њих обојица заједно 1 000 перпера. Рачун ће полагати сваке године; два дела добити припадају Медоју и Радоју, а трећи део Марину.²¹ Од раније склопљеног трговачког друштва са Медојем Суићем, златаром Радојем и Томом Тушимановим,²² примио је почетком јуна 1335. 1423 перпера. Мало касније, средином јуна примио је исте 1335. од Луке, сина златара Радоја, 200 перпера на име дуга од 400 перпера, које му је дуговао његов отац.²³ Марта 1334. године није био у Котору, па су послове водили његови заступници Илија Загури и Бене Бисин. Они су тада примили од златара Радоја 454 перпера на име дуга у вези са заједничким трговачким друштвом.²⁴ Наведено друштво је надживело једног од учесника (златара Радоја), јер су 1337. жена покојног Радоја, Драга, и њен син Лука, исплатили Марину 120 перпера на име Радојевог дуга.²⁵ Са овом исплатом, наведено друштво је престало да постоји. Склапао је мешовита трговачка друштва са својим сународницима и људима из зетских приморских градова. Крајем јула 1326. основао је трговачко друштво са Џивом Главатовим и Кимом Гервасијем из Улциња. Кимом је уложио сав капитал од 3 000 перпера, рачун ће полагати после две године, а добитак и штету деле на три дела.²⁶ Код Марина су се

Albaniae Veneta I/1 Palermo 1967, 73-74; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIV веку*, 173.

²⁰ *Kotorski spomenici* I, 306 nr.906.

²¹ *Kotorski spomenici* II,35 nr. 137.

²² *Kotorski spomenici* I,428 nr 1287.

²³ *Kotorski spomenici* I, 435 nr.1317.

²⁴ *Kotorski spomenici* II, 192 nr.773. Илија Загури је заступао понекад Марина у Дубровнику.

²⁵ *Kotorski spomenici* II, 361 nr.1428.

²⁶ *Kotorski spomenici* I, 32 nr.31.

задуживали његови сународници²⁷ и становници из суседних градова (Будве),²⁸ а био је кредитор и људима из Задра.²⁹

Када је боравио у Котору, куповао је земљу³⁰ и градио куће.³¹ У два наврата куповао је земљу од наследника Павла Томе Драга. Једанпут је од његовог сина Томе купио виноград на Мулу, почетком октобра 1326. за 100 перпера, а други пут је од Томине жене Маргарете почетком октобра 1331. купио је земљу у Љутој. Крајем октобра 1326. купио је земљу у Корвешу.³² Марин је крајем октобра 1327. уговарао посао са двојцом зидара да му изграде кућу на три спрата, прецизно наводећи њен изглед и величину. Била је то луксузна кућа.³³ Вероватно је прикупљао материјал за градњу куће када је са једним Задранином склопио уговор средином маја исте године да му доведе дрвене грађе у вредности од 153 перпера.³⁴ Подигао је врло лепо архитектонско здање, јер је Марко Симонов, познати которски трговац, почетком марта 1335. тражио од столара Ивана Лавекија да му изради на кући столарију сличну оној на кући Марина Мекше.³⁵ Упркос разгранатим трговачким пословима које водио, за Марина се може рећи да је веома често боравио у Котору. Када није био у родном граду, разне трговачке и кредитне послове обављали су уместо Марина његови прокуратори. Када је био у Котору, јавља се као кредитор својим сународницима на прилично знатне износе.³⁶ Понекад је давао новац својим дужницима на зајам уз одређени за-

²⁷ *Kotorski spomenici* I, 248-249 nr.706.

²⁸ *Kotorski spomenici* II, 395 nr.1586.

²⁹ *Kotorski spomenici* I, 316-317 nr.945.

³⁰ *Kotorski spomenici* I, 60 nr. 151, 264 nr. 753; J. Martinović, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, *Godišnjak PMK XII* (1964)59.

³¹ *Kotorski spomenici* I, 155 nr.435; II, 351 nr.1379-1380.

³² *Kotorski spomenici* I,66 nr.151.

³³ *Kotorski spomenici* I,155 nr.435.

³⁴ *Kotorski spomenici* I,298 nr. 1114. Прецизно је наведена врста грађе: дрвене греде одређене дужине и дебљине и њихов број.

³⁵ *Kotorski spomenici* I, 404-405 nr.1200.

³⁶ *Kotorski spomenici* I,141 nr.300,361 nr.429.

лог. Залагани су му углавном земља³⁷ и куће.³⁸ Било је случајева када су му за позајмлени новац залагали и људе (homines).³⁹ Често је био и епитроп Которанима приликом састављања тестамената,⁴⁰ а у једном случају се као епитроп јавља и његова жена Века.⁴¹ Јамчио је за своје сународнике,⁴² бринуо о својој послузи. Приликом удаје својих слушкиња, давао им је у мираз парче земље или виноград, у новцу од 50 до 90 перпера, накит и одећу.⁴³ Јавља се и у улози татора малолетној деци у Котору,⁴⁴ контролишући рад њихових епитропа.

Уважаван је и цењен и у црквеним круговима у Котору. Често је склапао уговоре са свештеницима (ректорима, опатима и другима) везане за наплату најмовина за куће које су подигнуте на црквеном земљишту. Узимао је црквену земљу у закуп,⁴⁵ финансијски је помагао поправку католичких цркава у Котору. Био је са Петром Витовим надзорник приликом извођења радова на цркви Св. Трипуна, уговарајући и послове са столаром Иваном Лавекија и његовим сином Блажом (изградњу крова над звонницама и степеништем).⁴⁶ Обавезује се почетком маја 1331. да ће, поред осталих, платити грчким сликарима њихов рад у цркви Св. Трипуна.⁴⁷ Са још једним свештеником из Котора био је заступник манастира Св. Бенедикта у Котору. Бринуо се о његовој поправци и средином јуна 1336. уговорио са двојицом зидара (из Котора и Бара) радове на цркви.⁴⁸

О Мариновим трговачким пословима са пословним светом из Србије има веома мало података. Имајући у виду да се бавио посредничком трговином између Србије и Венеције, односно млетач-

³⁷ *Kotorski spomenici* II, 407 nr.1636.

³⁸ *Kotorski spomenici* II, 410 nr.1647.

³⁹ *Kotorski spomenici* II, 120 nr.485.

⁴⁰ *Kotorski spomenici* I, 49 nr. 92.

⁴¹ *Kotorski spomenici* I, 161 nr. 647.

⁴² *Kotorski spomenici* II, 384 nr.1439.

⁴³ *Kotorski spomenici* II, 178 nr.717, 303-304 nr.1175.

⁴⁴ *Kotorski spomenici* I, 332 nr.990; II, 303 nr.1171.

⁴⁵ *Kotorski spomenici* I, 45-46 nr.181,184.

⁴⁶ *Kotorski spomenici* I, 73 nr.174.

⁴⁷ *Kotorski spomenici* I, 233 nr.662.

⁴⁸ *Kotorski spomenici* I, 332 nr. 990.

ких трговаца који су углавном боравили у Котору и другим градовима и трговима у Зетском приморју, морао је често боравити у Србији и пословати са тамошњим светом. Марин је склапао трговачка друштва са људима из Србије. Тако је златар Петар, син покојног Јована из Брскова, почетком јула 1335. основао трговачко друштво са Марином Мекшом, од кога је примио новац. Сав капитал је, изгледа, уложио Марин, а посао је водио златар Петар. Обрачун је требало да се изврши за годину дана, а добит и штета су се делили тако да два дела припадају златару Петру, а трећи део Марину.⁴⁹ Почетком јуна 1327. године задужио се Грубоје, син Радослава, са Косова, код Марина Мекше на суму од 200 перпера, које ће вратити за два месеца.⁵⁰

Осим са Которанима и људима из Србије, пословао је и са дубровачком властелом Менчетићима, Соркочевићима и Бунићима. Задужио се почетком априла 1332. код дубровачких племића Марина Павла Соркочевића и Лампре Петра Менчетића на износ од 420 перпера. Рок за враћање дуга био је веома кратак, крај априла текуће године.⁵¹ Дубровчани Лампре Менчетић и Стјепан Соркочевић јамчили су за Мекшу почетком априла 1333. године.⁵² Марин Мекша је трговао тканинама које је са својим компањонима из Дубровника увозио у Србију. Он је ради лакшег и уноснијег пословања склапао трговачка друштва с Дубровчанима који су се бавили трговином тканинама (Лампре Менчетић и Марин Бунић, закупци царина српског краља). Нека од тих друштава оснивана су с циљем да се уложена средства инвестирају у тканине, које су набављане у Венецији, а затим слате у Котор и Србију. Једно такво друштво закључено је средином септембра 1333. на две године од стране тројице компањона, Марина Мекше и Дубровчана Лампре Менчетића и Луке Бунића. Капитал тог друштва био је доста велики, појединачно су уложили по 5 000 перпера, тако да је друштво располагало капиталом од 15 000 перпера. Добит и губитак делили су на равне части. Лампре Менчетић је водио послове, јер му је у уговору дато право да у Ду-

⁴⁹ *Kotorski spomenici* I, 439 nr. 1331.

⁵⁰ *Kotorski spomenici* I, 122 nr. 328.

⁵¹ HAD, *Aptagi* 2 fol. 131', 5 IV 1332.

⁵² *Monumenta Ragusina* V, 345; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 326.

бровнику и Венецији може преузети обавезе до износа од 20 000 перпера. До те своте јамчила су два Марина (Мекша и Бунић).⁵³ Лампре Менчетић је куповао робу, првенствено тканине у Венецији, а у том послу помагао му је брат Јаков, који му је био прокуратор. Марин Мекша и Марин Бунић су били задужени, вероватно, да продају тканине у унутрашњости српске државе (у Котору, Св. Срђу и другим трговима у Србији). Дубровачка влада је упутила 15. марта 1335. позив за суд Марину Мекши и Марину Бунићу. Требало је да их курири траже у Св. Срђу или неком другом делу Србије. Уколико их не нађу у Св. Срђу, морали су да лично они, или њихови прокуратори, дођу пред суд у року од месец дана, а ако буду у Србији, у року од два месеца. Захтев је поднео Фирентинац Франческо Ауктарди (Franciscus Auctardi), прокуратор Млечанина Ђовани Дући, (Johanes Ducii) због дуга за тканине које је у Венецији купио Јаков, брат Лампре Менчетића, као његов прокуратор. Курири су предали писма 25. марта 1335. Марину Мекши и Марину Бунићу у Штимљи. Два дана касније поменута двојица упутила су своје писмо у Дубровник.⁵⁴ Дуг је износио 58 ливара (либара) 1 солид и 4,5 динара венецијанских гроша, и крајем маја 1335. још није био измирен.⁵⁵

Горе поменуто друштво наставило је са трговачким пословима и у наредном периоду. Његови чланови су осим тканинама и кожама, трговали и сребром и другом робом. Они су почетком јула 1335. из Призрена слали коже у Дубровник. Друштво је имало и кућу у Призрену.⁵⁶ Марин Мекша се задуживао у име друштва. Исто друштво наставило је са радом и почетком октобра 1333. Сва тројица задужили су се у Дубровнику код Мартинусија Менчетића (зета Томе Павлова) на износ од 2 566 перпера и 2 гроша, с тим да дуг врате за три месеца. Задужење је било углавном ради трговине у Србији.

⁵³ *HAD, Aptagi 2, fol.237'* 18 IX 1333; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 147, 326.

⁵⁴ *HAD, Reformationes(Ref.) XI fol. 54; P. Ћук, Србија и Венеција* 121 нап. 23.

⁵⁵ *HAD, Div. Canc. XII fol 105, 26 V 1335; P. Ћук, Србија и Венеција*, 121 нап. 23.

⁵⁶ *HAD, Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XI fol. 189', 1 VII 1335; И. Манкен, Дубровачки патрицијат*, 326; *P. Ћук, Србија и Венеција у*, 151 нап. 90.

Лампре Менчетић је био фактор оба Марина у Дубровнику,⁵⁷ Марин је почетком марта 1334. позајмио у име друштва 1 342 перпера и 5 гроша, од Млечанина Франческа Скарпача. Рок враћања дуга био је пет месеци. И овог пута Лампре Менчетић је био фактор у Дубровнику за обојицу (Марина Мекшу и Марина Бунића.⁵⁸ Иста тројица су се задужила седам дана касније, 9. марта 1334. године, код истог Франческа Скарпача на суму од 337 перпера, све у циљу трговине.⁵⁹

Маринови трговачки послови са Млечанима одвијали су се без већих тешкоћа. Међутим, проблеми су се јавили код наплате млетачких дугова од његових сународника. Још од времена Стефана Дечанског, Млечани су енергично настојали да наплате дугове венецијанских грађана, веровника Которана. Задуженост становника Котора код Млечана постала је крупан политички проблем, чије је решавање наилазило на оштар отпор Которана. О раду Млечана као кредитора Которана сведоче бројни документи, а такође и дипломатски спорови вођени у првим годинама Душанове владавине. Готово читаво пролеће 1332. размењивали су писма и посланства српски краљ, которска општина и влада у Венецији, али споразум о наплати дугова није постигнут. Млетачка наредба из маја 1331. године, према којој трговци из Венеције нису смели долазити у Котор, била је још увек на снази. Сенат је донео нову одлуку крајем маја 1332. године; млетачки трговци су могли да иду или да пошаљу прокураторе до краја августа у Котор ради наплате дугова.⁶⁰ Марин Мекша и Никола Петра Симонова, као посланици српског краља, вероватно су због тога путовали у Венецију. Крајем марта 1332. године дубровачка влада одобрила им је једну лађу да их превезе до Венеције.⁶¹ Мисија двојице Которана није успела, јер споразум о наплати дугова

⁵⁷ *Aptagi 2, fol.241, 5 X 1333.*

⁵⁸ *Aptagi 2 fol. 274; Р. Ћук, Србија и Венеција Tabele V, 210.*

⁵⁹ *Aptagi 2, fol.275, 9 III 1334; Р. Ћук, Србија и Венеција Tabele, V 210.*

⁶⁰ Опширније о томе види: Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 51-56.

⁶¹ *Mon.Rag. V, 344-345; Listine I, 384; Valentini I/1, 73-74; Р. Ћук, Србија и Венеција*, 51.

није постигнут тада, већ тек три године касније (1335), када ће бити склопљен уговор између Котора и Венеције.⁶²

Которани су били познати као посредници у трговини између Србије и Венеције, учествујући и у извозу сребра. Најпознатији међу њима био је Марин Мекша. Он и Илија Загури обавезали су се почетком 1333. да ће до средине априла дати 56 унчи либри доброг и финог сребра Лорину Ричи из Фиренце, становнику Дубровника, прокуратору Негрина Росе (ser Negrin della Rosa) из Венеције. Прокуратор Маринов у Дубровнику био је тада Илија Загури.⁶³ Какав је трговац сребром био Марин говори нам и следећи податак. Он је почетком августа 1335. позајмио велику своту новца, 600 дуката, од Павла Трифуна Буће. Дуг ће му вратити у белом сребру, које је доброг и финог квалитета, и то 6,5 дуката за једну либру сребра.⁶⁴ Марин није трговао са млетачким трговцима само сребром већ и сољу, тканинама и другом робом. Колики је значај придаван трговини сољу, види се по томе што је у Котору плаћана Млечанима у сребру, за које Марин Мекша каже да је добро.⁶⁵

Марин је водио трговачке послове и са млетчким трговцима који су током двадесетих и тридесетих година 14. века боравили у Котору, Дубровнику и Србији, међу којима су били: Марко Квинтавало, Јакобело Болани, Јакобо Белончело, Ђанино Ђорђи и други. Марко Квинтавало и Јакобело Болани изјавили су средином новембра 1327. да им је Марин све дугове измирио.⁶⁶ Он се задужио и код Млечанина Јакобела Белончела почетком јуна 1331. на износ од 1 000 перпера, који ће вратити за четири месеца.⁶⁷ Исте године и истога дана задужио се код још једног странца, неког Петрућија из Пистоје, на суму од 500 перпера, рок враћања дуга је такође био четири месе-

⁶² *Listine* I, 464-465; *Kotorski spomenici* II, 256 nr.1012 ; *Историја Црне Горе* 2/1, 43 (С. Ђирковић); Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27(1980)17-18 нап.53; Р. Ђук, *Србија и Венеција*, 53.

⁶³ *Aptagi* 2 fol 181, l. 01. 1333; Р. Ђук, *Србија и Венеција*, 103.

⁶⁴ *Kotorski spomenici* II, 303 nr.1173.

⁶⁵ *Kotorski spomenici* I, 42-43 nr. 70.

⁶⁶ *Kotorski spomenici* I, 163, nr. 456, 164 nr. 458.

⁶⁷ *Kotorski spomenici* I, 231 nr. 656.

ца.⁶⁸ Само за један дан (20. јун) 1336. задужио се код двојице Млечана (Марка Квинтавала и Јакобела Томади) на износ од 2 286 перпера, на четири месеца.⁶⁹ У децембру исте године задужио се још код једног Млечанина (Ђанина Ђорђи) на суму од 500 перпера. Рок враћања дуга је Ускрс.⁷⁰ Марин Мекша као сви велики трговци истовремено даје и узима кредите. Код њега се задужују Которани и други, а он узима кредите од Млечана онда када му је био потребан готов новац да га одмах инвестира у робу. Иза задужења у новцу често су се крили кредити у роби. На то указују позајмљене цифре које нису биле заокружене. Због свега поменутог тешко је прецизно израчунати Мариново дуговање млетачким трговцима у наведеном периоду. У целини гледано, Мариново учешће у кредитним и другим облицима трговачког пословања значајно је сведочанство о новом типу пословног човека на јадранској обали, који ће се јавити у каснијим вековима. Оно у исто време говори о одређеном степену развоја градског привредног и друштвеног живота у Котору тога доба.⁷¹

Марин није пословао само са Млечанима, већ и са другим трговцима из Италије, а посебно место у његовом трговачким пословима заузимали су Фирентинци познате трговачке куће Ричи, (Ricci) Катани (Cattani) и друге.⁷² Осим Фирентинаца, Маринови кредитори били су трговци из Пистоје,⁷³ Сан Северина⁷⁴, Осима⁷⁵ и других места у Италији.

За Марина се може рећи да је веома често боравио у Котору, упркос разгранатим трговачким пословима које водио. Како смо навели, многе трговачке трансакције обављали су уместо Марина његови прокуратори. Захваљујући свом богатству, стекао је и друштво-

⁶⁸ *Kotorski spomenici* I, 232 nr. 658.

⁶⁹ *Kotorski spomenici* II, 424 nr. 1717.

⁷⁰ *Kotorski spomenici* II, 355-356 nr. 1401.

⁷¹ Ђ. Тошић, *По други пут о Твртковом протовестијару, Трпци Бући*, ИЧ LV (2007), 95.

⁷² *Kotorski spomenici* I, 412 nr. 1655. Види нап. 33, 45.

⁷³ *Kotorski spomenici* I, 232 nr. 658.

⁷⁴ *Kotorski spomenici* II, 416 nr. 1680.

⁷⁵ *Kotorski spomenici* II, 417 nr. 1682.

ни углед у свом граду. Тако је током 1326. и у наредним годинама наизменично имао судијску функцију и дужност аудитора,⁷⁶ а такође је обављао посао судије арбитра.⁷⁷ Када није био ни једно ни друго, онда је био сведок у судским парницама.⁷⁸ У првој половини априла 1336. помиње се као један од двојице градских капетана.⁷⁹

Података о његовим породичним приликама и укупној имовини нема јер тестамент Марина као ни друге которске властеле 14. века, није сачуван. Створивши велики капитал кроз пословање са трговцима из Котора, Дубровника, Венеције и Србије, Марин Мекша је постао успешан и велики трговац. Трговао је металима, пре свега сребром, сољу, тканинама и другом робом. Захваљујући успешном трговачком пословању, стекао је огроман капитал, који је улагао у покретну и непокретну имовину у Котору, Србији и Дубровнику. На основу расуте и једностране которске архивске грађе, може се донекле стећи увид у његову непокретну имовину. Имао је неколико кућа у Котору,⁸⁰ једну сигурно, а можда и више у Србији. Пошто је био дубровачки грађанин, као и његов син, морао је имати непокретну имовину (земљу и кућу у Дубровнику). Поседовао је земљу, њиве и винограде-расаднике на целој которској територији (Мулу, Столиву, Тивту Корвешу, Кавчу и другим местима).⁸¹

О томе када се родио Марин Мекша извори ћуте. Једино се зна да му се жена звала Века,⁸² али се не зна одакле је и од ког је рода била. Имао је сина Миха (Мика), а о осталој његовој деци нема вести. О Мариновим родитељима вести су штуре. Помиње се посланик краља Стефана Дечанског *Marinus de Mexa de Pribi de Catharo*, који је ишао 1329. и 1330. године у Дубровник по светодмитарски доходак.⁸³ Да ли је то Марин Мекша? И да ли му је отац био Мекша

⁷⁶ *Kotorski spomenici* I, II, passim.

⁷⁷ *Kotorski spomenici*, II, 227, nr.914, 243 nr.966.

⁷⁸ *Kotorski spomenici* I, 103 nr.263.

⁷⁹ *Kotorski spomenici* II, 256 nr.1013.

⁸⁰ *Kotorski spomenici* II, 28 nr. 111, 351 nr.1379-1380;

⁸¹ *Kotorski spomenici* II, 20 nr. 74, 77, 28 nr.111, 31 nr.122,124, 35 nr. 139, 74 nr. 298, 301 nr. 1165, 302 nr.1167, 319 nr.1237.

⁸² Види нап.43.

⁸³ М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје, Београд 2003, 730.

Прибов? Један которски докуменат из 1336. разрешава ту дилему. Тада је Марин Мекша поменуто као епитроп тестаментa Циве Главатова, а Марин Мекша Прибов као дужник споменутог Циве.⁸⁴ Према томе то су биле две личности које су имале запажену улогу на српском двору, један у време оца (краља Стефана Дечанског), други у време сина, краља Душана. Наш Марин се увек у архивској грађи јавља као Marinus Mechse, док се други Марин помиње као Marinus Mechse-Mexe de Pribi⁸⁵. Увек се наглашава да је Марин Мекше Прибова да би се направила разлика са другим – нашим Марином Мекшом. Према томе отац Маринов није био Мекша Прибов. У неким судским парницама у Котору појављује се Марин Мекша као судија или аудитор а Мекша Прибов као сведок.⁸⁶ Из свега изложеног може се са сигурношћу закључити да су Мекшини родитељи били мајка Веле, али нема података о њеном пореклу, а отац му се звао Мекша, и умро је пре фебруара 1334. године.⁸⁷ У Котору се јавља 1326. године као зрео послован човек, као што смо већ рекли, а умро је пре јула 1361. године. Мариново име није поменуто јула 1361. међу Которанима који су, као дубровачки грађани, живели у Котору. Марин тада није био у животу, али је споменуто његов син Михо (Мико) (Mico de Marino de Mechxa). Ти Которани су у року од месец дана били позвани да се врате у Котор и помогну у одбрани града од напада војске Војислава Војиновића. Уколико се током августа не одазову на позив, и не дођу у Дубровник, губе дубровачко грађанство и све привилегије и материјална добра у Дубровнику и његовој територији.⁸⁸

⁸⁴ *Kotorskispomenici* II, 266-268 nr. 1042.

⁸⁵ *Kotorskispomenici* II, 11 nr. 42, 12 nr. 45, 13-14 nr. 50, 52, 266-268 nr. 1042; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 730.

⁸⁶ Од 3. августа до 12. децембра 1326. помињу се заједно четири пута Марин Мекша (као судија два и аудитор два пута) и Мекша Прибов (као сведок) (*Kotorski spomenici* I, 34 nr. 42, 40-41 nr. 63, 43 nr. 71, 92 nr. 235-236).

⁸⁷ *Kotorski spomenici* II, 183 nr. 732. Поменуто је 15. фебруара 1334. Мекшина мајка Веле, њен покојни муж Мекша, и Велин син Марин. Према томе Маринови родитељи били су отац Мекша вероватно и мајка Веле.

⁸⁸ *Mon. Rag.* III, 90-91; Т. Smičiklas, *Codex Diplomaticus XIII*, Zagreb 1915, 150; Ј. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, Beograd 1935, 51;

О пословању његовог сина Мика (Миха) не зна се много. Познато је да је имао четири сина и једну ћерку, која је била удата за дубровачког властелина из рода Гучетића. Михови синови пословали су са дубровачком властелом у 80-тим годинама 14. века. Сва четири сина Михових синова: Симон (Симко), Марин (Маро-Мароје), који је добио вероватно име по деди, Живко и Јуније (Жуњо или Жонко) тргују са својим сународницима, Дубровчанима и Которанима, који су живели и пословали у Дубровнику. Међу њима се истицао Трипе Бућа, протовестијар босанског краља Твртка, са којим су пословали синови Михови, Симко и Јуније. Симко и Трипо су основали трговачко друштво почетком априла 1393, у које је Трипо сам уложио 200 дуката и друштво је требало да траје годину дана. Рачун ће полагати на крају године. Једна трећина добитка и штете припадала је Трипи, а две трећине Симку.⁸⁹ Трипе Бућа је био један од епитропа тестаментa Симона Мекше. Трипу је Симко завештао неко сребро после смрти, Трипиној жени оставио је накит (пршћење).⁹⁰ Са Трипом Бућом пословао је и други Михов син Јуније. Крајем децембра 1392. задужио се Јуније Мекша у Дубровнику код Трипа Буће на доста високу своту од 250 дуката. Дуг ће вратити у року од три месеца.⁹¹ Јуније и Трипо су још једанпут имали неке послове у Котору. Јуније Мекша и Лука Бунић имали су изгледа заједничко трговачко друштво још почетком децембра 1392. године, када је Лука уложио 64 дуката. Из овог заједничког пословања Јуније је остао дужан Луки Бунићу, па се у другој половини априла 1396. тражи да се дуг Луки намири, уз додату камату од добара Јунијевих у Котору. Трипе Бућа је био задужен за то, јер је он вероватно био Лукин за-

Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ ССXLVI (1961), 95-96, 124; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 185.

⁸⁹ *HAD, Debata Notariae XI (Deb. Not.) fol. 15, 9 IV 1393*; Ђуро Тошић, *Трипе Бућа дубровачки трговац и протовестијар босанског краља Твртка I Котроманића*, *Годишњак Друштва историјара Босне и Херцеговине XX (1972-1973)*, Сарајево 1974, 37 нап. 88; Ђ. Тошић, *По други пут о Твртковом протовестијару Трипи Бући*, 94.

⁹⁰ Марица Маловић-Ђукић, *Тестамент Симона Мика Мекше*, 102-103.

⁹¹ *Deb. Not. X fol. 177, 21. XII 1392.*

ступник у Котору.⁹² Средином јуна 1396. Трипе је изјавио да је ослободио Јунија свих рачуна који су произишли из њиховог заједничког удруживања.⁹³ Јуније је јамчио за једног Улцињанина (Николу Јоханиса), који се задужио у Котору крајем јула 1396. код Марина Вракијена на износ од 67 перпера и 6 гроша. Дуг је требало да врати у року од месец дана.⁹⁴

Сва четворица Михиних синова пословали су са дубровачком властелом (Бунићима, Ђорђићима и Гучетићима) у осмој деценији 14. века. Са Гучетићима су били и родбински повезани. Њихова сестра Франуша била је удата за Клемента Вите Гучетића. Почетком фебруара 1380. обавезала су се два Франушина брата Марин (Маро-је или Маро) и Јуније, који су тада били у Дубровнику, да ће преостали дуг од 600 перпера, остатак прђије своје сестре, исплатити свом зету Клементу Гучетићу. До сада су исплатили 300 перпера. Остатак дуга измириће тако што ће обојица годишње издвајати по 100 перпера до намирања дуга.⁹⁵ Прокуратор Маринов у Дубровнику био је његов брат Јуније. Обојица браће (Јуније и Марин) задужили су се и следеће 1381. године средином октобра у Дубровнику код дубровачког властелина Симона Бунића на износ од 122 дуката. Дуг ће вратити за три месеца. Требало је да део дуга врате у сребру.⁹⁶ Сам се Јуније задужио почетком маја следеће, 1382. године код истог кредитора, Симона Бунића, на дупло већу суму од 269 и $\frac{1}{4}$ дуката. Обавезао се да ће наведени износ вратити за три месеца.⁹⁷ Јуније је у 80-тим годинама 14. века често био у Дубровнику, као заступник своје браће и склапао је кредитне послове понекад сам а некад у друштву са једним од браће. Тако су се заједно задужили браћа Јуније и Живко, крајем 1382. године код истог кредитора у Дубровнику Симона Бунића, на велики износ од 650 дуката. Рок враћа-

⁹² ИАК, *Sudsko notarski spisi (SN)* II, fol.315, 20. IV 1396.

⁹³ *SN II fol.314*, 14. VI 1396; уп. Ђ. Тошић, *По други пут о Твртковом протвествијару Трипи Бући*, 94.

⁹⁴ ИАК, *SN II fol.340*, 25. VI 1396.

⁹⁵ *Deb. Not. IX fol.3*, 13. II 1380.

⁹⁶ *Deb. Not. IX fol.90*, 16 X 1381. Део дуга требало је да врате у сребру, које је било у комадима, тако да је један комад био тежак 10 либри мање једна унча.

⁹⁷ *Deb. Not. IX fol. 121*, 9 V 1382.

ња дуга су три месеца.⁹⁸ И почетком јуна следеће 1383. године задужила су се исти Михини синови (Јуније и Живко) код Дубровчанина Јунија Циве Ђорђића на суму од 76 златних дуката. Рок враћања дуга је три месеца.⁹⁹ Синови Миха Мекше, Јуније и Живко, задужили су се у наредном месецу и истој 1383. години у Дубровнику. Њихов кредитор је био Симон Бунић и износ је био 130 дуката. Дуг су морали вратити у року од три месеца.¹⁰⁰

И њихов најстарији брат Симон (Симко) пословао је у Дубровнику. Ту је написао и свој тестамент, као што смо навели. Вероватно је у Дубровнику и умро. Пословну сарадњу имао је са дубровачким патрицијатом Ђорђићима и Бунићима. Један од његових епитропа у Дубровнику била је Унча, сестра Јунија (Жуња) Ђорђића.¹⁰¹ Пословне контакте, као и његова браћа, остваривао је у току 80-тих година 14. века неколико пута (1387. и 1389) са Симоном Бунићем. Тако је Симон Бунић изјавио средином маја 1393. године да му је Симко Мекша дужан још из августа 1387. 500 перпера. Симко Мекша је 1389. примио у трговачко друштво Симона Бунића, који је уложио у друштво, изгледа сам, 600 дуката. Друштво је требало да траје само једну годину.¹⁰² Не зна се колики је био Симков дуг у том тренутку. Од четворице браће Мекша, синова Михиних, ниједан није живео у Дубровнику, само су повремено долазили ради трговачких послова. Они су свој друштвени углед и утицај стицали у свом родном граду Котору, у коме су стално живели.

О непокретној имовини браће Мекша, Михиних синова, понешто се сазнаје из Симковог тестаента, у којем је наведена покретна и непокретна Симкова имовина у Котору и Дубровнику. Раније смо навели да је сву своју покретну и непокретну имовину у Котору оставио својој браћи и њиховој деци. Из његовог тестаента сазнаје се на посредан начин и о непокретној имовини њиховог оца Миха у Котору, који је своју велику кућу у Котору оставио синовима. Имао је и један врт, који се налазио испред Котора, а наследили

⁹⁸ *Deb. Not IX. fol. 158, 4 XII 1382.*

⁹⁹ *Deb. Not IX. fol. 206, 3 VI 1383.*

¹⁰⁰ *Deb. Not IX. fol. 207, 4 VII 1383.*

¹⁰¹ М. Маловић-Ђукић, *Тестамент Симона Михе Мекше*, 103.

¹⁰² *Deb. Not. XI. fol. 18, 17 IV 1393.*

су га синови Симко и Жуњо. Михова земља налазила се још у контради *Сидолеч* и припала је синовима Симку и Јунију.

Михов син Симко поседовао је, осим дела у великој кући, који је наследио од оца, још једну кућу, која се налазила у контради св. Луке. Део у заједничкој кући оставља брату Марину. Пола врта, који се налазио испред Котора, оставља Мариновој ћерки Катуси за удају. Њиву коју је имао у *Колиним Брдима* оставља Живковим синовима. Пола њиве у контради *Сидолеч*, коју је наследио од оца, оставља брату Жуњу. Парче земље, код моста *Сиглиано*, оставља Мариновим ћеркама за прђију. Све своје покућство у Котору оставља Мариновој ћерки Катуси. За Трипа Бућу, протовестијара босанског краља Твртка, везује га нешто више од заједничких трговачких послова, јер му након своје смрти оставља 15 либара сребра, а Трипиној жени оставља сав свој лични накит (пршћење). Трипе Бућа је и један од епитропа његове имовине у Котору, поред брата Марина и Луке Драга. Породица Мекша имала је свој грб, о чему говори део Симковог посуђа (тацне) са осликаним породичним грбом. Осим у Котору, поседовао је и имовину у Дубровнику. Једини епитроп Симкове имовине у Дубровнику била је Унча Ђорђић, као што смо навели, сестра Жуња Ђорђића, са којим је Симко пословао.¹⁰³

Захваљујући свом успешном трговачком пословању како у Котору тако и у Дубровнику, синови Миха Мекше стекли су не само богатство већ и друштвени углед у Котору. Од њих четворице браће посебно се издвајају двојица, Марин и Јуније, који су имали највећи друштвени утицај у свом граду. Обојица су били судије у Котору. Марин је био судија у Котору седам пута у току 1395.¹⁰⁴ Судијску функцију вршио је око 20 пута у 1396. години (у фебруару, марту и априлу).¹⁰⁵ Заступао је которску општину у неким важним питањима

¹⁰³ М. Маловић-Ђукић, *Тестамент Симона Миха Мекше*, 103.

¹⁰⁴ *IAK, SN II*, fol.251, 11. XI 1395; fol. 252, 12. XI 1395; fol. 256, 17. XI 1395; fol. 258, 23. XI 1395; fol. 262, 20. XII 1395; fol. 264, 2. XII 1395; fol.266, 8. XII 1395. С обзиром да године у другој судско нотарској књизи у Котору не иду уобичајним редом већ су испретуране, нисмо сигурни да ли се ради о 1395. или можда чак о 1400. години.

¹⁰⁵ *SN II*, 271, 19. I 1396; 278, 24. I 1396; 281, 22. II 1396; 283, 26. II 1396, 28. II 1396; 284, 3. III 1396; .287, 9. III 1396; 291, 13. III 1396; 292, 18. III 1396,

ма. Биран је у јануару 1400. за ректора которске општине, што је било највеће друштвено звање.¹⁰⁶ Судијску функцију брат Јуније обављао је нешто касније. Средином 1398. биран је (у току јула и јуна) више пута за судију, а почетком 1399. године обављао је судијску функцију (у јануару, фебруару и априлу). Неколико пута је био судија у марту и октобру исте године.¹⁰⁷ И трећи брат, Живко, био је високи општински функционер, обављао је дужност егзаминатора у другој половини априла 1399. године у Котору.¹⁰⁸ Живко се јавља крајем јануара 1399. године као судија арбитар у граду.¹⁰⁹ Иако није забележено активно трговачко пословање браће Мекша у последњој деценији 14. века, сачувале су се вести о њиховој делатности у управи града (где се јављају као судије, судије арбитри, егзаминатори и сведоци). Карактеристично је да се као сведоци јављају сва три брата Мекша заједно (Јуније, Марин-Мароје и Живко) два пута у фебруару и марту 1400. године.¹¹⁰

У Котору је позната и трећа, односно четврта генерација породице Мекша. У првој половини 15. века издваја се Јунијев син Никола по функцији коју је обављао и по образовању које је стекао. Био је свештеник и викар которски. Поседовао је озбиљну и одабрану библиотеку, која сведочи о његовом образовању. Николина библиотека састојала се од списа Боетија (Boethia), Катона(Catona) по-

19. III 1396; 295, 25. III 1396; 296, 26. III 1396; 297, 4. IV 1396; 299, 16. IV 1396; 302, 22. IV 1396.

¹⁰⁶ ИАК, *Sudsko notarski spisi II (SN)* fol. 99,15.I 1400.

¹⁰⁷ SN II, 1-2, 10. VI 1398; 3-4, 13. VI 1398; 4, 8. V 1398; 5, 13. VI 1398; 6, 15. VI 1398; 6, 20. VI 1398; 7, 2. VII 1398; 10, 2.VII 1398; 11, 4. VII 1398; 19,6. VII 1398; 20, 1.VI 1398; 21,VII 1398; 23, 6. VII 1398; 33, 6. VII 1398; 38,27. VIII 1398; 39, 6. VII 1398; 39, 13. VII 1398; 43, 23. VII 1398; 44, 18. VII 1398; 45, 29. VII 1398; 45, 31. VII 1398; 46, 24. VII 1398; 66, 23. X 1398; 61, 15. I 1399; 62, 18. I 1399; 62,66, 19. I 1399; 63, 22 I 1399; 64, 28. I 1399 64, 17. II 1399; 79, 28.I 1399; 79, 1. II 1399; 80, 6. II 1399; 81, 19. III 1399; 83,21. IV 1399 ;84,21. IV 1399; 85, 22. III 1399; 86, 22. IV 1399; 87, 20. IV 1399; 91, 14. IV 1399; 92, 15. IV 1399; 93, 17. IV 1399; 92,23. IV 1399; 134, 2 X 1399.

¹⁰⁸ SN II, 84, 21. IV 1399.

¹⁰⁹SN II, 63, 22. I 1399.

¹¹⁰SN II, 122, 26. III 1400; fol.126, 15. II 1400.

везаних у једну књигу, *Животи Светих Отаца*, *Збирке проповеди*, *Декретала* (један том) *збирке библијских пословица*, *Езопових бајки*, *Овидијевих писама* (*Ex Ponto* или *Epistulae*) и књиге *Проспера*, вероватно Аквитанског.¹¹¹ Он је као архипресбитер которски присуствовао свечаној седници у цркви Св. Трипуна приликом признавања млетачке власти у Котору 25. јула 1420. године.¹¹² Као високи црквени прелат, у супротности са целибатом, имао је једну ванбрачну ћерку Катарину, којој завештава две тунике у вредности од 40 перпера и од покућства толико колико одреде епитропи његовог теста-мента.¹¹³

У свим важним питањима по судбину града одлучивали су чланови породице Мекша, потомци Марина и његовог сина Миха Мекше. Жонко (Јуније), син Миха Мекше, и Симко, унук Михин, син Марина Мекше, са још двојицом Которана водили су мировне преговоре са Сандаљем Хранићем 1414. након заједничког напада Балше III и Сандаља на Котор. Босански великаш Сандаљ Хранић и зетски господар Балша III имали су пресудан утицај по судбину Котора крајем 14. и почетком 15. века.

Право на део которске царине соли имао је босански великаш Сандаљ Хранић већ крајем 1396. или почетком 1397. године, јер је град био у његовој политичкој власти. На тај начин је оспорено мишљење старије историографије да је Котор био самосталан после Тврткове смрти, од марта 1391. до краја јула 1420, када је признао млетачку власт. Из једне дубровачке вести од средине априла 1402. године сазнаје се да је Котор под Сандаљевом влашћу. Наиме, Дубровчани тада позивају Сандаља да казни Которане, као своје поданике, због напада на дубровачке бродове.¹¹⁴ Већ је Јован Радонић показао да је Котор 1403. године признао власт Владислава Напуљ-

¹¹¹ L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 285; *Ista, Hrišćanstvo u Boki 1200-1500 (Hrišćanstvo u Boki)*, Podgorica 2006, 174.

¹¹² *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 337-341.

¹¹³ L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 292; *Ista, Hrišćanstvo u Boki*, 315.

¹¹⁴ P. Eusebius Fermendžin, *ed Acta Bosnae*, Zagrabiae 1892, 65 ; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1335-1420)*, Perast 1999, 82 (репринт издање).

ског, очигледно посредно преко босанских господара.¹¹⁵ Према томе, Котор је био у непосредној власти Сандаља Хранића од почетка 1397. до 1403. године, када је посредно признао угарску власт. Током наредних неколико година често је долазило до смене власти у Котору, њиме су господарили једно време Твртко II односно Хрвоје Вукчић (1405-1406) и Сандаљ Хранић (1405-1406).¹¹⁶ Котор је и даље под врховном влашћу краља Владислава и 1407. јер му у марту исте године потврђује трговачке повластице.¹¹⁷ За то време приход од которске царине соли припадао је можда Сандаљу, као сталном претенденту на Котор, или пак неком другом. Управо тада, имали су Которани неприлика и са Дубровчанима око соли. Дубровчани су приговарали Которанима у августу 1409. године да се служе прева-рама и да својим власима по нереалним ценама дају со за њихову робу.¹¹⁸

Први отворени сукоб између Котора и Сандаља Хранића из-био је у августу 1412. године. Балша III се придружио војводи Сандаљу, свом рођаку, у борби против Котора. Сандаљеви ратници опустошили су околину Котора и сасекли винограде, али нису могли освојити град без поморских снага.¹¹⁹ Све се то одиграло у време кад је Сандаљ био заузет у Босни, препуштајући притисак на Котор Балши III. После Сандаљевог повратка из Босне велики део његове војске остао је у Босни, па се рат за Котор претворио у дуготрајно исцрпљивање његових бранилаца. Тако су Которани, крајње исцрпљени, затражили успостављање мира. У првој половини 1414. године послали су своја четири племића да понуде босанском војводи мир. Међу четворицом племића двојица су били из породице Мекша, потомци Марина Мекше. То су Жонко, унук Марина Мекше, син Михов и Симко, Жонков братанац, син његовог брата Марина.

¹¹⁵ Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и поч. XV века*, Нови Сад 1901, 31.

¹¹⁶ *Listine V*, Zagreb 1875, 46,63-64, 78-81; N. Ćorić, *Grad Kotor do god. 1420. s osobitim ozirom na bosansku prevlast (1385-1420.)*, Stara Gradiška, 58,62-63.

¹¹⁷ N. Ćorić, nav. delo, 63.

¹¹⁸ N. Ćorić, nav. delo, 71.

¹¹⁹ *Listine VII*, Zagreb 1882, 68-70; N. Ćorić, nav. delo, 79-80,86; *Историја Црне Горе 2/2*, 110 (И. Божућ).

Веровали су да ће Сандаљ прихватити понуду, јер би то за Котор значило и ослобађање од Балшиног притиска. Сандаљ је поставио доста тешке услове. Которски посланици пристали су да му уступе приходе од продаје соли, под условом да од дела тих прихода исплаћује зетском господару которски данак од 1 000 дуката. Нису могли као јемство да му одмах положије 12 000 дуката. Котор се обратио за помоћ Венецији, али су Млечани одбили кредитирање, као и понуде о предаји града Венецији.¹²⁰ Зато је Сандаљ Хранић задржао четири которска властелина као таоце док му се не исплати тражена сума. Четворица которских племића остала су у Сандаљевом ропству више од девет година. За то време налазио се Сандаљев службеник у Котору и надзирао продају соли, бележећи тако приходе свог господара. Штету су осетили и Дубровчани, јер је босански војвода дозволио караванима својих влаха да долазе у Котор и забранио својим поданицима да иду по со у Дубровник.¹²¹

Которани су, бојећи се притиска Балше III и Сандаља Хранића, годинама настојали да дођу под врховну власт Венеције. Све њихове понуде до 1420. Млечани су одбијали. Котор је коначно дошао под заштиту Венеције крајем јула 1420. године.¹²² То је изазвало по-

¹²⁰ *Listine VII*, 152, VIII, Zagreb 1886, 88, 135 ; N. Ćorić, nav. delo, 86-87; I. Stjepčević, *Prevlaka*, *Bogoslovska smotra* 3 (1930) 25; = *Prevlaka*, *Arhivska istraživanja Voke Kotorske*, Perast 2003, 125. (репринт издање); *Историја Црне Горе* 2/2, 110-111 (И. Божић); Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ Хранић у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег Новог*, Бока 11 (1979) 212-213; Р. Butorac, *Kotor za samovlade (1355-1420)*, Perast 1999, 96-97. Павао Буторац сматра да су Которани приликом Балшиног и Сандаљевог напада на Котор изгубили четири своја племића. Сандаљ их зароби и затвори у једну кулу у Босни. Он се позива на млетачке изворе. (Р. Butorac, nav. delo, 98; *Listine VII*, 152). Сличног мишљења је и Иво Стјепчевић и каже да четири которска племића (Zonchio de Меха, Simeon de Меха, Matko quondam Michaila de Buchia i Simeon Nikole Lampre Bolica) задржао је Сандаљ као јемце, који при сукобу падоше у његово ропство. (И. Stjepčević, *Prevlaka*, 25 = *Arhivska istraživanja*, 125 нап. 129).

¹²¹ *Историја Црне Горе* 2/2, 111-112 (И. Божић).

¹²² ИАК, SN III fol. 430, 25 VII 1420; Н. Фејић, *Исправе которских нотара XV столећа*, Мешовита грађа 8 (1980) 62-63 N. Ćorić, nav. delo, 102; I. Stjep-

дозрење код Балше III и Сандаља Хранића. Балша III је 1421. напао на Котор и доживео жесток пораз.¹²³ Млечани су крајем јула 1421. послали своје посланике у Далмацију и Албанију, да би одобровољили Сандаља, и понудили му од 500 до 1 000 дуката годишње од которског трга соли, а за узврат су тражили да не напада Котор и друга места у Албанији.¹²⁴ Млетачки захтеви су били одбијени. Реаговао је и босански војвода још у априлу 1422. године, тражећи да му се врати Котор «кућа његова». Он није дозволио караванима својих влаха да иду на которску пијацу, што је погађало скромне которске финансије, а није пристао да пусти ни четири которска племића из затвора.¹²⁵ Од априла до новембра 1422. године трајала је млетачка дипломатска иницијатива да би се убедио Сандаљ да прихвати которске, односно млетачке захтеве. У мају 1422. године кренуо је из Венеције млетачки посланик Иван Зорзи босанском краљу Твртку II са овлашћењем, да пренесе Сандаљу, уколико се са њим сретне, да му Млечани нуде 1 000 до 2 000 дуката од которске царине соли, ако пристане да каравани његових влаха иду на которски трг.¹²⁶ Сандаљ није прихватио млетачке захтеве. Пажљиво је пратио све догађаје између краља Твртка II и Млечана, јер му није одговарало њихово приближавање. У септембру 1422. године обећао је млетачком посланику Ивану Зорзију да би уз одређену годишњу провизију пустио караване у Котор.¹²⁷ Сандаљ је коначно 1. новембра 1423. у Благају пристао на споразум са млетачким послаником. Обавезао се да ће одржавати пријатељске односе с которском општином; пристао је да шаље караване својих влаха на которски трг, примајући за то 600 дуката од продаје которске соли на било којој млетачкој благајни; ослободио је из тамнице четири которска вла-

čević, *Prevlaka*, 25; *Историја Црне Горе 2/2*, 124-125 (И. Божић); Б. Храбак, *Сандаљ Хранић и Венеција*, 214; Р. Butorac, *nav. delo*, 107-108

¹²³ *Listine VIII*, Zagreb 1882, 87-89; N. Ćorić, *nav. delo*, 104-105.

¹²⁴ *Listine VIII*, 99-103; N. Ćorić, Б. Храбак, *Сандаљ Хранић и Венеција*, 216.

¹²⁵ *Listine VIII*, 73, 95, 165; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 26; *Историја Црне Горе 2/2*, 150-151, 165 (И. Божић)

¹²⁶ *Listine VIII*, 174-178 N. Ćorić, *nav. delo*, 106; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 26.

¹²⁷ *Listine VIII*, 195-199; N. Ćorić, *nav. delo*, 106; *Историја Црне Горе 2/2*, 151 (И. Божић).

стелина и предао их Зуану Зорзију; признато му је право на кућу у Котору.¹²⁸ Четворица которских племића (Жонко и Симко Мекша, Симеон Болица и Матија Бућа) помињу се у которској архивској грађи као пословни људи у Котору у тридесетим годинама 15. века, али још увек као бивши таоци војводе Сандаља или само као бивши босански таоци, упркос томе што је од њиховог ропства било прошло више од десет година.¹²⁹ Према томе, Которанима су била још свежа сећања на жесток напад Сандаља Хранића и Балше III на њихов град и свеже успомене на сужањство њихових суграђана у Босни.

Још једном су чланови породице Мекша учествовали у важним одлукама по судбину града. Петорица чланова породице Мекша, од којих је један био свештено лице, сви потомци Марина Мекше, синови и унуци Мариновог сина Миха Мекше, присуствовали су као чланови Великог већа у Котору заклетви которске властеле на верност Републици приликом признавања млетачке власти 25. јула 1420. године, над моштима св. Трипуна у цркви Св. Трипуна. Том чину присуствовали су Михови синови Јуније и Марин, и Маринови синови Руско и Урбан, и Јунијев син архипресбитер Никола. Сви чланови из породице Мекша били су међу присталицама млетачке власти у Котору, заједно са 42 члана Великог већа, који су поименице наведени, док су остали који нису наведени означени са *et omnes consillirai maiores consilii*.¹³⁰ Према томе, само је једна трећина чла-

¹²⁸ *Listine VIII*, 257; *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae Ragusii*, ed Fr. Miklosich, Graz 1964, 325-328 (репринт издање); N. Ćorić, *nav. delo*; 107; *I. Stjepčević*, Prevlaka, 26; *Историја Црне Горе 2/2*, 151 (*И. Божућ*). Б. Храбак, *Венеција и Сандаљ Хранић*, 219-221.

¹²⁹ *ИАК*, SN VI, fol. 65, 15 XI 1436, fol. 66, 16 XI 1436. Которани су запамтили заједничке жестоке нападе Сандаља Хранића и Балше III на њихов град. Добро су знали да су њихови суграђани неправно задржани на Сандаљевом двору и били затворени у једној кули у Босни. Колики је углед уживала породица Мекша у свом граду говори и овај податак да су два члана из те породице водила преговоре са Сандаљем Хранићем, док је из познате патрицијске породице Бућа и Болица био само по један члан. Били су то унук и праунук Марина Мекше, Жуњо (Жонко), син Михов и брата-нац Симко, син Жонковог брата Марина.

¹³⁰ *SN III fol. 430-431*, 25 VII 1420; *Statuta civitatis Cathari*, Venetiis 1616, 337-341; Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420*.

нова Великог већа била за прихватање млетачке власти у граду. Велико веће у Котору тада је бројило 120 чланова, а скоро две трећине није присуствовало званичном чину предаје града, што значи да је међу члановима Великог већа постојао велики отпор том чину, и посебно, насилном спровођењу млетачког плана и кршењу раније датих обећања. Ранији споразум је био да се до јесени 1420. неће развити застава св. Марка у Котору. Капетан Јадранског мора Пјетро Лоредан прекршио је ранији договор.¹³¹ Без обзира на велики отпор међу већницима, одлука је спроведена.

Унуци Миха Мекше нису били активни само у друштвеном и привредном животу у Котору већ и у суседном Дубровнику. Традицију пословања својих очева у Дубровнику настављају и синови једног од браће Мекша. У Дубровнику се помиње у двадесетим годинама 15. века и трећа генерација породице Мекша. То су били унуци Миха Мекше, синови Маринови, Урбан и Симко. И овде је потврђено правило по коме су деца једног од браће добијала име по стрицу који није био у животу и није имао деце. То је био случај са Мариновим сином Симком, који добио име по стрицу Симку, Мариновом брату. Његов отац Марин, добио је име по деди Марину Мекши, као што смо навели, најпознатијем у породици. Двојица унука Миха Мекше, синова Маринових, боравила су у Дубровнику, у коме, као и њихови родитељи, нису стално живели, већ су само повремено долазили ради пословања или из породичних разлога. Овога пута била је у питању женидба обојице браће (Урбана и Симка). Урбан, вероватно старији син Марина Миха Мекше, оженио се 5. децембра 1424. године Славушом, ћерком улцињског племића Мака Тана, становника Дубровника, који је припадао дубровачким грађанима Антунинима. Од свог таста добио је уз жену 1 000 перпера у дубровачким грошевима и 200 аксађа злата, према обичају Котора.¹³²

godine na osnovi kotorskih notarskih isprava, Zbornik zavoda za povijesne znatnosti istraživačkog centra JAZU 12(1982)9-15, Prilog 16-17.

¹³¹ S. Мијушковић, *Statuta civitatis Cathari Poglavlje o predaji Kotora Veneciji*, *Godišnjak РМ у Котору III(1955) 20-21; Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 126 нап. 7.

¹³² *HAD, Liber Dotium (Lib. dot.) V fol. 28^v, 5 XII 1424.*

Остало је забележено у Дубровачком архиву у наведеној серији (*Liber dotium*) да се 13. фебруара следеће, 1425. године, Урбанов брат Симко оженио другом ћерком *Macha de Thanī*, али се не наводи њено име. У мираз уз своју жену добио је од *ser Macho de Thanī* једну кућу с окућницом, која се налази у контради св. Луке у Котору. У новцу је добио 200 перпера и 150 аксађа злата, рачунајући 16 гроша за један аксађ. Све је то примио према обичају Котора.¹³³ Михов син Марин имао је поред Урбана и Симка још једног сина, који се звао Никола, и ћерку Бету. Маринова ћерка Бета, удала се почетком 1395. за дубровачког властелина Николу Тудизића, са миразом од 800 перпера и 100 аксађа злата.¹³⁴ Никола, Маринов син, добио је име вероватно по свом блиском сроднику, Јунијевом сину Николи, архипресбитеру у Котору, који је био један од најобразованих и најугледних чланова породице Мекша у то време. Николина ћерка Анукла била је удата за Николу Кабужића.¹³⁵ Још једна жена из породице Мекша помиње се средином децембра 1410. у Дубровнику. Била је то Микна, ћерка Јунија Мекше, Мариновог брата.¹³⁶ Према томе, из досадашњег излагања о породичним приликама породице Мекша, може се закључити да су се потомци Марина Мекше, то јест унуци његовог сина Миха, орођавали не само са властелинским породицама из зетских приморских градова (Улциња) већ и са најистакнутијим патрицијским родовима у Дубровнику, као што су били Гучетићи, Кабужићи и Тудизићи.

Породица Мекша имала је велики углед у Котору у првој половини 15. века. О томе говори податак да су потомци Марина Мекше и његовог сина Миха добили земљу у Грбљу 1430. године. Синови покојног Марина Мекше, и синови покојног Живка Мекше, унуци Миха а прауници Марина Мекше добили су 17 карата земље у Горњем Грбљу и 14 1/2 карата у Доњем Грбљу након извршене део-

¹³³ *Lib. dot. V fol.31' 13 II 1425*; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 190.

¹³⁴ *Lib. Doc. II, 85 15 I 1395*; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 435; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 155.

¹³⁵ *Div. Not. XXI fol. 38*; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 156.

¹³⁶ *NAD, Reformationes (Ref.) XXXIII fol. 367, 15 XII 1410*.

бе 1430.¹³⁷ Без обзира на то што су сви они били власници прилично бројних парцела земље на которској територији, и даље су узимали земљу которских цркава у закуп на десети део или уз годишњу најмовину, која је углавном била у новцу.¹³⁸

На крају можемо закључити да смо на основу, углавном објављене али и необјављене грађе из Которског и Дубровачког архива, приказали једну властеоску породицу кроз четири генерације у Котору у средњем веку. Чланови породице Мекша пословали су у Котору, Дубровнику и Србији. Склапали су мешовита трговачка друштва са Которанима, трговцима из зетских приморских градова, Дубровчанима, Млечанима и људима из Србије. Неки од њих успешно су се бавили трговином, стекли су богатство и углед и обављали значајне друштвене функције у Котору.

Посебан биографски осврт добио је њен најистакнутији члан Марин Мекша, кога нису успели да превазиђу његови потомци. Он је био веома способан трговац. Предмет његове трговине били су метали, пре свега сребро, со, тканине и друга роба. Стекао је велики капитал, који је улагао у покретну и непокретну имовину (куће и земљу) у Котору, Србији и Дубровнику. Захваљујући свом успешном трговачком пословању, стекао је велики углед, а обављао је и значајне дипломатске мисије за српску државу и свој родни град Котор. Био је и посланик краља Душана у Венецији 1332. године, где је водио преговоре о решењима презадужености Которана код млетачких трговаца, и о враћању которских дугова на време. Када није био заузет трговачким и дипломатским пословима боравио је, у Котору и обављао је значајне друштвене функције у родном граду. Често је обављао судијску функцију и дужност аудитора у Котору.

¹³⁷ I. Stjepčević, *Kotor I Grbalj*, Split 1941, 123-125, 127-129, 133-134, 136-137 = *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, 297-299, 301, 304-305, 307-308, 310-312.

¹³⁸ О томе нам говори један црквени катастик из 1431. године. L. Vlehnova-Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki*, 487, 491, 501, 509.

Marica Malović Đukić

THE MEKŠA KOTOR FAMILY IN THE MIDDLE AGES

Summary

Based on mostly published and unpublished sources from the Kotor and Dubrovnik archives, the paper presents a noble family through four generations in Medieval Kotor. Members of the Mekša family did business in Kotor, Dubrovnik, and Serbia. They formed mixed trading societies with people from Kotor, traders from Zeta seaside towns, people from Dubrovnik, Venetians, and Serbs. Some of them were successful merchants, acquired wealth and reputation, and performed important social functions in Kotor.

A particular biographical note is about the family's most prominent member, Marin Mekša, who was not matched by his heirs. He was a great and capable merchant. He traded in metals, primarily silver, salt, textile, and other goods. Marin Mekša earned large capital, which he invested in other business and in real estate (houses and land) in Kotor, Serbia, and Dubrovnik. Due to his trading skills, Marin Mekša acquired great reputation, and performed important diplomatic missions for the Serb state and for his native Kotor. He was King Dušan's emissary in Venice in 1332, where he negotiated on settling Kotor excessive debts with Venice merchants, and about repaying these debts in time. When not busy with trade and diplomacy, he resided in Kotor, and performed important social duties in the native city. Marin Mekša frequently served as a judge and as an auditor in Kotor.

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

КРИВИЧНО ДЕЛО ОТМИЦЕ ДЕВОЈАКА И ЖЕНА У ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

Апстракт: Отмица жена и девојака сматрана је у средњовековној Србији тешким кривичним дело за које су биле прописане оштре казне. У сачуваним правним изворима се предвиђа разлика у тежини кривичног дела, али се приликом одређивања врсте и висине казне не узима у обзир сталешка припадност ни жртава ни починилаца, што иначе није било уобичајено. Отимање сопствене заручнице или пристанак отете или њене породице нису сматрани олакшавајућим околностима. Зависно од тежине случаја предвиђено је неколико врста телесних и срамотних казни, прогонство и смртна казна. Кривично дело отмице жена и девојака је по предмету угрожавања било дело против личности, али по средњовековном схватању и дело против морала, па чак, у ширем смислу и против вере и безбедности становништва, те је имало и јавноправни карактер.

Key words: Church laws, The Justinian's Law, The Tzar Dušan's Code, marriage, Church wedding, tradition, abduction, crime, security, punishment, public interest.

У време припремања правних текстова који ће заједно сачињавати једну целину, данас познату као законодавство цара Стефана Душана, подела на јавно и приватно у сфери друштвеног живота била је знатно другачија него што је то данас. Брачни и породични односи су се налазили под сталном друштвеном бригом, строгом контролом, па и присмотром. Морал и начин понашања појединаца нису сматрани личним правима.¹ У Византији је још од времена *Еклоге*

¹ Соловјев их ставља у посебан одељак као *Кривична дела против моралности*. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*,

Лава III из 726.г. прихваћено гледиште цркве да је грешан сваки полни однос изван брачне заједнице, склопљене по црквеном обреду, и да, стога, треба да буде кажњен. Држава и црква су тежиле да уређују брак и породицу у потпуности, па им се поклањала велика пажња и у законским прописима.² Набројане су различите врсте блуда и за њих су предвиђене оштре казне. Једна од друштвено опасних појава, па тиме и кривично дело, била је отмица жена и девојка ради склапања брака, чак и уз пристанак отете особе.

У средњовековној Србији је кривично дело отмице било предвиђено већ у *Законоправили (Номоканону)* св. Саве, и то у оном одељку који је познат као *Закон градски* (гл. 39, тит. 40).³ Текст срп-

Књиге Скопског научног друштва, Књ. друга, Скопље 1928, 179-187. Говорећи о добу иконокластичке кризе (711-843.г.) Г. Острогорски објашњава да је Еклога избор одредби приватног и кривичног права, начињен из постојећих прописа. Посебна пажња је посвећена брачном, породичном и наследном праву, јер је у промењеним околностима требало водити рачуна о утицају црквених канона и обичајног права са истока. Као дело јеретичког цара иконоборца Еклога је била на лошем гласу у каснијим временима. Међутим, практичне потребе су биле јаче од идеолошких прокламација, па је Еклога, стручно добро састављен, јасан и прегледан закон, имала велики утицај на правни живот у Византији и словенским земљама. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Сабрана дела VI, Београд 1969, 167-168. Уп. L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 1, Rijeka 1980, 53-78.

² Тарановски кривична дела повезана са блудом уноси у поглавље *Кривична дела против личности*, где истиче да се у Еклоги налазе световне казне за кривична дела која су по својој суштини различите полне везе ван брака. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави* (поновљен оригинални текст првог издања у три тома објављеног од 1931. до 1935. године), Београд 2002, 340, 345-346.

³ Под именом *Закон градски* налази се словенска редакција византијског правног зборника названог *Прохирион*. Прохирион (Ο πρόχειρος νόμος), објављен у име царева Василија, Константина и Лава, издат је између 870. и 879. Представља приручник за практичну употребу. Из непрегледне масе законских прописа изабране су најважније одредбе и систематски сређене у 40 титулуса. Иако је Василије I оштро осуђивао Еклогу Лава III, састављачи Прохириона су се служили управо Еклогом, али и Институцијама Јустинијана I, а мање другим правним изворима. Прохирион је стекао велику

ске редакције је кратак, концизан и јасан. Садржи најважније елементе дефиниције кривичног дела и прецизно одређене казне. Као могуће жртве наведене су жене, заручене и незаручене девојке, удовице, као и посвећене. Закон наглашава да се не прави разлика између женске особе племенитог рода, слободне или робине. Отета може бити и сопствена заручница. Ни брачно стање ни социјални статус отете женске особе, па чак ни евентуални пристанак заручнице отмицара не утичу на облик кривичног дела: **Въсхыщаніи женѣ или вѣдоущенѣ. или не вѣдоущенѣ. или оудовѣ. аще благородна ҃сть. аще же раба. или свобождена. паче же аще благослови воудоутъ жены освещены. аще и свою кто вѣдоущеницѣ възхытитъ.** Социјални статус отмицара, починиоца кривичног дела и његових помагача уопште се не помиње, што такође значи да није доносио никакву разлику у одмеравању казне. Тежина кривичног дела се одређује само и искључиво према чињеницама које се утврђују истрагом о начину на који је отмица извршена. Ако су отмицари користили оружје, сматра се да је у питању тежи облик кривичног дела и тада се предвиђа смртна казна за отмицара: **аще оубо съ оружјемъ. рекше съ мѣчи. или съ дръкольмы възхыщеніе сътворитъ таковѣи мѣчемъ моучитъ се. Саучеснике и подстрекаче чека неколико казни. Они треба да претрпе телесну казну батинања, срамотну казну присилног шишања и телесну казну која је истовремено и срамотна – одсецање носа: **помагающеи же емѣ. или свѣдоущеи и послуживъшеи. или волею подыемъше. или кою любо поспѣшеніе вѣвѣдыше. си биемы и встрижени воудоутъ. и носы да оудежоутъ имъ.** Уколико је отмица учињена без употребе оружја, уместо смртном казном, отмицар ће бити кажњен тешком телесном казном одсецања руке: **аще же свѣнь коего любо оружја възхыщеніе сътворише. сътворшемѣ оубо възхыщеніе. да оусѣвета се доуцѣ.** Казна за саучеснике и подстрекаче ће такође бити блажа. Понавља се телесна казна батинања и срамотна казна шишања, али се уместо одсецања носа предвиђа прогонство: **помогъшеи же таковымъ на възхыщеніе. и свѣдоущеи. и****

популарност и био је у употреби све до пада Цариграда. Преведен је на словенски језик, па га под именом Закон градски, налазимо као текст подељен на четрдесету грана у Номоканону св. Саве. Веома је утицао на обликовање права словенских народа. Г. Острогорски, *Историја*, 235-236.

послоуживъшеи или волєю подыемъшеи. или кою любо поспѣшеніе им въвѣдъшеи. вишеми и пострижеми вънѣ отъ прѣдѣль изгнани боудотъ.⁴

У народу се, међутим, живот одвијао према старим навикама и традицији која је сезала дубоко у прошлост.⁵ Вероватно је и даље склапан велики број бракова према обичајном праву без црквеног венца, а некада и отмицом.⁶ Црква је такве бракове сматрала непожељним и нелегалним, па су они могли бити извор озбиљних и непријатних последица.⁷ Приликом склапања брака по обичајноправ-

⁴ Прохирон је цитиран према издању Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 127-128.

⁵ Један од архаичних облика склапања брака код многих народа била је куповина жене. Стога је у римском праву остала симболична куповина жене (coemptio) у форми per aes et libram као један од дозвољених начина склапања брака. То је била свечана форма, за чију се пуноважност захтевало присуство странака, пет сведока и мерача који је уз помоћ ваге одмеравао комаде метала, најчешће бакра, како би била исплаћена уговорена цена. Развод брака који је склопљен путем коемпције обављан је тако што је опет у форми per aes et libram муж фиктивно продавао жену трећем лицу, обично пријатељу, за ситан новац. После тога је треће лице пуштало жену из свог маниципијума. Žika Bujukić, *Forum romanum, Rimска држава, право, religija i mitovi*, Beograd 2005, 197, 361.

⁶ Овај обичај, пореклом веома стар и присутан у многим културама, одржао се до скорашњих дана: „Korijeni otmica odnosno varijanti oblika odvođenja žene za brak u dalekoj su arhaici. Oni su u istim povijesnim vremenima kad su se u običajno-pravnu normu formirali obredi svadbe prošnjom, a traju od kulturne epohe egzogamnog braka, kroz sve razvojne faze, do našega doba... Od starih kultura Mediterana, kao i naroda Europe i drugih, oblici otimanja buduće žene silom i dogovorni oblici njena odvođenja su opstali sve do novijega civilizacijskog i kulturnog razvitka naroda.“ V. Čulinović-Konstantinović, *Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Etnologija), Nova serija, sv.48/49, 1996-1999, Sarajevo 2000, str.145-169. Уп. V. Čulinović-Konstantinović, *Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste – Otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 73, Zagreb 1969, 445-458.

⁷ „Од времена Св. Саве, православни појмови о брачном праву морали су да ухвате корена у српском народу и да буду познати владаочевим судија-

ном поступку, младожења није могао имати правну заштиту која се односила на обећани али неисплаћени мираз, као код црквеног брака.⁸ Такви бракови су се лако могли разводити и склапати нови, док је развод црквеног брака био ограничен црквеним прописима, поступком пред црквеним судовима и спроводили су га црквени органи.⁹ Деца из нелегалних бракова су сматрана ванбрачном, а њихова даља судбина је у многим аспектима била обележена чињеницом ванбрачног рођења. То је утицало на њихово место у друштву, али и на њихов економски статус. Ванбрачна деца, нпр. нису имала право наслеђивања имовине очевих сродника на исти начин на који су то имала брачна деца итд.¹⁰

ма, нарочито због тога што се преступи против брачног права кажњавају од времена Жичке повеље не само духовном, него и световном казном.“ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 102. Уп. издање Скраћене синтагме Флоринског. В. Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, Приложенія, 121-154.

⁸ Све обавезе из уговора о миразу подразумевају легално склопљен брак. Д. Динић-Кнежевић, *Законске одредбе о браку и миразу на заласку Дубровачке републике*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XXVII, Нови Сад 1999, 13-19. Миразна добра жене уживала су посебну правну заштиту. Тако се женина имовина није могла заложити као гаранција за мужевљеве дугове. У принудној наплати се имовина коју жена поседује као миразна добра није могла заплениити. Ј. Даниловић, *Историјскоправне студије*, Подгорица 2002, 167, 171. То се све, разуме се, односи на случајеве законски склопљених бракова.

⁹ О разводу брака се исцрпно говори у опширној глави Г- 13 Потпуне синтагме, која се састоји из световних закона, без црквених правила. Стога је она у целости доспела у Скраћену синтагму као глава Г-8. О брачном праву в. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 100-106.

¹⁰ Ванбрачно дете после смрти неког од очевих сродника није улазило у законски наследни ред. Ипак, очеви сродници су му могли део своје имовине завештати тестаментом. Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законнику и у Законнику цара Јустинијана*, Законик цара Стефана Душана, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, САНУ, Београд 2005, 67-78, 77. Уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, Необјављена докторска теза, Београд 2004, 136, 296 (превод чл. 57 Раваничког рукописа

Стари начин живота је ипак био дубоко укорееен, а хришћанска црква се тек морала изборити за своје место. Постојала су, у ствари, два паралелна света, која је временом и разним изменама требало склопити у један. Цар Душан је био одлучан да то учини, а таква усмереност је произилазила из његових планова за будућност. Желећи да ојача цркву уздизањем на ранг патријаршије, а да наместо дотадашње краљевске круне понесе царску, морао је још јасније да обзнани византијски модел повезаности и сарадње државе и цркве, али и да обезбеди прихватање овог модела у пракси, и то на свим друштвеним равнима и у свим друштвеним областима. Свакодневни живот људи требало је што чвршће повезати са црквом и подредити канонима. *Царска реч* се морала поштовати, а државни органи су се старали о томе. Спремљене су оштре казне за све оне који нису довољно озбиљно схватили своје обавезе – послушност према мерама државе и цркве у свим друштвеним односима које држава у лику цара, самодржавног господара, а уз помоћ патријарха, духовног оца народа, жели да уреди на начин који сматра исправним.¹¹

Судије цара Душана су већ имале изграђене појмове о брачном праву, поготово ако су обитавале у оном делу царства у коме се стотинама година живело по начелима византијског права. Све важне одредбе које се тичу морала, брака и породице нашле су своје место и у *Синтагми Матије Властара*, обимном правном зборнику из 1335. г, који је добио име по свом састављачу, светогорском монаху. О томе предмету се опширно говори и то до најситнијих појединости.¹² У Синтагми постоји цела глава (А-13) посвећена отмици

Јустинијановог закона: *Тајно (ванбрачно) дете је увек блиско само своје оцу (и само њега наслеђује), а не наслеђује очеве сроднике, нити по силазној, нити по узлазној, нити по побочној линији, нити (шта добија) од њих, осим по тестаменту.*

¹¹ Уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 12-41, а посебно напомене са наведеном литературом. Цареви планови су касније, после његове преране смрти, доживели неуспех због различитих околности, али у време његове највеће моћи ти планови су прављени за будућност која је изгледала могућа. Уп. С. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004, 66-78.

¹² Соловјев наводи да су редактори Скраћене синтагме имали доста посла управо са овом правном материјом. Обимна грађа Потпуне синтагме је

и у њој се налазе црквена правила и *закони* којима се предвиђају ве-ома строге казне.¹³

У Скраћеној синтагми, коју у свим рукописима старије редакције налазимо уз Душанов законик, нема црквених казни из Потпуне синтагме, а из дела који је означен као *Закони царски* (*Закони царьскїи*) нису преузете све одредбе, као нпр. оне које се односе на специфичне случајеве отмице (*постницоу* или *инокїню*, или *дїаконицоу*. итд.).¹⁴ Да ли су отмице жена и девојака заиста биле тако честе да је о ово кривично дело требало унети у текст Скраћене синтагме, односно у законодавство цара Душана? Прави одговор не можемо добити, јер немамо сачуване судске одлуке, како бисмо могли пратити примену закона. Ипак, остаје претпоставка да кривично дело отмице девојака и жена није било реткост, јер се правна комисија, која је припремала укупан текст царевог законодавства, сигурно не би потрудила да одредбе из Потпуне синтагме преради и скрати. У Скраћеној синтагми су прописи који се односе на отмицу скупљени у саставу А, у гл.12, под насловом *О възхыщающїих на вѣак жены*. На почетку поглавља постоје правила која се позивају на Анкирски сабор и правила Василија Великог.¹⁵ После њих долази *Соудъ цѣскы*. за-

перађена, тако што су неки делови испуштени, а неки су подељени на мање целине ради боље прегледности. Одредбе о брачном праву износе око једне трећине укупног текста. Уп. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 100-106.

¹³ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, 104-107.

¹⁴ Исто, 106.

¹⁵ *А н к и р с к а г о ѿ. Първонадесетое правило иже въ Анкіѣ съвора обрѣченныѣ бывше отроковице нѣкыми таж от ных възхыщенныѣ, аще и законѣстоушно сїе, понѣдише повелѣвает обрѣчившим е оустраати. Неволїею бо ноудими соудъ.*

В е л и к а г о В а с и л ѿ. Великаго же василїа кѣ тодоѣ правило не по-добает рече въ покаанїе прїемати иже от възхыщенїа прїемшаго жену прѣжде даже сїе отїеть вѣдет. и аще оубо вѣше обрѣченна нѣкомоу, ономоу въ область оустраатисе, аще оубо възхоцеть сїю поети. аштели же не оу кому прѣжде обрѣченна вѣ, къ родителемъ възвращаетьсе или инако по крови тои оужикамъ. и аще оубо волѣть сїи сѣпристающеи сеи зетьство хыщника, вѣакъ да сѣставитьсе. аще ли ни, не поноудати. Я иже съ женою растлѣвыи се

кон. У Синтагми су предмет законске заштите, као и у Прохирону, жене, заручене и незаручене девојке и удовице: **Взсхытившеи жены или обрчченноу или необрчченну или вдовицу...**¹⁶ Одмах се истиче да отета женска особа може бити из било ког социјалног слоја: **любо блгородна есть, любо раба, любо свободнаа, па чак и посвећена: и паче аште бѹдет осщеньнаа, али и вереница самог отмичара: и аще и свою кто обрчченицу похытить.** За отмицу је запрећена смртна казна за наоружане отмичаре: **аште оубо съ оружіем или мьчевы или палицами похищеніе сътворить, сицевы мьчемь да томымь воудеть.** а за саучеснике који су у отмици могли имати разне улоге предвиђено је батинање, срамотно обележавање одсецањем носа и шишањем: **сзслужещей же сѣимь или свѣдѣще или волею подьемшей или колюбо потыщаніе сътворышей выеми твердо и остризаемы носови да оурубжотсе, понеже похытити хощещей готови соут и оубивати соупротивещіих се им.** Ако је отмица организована и изведена без оружја, запрећена казна за отмичара је одсецање руке, а за саучеснике батинање, шиша-

любо тои хотѣцион, любо поноудивь блгод творещіих запощеніем да низлагаетсе и въ четырех врѣменѣх ѧ лѣта да проходить покааніа: едино оубо извьнь двери цѣковныхъ плачесе,

Т о г о ж д е ѧ Тридесетоеж възсхыщающіих жены и сздѣиствующіих съ ними на ѧ лѣта оубо далече оубо от мѣтвь сз послѣшающіими стоати осуди. аще оубо волею издаде жена ниже тѣннѣю пѣдваршѹ, еже о дѣицах истѣе глѣтсе, ниже оубо татѣвѣ рекше въ тинѣ смѣшенію неповиньнь иже сѣю поемь еже от правилъ запощеніа, зане не ноужди посрѣд сътворшїисе, и паче аще самовластна бѣше соущїи вдовица гавѣ тако и на воли тои бѣше послѣдовати или ны. о образованіих бо нам рече небѣгомо вѹди назданіа гавѣ тако и лицемѣрїа стидѣщи бо се есть, егда же на себѣ издасть рачителю или рачимомѹ обрзѣ показѹетъ еже възсхытитсе, къ истинѣ же волею послѣдова. аще оубо по лицемѣрствѹ възсхыщеніе высть, ниже запощеніа мѣсто възспїимоуць ниже иже на хищники лежещїи законь. ѣдиноже ѣже о досадѣ обычное повины родителіемь поемшей сѹщем под областїю воудотѣ. сїи бо иже кромѣ воле их бывшіи бракъ растрѣзуютъ. Т. Флоринскій, *Памятники Приложенія*, 116-117.

¹⁶ Текст из Скраћене синтагме је цитиран према издању Т.Флоринског, Т. Флоринскій, *Памятники Приложенія*, 116-118. Из техничких разлога се уместо і, као у издању Флоринског, пише ї, а уместо щ се пише щ, односно на исти начин као при цитирању Прохирона.

ње и прогонство: аще ли же кромѣ какова люво оружіа похыщеніе сътвори, възхытившому оубо рука да отсѣчется, а иже ким люво образом съдѣствовавъшии быемы и остризаемы да изганяютсе. Пристанак отетих женских особа на отмицу није утицао на одлуке суда о казни: люво волеціимъ женам, люво не волеціим похыщеніе бысть. Ако је међу саучесницима био роб (који је највероватније радио по налогу господара), био је кажњаван најстрашнијом казном – спаљивањем: аще ли забъ иеть бѹдетъ съпоспѣшиви на дѣло то огнем да съжежетсе. У Синтагми има више одредаба којих нема у Прохирону. Треба посебно обратити пажњу на део којим се забрањује свако измирење између отмичара и жртвине породице: и паче аще живѹщии съ моужьми нѣкые покоушишесе възхытити нъ и родителеи жены аште не прѣети покусетъсе нъ имоутъ працтати съгѣшеніа, добинь соудъ оных, въ тѣмницѹ да затворетъсе. Закон. Иже двѹ или вдовицѹ възхытивъ не можетъ сѣю имѣти женѹ ниже и пристающѹ тоѣ оцѹ и працающѹ съгѣшеніе. Закон. Да не посагнетъ похыщеннаа за похытившаго ю, нъ аще и пристаюютьъ таковому съжителъствоу родителіе еѣ, въ тѣмницѹ да взметаютьсе. Ово, изгледа, указује на став законодавца да је отмица друштвено опасније кривично дело од силовања, јер су родитељи имали право, под одређеним околностима, да се измире са силоватељем своје ћерке и чак да дају пристанак за склапање брака.¹⁷ На посебан положај отмице међу другим тешким кривичним делима наводи и одредба по којој отмичар девице није могао добити право азила.¹⁸ Према Синтагми отмичар може бити ухваћен и затворен чак и на Ускрс, што је такође неуобичајено, па се због тога и истиче: Закон. Нъ и въ днех сѣиѣ пасхы дѣвичесціи похыщници затвараютьсе и вежоутъсе.¹⁹ Уколико би роб известио о отмици, награђиван је доби-

¹⁷ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 180.

¹⁸ Исто, 180; Треба нагласити да је према Синтагми Матије Властара починоцима овог кривичног дела било ускраћено право азила, као и прелјубницама и „мужеубицама“, јер су и та кривична дела сматрана посебно тешким, односно друштвено опасним. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 277-278. Т. Флоринскій, *Памятники Приложенія*, 167. Међутим, у Прохирону се не помињу никакви изузеци из права азила, па ни отмичари. Н. Дучић, *Крмчија морачка*, 125.

¹⁹ Т. Флоринскій, *Памятники Приложенія*, 119.

јањем драгоцене слободе: Закон. *Ице ѡавь похыщеніе дѣици възвѣститъ свободу бываеть. и такожде и аще проценное бывше обличить.* Ове нормe нема у Прохирону, али Синтагма садржи и нека друга правила о отмици која не налазимо у Прохирону, а која, очигледно, потичу из других правних извора.

Правила о обавезном склапању црквеног брака и тиме искључивање обичајног права из ове области налазимо на самом почетку Душановог законика, и то у рукописима и старије и млађе редакције. Два врло оштро формулисана члана прописују венчање по црквеном обреду: „Властеле и прочи људи да се не жене не благословивше се у својега архијереја...” (чл.2). „И ниједина свадба да се не учини без венчанија; ако ли се учини без благословенија и упрошенија цркве, такови да се разлуче.“ (чл.3).²⁰ Ово је била неопходна допуна ономе што је већ постојало у Синтагми, јер се она заснивала на старијој правној грађи, углавном из IX века. Тако се у Синтагми понавља Модестинова дефиниција брака, која је ушла у *Епанагогу* XVI, 1, с додатком да се брак може склопити: или благословом, или венчањем или уговором (*διά συμβολαίου*). Овом дефиницијом се, наиме, даје једнак значај писаном уговору и венчању.²¹ Стога се у Душанов законик уносе чланови који сасвим јасно упућују на црквено венчање као једино легалан начин склапања брака. Заштита укупног друштвеног утицаја православне цркве је подразумевала и забрану католичког прозелитизма преко брачних веза, па је у Душановом законнику (чл.9) био забрањен брак православне женске особе са католиком. Уколико је младожења желео брак са православном невестом, морао је прихватити православну веру.²² Усклађивање надлежности

²⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 440. С. Шаркић, *Српско средњовековно право*, Нови Сад 1995, 91.

²¹ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 172.

²² Уколико би младожења одбио да се покристи у православље, брак је раскидан и такав раскид је имао велике последице. Део његове имовине би био предат жени и деци, а он је протериван (што је била последица кривичне одговорности). *Исто*, 105. Католицизам је такође сматрао разлику у религији (*cultus disparitas*) сметњом за склапање брака. Дозвола за склапање религијски мешовитих бракова долази тек много касније у време лаи-

државе и цркве у области морала видимо и у чл.54 Душановог законика. Тим чланом се препуштају црквеном суду и црквеној казни они случајеви који се односе на блуд уопште, а предвиђа се строга казна за блуд властелинке са мушкарцем из нижег сталежа. Циљ чл.54 није била заштита морала уопште или прописа религијског карактера него заштита сталешке поделе становништва и части владајућег сталежа.²³

Кривично дело отмице жена и девојака налазимо и у византијској правној компилацији, која под називом Закон Константина Јустинијана чини део царевог законодавства у млађој рукописној редакцији. Текст је преузет из Скраћене синтагме и делимично прерађен. Ни у рукописима млађе редакције ниједна одредба о отмици се не налази у Душановом законуку, као ни у рукописима старије редакције. У овој редакцији су чланови о отмици смештени на сам крај Јустинијановог закона. У Раваничком рукопису се отмицом баве чл. 78 и 79. Потпуно су изостављене одлуке Анкирског сабора и правила Василија Великог. Преузет је само део оних правила која се у Скраћеној синтагми налазе под називом *Содѣ царскы*. На почетку чл. 78 Раваничког рукописа стоји грешком недовршена реченица, која представља више једну врсту примедбе, односно обавештења упућеног читаоцу него наслов: *Ѣце ѡбрѣтохъ за насилие жене*. У Борђошком препису (чл. 86) ова је реченица потпунија: *Ѣце, ѡбрѣтохомъ съ насиліемъ женецихъ се*.²⁴ У Раваничком следи текст у ко-

пизације државе, што се од друштвених односа у средњем веку не може очекивати. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 362, 443.

²³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 340, 345-346.

²⁴ Навешћемо све разлике које налазимо у истој подгрупи рукописа (Софијски, Стратимировићев, Ковиљски, Карловачки и Вршачки) у односу на рукопис Борђошких као основни, да би се видела природа тих разлика: *Ѣце, ѡбрѣтохомъ съ насиліемъ женецихъ се: ꙗко ѡбрѣтивши жени насиліемъ, или ѡбрѣчена или неѡбрѣчена.*² или *вдовица или дѣвица; любо властелинка³ естъ, любо раба. аце и свою ѡбрѣченицѣ, похитит аце оубо съ ѡбрѣтемъ ꙗко|детъ похищеніе сътворити, такови мачем да ꙗкомет⁴ съ⁵ савѣтѣюцие томѣ или съ нимъ ꙗкошадши; ти бѣени бѣдѣт велми.*⁶ ⁷ *и да им се ѡбрѣжѣ носи съ власми,*⁸ *Ѣгда ꙗкошадѣт таковое похищеніе сътворити, и домашни ꙗкометѣ⁹ ѡбрѣтѣ тижѣ бѣдѣтъ готови на оубиство¹⁰ и бѣдѣт*

ме се истиче додата реч посилием (насиліем у Борђошком рукопису), које нема у Синтагми и наставља се набрајањем: **Вс'хитившой се посилием жени, илї вѡвѡдѡчѡна ест илї неѡвѡдѡчѡна илї вѡдовїца илї девїца...**²⁵ Одмах се даје до знања да није битна разлика у социјалној позицији отете женске особе: **любо госпѡжда ест любо ѡба,** али и да се ништа не мења уколико је у питању вереница отмичара: **аще и свою вѡвѡдѡченїцѡ похїтит.** Даља формулација је слична формулацији у Скра-

рѡвополитїе велие. такоѡе дело гоѡ'ше вѡдет. аще ли без ѡсѡжїа пѡидѡт похїщенїе сѡтворити: ви¹¹ вѡ'хитив'шемѡ дѡвицѡ ѡска да ѡтсечет се а иже сѡ ним сѡвѡтѡщїим¹² или¹³ пѡишадшїим,¹⁴ да им се ѡвѡжѡтъ но¹⁵ носови, и да вѡдѡтъ бїени и из'гнати ѡт места тоѡо, любо нехѡтецим женам. любо хѡтецим¹⁶ аще кто ѡт пѡишадших похити¹⁷ дѡвици вѡзвизѡвѡстит¹⁸ таи да свѡбѡданѡ вѡдет:

¹ И **еще** var. Соф, Страт, Ков; ² или **неѡвѡдѡчѡна** om. Соф, Ков; ³ **власт'ѡлѡска** var. Страт; ⁴ **да пѡимѡтъ сѡмѡтъ** Соф, Стра, Ков; **казнѡ да пѡимѡтъ пѡиетѡ** var. Врш; ⁵ **сѡ** om. Врш; ⁶ **да вѡдѡтъ тѡвѡдо** var. Соф, Страт, Ков; ⁷ и om. Страт; ⁸ грешком писара у свим рукописима ове групе у реченици: **и да имѡ се ѡвѡжѡтъ коси сѡ власами** у Соф, Страт, Ков, Карл и Врш уместо **коси имамо носи**; ⁹ у Соф, Страт, Ков: **поимѡтъ**; ¹⁰ грешка у Страт: **ѡбиво**; ¹¹ цела реч се не може прочитати са сигурношћу због мрље на рукопису, тако да је остало само – **ви**. У Соф, Страт, Ков нема те речи уопште, док је у Карл **такови**; у Врш **таковомѡ**; ¹² на рукопису је мрља, али се реч ипак може прочитати, па се види да је у Борђ иста као у Соф, Ков; ¹³ и var. Врш; ¹⁴ **пѡишадшїим с'нимѡ и сѡвѡтѡщїимѡ** var. Карл; ¹⁵ писар је прекинуо писање речи после два слова на крају реда, а онда је целу реч написао у следећем реду; ¹⁶ у Борђ, Соф, Ков, Врш нејасан је смисао реченице, јер недостаје део – **то похїщение**, који имамо у Рав; **любо хѡтецимѡ женамѡ любо нехѡтяцимѡ ипѡ.** Соф, Страт, Ков, Врш; ¹⁷ видљив је први део речи написан усправно на десној маргини, али се због мрље не може прочитати други део речи написан у следећем реду; у Соф, Страт, Ков: **пѡишадших ѡѡ похїщенїе**; ¹⁸ исправније у Соф, Страт, Ков, Врш – **вѡзвѡститѡ**.

пѡз **Иже**¹ **из домѡ из'давшїи дѡвицѡ илї вѡдовицѡ.** Тако² **казанѡ**³ **да пѡиетѡт** **ѡкоже и више речени насилници:**

¹ Недостаје **И** у Врш; ² **тѡ же** var. Соф; ³ грешком у Страт: **казанѡ нѡ**.

²⁵ У даљем тексту ће бити цитирани чланови Јустинијановог закона из Раваничког рукописа према фотодокументацији Одбора за изворе српског права САНУ.

ћеној синтагми, али мање детаљна, јер не набраја врсте оружја отмицара, а казна је једнака, али савременије изречена: *Ище ѓво съ ѡрѣжиемь придет похищение сътвориѣти, такови мьчемь съмѡтъ да примет.* Текст се опет наставља у сажетијој формулацији, али и са делимичним изменама у набрајању саучесника: *Съ съветѡюще томѡ илї съ нимъ пришьд'шимь...* и истом казном: *тїи биени да вѣдѡтъ тв'рдо и встѡр'заемї носови да ѡрѣжѡтъ се има.*²⁶ Даље се опет унеколико мења формулација: *Сгдаже придѡтъ таково похищение сътвориѣти и домашнїи поимѡтъ ѡрѣжиѡ, тїиже готови вѣдѡтъ на ѡбщество и вѣдетъ к'вопролїтие велие, такова гоу'ша вѣдѡтъ.* Следи из Синтагме преузета одредба којом се предвиђа блажа казна за оне отмицаре који су отмицу извели без оружја: *Ище лї без' ѡрѣжиѡ похищенїе сътворит, вс'хитив'шомѡ девицѡ ѡска да ѡсечет' се, а иже съ нимъ съветѡющимъ илї пришьд'шимъ да ѡрѣжѡтъ се има носови, и да вѣдѡтъ биени вел'ми и изгнаниемъ люво хотещимъ женамъ то похищение люво нехотещимъ.* Потпуно су изостављене одредбе којима је у Синтагми забрањено родитељима да се измире са отмицарем и да пристану на брак између отмицара и своје ћерке. Нема ни претње тамницом родитељима који покушају да опросте отмицару. Изостављена је и одредба којом је предвиђена смртна казна спаљивањем за роба саучесника. Изостављено је и следећих неколико одредби које се углавном односе на отроковицу, девицу и родитеље.²⁷ Даље је преформулисан став из Синтагме којим се обе-

²⁶ Овако нејасно формулисана казна потиче можда из неког нама непознатог протографа, а можда је начињена омашком због недовољног разумевања текста. Та нејасна формулација се провлачи и кроз неке друге рукописе. Уп. одговарајуће одредбе из неколико наведених рукописа – нап. 25 и 27.

²⁷ Изостављене одредбе се могу пратити према издању Флоринског: Т. Флоринскїй, *Памятники Приложенїя*, 116-118. Овде ћемо навести неке од њих:

Закон. Инако моучитьсе възхитивы отроковицѣ и инако иже по нѣжди раслаивъ дѣицѣ. похищенїе бо за вестѣдїе похитившаго не имать прощтенїе, по нѣжди же бывающее раслаивїе, аще от понѣжденные прїетъ боудет, прощенїе прїемлет и съжителствовати съ нимъ даетьсе.

Закон. Похищенїемъ придобивает похитившаго ею имѣнїе все, не възхотѣвши законно съпрѣци се съ нимъ. понеже бо аще възхошет се сътворити, расхѣщаетьсе и тое имѣнїе все и хышниче и съприставшїихъ о злѣ, люво родителїе сїимъ боудѡтъ, люво тѣждїи.

ћава слобода робу који извести о отмици девице и уместо тога обећава се слобода од гоњења оном лицу које извести о отмици: **Аще кто ѿ прѣшд'шихъ девиць ѿ похѣщение въз'вѣститъ, ть свободньъ вивает.** У наставку се изоставља још једна одредба о робу који крије отету блудницу, као и посебна наредба да отмичари могу бити ухапшени и везани у току ускршњег празника. Најзад се додаје један члан (чл. 79) којим се изједначава са отмичарима онај ко из нападнутог дома изда девицу или удовицу: **Иже из домѿ из'дав'ший девицѿ или вдовѣцѿ, такѿ казньъ прием'лють такоже више реченїи насил'нїи.** Таквог члана нема ни у Потпуној ни у Скраћеној синтагми, а ни у Прохирону. Може се претпоставити да су тај члан додали редактори Јустинијановог закона. Разлике у формулацијама међу рукописима млађе редакције не доносе битне измене у дефиницији отмице као кривичног дела.²⁸ Знамо да је сачуван један препис законодавства цара Сте-

Закон. Похѣщенїе вещьше естъ по'любодѣнства, и похѣтивы посагшю или дѣицоу сзъмрѣтїю моучимъ естъ, и тоуждемѹ нань глѹщѹ, аще о'ць отцоковице оумоленъ вѹдет, простиль естъ.

Закон. Рабъ тѹждоую влоудницоу сѹщю похѣщае или кѹје ниже тако татъ ниже тако плѣнчїа повинньъ естъ. небо татви ради нз сласти ради се сзтворзи, обаче вѹ имѣнїи отъщетеваетьсе от кнеза и цѣломѹдритсе.

²⁸ У рукописима приморске групе има више језичких разлика него неких намерних прерада самог садржаја одредби, али и понека грешка због неразумевања текста или омашка самог писара – У Грбаљком препису (чл. 80): И още обретох радъ кои се на силу ожене и уграбе жену на силу, или верену или неверену или удовицу или ђевоику, али е владика или проста, ако би и свою вереницу по сили повео; ако ли са оружемъ пошо такво ћело сатворить, да мачемъ смерть прими, а они кои буду ш-нимъ пошли, да бивени буду тврдо и да им се носови одризу нима. када тако поћу сатворить зашо и домаћи приме оружїа и буду готови побит-се и будетъ кервопролитие велие. ако ли безъ оружїа поћу и сатворе оному кои хоће узеть девицу, да му се рука отсечеть, а онима ш-нимъ пришедшима да им се носови урезуть и да будутъ бивени. ако ли би тко од оне дружине каза девици исто уграбление, та слободень будетъ. Кои ли би из дому изда девицу или удовицу, да исти кастигъ прими како и речени насилници. А. Соловјев, А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647-1767) са Душановим законом*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 60. У чл. 83 Паштровског преписа нема битних разлика: „Законъ благочестиви царе гречаски вѹ

фана Душана на румунском језику. Тај препис спада у групу рукописа млађе редакције и садржи Закон цара Константина Јустинијана и Закон цара Стефана, односно Јустинијанов закон и Душанов законик. У њему има неких измена и специфичности у поређењу са млађом редакцијом српских преписа. Кривично дело отмице по својој дефиницији и предмету заштите ни у овом рукопису не показује битне разлике.²⁹

Константине граде. И ошъ наѳохъ за насилје кои се жене: кои узме жену на срамоту, али е вјерена али ние, али е удовица али ђевоика, али владика али сиромашница, ако е с оруженъ, дакви(!) од оружа да умру; али два три регу те су безъ оружиа, тизи бивени да буду и да им се носови остригу. Кед тизи буду и уграбе с оружиемъ, и поско(ч)и од дома ђевоике с оружиемъ, а све наѳу справне и побию се, и буде крвопролитие. А кои су безъ оружиа и поведу ђевоику, кои е за руку дофати, да му се осиече, а онози дружина носови да урежут се и да буду бивени и изгнани. А који кед доѳу ђевоици каже, да те буде слободанъ. Ако из дома изда ђевоику али удовицу, такви кастигъ да прими како кои од више речениех грабителъ.“ V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, *Starine*, 43, Zagreb 1951, 7-27, 23. Богишићев (Далматински) рукопис у чл.89 садржи све одредбе о отмици: Еше обрѣтохъ за насиле женещим се; восхитившей жени посиленъ, или обручена е или необручена, или вдовицу или дѣвицу, любо владыка е любо раба, и аще убо са оружемъ придетъ и похищене сотворить тикови да мачемъ смертъ прѣмлетъ. Светующе тому или со сымъ пришадши, ти бивени да будутъ тврдо, остризаеми, носови да урежут се има. Егда придуть такови восхищене сотворити и домашни поимуть оружа ниже готови будутъ на убиство и будетъ крвопролите веле, такова горша будутъ. Аще ли без оружа похищене створи, восхитившому девицу рука да отсечет се, а иже са нимъ совѣтующимъ или пришадшимъ да урежут се нѣма носови и да будутъ бивени и изгоняемъ, любо хотещимъ женамъ то похищене, любо не хотещимъ. Аще тко од пришадшихъ девицы похищене возвестить, тай слободанъ бываетъ. И иже из дому издавши девицу или вдовицу таку казнъ приемлють якоже више речени насилницы. V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, АНД, Dubrovnik 1953, 9-58, 37.

²⁹ У преводу на француски овај текст гласи: „De ceux qui se marient – Que celui qui s'emparera par la force d'une femme, jeune fille fiancé ou veuve, femme libre ou esclave, et s'armera pour l'enlever, soit mis à mort par le glaive et

Кривично дело отмице жена и девојака је по предмету угрожавања дело против личности, али по средњовековном схватању и дело против морала, а у ширем смислу и против вере, реда и безбедности становништва, па стога има и јавноправни карактер. Упадљиво је да ниједан од наведених правних извора не садржи било какве одредбе које указују на сталешке разлике међу жртвама, па следствено томе припадност девојке или жене друштвеној групи која је социјално ниско позиционирана не утиче на евентуално одмеравање мање казне починиоцу. На исти начин, није предвиђено да припадност починиоца вишој друштвеној групи утиче на одмеравање лакше казне. Прави се разлика само у тежини кривичног дела, што се утврђује у истрази према околностима случаја. Тежи облик кривичног дела имамо уколико се оно изврши уз помоћ оружја, па је и казна тежа. Лакши облик је, следствено томе, описан као отмица без употребе, односно чак и без ношења оружја. Закон предвиђа могућност да неки од починилаца одустане од извршења кривичног дела и такав поступак се узима као основа за потпуно ослобађање од кривичног гоњења. Треба указати на сличан став законодавца када је у питању још једно кривично дело велике друштвене опасности – кривично дело разбојништва. У дефинисању овог кривичног дела такође се не прави разлика према социјалној позицији ни жртва ни починилаца.³⁰ Такав приступ је карактеристичан за савремено право и

que ceux (home et femme) qui s'entendront pour fuir ensemble soient fustigés très durement et qu'on leur coupe le nez et les cheveux. Et quand, à l'occasion d'un tel enlèvement, les membres de la famille de la femme prendront les armes et que s'ensuivra un combat meurtrier, qu'une mort terrible soit le châtement des responsables. Et si quelqu'un enlève une jeune fille ou une veuve sans faire usage des armes, qu'on lui coupe la main et que ceux qui l'auront accompagné soient soumis sans pitié à la bastonnade et chassés de leur place. Celui qui dénoncera l'enlèvement, gardera sa liberté. Et à celui de la maison qui aide à l'enlèvement de la jeune fille ou de la veuve, qu'on lui inflige des supplices, comme nous l'avons dit plus haut.“ M.Andréev et Gheorghe Cront, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien*, Association internationale d'études du Sud-Est européen, Études et documents concernant le Sud-Est européen, 4, Bucarest 1971, 184-186.

³⁰ Казна вешањем је предвиђена за све разбојнике без обзира на друштвену припадност (Прохирон, XXXIX, 15-16). Н. Дучић, *Крмчија морачка*,

одступа од правних принципа феудалног доба. Очигледно је законодавац био веома заинтересован да нека тешка кривична дела буду искорењена или бар да њихов број буде сведен на минимум, те се због тога није узимала у обзир феудална подељеност становништва, што је иначе било уобичајено.

Положај жене у патријархалном друштву средњовековне Србије није био толико значајан да је њена личност могла имати изразито снажну заштиту, какву видимо код кривичног дела отмице. Жена је социјално и правно била везана за судбину мушкарца у складу са феудалним и патријархалним односима, па су сурове и тешке казне за отмицаре проистицале управо из потчињеног положаја жене. Она није имала право самосталног одлучивања, па тако ни њен пристанак на отмицу није ублажавао казну која је била запређена законом у свету ексклузивно мушких одлука. Отмица девојака и жена ради женидбе у неким је случајевима планирана са пристанком женске особе коју је требало отети, некада са знањем, а некада без знања укућана. Уколико је млади пар имао потешкоће у добијању пристанка за будући брак од своје породице могао се у тајности одлучити на такав корак. У другим случајевима отмица је припремана без пристанка будуће младе и то би по неким савременијим схватањима била морално отежавајућа околност. Међутим, законодавац уопште не жели да се упушта у мотиве и финесе самог догађаја, нити води бригу о било каквим посебним околностима. Јасно даје до знања да се свака отмица има сматрати тешким кривичним делом, које ће бити сурово кажњено. Нема никаквих романтичних модела који би упозоравали да се на било који начин може узети у обзир положај

125. У Синтагми Матије Властара постоји покушај се да повуче граница између крађе и разбојништва, па су одредбе о разбојништву скупљене у глави А-12 Потпуне синтагме. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 101-103. О разбојништву в. *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 611-612 (Б. Марковић). Треба приметити да у законодавству цара Душана налазимо кривично дело разбојништва и у Синтагми Матије Властара и у Душановом закону у рукописима старије редакције, док је у рукописима млађе редакције задржан само текст у Душановом закону, а нема одговарајућих чланова у Закону Константина Јустинијана, који је иначе преузео многе одредбе из Синтагме.

младих људи који из неког разлога не могу добити пристанак за склапање брака од својих породица. Порука законодавца је прецизна и не оставља простора за било какво другачије тумачење, а изузеци нису предвиђени. Укућани су се могли супротставити отмици својим оружјем и то, по закону, није била основа за кривично гоњење од стране државних органа. Напротив, из самог текста одредбе произилази да је отпор укућана указивао на снагу напада отмицара, па тиме и на тежину кривичног дела. Отмицом су била повређена правила која је прописивала држава, старајући се о јавном реду и безбедности становништва, али и правила о моралу о којима је бринула црква. Стога се неколико важних правних извора бави овим кривичним делом, обезбеђујући заштиту евентуалних жртава, ако је то уопште могуће постићи законским одредбама.

Biljana Marković

CRIME OF ABDUCTION OF GIRLS AND WOMEN
IN THE TZAR STEFAN DUŠAN'S CODE

Summary

In Medieval states, marital and family relations were under constant social scrutiny, firm control, and even surveillance. Morality and way of behaving were not considered as personal rights. From the time of the Leo III's *Ekloga* dating from 726, the Church attitude that each sexual intercourse outside marriage conducted by the Church ritual was sinful and should be punished, was accepted in Byzantium. The state and the Church attempted to completely regulate marriage and family, so they also received attention on the legal codes of Medieval Serbia. That is why abducting women and girls for marriage, even with the approval of the abducted person, was considered to be a socially dangerous thing and was marked as a criminal act.

The crime of abduction was already marked as a crime in the *Zakonopravilo (Nomocanon)* of St. Sava, in the chapter known as *The Law of the City*

(ch. 39, art. 40), whose source was the Byzantine legal volume *Prochiron* (Ὁ πρόχειρος νόμος). There we find the most important elements of defining the criminal act and precise determination of the punishment. However, life of the ordinary people went on according to old habits, and tradition that stretched back into the past. There were probably many marriages concluded without the church reef, and some even through abduction. The Church considered such marriages undesirable and illegal. All the important remarks related to morality, marriage, and family, were included in the *Matija Vlastar Syntagm*, the 1355 lengthy Byzantine legal compendium, named after its compiler, the Mount Athos monk, and soon translated into Slavonic language. There is a whole chapter in the *Syntagm* (A-13) on abduction, and it lists Church rules and laws that threaten serious punishments. This crime is also covered in the legislature of the Tzar Stefan Dušan (from 1349 and 1354). In the more ancient manuscript versions, where *Abridged Syntagm*, *Dušan's Code*, and *The Justinian's Law* are published together, this crime was listed in the *Abridged Syntagm*, while there are two very strictly formulated articles at the very beginning of *Dušan's Code* (articles 2 and 3), prescribing wedding according to the Church ritual as the obligatory way of concluding marriage. The *Abridged Syntagm* includes regulations on abduction in part A, chapter 12. All the Church punishments from the complete *Syntagm* are missing, as well as from the work known as *The Tzar's Codes* (*Zakoni carski*). In the more recent manuscripts, where only *Dušan's Code* and *The Justinian's Law* remain, with the addition of some parts taken over from, and some edited from the *Abridged Syntagm*, there are two articles dealing with abduction. In the Ravanica manuscript, articles 78 and 79 deal with abduction. Article 78 has a text probably taken over from the *Abridged Syntagm*, but much shortened and partially edited. The Article 79 equates the responsibility of the abductor and the person from the attacked family who surrenders a female to the abductors. Such an article does not appear in either of the *Syntagms*, nor in the *Prochiron*. One could assume that it was added by the Serbian editors of *The Justinian's Law*. The differences in formulations do not mean important changes in the definition of abduction as the criminal act. The 18th century manuscript written in Romanian fits this edition, as it also mentions the crime of abducting women or girls. Two articles from the *Dušan's Code* were kept in the more recent manuscript tradition, determining Church wedding as the only legal way of marrying.

In Medieval Serbia, abducting women and girls was considered a serious offence, for which severe punishments were determined. In the legal sources mentioned, the social position of victims or perpetrators is irrelevant. The only difference concerns the severity of the offence, to be determined in the investigation. The more severe offence exists if the crime has been committed with the

use of weapons, so, therefore, the punishment was more severe. The less severe form was defined as the abduction without the use, or even without having any, arms. Abduction of one's own fiancée, or the acceptance of the abducted person or her family, were not considered as mitigating factors. Depending on the severity of the case, death penalty was prescribed, or several corporal and shaming punishments, as well as exile. Essentially, the crime of abducting women or girls was the crime against one's person, but, in Medieval framework, it was also the crime against morality and, in a wider sense, even against the faith and the security of the population, so it was also in the public interest to prosecute it.

Гордана ТОМОВИЋ
Београд

ДУБРОВАЧКА ГРАЂА О ЦРКВИ ГРЛИЦИ У ПОЛИМЉУ

Апстракт: Само четири документа из Државног архива у Дубровнику помињу цркву Грлицу. Налазила се у селу Родијеља, на ушћу Грличког потока у реку Бистрицу, десну притоку Лима. Била је транзитна станица до које су влашки крамари браћа Хлапац и Станоје Станковић спроводили караване разне робе, тканина, калаја и вина познатих дубровачких трговаца XV века, од којих су неки дуго живели у Приштини (Никола Главић, Никола Живолиновић). У прилогу се дају оригинални текстови дубровачких докумената (1423-1430) са преводом.

Key words: church Grlica, Polimlje, ragusan merchants, caravan trade, malvasia, stagno.

Полимље је у средњем веку било живо и прометно трговачко подручје, са развијеном путном мрежом и већим бројем места, насеља и цркава, до којих су долазили дубровачки каравани натоварени разном робом, где су пословали и боравили познати дубровачки трговци и где се временом из дубровачко-српских привредних веза развио слој домаћих трговаца од којих су поједини стекли дубровачко грађанство. Ту слику Полимља градила је и дорађивала дуго, упорно и акрибично Ружа Ћук кроз низ својих радова, с правом мером између оног што је већ било познато и података до којих је дошла својим истраживањима дубровачке грађе. Препознавала је трагове познатих караванских станица у некадашњем транзитном пејзажу Полимља, које је имала прилику да лично упозна и да њиме прође (Брезница, Буковица, Бреза, Комарани). Једна од њих је била и црква Грлица, чије тачно место Ружа Ћук није успела да открије, и поред истрајног трагања, али је указала где је треба тражити: близу

цркве Светог Петра на Лиму, на десној обали Лима, на подручју српске Деспотовине.¹

Истражујући предео Бихор и Корита седамдесетих година прошлог века, Милисав Лутовац је забележио да у селу Родијеља, десетак километара североисточно од Бијелог Поља, на десној обали реке Бистрице при њеном ушћу у Лим, постоји Грлички поток.²

И данас се поток у селу Родијеља назива Грлички поток, како нам је потврдио професор др Велизар Недовић, чија се родна кућа налази управо на Грличком потоку. Дуго година је сакупио податке о своме селу и трагове старине, а о свему пронађеном и мештани су га редовно обавештавали.³ Иако је поток углавном безводан, у време већих падавина ствара се снажни бујичави ток, који угрожава куће са обе стране потока. Од ушћа Грличког потока, дуж десне стране Бистрице, у окуци реке простире се веома плодно поље. Грлички поток се спушта уском и стрмом удолином са падина узвишења које мештани називају Стена или Крш (1019 m), и на чијем је врху Градина (1086 m) у селу Пећарска. Испод стене су Вардишта, а у близини потеси Забел и Подзабел.⁴ Трагови старина пронађени су на више места. Код Крша, све до Вардишта и Забела, има нагомиланог камења, у јазовима су налажени остаци старих кућа, зидина, један озидани бунар, а приликом изградње трафо-станице, на њиви која се назива Еминовача откривен је део зида широк 1 m. Једна глава тала-

¹ Ружа Ђук, *Два стара трга у Полимљу*, Историјски часопис XXIX-XXX, Београд 1982-1983, 39-46 (Брезница, Буковица); иста, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, Историјски часопис XXXIV, Београд 1987, 61-73; иста, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1997, 7-24, стр. 18-19 (о цркви Грлици).

² Милисав В. Лутовац, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва 40, Београд 1967, 138-139.

³ Срдачно се захваљујем др Велизару Недовићу, редовном професору педагошких наука у пензији, на спремној помоћи и обавештењима које ми је пружио о географији села и налазима старина.

⁴ Забел је посед у личном власништву, владара, властеле или цркве. Поред Забела, у селу Родијеља постоји и Подзабел, оба топонима из средњег века, можда део метоха цркве Грлице. О забелу: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 202 (М. Благојевић).

састе косе од мермера плавозелене боје откопана је код Крша 1941. године. Била је вероватно античка, а данас је изгубљена.

О старини села Родијеља говоре и српски историјски извори. У суседству села, на ушћу реке Бистрице у Лим налази се стара црква Богородице Бистричке, названа Вољавац, која је дуго била у рушевинама и недавно је обновљена. Метох Богородице Бистричке успостављен је у време Стефана Немање, потврђен је и увећан средином XIII века, а потом је у време краља Милутина и Стефана Дечанског цело властелинство, са још два имања, Светог Николе на Сиротињи и Свете Богородице у Кутањској, додељено манастиру Светог Петра на Лиму, тада седишту хумског епископа.⁵

Према опису међа, постојећим називима места и рељефу може се установити просторна величина метоха Богородице Бистричке, будући да је једном граничном линијом био обухваћен већи земљишни комплекс са обе стране Лима. На десној страни ка североистоку припадало му је село Плано и део предела Бистрице дуж полукружног тока реке, укључујући цело подручје села Родијеља. Источни међник метоха била је река Гошевштица, данас Гошевска река, која снажним врелом избија у селу Вишњево испод планине Гиљеве, тече ка југу и протиче кроз село Гошево, понире кроз камениту и уску клисуру на источној граници села Мојстира, избија као Бистрица и тече ка западу до ушћа у Лим. Ово понирање и поновно избијање реке забележено је у повељи краља Владислава Богородици Бистричкој као "ускрсније".⁶

⁵ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 589 - 592 (Богородица Бистричка): 593-598 (Свети Петар на Лиму).

⁶ У Архиву манастира Хиландара под бр. 2 налази се на истом акту препис повеље краља Стефана Владислава Богородици Бистричкој (1234 - 1243) који је настао за време краља Уроша I, повеља краља Уроша I о Богородици Кичавској (1243 - 1276) и интерполација из времена краља Милутина. Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10, Београд 1998, 18 - 19. Текст повеље тумачен је на основу фотографија за чије смо коришћење захвални колеги Душану Синдику. О границама поседа Богородице Бистричке, Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 47-62 (са картом на стр. 60).

Назив села Бистрице временом се пренео на подручје метоха Богородице Бистричке, а само село Бистрица понело је име Вољавац, вероватно по ваљавицама у којима се ваљало, односно израђивало сукно, по које су, можда, некада долазили и приморски трговци. Међутим, оно што је на првом месту у српским земљама привлачило дубровачке трговце и предузетнике као магнет били су метали и рудно благо.

У близини села Родијеља је старо село Плано, чије име потиче од глагола плавити или топити руду, затим Смрдећи поток, назван по испарењима сулфидних руда, у суседном селу Вољавац. Брдо Равни Гвозд (1210 m), између села Мојстира и севернијег села Граје, показује да се ту рударило гвожђем, а на потесима Вигњиште, у родијељском засеку Брчве и у селу Жиљак, прича се да су биле ковачнице.⁷

Уз руднике су се развијали и путеви. Име села Пећарска, суседног Родијељама, могуће да је постало као одредница пута за Пећ, *Цада Пећанска (Ipeker Weg)*, а забележено је у једном аустријском опису из 1899. године.⁸ Кроз село Мојстир, према повељи краља Владислава, средином XIII века пролазио је већи пут, цеста, који је преко брда Дебеља силазио на Михољу цркву.⁹ До тих средњовековних полимских цркава, данас заборављених, каква је била црква Грлица у Родијељама и Михоља црква у Мојстиру, старим путевима дуж Лима и обе стране Бистрице стизали су натоварени разном робом дубровачки каравани, а потом су је преузимали домаћи трговци и одвозили даље, пут Сјенице и ка Пећи и Приштини.

О цркви Грлици позната су до сада само четири документа из Дубровачког архива.¹⁰ Иако малобројна, дубровачка грађа садржи

⁷ Милисав Лутовац, *Бихор и Корита, антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва* 40, Београд 1967, 135 (Вигњиште и Дуварине у селу Жиљак); 139 (Вигњиште у селу Брчве).

⁸ *Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje uund des Vilajets Kosovo*, Wien 1899, 171.

⁹ Јово Медојевић, *Становништво и насеља бјелопољског краја*, Бијело Поље 2005, 121 (Смрдљан вода у Вољавцу); 152 (Градина у Пећарској).

¹⁰ Прибављање ових докумената омогућили су нам пријатељско посредовање Душана Синдика и стручна и спремна предусретљивост Иване Лаза-

важне податке о дубровачким трговцима, поносницима и трговачком промету код цркве Грлице – личности које се у њој јављују добро су познати дубровачки трговци из властеоских породица Соркочевић и Ђорђић, као и Бизанти, пореклом из Котора, затим трговци Никола Главић и Никола Живолиновић, власи поносници Херак Милошевић из катуна Малешеваца, браћа Хлапац и Станоје Станковић.

Херак Милошевић, влах из катуна Малешеваца, појављује се као крамар у транспорту разне робе Дубровчана од 1405. године, када је преко Босне и Подриња превозио 46 товара тканина и друге робе до Ариља у Моравици, у Србији; 1422. године уговарао је пренос робе на 47 коња до Рудника; 1423. године са Раском Хребелјановићем, такође из катуна Малешеваца, било је предвиђено, изгледа, да прене-се на 40 коња првобитно робу до цркве Грлице, што је, из непознатог разлога промењено (прецртано), па је као одредиште наведено *Bris in Prerogle*, односно Бреза у Полимљу, јужно од Пријепоља.¹¹

Никола Главић, назван и Форте, пореклом из Србије, познати је дубровачки трговац, који је дуго живео и пословао у Приштини (1413-1442), где је са Николом Живолиновићем (1425-1436) развио веома уносне послове у добијању и промету сребра у Србији, у кредитној трговини и у развоју производње тканина у Дубровнику. Међу разном робом коју су увозили из Венеције (вуна, памук, крзна, боја за тканине) било је калаја, тањира од калаја, малвазије.¹² Увоз

ревић из Државног архива у Дубровнику, којима изражавамо искрену захвалност. При читању и преводу текста приложених дубровачких уговора, задужили су нас колегијалном помоћи др Ђуро Тошић и корисним сугестијама академик Десанка Ковачевић – Којић, а посебно академик Сима Ћирковић, коме смо веома захвални што је провером читања и превода омогућио да се отклоне погрешна или несигурна тумачења.

¹¹ Михаило Ј. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 690, нап. 6; 691, нап. 16; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1997, 18-19 (о цркви Грлице).

¹² Импозантан обим њиховог пословања и њихову важну улога у трговини сребром и златом и привредним везама између Србије и Венеције откривају трговачке књиге браће Кабуџић, са којима су сарађивали, Десанка Ковачевић-Којић, *Никола Твртка Главић и Никола Живолиновић у трговачким књигама браће Кабуџић*, Историјски часопис XL-XLI, Београд 1995, 5-18.

калаја почетком XV века, превоз барком и различита купопродајна цена огледају се кроз пословање дубровачке компаније браће Кабужић. Према њиховој трговачкој књизи, Никола Твртка Главић имао је да плати млетачком трговцу Антонију ди Бон 24. маја 1429. године 168 дуката и 25 гроша за 1 961 либру калаја и 7 дуката за превоз преко мора.¹³ Три године касније, 1431. године, Кабужићи су увезли 2 180 либара калаја, исплативши, по обрачуну од 75 дуката за миљар, Ратку Надалу и за превоз барком Живку Мисерковићу укупно 169 дуката и 16 гроша (укњижено 24. маја). Од тога су 2080 либара калаја продали 26. маја Николи Твртка Главићу и његовим ортацима по венецијанској мери либре (301,23 gr) за 166 дуката, а 100 либара задржали су да продају за 8 дуката.¹⁴ Судаћи по томе, калај се увозио преко Венеције у Дубровник, а одатле испоручивао на српско тржиште.

Три товара калаја 1430. године била су отпремљена из Дубровника до цркве Грлице. Била је то знатна количина – та три товара тежила су 1 300 либри, односно укупно 426 311, 6 kg, према сталној тежини дубровачке танке либре од 327, 932 gr.¹⁵ Калај је бели метал плавичастог постојаног сјаја, мек и кован у танке листиће, лим и нити, подесан за легуре, а првенствено се користио за добијање широко распрострањене легуре са бакром, бронзе, а затим, због својих антикорозивних својстава за заштиту металних предмета, израђених од гвожђа, челика, олова и цинка. Отпоран на воду и ваздух, калај је метастабилан на промене температура, па се охлађен до ниске температуре претвара у сиви прах. Познат је под именом коситер, од грчког *κασσίτερος* или латински *stannum/stagnum*, док је

¹³ Десанка Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433*, Споменик Српске академије наука и уметности СХХХИИ, Одељење историјских наука 11, Београд 1999, 74, Fol. 40; 238, fol. 70.

¹⁴ Д. Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433*, Споменик Српске академије наука и уметности СХХХИИ, Београд 1999, 113, Fol. 72; 306, fol. 112; 307, fol. 112. О вредности млетачке либре и миљара, Милан Вајинац, *Речник наших старих мера III*, Српска академија наука и уметности, Београд 1968, 527, s.v. либра; 614 s. v. миљар.

¹⁵ Милан Вајинац, *Речник наших старих мера III*, Српска академија наука и уметности, Београд 1968, 526-528 s.v. либра.

данас у употреби турски назив калај. У природи је релативно редак. Антички свет се снабдевао калајем из Британије (*Insulae Cassiterides*) и Иберије.¹⁶

Калаја није било у Србији и Босни, па се у средњем веку увози.¹⁷ Појављује се у робном инвентару дубровачких трговаца у Босни, настањених у Подзвонику (*Sottosuonich*), који је пописан 10. априла 1424. Поред друге разноврсне робе, много оружја и делова коњске опреме, било је ту и 372 либре калаја (*stagno*). Калај се помиње и у оставини дубровачког трговца Мароја Весеоковића међу стварима које је држао у својој кући у Фојници 1455.¹⁸ У Србији је у раном средњем веку било и накита израђеног од калаја или заштићеног калајисањем. Познате су луксузне наушнице ливене од калаја и украшене техником филиграна и гранулације, и бакарно калајисано прстење са филиграном са некрополе у селу Матичане код Приштине (X/XI век), које се под старим именом Мотичани почетком XIV века помиње као међник поседа Липљанске епископије.¹⁹ Међутим, у првој половини XV века, када се товари са калајем из Дубровника испоручују до Комарана и Грлице у Полимљу, до најближих станица у српској Деспотовини, потребу за калајем условиле су нестабилне политичке прилике, када је опремање оружјем и ратним справама било најважније. Калај се користио за заштиту гвоздених делова

¹⁶ *Meliorova moderna neorganska hemija*, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1958, 612-615.

¹⁷ Михаило Ј. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 688-710, стр. 709 (шест товара калаја пренесена 1436. г. у Комаране тешка 2.472 либре = 810.647,9 kg).

¹⁸ Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 196, нап. 20; 197, нап. 22; сл. документа на стр. 198 (Државни архив у Дубровнику, Lett. Di Lev. 9, fol. 30); иста, *Фојница у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек), Историјски институт, Београд 2007, 103-139, стр. 115 (Мароје Весеоковић).

¹⁹ *Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века*, Српска академија наука и уметности – Музеј у Приштини, Београд 1998, 372, 682, 683, 685, 687 (Матичане); Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 112-117.

оклопа ратника,²⁰ и далеко важније, за израду топова, српски названих праште, италијанских бомбарди. О томе сведочи један познији документ с краја XV века. Султан Бајазит II из Цариграда је послао заповест Дубровчанима 2. фебруара 1498. године да пронађу и купе код трговаца и других људи потребну количину коситера и гвоздених жица за израду топа (лу/м/барденске направе) и предају његовом склаву Хамзи кад он дође у Дубровник.²¹

Пренос три товара калаја до цркве Грлице уговорио је августа 1430. године влах Станоје Станковић, под обавезом аптаги,²² за рачун сер Марина Јунија Ђорђића, преузимајући на себе сав ризик од могућих опасности на путу. Од уговорене суме од 8 перпера по товару, примио је унапред два, а остатак би му био исплаћен по обављеном послу. Исти крамар, Станоје Станковић, уговорио је 4. јануара 1436. године са дубровачким трговцем Никшом Влатковићем да пренесе из Дубровника готово двоструко већу количину калаја (2 472 либре) до Комарана и да је испоручи Никшиним слугама. У Полимљу, подељеном између Босне и Србије, Комарани, на левој страни Лима западно од Бродарева, тада су били прво место на територији деспота Ђурђа Бранковића.²³

Пренос калаја до цркве Грлице, уговаран 16. августа 1430, требало је да отпочне из Дубровника у року од осам дана, што значи најкасније 24. августа. То се није догодило, јер је управо следећег дана, 25. августа, Станоје Станковић склопио други уговор, овога пута са дубровачким трговцем Николом Форте, о преносу два това-

²⁰ Ђурђица Петровић, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Београд 1976, 105 (калајисани делови оклопа – кораче); 113 (калајисане плочице на рукавицама од гвожђа); 127-132 (бомбарде).

²¹ Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд – Ср. Карловци 1934, 324.

²² Јелена Даниловић, *О правној природи и развоју установе „аптаги“ дубровачког права*, Историјски часопис XII-XIII, Историјски институт, Београд 1963, 31-90, стр. 37: главна карактеристика поступка задуживања аптаги било је увођење у посед дужникове непокретности, без процеса, у двострукој вредности, а поверилац је тај посед могао да ужива све док дужник у целости не исплати дуг.

²³ Ружа Ћук, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, Историјски часопис XXXIV, Београд 1987, 61-73, стр. 67, нап. 20.

ра вина (малвазије) и једног товара разне робе, укупне вредности од 220 дуката, за цену превоза и царина од 9,5 перпера, до цркве Грлице, на територији деспота Ђурђа. Ту робу треба да прими Николин гласник или слуга, чија је сигурност на путу била такође Станојева обавеза. Исто одредиште и датум показују да је Станоје формирао караван од шест товара робе двојице Дубровчана, те је тако, плаћен са две стране, постигао високу укупну цену превоза од 17,5 перпера. Спајање робе различитих трговаца у једном каравану подржавала је и дубровачка влада. Управо поводом једног каравана, који је Станоје Станковић спроводио 1432. године до Сребрнице, дубровачко Мало веће донело је начелну одлуку да се ни на који начин не могу обавезивати власи који спроводе караване да престану да преносе и другу робу.²⁴

Никола (Форте) Главичић увозио је малвазију из Венеције преко дубровачке компаније браће Кабужић. За 2 барела малвазије 24. маја 1429. године био је задужен да плати 4 дуката.²⁵ Млетачки барел (*barile*), бачва или буре, потезао је 64,39 l, а дубровачки 64,88 l, што је приближно одговарало величини анконитанске салме као мере за вино од 3,¼ дубровачке квинте, односно 71,5 l, како је забележено у дубровачким документима 1375-1376. године.²⁶

Познати подаци о цркви Грлици у свему одговарају положају цркве на који указује Грлички поток у селу Родијељи. Непосредна околина била је укључена у властелинство хумске епископије са седиштем у Светом Петру на Лиму, у самом селу и око њега било је активног старог рударења, привлачног за приморске трговце, а ту су се укрштали и гранали путеви. Како сведоче дубровачки извори, цр-

²⁴ Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, Историјски институт САНУ, Београд 1997, 270-271, Станоје се обавезао Павлу Соркочевићу под одређеном казном да ће пренети његов товар одвојено, али је ослобођен те казне, јер је намера владе била да се власи никако не смеју обавезивати да сами престану да носе и другу робу у караванима. Оним трговцима, који желе да им се роба разликује, остављено је на слободу да је шаљу и одвајају по вољи.

²⁵ Десанка Ковачевић Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433*, Споменик СХХХИИ, Београд 1999, 238, fol. 70.

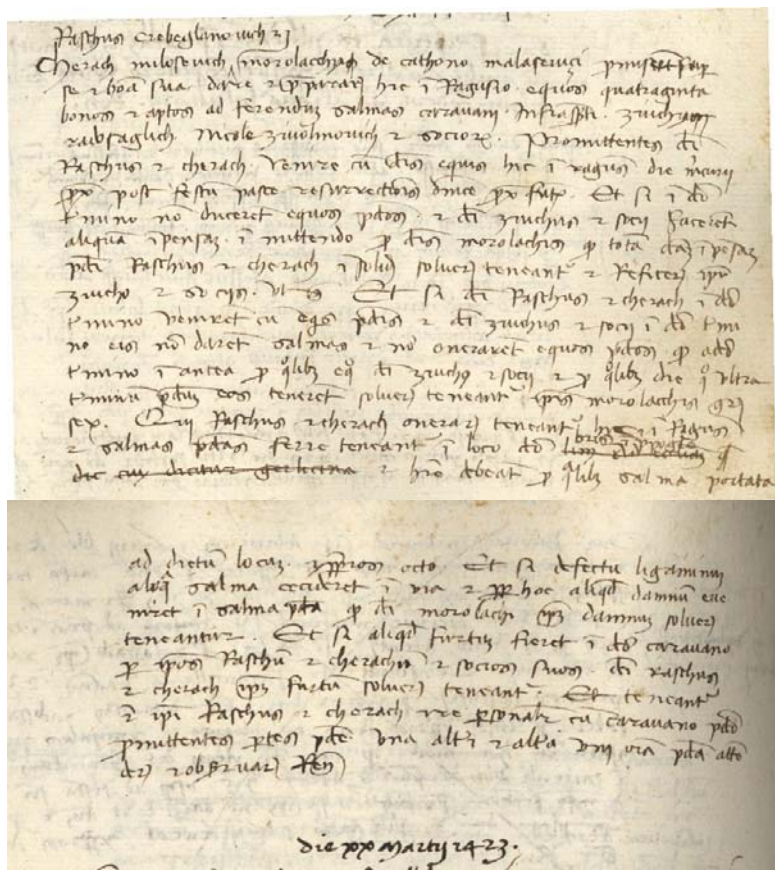
²⁶ М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*, Београд 1964, 149-150, s.v. Барило; *Исто IV*, Београд 1974, 812, s. v. Salma.

ква Грлица, или Грличина црква у селу Родијеља, била је у првој половини XV века транзитна станица у српској Деспотовини, преко које је текао живи каравански саобраћај и промет разне робе, калаја, вина и тканина познатих и успешних дубровачких трговаца.

ПРИЛОЗИ

Текст и превод дубровачких докумената о цркви Грлици

1.

Државни архив у Дубровнику
Diversa Cancellariae sv. 42, fol. 119-119' (19. III 1423)

Mcccxxiii, die xviii marti

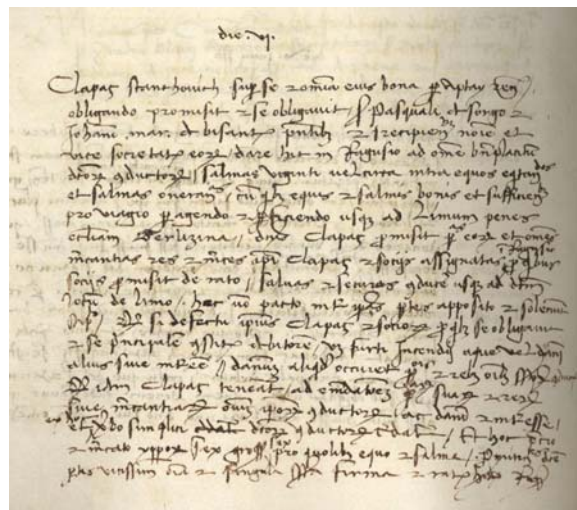
Cherach Miloseuich et Raschus Crebeglanouich morolacchi quippe de cathono Malaseuici promiserunt super se et bona sua dare et preparare hic in Ragusio equos quatraginta bonos et aptos ad ferendum salmas carauani infrascripti Ziuchy Radosaglich, Nicole Ziuolinovich et sociorum. Promittentes dicti Raschus et Cherach venire cum dictis equis hic in Ragusam die mercurii proximi post festum pasce resurrectionis dominice proxime future. Et si in dicto termino non ducerent equos predictos et dicti Ziuchus et socii facerent aliquam inpensam in mittendo pro dictis morolachis, quod totam dictam inpensam predicti Raschus et Cherach in solidum solvere teneantur et reficere ipsi Ziucho et sociis VI grossos. Et si dicti Raschus et Cherach in dicto termino venirent cum equis predictis et dicti Ziuchus et socii in dicto termino eis non darent salmas et non onerarent equos predictos quod a dicto termino in antea pro quolibet equo dictus Ziucho et socii et pro qualibet die quo ultra terminum predictum eos tenerent solvere teneantur ipsis morolacchis grossos sex. Qui Raschus et Cherach onerare teneantur hic in Ragusa et salmas predictas ferre teneantur in loco dicto Bris in Pripogle /прецртано: Lim ad ecclesiam que dic cuy dicitur Gerlicina / et hinc debeant pro qualibet salma portata ad dictum locum ypperperos octo. Et si defectu ligaminum aliqua salma cecideret in via et propter hoc aliquod damnum eveniret in salma predicta quod dicti morolachi ipsum damnum solvere teneantur. Et si aliquod furtum fieret in dicto carauano per ipsos Raschum et Cherachum et socios suos, dicti Raschus et Cherach ipsum furtum solvere teneantur. Et teneantur etiam ipsi Raschus et Cherach ire personaliter cum carauano predicto promittentes partes predicte una alteri et altera uni omnia predicta attendere et obseruare. Ren(untiantes).

1423, дана 19. марта

Херак Милошевић и Раско Хребелјановић, Морлаци из катуна Малешевци, обећали су обавезујући себе и своја добра, да дају и припреме овде у Дубровнику четрдесет добрих коња подобних да носе товар каравана доле уписаних Живка Радосаљића, Николе Живолиновића и ортака. Обећавши речени Раско и Херак да ће доћи са реченим коњима овде у Дубровник у прву среду после следећег Ускрса Господњег. И ако до реченог рока не би довели напред речене коње и речени Живко и ортаци би имали неки трошак због слања по

речене Морлаке, онда цео изречени трошак речени Раско и Херак имају солидарно да надокнаде и плате Живку и ортацима шест гроша. А ако речени Раско и Херак реченог рока дођу с напред реченим коњима и речени Живко и ортаци уговореног рока њима не би дали товаре и не би натоварили напред речене коње, нека од реченог рока надаље за сваког појединог коња и за сваки поједини дан који њих преко уговореног рока задрже, речени Живко и ортаци имају да плате Морлацима шест гроша. А ови Раско и Херак дужни су да натоваре (коње) овде у Дубровнику и речене товаре треба да однесу у место Брис (= Бреза) у Преполу (=Пријеполу), /прецртано: Лим, код цркве која се зове Грличина /, а одавде потражују за сваки товар пренет до реченог места осам перпера. И ако због рђавих веза неки товар испадне на путу и због тога дође до оштећења реченог товара, треба речени Морлаци да плате ту штету. И ако би се догодила нека крађа у реченом каравану због Раска и Херака и њихових ортака, речени Раско и Херак дужни су да надокнаде крађу. И дужни су, такође, сами Раско и Херак, да лично иду с напред реченим караваном, обећавши речене странке једна другој да ће поштовати и држати све речено. Одричући се итд.

2.

Државни архив у Дубровнику
Diversa Cancelariae sv. 45 fol. 235-235' (6.VI 1429)

Die VI

Clapaç Stanchouich super se et omnia eius bona per aptay, ren(untiando), obligando promisit et se obligavit ser Pasquali de Sorgo et Johanni Marini de Bisanti presentibus et recipientibus videlicet nomine et vice societatis eorum, dare hic in Ragusio ad omnem beneplacitum dictorum conductorum salmas viginti vel circa intra equos equitandos et salmas onerandas, cum quibus equis et salmis bonis et sufficientibus pro viagio per agendo et perficiendo usque ad Limum penes ecclesiam Gerlizina, dictus Clapaç promisit personas eorum et omnes mercantias res et merces ipsi Clapaç et sociis assignatas in Ragusio pro quibus sociis promisit de rato, saluas et securas conducere usque ad dictum locum de Limo. Hoc uero pacto inter ipsas partes apposito et solemniter scripto, et quod si defectu ipsius Clapaç et sociorum pro quibus se obligavit et se principalem constituit debitorem, videlicet furti, incendii, aquae vel damni alius siue interesse, damnum aliquod occuret personis et rebus omnibus suprascriptorum conductorum, quod idem Clapaç teneatur ad emendationem personarum suarum et rerum siue mercantiarum omnium ipsorum conductorum ac damnum et interesse, ex hoc et verbo simplici /прецртано: addate/ dictorum conductorum credatur. Et hoc precio et mercato ypperperorum sex grossorum sex pro quolibet equo et salma. Promitentes dicte partes vicissim omnia et singula suprascripta firma et rata habere. Renuntiantes.

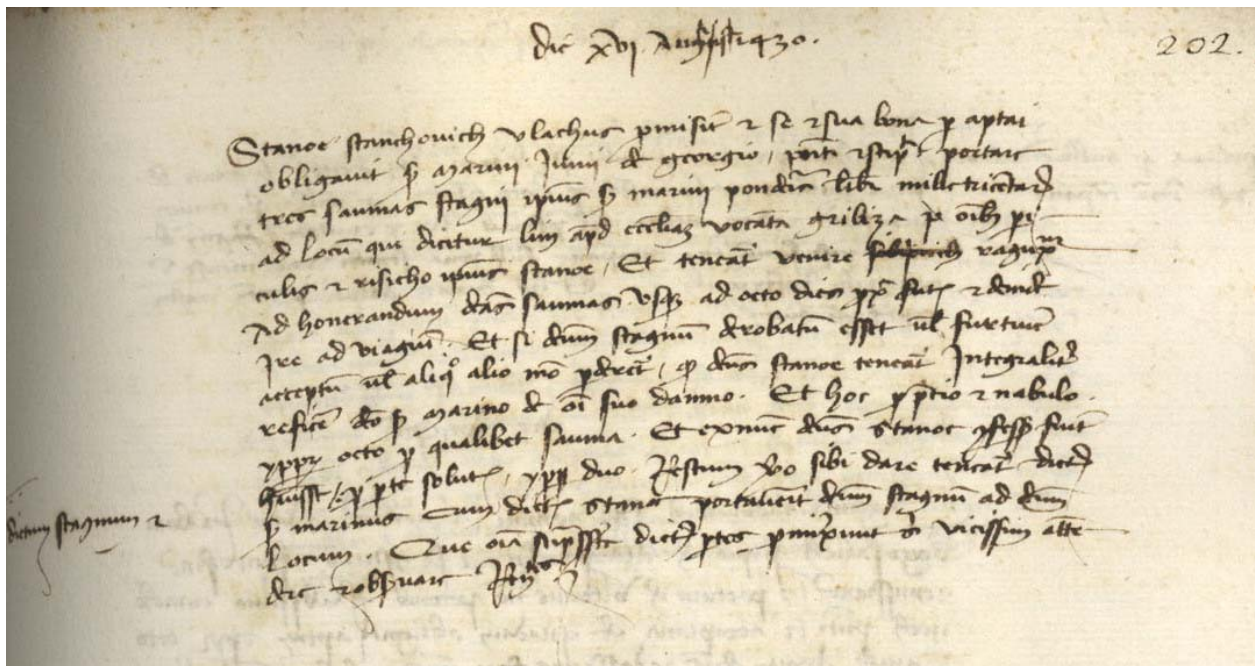
(6.VI 1429)

Шестог дана

Хлапац Станковић обавезавши себе и своја добра за аптаги, одричући се, обећао је и обавезао се сер Пасквалу Соркочеву и Ивану Марину Бизанти, који су присутни и прихватају у име њиховог друштва и заступајући га, да овде у Дубровнику, по вољи речених унајмљивача, опреми двадесет товара или око тога, што коња за јахање, што за ношење товара, а са тим коњима и товаром добрим и подобним за обављање путовања и преноса до Лима код Грличине цркве, речени Хлапац обећао је да ће њихове људе и све ствари и робу (који су) поверени самоме Хлапцу и ортацима у Дубровнику, у име којих је ортака право обећао, да читаве и сигурне, одведе све до реченог места Лима. Под овим, пак, условом уговореним међу странкама и свечано записаним, ако кривицом самога Хлапца и ор-

така, за које се обавезао и себе поставио за главног дужника, наиме за крађу, пожар, воду или другу штету или губитак, настане нека штета људима и свим стварима унајмљивача горе уписаних, Хлапац је дужан да надокнади њихове људе и ствари или робу свих унајмљивача и штету и губитак, стога и простом речју речених унајмљивача поверава му се, и то по цени и тргу шест перпера шест гроша за сваког коња и товар. Обећавајући међусобно речене стране да ће се држати горе уписаног у целини и појединачно чврсто и правилно. Одричући се итд.

3.

Државни архив у Дубровнику
Diversa Cancelariae sv. 46 fol.202' (16. VIII 1430)

Die XVI Augusti 1430.

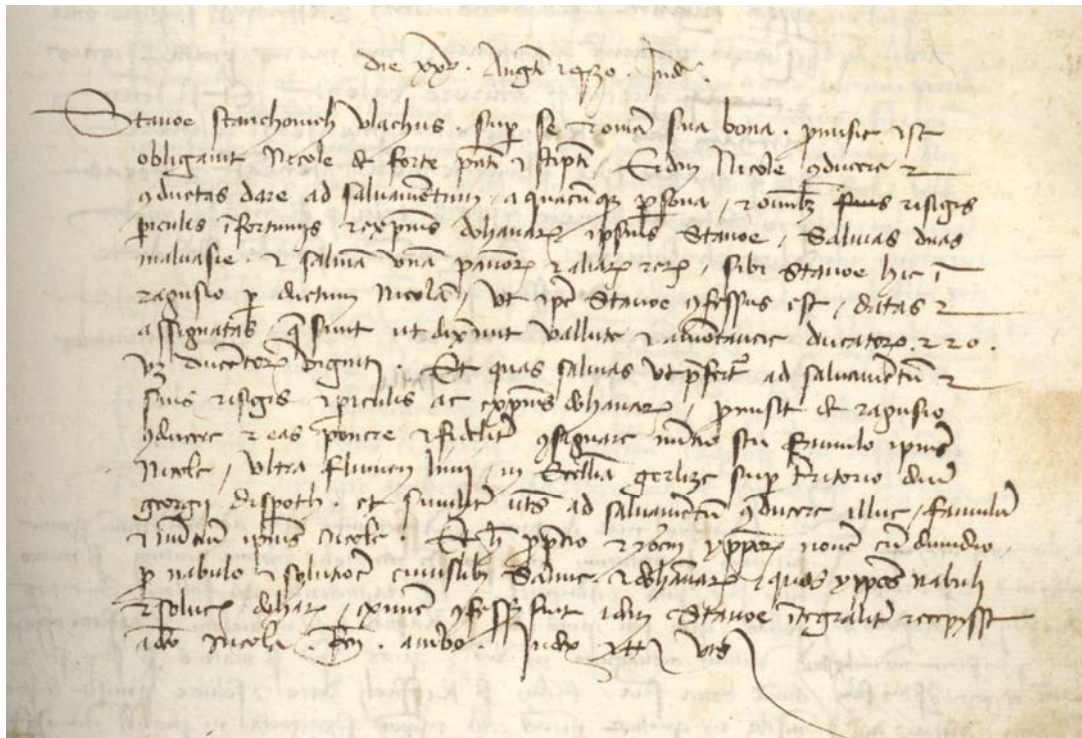
Stanoe Stanchouich vlachus promisit et se et sua bona per aptai obligauiser Marini Junii de Georgio, presenti et stipulanti, portare tres saumas stagni ipsius ser Marini ponderis librarum milletricentarum ad locum qui

dicitur Lim apud ecclesiam vocatam Griliza omnibus periculis et risicho ipsius Stanoe. Et teneatur venire /прецртано: Schipinich/ Ragusam ad honerandum dictas saumas usque ad octo dies proxime futuras et deinde ire ad viagium. Et si dictum stagnum derobatum esset uel furtiue acceptum uel aliquo alio modo perderetur, quod dictus Stanoe teneatur integraliter reficere dicto ser Marino de omni suo damno. Et hoc pro pretio et nabulo ypperperorum octo pro qualibet sauma. Et ex nunc dictus Stanoe confessus fuit habuisse dictum stagnum et pro parte solutionis ypperperos duo. Restum uero sibi dare teneatur dictus ser Marinus cum dictus Stanoe portauerit dictum stagnum ad dictum locum. Que omnia suprascripta dictae partes promiserunt sibi vicissim attendere et obseruare. Renuntiantes.

Дана 16. августа 1430.

Станоје Станковић влах обећао је, (обавезавши) се собом и својим добрима за аптаги, сер Марину Јунија Ђорђића, који присуствује и уговара, да ће однети три товара калаја сер Марина, тешка хиљаду триста либара до места које се назива Лим код цркве назване Грлица, уз све опасности и ризик самога Станоја. И дужан је да дође у Дубровник да натовари речене товаре и то за осам следећих дана и затим да иде на пут. И ако би речени калај био опљачкан или крађом узет или ако се на неки други начин изгуби, да речени Станоје мора реченом сер Марину у целости да надокнади сву његову штету. А ово за цену и понос (= превоз) од осам перпера за сваки товар. И сада је речени Станоје признао да је примио речени калај и део плаћања од два перпера. Остатак, пак, треба да му да речени сер Марин када речени Станоје буде донео речени калај на речено место. Ово све горе написано речене стране су обећале да ће узајамно држати и поштовати. Одричући се итд.

4.

Државни архив у Дубровнику
Diversa Notariae 16 fol 277 (25. VIII 1430)

Die XXV Augusti 1430 Indictione

Stanoe Stanchouich vlachus. super se et omnia sua bona. promisit et se obligavit Nicole de Forte presenti et stipulanti, eidem Nicole conducere et conductas dare ad saluamentum a quacumque persona, et omnibus risigis, periculis, et fortunibus et expensis dohanarum ipsius Stanoe, salmas duas maluasiae et salmam unam pannorum et aliarum rerum, sibi Stanoe hic in Ragusio per dictum Nicolam, ut ipse Stanoe confessus est, datas et assignatas, que sunt, ut dixerunt, vallute et amontancie ducatorum 220 videlicet ducentorum viginti. Et quas salmas, ut prefertur, ad saluamentum et suis risigis et periculis ac expensis dohanarum, promisit de Ragusio conducere et eas ponere et fideliter consignare

nuntio seu famulo ipsius Nicole, ultra flumen Limi, in ecclesia Gerlize super territorio domini Georgi despoth. Et similiter ut supra ad saluamentum conducere illuc famulum et nuntium ipsius Nicole. Et hoc pro pretio et ratione ypperperorum nouem cum dimidio pro nabulo et solutione cuiuslibet salme et dohanarum in quos ypperperos nabuli et solutionis dohanarum, ex nunc confessus fuit idem Stanoe integraliter recepsyse a dicto Nicola . Renunciando. Ambo iudex et testes ut supra.

Дана 25. августа 1430. индикта

Станоје Станковић влах, и собом свим својим добрима обећао је и обавезао се Николи де Форте, који присуствује и уговара, да ће Николи пренети и пренете предати, неоштећене од било које особе, и уз све Станојеве ризике, опасности, тешкоће и трошкове царина, два товара малвазије и један товар тканина и других ствари, које је њему, Станоју, овде у Дубровнику речени Никола дао и уручио, како је сам Станоје признао, а које су, како су рекли, вредности суме од 220 дуката, наиме двеста двадесет. Те товаре, како је речено, неоштећене и на свој ризик и опасности као и трошкове царина, обећао је да пренесе из Дубровника и верно уручи Николином гласнику или слуги, преко реке Лима, у цркви Грлици на територији господина деспота Ђурђа. И слично као горе, да безбедно одведе тамо слугу и гласника Николе. И то рачунајући за цену девет и по перпера за превоз и плаћање сваког појединог товара и царина, а те перпере за превоз и плаћање царина, сада је признао сам Станоје да је у целости примио од реченог Николе. Одричићи се итд. Оба, судија и сведок, као горе.

Gordana Tomović

THE RAGUSAN DOCUMENTS
ABOUT THE CHURCH GRLICA IN POLIMLJE

Summary

There are known only four documents from the State Archive of Dubrovnik that mention the church Grlica in Polimlje. Although the exact place of the church was unknown until recently, some valuable information indicate that it was in the village Rodijelja, on the mouth of the stream Grlica (Grlički potok) to the river Bistrica, the right confluent of the river Lim, near Bijelo Polje. Ragusan documents show that the church Grlica was frequented by ragusan caravans with various goods, cloth, tin and wine. Their owners were well-known ragusan merchants of the XV century, some living for a long period in Pristina (Nikola Glavić, Nikola Živolinović) and the traffic and transport organized well known Vlachs Herak Milošević, brothers Stanoje and Klapac Stanković. The original texts of the ragusan documents from the years of 1423 -1430, with translation, are given in the annex.

Ема МИЉКОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш
Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

НА РАСКРШЋУ ДВЕ ЕПОХЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНЕ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ У БРАНИЧЕВУ У 15. ВЕКУ

Апстракт: Османско освајање Србије 1459. године било је преломни догађај у историји српског народа, али је у сфери друштвених односа до промена у многим аспектима долазило споро и постепено. Прихватавши у свој управни систем многе домаће специфичности и институције, од хришћана спахија, преко посебних друштвених слојева, као што је влашки, елемената војне организације (војнуци, шајкаши), рударског законодавства, локалних обичаја и система мера, до регулисања статуса Православне цркве и повремено прилично растегљиво тумачених шеријатских прописа према хришћанима, османска држава је олакшавала уклапање покореног становништва у нови поредак и тиме јачала своју власт. Овај рад стога има за циљ да, сучељавајући домаће и османске изворе, на примеру Браничева укаже на оне токове, односе и појаве у српском друштву који су били својствени за читав 15. век, као и на промене које су настале непосредно по завођењу османске власти, или током наредних деценија.

Key words: Branicevo, Serbia, Ottoman empire, 15. century, social history.

Османско освајање српских земаља, започето још након Маричке битке 1371. године, добило је свој пуни замах већ у првим годинама друге владавине султана Мехмеда II (1451-1481). Падом Новог Брда 1455, а затим и престонице Смедерева 1459. године, српска држава је нестала са историјске позорнице, а њена целокупна територија ушла је у састав Османског царства.

Политичке импликације ових освајања су очигледне и детаљно обрађене у досадашњој литератури, те њих није потребно посебно разматрати. Међутим, промене у структури друштвених односа текле су много спорије, па се у том смислу друга половина 15. века у историји српског народа под османском влашћу пре може назвати епохом континуитета него потпуног раскида са стањем из прве половине века. Политичка прагматичност Османлија, нарочито у првом веку владавине балканским и српским земљама, дозволила им је да многе локалне специфичности прихвате и унесу у свој управни систем по појединим санџацима, нарочито оним стратешки важним на граници, какви су били Видински, Смедеревски и Зворнички. Од појаве хришћана спахија, преко прихватања посебних друштвених слојева као што је влашки, елемената војне организације (војнуци, шајкаши), рударског законодавства, локалних обичаја и система мера до, коначно, регулисања статуса Православне цркве и повремено прилично растегљиво тумачених крутих шеријатских прописа према "зимијама", османска држава је олакшавала уклапање покороног становништва у нови поредак и тиме јачала своју власт. Са друге стране, то је омогућавало одређеним слојевима српског друштва да се прилагоде новој ситуацији и да је у складу са својим могућностима искористе.

Из наведених разлога, османски документи настали у другој половини 15. века могу се у великој мери искористити за расветљавање одређених питања из друштвене историје српског народа у последњим деценијама постојања независне државе.

Описани методолошки приступ присутан је већ више деценија у српској модерној медијевистици,¹ где су подаци из раних османских пописа углавном коришћени за убицавање појединих локалитета и одређивање граница области, али и за утврђивање мреже на-

¹ У уводој студији књиге М. Динића *Српске земље у средњем веку* Београд 1978, 28, С. Ћирковић указује на значај османских пописних књига као извора за историјску географију српских земаља у средњем веку; овакав приступ у својим радовима примењују и Д. Ковачевић-Којић, М. Благојевић, С. Мишић, Ђ. Тошић, Г. Томовић, Ј. Мргић. Потпуну библиографију ових радова видети: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 261-276.

сеља и демографских показатеља у појединим регијама у 15. веку.² С друге стране, иако започето у појединим радовима и студијама, на маргинама наше историографије остало је питање континуитета институција српског друштва у предосманском и раном османском периоду.³

Овај рад има за циљ да укаже на оне токове, односе и појаве у српском друштву који су били својствени за читав 15. век. Овакав приступ отвара бројне методолошке проблеме, јер управо због недостатка средњовековних извора често није могуће поредити стање пре и после османског освајања, па самим тим ни са сигурношћу утврдити где континуитет постоји, а где га нема. Одабир области Браничева за огледни пример био је зато условљен постојањем сачуване прворазредне, али разнородне историјске грађе српске (повеље настале у последњим деценијама постојања независне државе, родослови, летописи, записи и натписи)⁴ и османске провенијенције (детаљни пописи из 1467. и 1476. године, извршени у кратком временском раздобљу, те пружају могућност компарације података).⁵

Друго значајно ограничење оваквог приступа свакако произилази из специфичности османских пописних књига, које будући да су настале из фискалних разлога, не морају обухватити целину појединих насеља, тј. нахија, као и постојање читавих група становништва које су уживале одређене пореске олакшице и као такве нису

² Видети нпр. : Д. Ковачевић-Којић, *О средњовековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Споменица Јорја Тадића (1970), 353-362; Г. Томовић, *Брезница*, Гласник Завичајног музеја Пљевља 1 (1999) 69-76; М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 17-20; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 63-79.

³ Д. Бојанић, *О српској баитини и соћу у турским законима*, Историјски часопис (=ИЧ) 20 (1973) 157-180; *ista*, *Jedan rani kanun za vlahе Smederevskog sandžaka*, *Vesnik Vojnog muzeja* 11-12 (1960) 146-160.

⁴ Извори за историју Браничева у позном средњем веку наведени су у: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 261-264.

⁵ М. Стојаковић, *Браничевски tefter*, Београд 1987; Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defteri* (= TTD), 16 (1476).

биле субјекат пописа. Иако значајне, ове истраживачке препреке нису несавладиве, нарочито када постоји могућност компарације података из најмање два пописа у низу, као и њихово укрштање са другим врстама историјских извора.

Посебност Браничева током читавог 15. века подвлачи чињеница да је ова област у том периоду готово непрестано била поприште ратних сукоба између Угарске и Османског царства у борби за превласт јужно од Дунава. Период мирнијег живота, али дефинитивно у границама Османског царства, искусиће Браничево тек након склапања мира између две ривалске државе 1503. године, од када почиње и живља економска, у првом реду трговачке делатност дуж граничне линије која се простирала током Дунава.⁶

Средњовековна *земља* Браничево је до краја 13. столећа обједињена у управном погледу са земљом Кучево, али су оне као посебне географске области наставиле да постоје до краја средњег века.⁷ Браничево је након османског заузимања ове области, по новоусвојеној административној подели представљало *вилајет* или *субашилук*, који се даље делио на седам нахија: Лучица, Пек, Хомоље, Звижд, Ждрело, Ресавица и Раваница (1467).⁸ Упоређивањем и суочавањем података из српских средњовековних извора, првенствено Раваничке повеље,⁹ са онима из првих дефтера, може се закључити да се Браничевски субашилук територијално највећим делом поклапао са средњовековним Браничевом, простирући се од Дунава на северу до долине Ресаве на југу, и од Велике Мораве на западу до Кучајских и Хомољских планина на истоку. Једино остаје отворено питање односа јужне границе средњовековног Браничева према јужној

⁶ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 29-41.

⁷ А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139-61; исти, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник (=БГ) 3-4 (2006) 95-113; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15. век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I-3, Пожаревац 2006, 11-17; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 13, 27-28.

⁸ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*; ВВА ТТД 16 (1476).

⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 52-55, 91-95, 109-114.

граници истоименог вилајета, будући да је долина Раванице у позном средњем веку припадала Петрусу, а након османског освајања Браничевском субашилуку.¹⁰

Могло се такође утврдити да од седам нахија овог вилајета њих три: Пек, Звижд и Хомоље и именом и обимом у потпуности одговарају старим српским жупама, док је нахија Лучица наследник жупе Браничево. Постојање османске нахије са именом Ждрело, у време када је знаменити средњовековни град Ждрело био разрушен и ван функције, чини вероватном претпоставку да је тај град био центар жупе која се простирала око средњег тока реке Млаве, или средиште *власти*, војно-административне јединице из времена деспота. Нахија Раваница формирана је на простору пређашњег заокруженог комплекса Раваничког властелинства, који се налазио у околини манастира. Иако се границе манастирског поседа и нахије Раваница разликују, једна таква заокружена управна целина, која је постојала скоро осамдесет година, могла је да послужи за формирање поменуте османске административне јединице. Територијално-управна организација на простору Браничева променила се већ почетком 16. столећа, и није више одговарала оној познатој из средњег века.¹¹

I

Иако су извори за истраживање друштвене структуре на подручју Браничева у средњем веку врло оскудни, сасвим је сигурно да је она у основи била иста као и у другим крајевима српске државе. То је, уосталом, структура која је, уз државне и регионалне разлике, и промене које током времена настају, карактеристична за феудално друштво средњег века у читавој Европи. Последњи период постојања средњовековне српске државе, под влашћу деспота, карактерише, поред основне поделе на "војнике, духовнике и работнике" и почетак настајања грађанског слоја.

С друге стране, социјални састав становништва Браничева у првом веку османске власти одликује различитост друштвених кате-

¹⁰ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 13-28.

¹¹ *Исто*.

горија, слојева и група становништва, са прецизно издиференцираним пореским обавезама. Најопштија подела друштва у читавом Османском царству на *аскер* и *рају*, примењива је, свакако, и на становништво Браничева, с тим што применом ове поделе свакако није завршена друштвена диференцијација становништва ове регије. Друштвена структура становништва Браничева условљена је чињеницом да је ова област улазила у састав Смедеревског санџака, који је до освајања Будима (1541) и Темишвара (1552) имао статус крајишта, те је и подела на друштвене група била сложенија.¹²

О световној властели из последњих деценија 14. и прве половине 15. века са територије Браничева, или тачније о онима који су на том подручју имали своје поседе, постоје само фрагментарни и крајње оскудни подаци. Кнез Лазар је након победе над Растислалићима и запоседања Браничева 1379. године свакако делио поседе себи оданој властели. Вероватно је тако стекао поседе у Браничеву и потоњи монах Доротеј, оснивач манастира Дренче. Од овог времена, ако не и раније, за Ждрело су везани Десислалићи и Кувети. Њихово присуство на том простору наставило се до половине 15. столећа. У време деспота Стефана Лазаревића велики челник Радич држао је 11 села у Браничеву, углавном у крају између Дунава и доњих токова Млаве и Пека. Та села је овом велможи, који је живот завршио као смерни светогорски монах, потврдио и Ђурађ Бранковић. Како је велики војвода Радослав Михаљевић подигао своју задужбину у Радешину у Ресави, може се закључити да је у том крају имао и своје баштинске поседе. Поред баштина, властела је од владара добијала и проније, а једина за коју знамо је она ризничара Радослава из 1457. године.¹³ Упадљиво је да се сви, иначе малобројни примери, односе

¹² Детаљније о сличностима и разликама у друштвеној структури у српској средњовековној држави и Османском царству видети: Н. Inalčik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4 (1953) 23-55.

¹³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 180-181; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3-4; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936) 183-184; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, 77, бр. 244; Д. Мадас-А. Гајић, *Надгробне*

на крупну властелу, док о многобројнијем ситном племству са под-ручја Браничева данас немамо података. Чини се да међу бројним хришћанима спахијама са малим тимарима у Браничеву, у првим деценијама по завођењу османске власти, треба у највећем броју видети управо негдашње ситне српске феудалце.¹⁴

Хришћани спахије су у овом периоду значајан елемент у тимарској организацији. Попис из 1467. године бележи 130 хришћана тимарника у Браничеву, који су држали 70, додуше ситних тимара, што износи 52.6% свих тимара у овој области. Муслимани су држали 63 тимара или 47.4%, али је приход који су они доносили био вишеструко већи од прихода са тимара хришћана спахија. Као што се из односа броја тимарника и тимара може видети, често је више хришћана спахија, углавном чланова уже породице или рођака, заједнички уживало један тимар.¹⁵

Од свих спахија Срба највеће тимаре држала су три брата, синови извесног Радана: Вукосав, Војин и Јован. Вукосављев тимар, чији је приход процењен на 10.138 акчи, састојао се 1467. године од пет села и две мезре. Тимар његовог брата Војина обухватао је приходе од четири села, две мезре и два манастира, укупно 7.000 акчи, док је трећи брат Јован држао два села и две мезре (2.487 акчи). Поред тога, Вукосав и Војин су као читлук држали мезру Стануловац и манастир Мирјево. Мање тимаре исте године уживали су и Вукосављев син Димитар и Војинов син Ђура (250, односно 880 акчи). Деценију касније, Вукосављев тимар прешао је у руке његовог сина Радована, с тим што су му као "вишак" одузета два села (Доња Субска и Керлевци у Раваници), од којих је начињен

плоче и гробови цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури, Саопштења 15 (1983) 228-240; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 29-30, 55-56, 82-85, 223, са релевантном литературом.

¹⁴ У попису Браничева из 1467. године за групу од 30 мартоласа наведено је да су "неверници који су племићког порекла или они који су дошли под заклетвом, обављају службу као и остале спахије-неверници": М. Stojaković, *Branicevski teftar*, 259.

¹⁵ М. Stojaković, *Branicevski teftar*, 94-251; ВВА ТТД 16 (1476); Б. Ђурђевић, *Хришћани спахије у северној Србији у 15. веку*, ГИДБИХ 4 (1952) 166-167; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004, 73-74.

посебан тимар. Поред Радована, тимар је 1476. године држао и трећи Вукосављевић син Лека (укупно 4 села). У време овог пописа бивши Војинови тимар предат је на коришћење његовом млађем брату Јовану, док је поменути читлук, сада као тимар, уписан Војиновом сину, који се такође звао Јован. Дакле, у османској војној служби током седме и осме деценије 15. века било је чак осам чланова, припадника две генерације ове српске породице.¹⁶

За десет година број тимара у поседу хришћана спахија опао је за 10%, па су они 1476. године држали 42% свих тимара. У попису из 1476. године унете су две белешке о хришћанским спахијама које су изгубиле тај статус и постале раја. Тројица су изгубили право на тимар јер нису поседовали берат, а испред имена 47 хришћана који су изгубили статус спахија стоји следећа белешка: „Неки неверници овог тимара су старе спахије, те су поседовали тимаре, а већина су синови или рођаци тимарника. Пошто нису задовољили у служби, подведени су под тимар. До сада нису давали ушуре, већ су служили санџак-беговима. Њихови ушури сада су уписани приближно.”¹⁷

Још неке групе домаћег хришћанског становништва Браничева у другој половини 15. века биле су ангажоване у османској војној служби, због чега су биле ослобођене свих врста пореза, или су уживале одређене пореске олакшице. Ту се пре свих убрајају мартолови, посебан војни ред у оквиру османских оружаних снага, који су служили као тврђавска посада, граничари и шајкаши у речној флоти.¹⁸ У дефтеру Смедеревског санџака из 1476. године, уз попис мартолова области Браничево, изричито је напоменуто да мартолови „нису ничија раја”. Били су ослобођени свих врста пореза, а плата им је зависила од истурености места и његовог војног значаја, па су тако на пример, 1516. године мартолови у Голупцу добијали по две и по, а мартолови у Смедереву по три акче дневно као плату. Поред плате, мартолови су узимали и велики ратни плен. Највећа мартоловска посада била је стацио-

¹⁶ М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 164-175; ВВА ТТД 16 (1476).

¹⁷ ВВА ТТД 16 (1476).

¹⁸ М. Васић, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Сарајево 1967, 7; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 189.

нирана у Голупцу, а мањих посада било је и у тврђавама Ресава, Храм, Кулич, те местима Градиште и Добра.¹⁹

Посебну категорију становништва представљали су војнуци, хришћани – слободни сељаци – баштиници, који су за обављање војничке службе били награђени уживањем слободне баштине и припадношћу војном сталежу. Војнуци су били лаки оклопници, који су у службу и војне походе ишли на коњу, наоружани копљем, штитом и оклопом. Увек су носили искључиво црна одела.²⁰ Војници су као друштвена група постојали у држави првих Немањића, али им се са увођењем пронијарског система и даљом социјалном диференцијацијом губи траг у изворима, па се у Душановом закону поред властеле помињу властеличићи и пронијари.²¹ Већ и на основу имена, јасно је да је ред војнука, који је у турски систем уведен у време реформи беглербега Тимурташ-паше, за владавине султана Мурата I, непосредно након Маричке битке, био јужнословенског порекла.²²

До рада Бранислава Ђурђева о војнуцима, у историографији су постојале две супротне, и како је накнадно утврђено нетачне тезе о пореклу и распрострањености војнука. Ј. Хамер, К. Јиречек,²³ а ослањајући се на њих и млађи бугарски историчари тврдили су да је институција војнука везана искључиво за Бугарску. Ову тезу је чак

¹⁹ ВВА, ТТД 16 (1476); ВВА, ТТД 1007 (1516); М. Vasić, *Martolosi*, 74; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 189; Д. Војанић, *Турски закони и законски прописи за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 56, 87-88; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 63-64.

²⁰ Када је и било покушаја од стране неких војнука да промене "униформу", једним документом из 1580. године изричито је наређено "да се војнуци убудуће облаче у црнину, како су се облачили и досада". М. Vasić, *Martolosi*, 69.

²¹ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ у Београду 12-1 (1974) 305-309; *Лексикон српског средњег века*, ed. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 98-99, s. v. *Војници* (Р. Михаљчић).

²² Б. Ђурђевић, *О војнуцима*, Гласник Земаљског Музеја у Сарајеву (=ГЗМ) 2 (1947) 77; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, 162.

²³ J. Hammer, *Der osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung etc*, Wien 1815, I, 57, 407, 413-414, 432; К. Јиречек, *Cesty po Bulharsku*, Prag 1888, 251-254.

прихватио и Стојан Новаковић,²⁴ те и он пише да у нашим крајевима војнука није било. С друге стране, Тиро Трухелка,²⁵ који је проучавао турске изворе, тврдио је да је установа војнука босанског порекла, те их везује искључиво за Босну. Радом на изворној турској грађи, пре свега пописним дефтерима балканских земаља насталим у првим вековима турске доминације на овим просторима, Б. Ђурђевић је утврдио да је установа војнука била распрострањена по читавом Балкану, а да су војнуци у Смедеревском санџаку имали веома важну улогу. И даља истраживања наших османиста (О. Зиројевић, М. Васић, Д. Бојанић) само потврђују став Ђурђевића и демантују раније написе који ограничавају установу војнука само на Бугарску или Босну.²⁶

Војнуци су били ослобођени од свих рајинских дажбина, укључујући и харач. Они су били обавезни да плаћају копљарину, младарину, глобе за ситније прекршаје, таксу на увоз бачви са вином и овчарину, ако су имали преко 100 оваца. Војнуци су били организовани у "копља", која су сачињавала један војник и најмање два, а највише седам јамака – заменика, и они су наизменично одлазили у поход. Најниже војничке старешине били су лагатори, који су се бирали из редова самих војнука, што значи да су били хришћани, а више старешине били су им черибаше, сераскери и врховни заповедник – војнички санџакбег, преузети из турске војне организације, и они су по правилу били муслимани. Али-Чауш из Софије, у својој расправи о тимарској организацији у Османском царству наводи да су бегови и черибаше војничког реда уживали слободне зеамете и тимаре.²⁷

У другој половини 15. столећа, војнуци су у Браничеву обављали веома значајну граничарску службу на крајишту. Зато је постојала бројна војничка организација, тако да је 1467. године убележено укупно 222 војнука и 501 јамак, а 1476. године 211 војнука и 475 јамака. Гледано по нахијама, војнука је највише било у Пеку, на обали Дуна-

²⁴ С. Новаковић, *Српска баштина у старијим турским изворима*, Београд 1892, 18-20; исти, *Турско царство пред српски устанак*, Београд 1906, 149.

²⁵ Ћ. Трухелка, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM XXVII (1915) 150-154.

²⁶ Б. Ђурђевић, *О војнуцима*, 75-137.

²⁷ Детаљније о војничкој организацији: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 242-249.

ва, где се налазила и изузетно значајна тврђава Голубац, и Хомољу, затим у Ресави, нешто мање у Ждрелу и Лучици и најмање у Звижду и Раваници.²⁸

Домаће хришћанско становништво је било укључено и у стражарску службу, на местима где је то било неопходно. У Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века, локално становништво већег броја насеља на обали Дунава, на граници према Угарској, било је задужено да чува обалу и бродове, тамо где су постојали. У Браничевској области, по попису из 1467. године, ту службу су вршили становници тврђаве Голубац, те села Устја, Кисељева, Храма и Пожежене. Грађани тврђаве Голубац, њих 76, на основу заповести султана, чували су "*шехер и бродове*", а били су ослобођени плаћања харача, испенце, ушура и авариза. Поред ових војних редова, пореске олакшице је уживало и хришћанско становништво укључено у бројне војне и занатске делатности у тврђавама – тобције, туфегџије (пушкари), зенберекџије (самострелари), дрводеље, зидари, ковачи, стрелари, лукари, штитари, катранџије, зифтџије и калафтаџије, клесари, соколари и јастребари.²⁹

Са друге стране, зависно сељаштво представљало је убедљиво најбројнији друштвени слој како у средњовековној Србији, тако и под османском влашћу. У српској држави, оно је било дужно да својим феудалним господарима извршава различите обавезе, подељене у две основне групе – *работе* и *поданке*. Ове обавезе нису биле исте за све категорије зависних људи, а разликовале су се и од властелинства до властелинства, односно од једног до другог краја државе. Уопште узевши, на оним поседима на којима су *работе* биле велике по оптерећењу, *поданци* су били мали, и обрнуто, што је опет зависило, пре свега, од величине властелинске резерве. Систем *десетака* био је распрострањен у јужним крајевима, у којима је утицај Византије био јак и дуготрајан, док су на властелинствима у матичним српским земљама *работе* представљале најважнију обавезу зависних људи. У просеку, сељак је трећину свог радног времена проводио радећи за феудалца.

²⁸ Видети табелу у Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 65.

²⁹ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 252-257; ВВА, ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 66-69.

Десетак се узимао од различитих врста плодова и домаћих животиња (житни, вински, овчији, свињски, пчелињи, и други). Његова стварна вредност повећавана је додатним давањима (*приплатама*), па је ова дажбина постајала осетно већа од једне десетине прихода. Постојање десетка као основне обавезе зависног становништва у многим крајевима под српском влашћу у позном средњем веку олакшало је Османлијама увођење дажбина по овом принципу (*ушури*).³⁰

Како су били уређени аграрни односи у Браничеву, где се пре уласка у састав српске државе, око 1291. године, смењивала византијска, бугарска и угарска власт,³¹ није познато, јер сачуване повеље из последњих деценија 14. и прве половине 15. века (манастира Раванице, Дренче, Ждрела, Тисмене и Водице и великог челника Радича) не садрже одредбе о овој тематици. Након доласка Османлија, и у овој области установљен је систем десетака, који су узимани од различитих врста житарица, вина, лана, сочива, поврћа и меда.³²

Српске породице које су под османском влашћу живеле у Браничеву у статусу раје имале су право да поседују наследни земљишни посед, који се називао баштина. Средњовековни српски појам баштине је у османском правном систему измењен под утицајем схватања да је власник земље султан, а баштиник овлашћени корисник. Душанов законик предвиђа да зависни земљорадници који поседују баштину, могу слободно да располажу својим њивама и виноградима, да их дају у мираз, подложе цркви или продају, али под условом да увек буде "работника" на том поседу. У супротном, господар села био је властан да одузме необрађену баштину.³³

³⁰ М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007, 231-288; *Лексикон српског средњег века*, 144-146, s. v. *Десетак* (М. Благојевић).

³¹ О историји Браничева од раног средњег века до почетка 15. столећа видети: М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 90-99; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, Историјски гласник 1-2 (1987) 54-56.

³² М. Стојакović, *Vraničevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476).

³³ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, ed. Н. Радојчић, Београд 1960, 135-136, чл. 174; М. Благојевић, *Меропси и отроци - баштинници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ 396, Одељење историјских наука 12 (2004) 26, 32-33, 37.

Под баштином, у османском систему земљишних односа, подразумевала се земља намењена пољопривреди која се налазила изван окућнице и која се није могла отуђити, па се користила из генерације у генерацију. Господар тимара надзирао је прелазак баштина из руку једног корисника у руке другог. Наследник баштине је био искључиво син. У случају смрти корисника баштине, ако би иза умрлог остао само малолетан син, који није био у стању да обрађује земљу, спахија је имао право да ту баштину додели другоме, али само док наследник не постане способан за обраду земље. Ако умрли није имао синове већ само браћу, баштине су потпадале под тапију. Браћа су морала да плате онолику таксу колику одреде непристрасни људи, а не господар земље. У случају да браћа не пристану на процењени износ, господар земље је имао право да земљу да на коришћење било ком страном лицу. Поседник баштине имао је право да се те земље одрекне и у том случају спахија је могао да је додели другом уз тапију. Такође је сам поседник могао да заложи земљу за новац, у ком случају спахијина дужност је била да не дозволи да после намирења дуга дође до спора, јер је онај код кога је земља била, био дужан да је врати старом власнику. Земљу која би дуже од три године остала необрађена, без оправданог разлога, спахија је имао право да одузме кориснику и да додели другоме уз тапију.³⁴

Корисници су имали одређене обавезе којима су надокнађивали коришћење баштина. Те обавезе су се састојале од натуралних и новчаних дажбина, које су увек биле истог износа и које су замењивале некадашње радне и натуралне обавезе. Баштина у поседу муслимана називала се чифт.³⁵

Власи, слободни сељаци сточари, представљају другу основну друштвену групу које се након османских освајања формирају у српском друштву. Влаха је на територији Браничева било местимично и у средњем веку, о чему сведочи топонимија: два браничевска Влашка Дола, један у нахији Пек и један у нахији Лучица забележени су 1467. године. Исте године у нахији Лучица постојало је и село Влашинци и мезра Влашица.³⁶ Власи сточари су као посебна дру-

³⁴ Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у прошлости I, Лозница 1985, 111.

³⁵ Д. Бојанић, *нав. дело*, 111.

³⁶ М. Стојковић, *Braničevski tefter*, 137, 163, 203, 217, 243.

штвена група зависног становништва у средњовековној Србији имали своје тачно утврђене обавезе, и били су организовани у катуне на челу са кнезовима и примићурима.³⁷ Власи су давали "велики" десетак од стоке и, чешће, "мали" десетак, односно по две овце годишње, од тога једну са јагњетом. Поред тога, власи војници морали су својим господарима да дају готове тканине, чувају коње и обављају транспорт. У ратно време, они су обављали војну службу, али нам садржина ове обавезе није довољно позната. Очигледно је, међутим, да су управо ту организацију преузеле Османлије за своје војне потребе.³⁸

Ступивши колективно у турски феудални систем и укључивши се у његову војну организацију, власи су задржали своју самоуправу са кнезовима и примићурима, што је био подстицај да прихвате османску колонизациону политику. Влашко становништво је као накнаду за вршење војне службе уживало велике пореске олакшице, а такође је било и значајан колонизаторски елемент, те стога и веома важно за турску државу. Њихов статус био је регулисан посебним законским прописима, по којима су они били дужни да дају од сваке куће један златник (филурију) и две овце (једна с јагњетом и ован). Од катуна, који је у Браничеву бројао 20 кућа, узимао се један шатор, котур сира, три конопца и шест улара, мешина масла и један ован. Власи су били организовани по принципу једна кућа – једна

³⁷ О власима детаљније видети: С. Новаковић, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, приредио С. Ћирковић, Београд 2002, 29-53, 192; К. Лиречек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 96-98; 165; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 108-114; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна*, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45-112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум, 121-139; М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве*, Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 144-157; *Историја српског народа (=ИСН) I*, Београд 1981, 381-383 (М. Благојевић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 173-185.

³⁸ *ИСН I*, 381-383 (М. Благојевић); исти, *Закон светога Симеона и светога Саве*, 144-157.

филурија – један човек за војни поход (*заманица*), а такође је постојала и обавеза звана *петница*, где је на сваких пет кућа по један мушкарац одлазио у војничку службу санџакбегу.³⁹

У првој фази процеса колонизације влаха у Браничеву, која је трајала током шездесетих и седамдесетих година 15. века, насељавали су их погранични турски господари у напуштена насеља на својим територијама. Тако је браничевски субаша Али-бег Михалоглу до 1467. године влахе населио у 5 села свога хаса у Звижду, једно у Ресави и у 6 села свога читлука у Ждрелу. Ускоро је, међутим, дошло до промене у колонизационој политици. Већ у време следећег пописа, 1476. године, власи су насељавани на царском хасу, па су и дажбине које су давали припадале султану. То указује да је насељавање опустошених области постало један од приоритета државне политике, и да су правци сеоба влаха били дефинисани превасходно војним циљевима.⁴⁰ Седамдесетих година 15. века велике влашке групе селиле су се и унутар граница Смедеревског санџака, из области Лепенице, изложене угарским упадима са севера, у област Браничева, која је иако гранична, ипак делом била изван главних путева коришћених од угарске и турске војске. Уз попис влаха области Лепенице 1476. године, убележено је: „*Већина влаха ове нахије дигли су се са својих места и настанили се у Браничеву, по равници, зато што су били изложени гажењу од непријатеља*“. Власи зато тада нису колонизовали пограничне, подунавске делове Браничева: насељени су претежно у Звижду (8 села), Хомољу (10 села), Ждрелу (25 села), Ресави (30 села) и Раваници (7 села), док су у нахији Лучица уписани само у три села. У нахији Пек влаха у ово време уопште није ни било.⁴¹

³⁹ D. Војанић, *Turski zakoni*, 12-13, 15-16, 27, 30, 33; Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-268; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 170-176; В. Ђурдев, *О насељаванју Влаха-стоџара у сјеверни Србији у другој половини 15. вијека*, *Godišnjak društva istoričara VІN* 35 (1984) 9-34; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 229-233.

⁴⁰ М. Стојковић, *Bраничевski teftar*, 46-47, 86-93; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 47-50.

⁴¹ ВВА ТТД 16 (1476) ; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 48.

Власи се у Смедеревски санџак досељавају из области Сјенице, Требиња, Никшића, али су се главне влашке масе у ратарске области санџака населиле из његових планинских предела – Старог Влаха и Подриња.⁴² Последња четвртина 15. века је још увек време пуне покретљивости влаха. Османске власти, судећи према упутству за попис влаха из 1489-91. године, покушавају да их организују по територијалном принципу. Влашка организација није у себе укључивала само влахе досељене из њихових матичних области, већ и све оно становништво које се насељавало под једним кнезом или примићуром, односно оно које је добило влашки статус. Тако влашка организација постепено обухвата село и трансформише се временом у кнежинску самоуправу раје у Смедеревском санџаку.⁴³

Процес славизације и србизације Влаха који је текао током средњег века претворио је ову староседелачку етничку групу у социјалну категорију још у време немањихке државе.⁴⁴ Велики број имена влаха која се срећу у пописима и која су готово искључиво словенска, односно српска (хришћанских имена има око 18%, а јављају се у својим српским облицима) потврђују ову чињеницу. Да је основни језик влаха у Смедеревском санџаку и Браничевском вилајету био српски, види се не само на основу ових имена, већ и на основу разгранатих словенских суфикса и префикса за њихово грађење.⁴⁵

⁴² Д. Бојанић сматра да су власи из бивше области Николе Алтомановића организовани као крајиште у Србији још у време деспота Стефана, да су га потом преузели Турци, те да њихови кануни за смедеревске влахе представљају рецепцију и редакцију деспотовог закона: *Turski zakoni*, 140; уп. и *Vlasi u 15. i 16. vijeku*, Referati, saopštenja i diskusije sa simpozijuma održanog u Sarajevu od 13.-16. 11. 1973, Radovi ANUBIH 73, Sarajevo 1983, 156-157.

⁴³ Д. Војанић, *Turski zakoni*, 93-96; В. Ђурђев, *O naseljavanju Vlaha*, 13, 29-31.

⁴⁴ *ИСН 1*, 381-382 (М. Благојевић).

⁴⁵ М. Стојакović, *Bраничевski tefter*, 46-47, 86-93; ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. I, св. 1, Турски катастарски пописи Београда и околине*, Београд 1964, 33-112; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 213-215, где се детаљно разматрају методолошки проблеми коришћења антропонимје за етничке анализе.

Сасвим је извесно да су услови живота у Смедеревском санцаку били много повољнији за становништво које је уживало влашки статус. У Смедеревском санцаку нису постојала зимска и летња станишта, као што је то био случај у Херцеговачком санцаку одакле су поједине групе дошле, већ су власи живели у селима као и земљорадници, а разлика између њих је била у начину привређивања и плаћању дажбина. Ипак, та промена у начину живота влаха условљена различитим типовима насеља у којима су живели у Херцеговачком санцаку и оних у којима су насељени у Смедеревском санцаку суштински није била тако велика, јер су и зимовишта која су насељавали на простору старе Херцеговине, како је утврдио С. Мишић, била стална насеља, смештена у жупским пределима, са тачно утврђеним положајима и сталним границама. Према истраживању овог аутора, и летња испасишта катуна била су прецизно одређена, а може се претпоставити и да је власима била одређена и путања којом су се кретали од зимских ка летњим испашама. Прихватајући ове аргументоване закључке, мора се напустити раније устаљено мишљење о полуномадском сточарењу влаха.⁴⁶

II

Османска освајања српских земаља прекинула су развој како домаћег грађанског слоја, тако и дотадашњи економски и урбани развој градских насеља. Стари градови и њихова урбана структура често су разарани, а градско становништво је у великој мери страдало, било одведено или се расуло, па је замењивано новим. Један број старих утврђења добио је турске војне посаде, у којима су у почетку значајни удео имали и Срби као мартолови или припадници других помоћних војних и полувојних редова. Завођењем османске власти градска насеља су постепено, али неумитно добијала оријентални карактер. Свако утврђено место имало је своје подграђе, које је у зависности од величине и верског састава становништва имало статус вароши, касабе или шехера. Централна османска власт чинила је све да у градове привуче што већи број муслиманских становника, па поред инфраструктуре која је ово досељавање подстицала, муслима-

⁴⁶ С. Мишић, *Хумска земља*, 185.

ни су за живот у градовима додатно стимулирани значајним пореским олакшицама – ослобађањем од свих "шеријатских канунских" и државних пореза. У насељима у којима је касаба изграђивана на основама средњовековне хришћанске вароши, те вароши су као хришћанске махале постајале периферни део новог оријенталног града. Исламизацијом њених становника, хришћанска варош временом се све више смањивала. Овај процес био је нешто спорији у варошима са јачом економском подлогом.⁴⁷

Стари град Браничево, на ушћу Млаве у Дунав, још је 1437. године, према оцени Дубровчана, важио за врло богату варош, али је потом страдао, па је у другој половини 15. века имао статус села. Разорен је, како је речено, и град Ждрело у Горњачкој клисури. Голубац је, због стратешки важног положаја на дунавској граници, и под Османлијама задржао велики војни значај. Подграђе у Голупцу са тргом постојало је још од друге половине 15. века, али није познато да ли датира из ранијег периода. Након изградње тврђаве у Храму (Раму) на обали Дунава 1483. године, ово село је до друге деценије 16. столећа прерасло у варош, у којој се такође одржавао пазар са правилима трговине регулисаним посебном канун-намом. Утврђени манастир Ресава добио је одмах по освајању 1458. године османску војну посаду, а до почетка 16. века у његовој близини развила се варош, која се у другој половини истог столећа називала и касабом.⁴⁸

За разлику од градова, војних и управних центара, где је долазак освајача доносио некада нагле, а некад постепене, али неумитне промене, *тргови* у Браничеву као локална економска средишта задржавају у знатно већој мери континуитет у развоју. Из сачуваних извора зна се да су у Браничеву у позном средњем веку статус трга имала насеља Суботица и Кисељево на обали Дунава, Кула на реци Витовници и Шетоње на Млави на улазу у Горњачку клисуру. Известно је да из средњег века потичу и тргови Госпођинце у Хомољу и Суботица у Ресави. У другој половини 15. века тргови (пазари) убе-

⁴⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 116-126.

⁴⁸ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-I*, Београд 1934, 392-393; М. Стојакović, *Bраничевski teftar*, 79-80, 84-85, 252-256; ВВА ТТД 16 (1476); ВВА ТТД 1007 (1516); Д. Војанић, *Turski zakoni*, 22-23; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 75-85.

лежени су у селима Суботица и Орашје у нахији Ресава, Кула, Старци (потом Жабари) и Ждрело у нахији Ждрело, Лучица и Тополовник у нахији Лучица и Госпођинце у нахији Хомоље. Могуће је да су тргови у Лучици, Орашју и Старцима (код Жабара) такође постојали и пре доласка Османлија, јер су наведена насеља лежала на важним путним правцима. Да је Орашје, које се налазило на истоименом потесу североисточно од Деспотовца, у окуци реке Ресаве, западно од манастира Манасије, било трг и пре доласка Османлија, указује управо близина манастира.⁴⁹

На основу османских пописних књига види се да су се ови тргови од околних села више разликовали величином и вишеструко већим приходима феудалног господара него занимањима становништва. У пописима је убележен мањи број занатлија у неким трговима, али их има и у другим селима. Православни свештеници су редовна појава у трговима, што сведочи о постојању цркви у овим насељима. Прве муслиманске заједнице, поред утврђених градова, настају у ово време једино још у већим трговима (Ждрело, Тополовник). Сеоска насеља била су од неког трга удаљена највише од пет до 18 километара, односно од једног до четири сата хода. Једном тргу гравитирало је 20 до 35 села, односно око 2000 до 4000 становника. Будући да су и у другим жупским крајевима у српским земљама током средњег века села од градова и тргова као управних и економских средишта била удаљена до двадесетак километара, што је омогућавало сталну и свакодневну комуникацију и привредне везе града или трга са аграрним залеђем,⁵⁰ може се закључити да је континуитет у трајању браничевских тргова условљен непромењеним економским потребама становништва.

⁴⁹ А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија, историја, књижевност, уметност, Зборник радова са међународног научног скупа, Крушевац 2007, 95-113; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 86-88, 167-168.

⁵⁰ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (12.-18. век), Смедерево – Београд 1992, 74; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 172, 294-295.

Као и на целини српског етничког простора, села су представљала доминантан тип насељених места у Браничеву. Разарања која су пратила османски продор у српске земље изазивала су крупне демографске промене и страдање насеља и становништва. Поређењем података о насељима из времена кнеза Лазара и деспота са онима из првих османских пописних дефтера из друге половине 15. века, може се утврдити да је половина познатих средњовековних браничевских села потпуно остала без својих житеља током османског покоривања Србије. Планском популационом политиком, османске власти су наредних деценија успеле да у значајној мери поново населе ово важно погранично подручје, па је обновљен и један број запустелих средњовековних насеља. Ипак, једна трећина села забележених у изворима из друге половине 14. и првих деценија 15. столећа на територији коју је обухватао потоњи Браничевски субашилук, остала је напуштена и 1476. године, а многа од њих никада више нису заживела.⁵¹

Сачувани средњовековни извори за подручје Браничева скоро да не пружају могућности за проучавање привредне активности. Тиме је значај раних османских дефтера још и већи, пошто они осликавају не само привредну структуру друге половине 15. столећа, већ и економику претходног раздобља. Живот обичног човека на селу одвијао се у устаљеним оквирима, успостављеним током претходних векова. С обзиром на већ истакнуту чињеницу да су основу демографских и социјалних кретања у Браничеву чинила сеоска насеља и становништво, сеоска привреда представљала је доминантну привредну грану, ослањајући се у првом реду на пољопривреду, али су у њеном оквиру постојали и одређени облици занатства и трговине, као секундарне делатности. Од пољопривредних култура највише су се гајиле житарице: пшеница, јечам, раж, просо, зоб. Османски пописни дефтери омогућавају да се стекне релативно прецизна слика о сразмерној заступљености појединих ратарских култура у укупној производњи, будући да се за свако село пописују количине житарица које су узимане на име спахијског десетка. На основу тога, може се приметити да је од свих житарица највише узгајана пше-

⁵¹ А. Крстић, *Османско продирање и демографске промене у Браничеву (1389-1459)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије III, у штампани; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 43-54.

ница. На ову културу отпада око 54% укупне ратарске производње на територији читавог Браничевског субашилука. Пописи бележе и млинове, па су тако хаса воденице уписане у 31 браничевском селу, и имале су 43 камена, док су рајинске воденице радиле у 87 насеља и на једној мезри, и састојале су се од 112 каменова (жрвњева).⁵²

Од осталих култура, поред узгајања воћа и поврћа, углавном за сопствене потребе, у нешто већем обиму гајена је винова лоза. Виноградарство је у Браничеву имало дугу традицију, а директно је посведочено од времена кнеза Лазара. Пописима су забележени виноградари у готово свим браничевским селима, док је производња вина изнад просека била у нахијама Раваница и Лучица.

Подаци које османски дефтери пружају о сточарству нису тако потпуни. На основу њих није могуће установити број крупне стоке, будући да она није била опорезована, док је *овчарина* уписивана у посебне дефтере, па за сада није могуће стећи ни оријентациону представу о броју ситне рогате стоке, које је морало бити много. Ни о живинарству нема података, али се на основу дажбине на свиње, које су припадале тимарнику, може одредити број свиња за свако насеље. На основу тога, може се израчунати да је у браничевским селима 1476. године просечно било 4.4 свиње по домаћинству. Пчеларство, којим се бавило готово свако село у Браничеву, свакако је спадало у релативно развијене пољопривредне гране. Дажбине од кошница улазиле су у састав спахијских прихода и наплаћиване су о светом Илији, по правилу у новцу, што такође показује одржавање ранијих обичаја под османском влашћу.⁵³

Риба је била веома важан састојак у свакодневној исхрани становништва због дугих периода постова током године, а како је монаштву било забрањено конзумирање меса, манастири су нарочито настојали да осигурају редовно снабдевање овом врстом намирница. Кнез Лазар поклонио је манастиру Ждрело 1379. године "*Вир више Пореча и Гребен*", а Раваница 1381. године "*Вир Госпођин*" на Дунаву.⁵⁴ Седамдесетих година 15. века приходи од улова рибе забе-

⁵² М. Стојакović, *Bраничевski defteri*; ВВА ТТД 16 (1476); Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 229-237.

⁵³ Исто.

⁵⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 28-32, 54.

лежени су у 16 села на територији Браничева, која су се налазила поред Дунава, Мораве, Млаве, Пека, односно мртваја, бара и језера. На основу кануна за тврђаву Голубац из 1516. године сазнајемо да се у Дунаву ловила моруна, деверика и сом, које се поименично помињу, као и друге врсте речне рибе. О коришћењу појединих погодних места за риболов у дугим временским периодима сведочи пример мезре Радулов луг у атару Шетоња, уз коју је 1476. године убележен приход од риболова у износу од 100 акчи. На потесу Радолуг, северно од Шетоња, недалеко од Млаве, пронађени су остаци праисторијског насеља. Међу налазима на локалитету је и 12 тегова од печене земље, који су били окачени на рибарске мреже.⁵⁵

III

Српска православна црква, као духовна, али и једина национална институција која је успела да се одржи након османског заузимања српских земаља, у Браничеву је, као и на другим деловима српског етничког простора, представљала најснажнију брану таласу исламизације. Утицај османске државе и исламске цивилизације на српском селу био је у ово време ограничен, о чему сведочи и практично занемарљива исламизација међу сеоским становништвом. Попис из 1467. године не бележи у Браничеву ниједног новог муслимана (тур. *musliman-i nev*), већ су исламске вероисповести само дошљаци из других делова Османског царства – спахије и посада у тврђавама. Дефтер из 1476. године региструје два џемата муслимана у пазарним местима Тополовнику (18 кућа) и Ждрелу (42 куће), а поред њих убележено је још 50 преверника – мухтедија у 33 браничевска села, што на процењених 43.000-58.000 хиљада становника, износи мање од 1 промила.⁵⁶

⁵⁵ М. Stojaković, *Braničevski tefter*; ВВА ТТД 16 (1476); Д. Војанић, *Turski zakoni*, 21; Д. Јацановић – Ј. Живковић, *Археолошке "белешке" Николе Крстића*, *Viminacium* 11 (2000) 142; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 229-237.

⁵⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *Прилог проучавању почетка исламизације у Браничеву 1467-1476. године*, *Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ)* 47-48 (1993) 125-132.

Сачувани подаци о црквама и манастирима активним у овом периоду, указују како на значај Браничевске митрополије у позном средњем веку, тако и на живу активност појединих манастира и након пада под османску власт. Пописи из друге половине 15. столећа бележе 17 манастира на подручју Браничевског вилајета, од којих су свакако најзначајнији били владарске задужбине, гробне цркве кнеза Лазара и његовог сина деспота Стефана – Раваница и Ресава. Иако лишени највећег дела својих огромних поседа, ова два манастира су након успостављања османске власти била у повољнијем положају од осталих монашких заједница у Браничеву, јер су њихови монаси уживали тимаре, уз обавезу вршења војне службе. Међутим, даља судбина ових светилишта била је различита: док је Раваница опстала као манастир задржавши свој, од 1477. године знатно смањени тимар до пред крај 16. века, манастир "Светодухна" у тврђави Ресава претворен је између 1467. и 1476. године у магацин.⁵⁷ Иста судбина задесила је и манастир Светог Николе у Ждрелу, који је између два пописа преображен у резиденцију санџакбега Али-бега Михалоглуа.⁵⁸

Осим манастира Ждрела (Горњака), који је највероватније идентичан са манастиром Ваведење у попису из 1467. године,⁵⁹ и једног који се налазио код Голупца,⁶⁰ остали убележени браничевски манастири (Миријево, Захова, Златарић, Раван, Гориље, Духовник, Свети Степан у Ждрелу, Свети Јован, Свети Степан, Идин, Свети Никола и Пречисте Ваведење у Ресави) нису познати из писаних средњовековних извора. О њиховој најранијој, средњовековној прошлости, уз резултате археолошко-архитектонских истраживања,

⁵⁷ О. Зиројевић, *Турске вести о Раваници до краја 16. века*, ЗМСИ 50 (1994) 99-110; Е. Миљковић-Бојанић, *исто*; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 218-220, 223-226.

⁵⁸ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 216-218.

⁵⁹ М. Стојакović, *Bраниčevski tefter*, 93, чита га Равање; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 209-211.

⁶⁰ У Голупцу је 1476. године пописана и махала Манастир са 10 кућа. Од становника те махале, тројица су била монаси, двојица синови монаха и један свештеник. Изгледа да је у питању манастир Ваведење "*приблиз града Голупца*", који помиње Инок из Далше: Љ. Стојановић, *Записи и натписи 1*, 78-84; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 80, 205.

сведоче управо први сачувани османски дефтери из друге половине 15. века.⁶¹

Османским пописним дефтерима били су обухваћени само они манастири који су имали земљишне поседе, пошто су они представљали пореске обвезнике. Како парохијске цркве нису имале имања, нису подлегале опорезивању, те их стога турски пописивачи нису ни уносили у дефтере. Пописивани су, међутим, парохијски свештеници који су имали своја имања и од њих живели као и други сељаци, па се тако посредно може утврдити број и положај сеоских цркава.

Положај парохијалног свештенства, бар колико се може закључити на основу расположиве грађе, у фискалном погледу није се разликовао од статуса обичне раје. Иако се у пописима среће одредница *поп*, она је очигледно имала само сталешки, али никако не и правни значај. Не може се са сигурношћу тврдити ни да се у пописима консеквентно бележе сви попови, али с обзиром на чињеницу да њихово уписивање није спорадична појава, већ да се јављају у пописима у знатном броју, може се претпоставити и да је највећи део њих убележен. Сигурно је да је поп имао одређени углед у селу, те је вероватно то разлог што их и пописи бележе са том ознаком. Иначе, са становишта фискалне политике, што је првенствено сврха дефтера, нема разлога за њихово посебно означавање.

Тако су у Браничеву, према попису из 1467. године, уписана 73 духовна лица, која су вршила духовничку службу за 5.500 кућа. Попови су редовна појава у већим насељима са преко 30 кућа, као и у пазарним местима. У селима Трстенику, Лучици и Самочеву, на пример, има их по двојица. Може се запазити да је највише свештеника било у нахији Лучица, а најмање у Хомољу и Звижду. Поп је, на пример, уписан и у селу Кривац у Ждрелу, које је насељено власима, а један поп је уписан и у оквиру пописа муселема тврђаве Ресава, који су тај статус добили тиме што су предали тврђаву. Неки поп Филип убележен је у селу Тополовник такође као муселем, што значи да није плаћао рајинске дажбине. За њега је у белешци напоменуто да је под тим условом пребегао из Угарске.⁶²

⁶¹ О средњовековним црквама и манастирима у Браничеву детаљно: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 205-228.

⁶² М. Stojaković, *Braničevski tefter*.

У време следећег пописа Браничева, 1476. године, незнатно је повећан укупан број свештених лица (80). Ипак, реално се уочава тренд опадања броја свештеника у односу на читаву популацију, с обзиром на чињеницу да је број сеоских хришћанских домаћинстава, не рачунајући влашко становништво, порастао на 7686, или за 28.4%.⁶³ То значи да је један свештеник уместо на 75 домаћинстава, као 1467. године, долазио 1476. године на 128 кућа. Код влаха у Браничеву, на укупно 1295 домаћинстава са 772 придодата члана 1476. године, било је 18 попова, неравномерно распоређених по кнежинима и нахијама. Неки попови помињу се у оба пописа, а било је случајева када је калуђер вршио дужности свештеника. Неки попови држали су тимаре, а неки су убележени и међу војнуцима.⁶⁴

*

На основу изложеног материјала, мишљења смо да се може истаћи да 1459. година, иако свакако преломна у перспективи политичке историје српског народа, у многим аспектима у сфери друштвених односа не претставља крупну прекретницу, те да се 15. век на нашим просторима може сматрати историјском целином. Прихватање овакве хипотезе пружа објашњење појаве да је већина српског народа готово све до пада Београда под османску власт 1521. године, нову управу доживљавала као привремену и била чврсто уверена да ће врло брзо повратити државну самосталност. Слом Краљевине Угарске на Мохачу 1526. године силовито је распршио и последња надања у том правцу, а промењене околности утицале су и на погоршање статуса неких друштвених група (знатно смањивање броја хришћана спахија, укидање влашког статуса у Зворничком и Смедеревског санцаку након 1530. године). Почетак кризе у Османском царству, чији се први знаци уочавају већ након смрти Сулејмана Законодавца под Сигетом 1566. године, представља и прекретни-

⁶³ У овај број смо урачунали потпуна, удовичка и самачка рајинска, као и војничка домаћинства. Како су код влаха углавном присутне проширене породице са већим бројем чланова, њих наводимо посебно.

⁶⁴ ВВА ТТД 16 (1476); детаљније: Е. Миљковић, А. Крстић, *Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини 15. века*, у штампани.

цу у уређењу друштвених односа на читавој територији од Атлантског до Индијског океана, коју је Царство на врхунцу своје моћи узимало. Са економском кризом и децентрализацијом државне управе, започиње време анархије у османском феудализму, која ће потоње векове османске владавине у српским земљама учинити једним од најтежих периода његове историје.

Ema Miljković
Aleksandar Krstić

AT THE CROSSROADS OF TWO EPOCHS: CONTINUITY
AND CHANGES OF THE 15TH CENTURY BRANIČEVO
SOCIAL STRUCTURE

Summary

The Ottoman conquest of Serbia in 1459 was the crucial event in the history of the Serb people, but in the area of social relations, changes in many aspects occurred slowly and gradually. Accepting into their governing system many local specificities and institutions, from Christian *spahiyas*, through particular social classes like the Vlachs, elements of military organization (like *voynuks*, *šajkaši*), mining legislature, local customs and measurement systems, to regulating of the status of the Serb Orthodox Church and occasionally rather loose application of the strict Shari'a Law to Christian population, the Ottoman state facilitated the adjustment of the local population into the new order, thus strengthening its authority. Therefore, this paper aims to, using the example of Braničevo, and combining local and Ottoman sources, show currents, relations and changes that occurred immediately following the Ottoman rule, as well as in the following several decades.

Душан И. СИНДИК
Београд

О ПРВОМ ПОМЕНУ БРСКОВА

Апстракт: У раду се објављује одлука грађана Котора у којој се први пут спомиње средњовековно рударско насеље Брсково 1243. г., тј. десет година раније од досадашњих научних сазнања. У другом делу исте одлуке говори се о забрани двоструког узимања камате на позајмљени новац.

Key words: Brskovo, Dubrovnik, Kotor, wine, money lending

Дуго се у историографији сматрало да је најстарији помен насеља Брсково забележен је у уговору краља Стефана Уроша I, склопљеном са Дубровачком општином 13. августа 1254. године.¹ Поред тога у хрисовуљи краља Стефана Уроша I манастиру Свете Богородице у Стону, насталој највероватније између 1243. и 1253. год., такође се спомиње Брсково. Међутим, сачувана је и одлука Градског већа у Котору, која има забележен још старији помен овог насеља.² Датум ове исправе, иако веома оштећен, може се читати као 22. август 1243. године.³

¹ О томе види: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, 19, № 21. В. и: Гр. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина* 1933; В. Ћоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва ХХ (1934) 40-49; М. Динић, *Из српске историје средњег века, Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Београд 2003, 479-480.

² О овој одлуци код нас први пут: Д. Синдик, *Понтификал Которске бискупије у Лењинграду* (даље: *Понтификал*), ИЧ ХХХI (1981) 62, дат. око 1248, јер тада нисам имао добру фотографију.

³ Датум ове исправе одређен је по болоњском начину рачунања времена као: mense augusti, X die astante, тј. као 10. дан од краја месеца. Уп.: *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, fasc. II, Zagrabiae 1971, 368, s.v. 1. dies.

Текст одлуке гласи:

An[no Domini millesimo ducentesimo] XLIII, mense augusti, X die astante.

Nos [i]uidem universitas ciuitatis [Catari? qui ...] hic ? et [.....] hic presentem pro[curauimus] institutionem ad ciuitatis [.....utilit]atem [quod ab hodierno die in antea] ab omnibus sit tenendum et obseruandum itaque determinantes ut nullus ciuium [cataren-sium quodde uicina loca] uinum emere presumat ad deportandum illud Briscoam causa uen[dendihic?..... quod.....il-lud.....agere presum]pserit contra decretum, centum exinde perpe-ros regi domino rederetur nisi tam[en] merc[atores] ex hinc Bris[coam] cum uino euntes et exinde per regiones Rasse audacter uinum emere pos-sent sine contradictione aliqua et venditione.

Item instituere procurauimus haec ad ciuitatis utilitatem semper habendam, ut nullus deinceps instrumentum in duplum aliqua pecunia ascribatur scilicet de mense septembrio in antea primo uenturo, exceptis instrumentis actenus(sic) factis. Quod si contra hoc prescriptum instru-mentum in duplum inuenirentur pro irrito habeantur.

Quod presens scriptum fieri fecimus per manum diaconi Miche Gige communis notarii. (Signum notarii)⁴.

Санкт-Петербург, Библиотека Русской академии наук, Отдел ру-кописей, F 200, f. 69v, pag. 136.

Услед оштећења нешто слободнији превод гласи:

Године Господње хиљаду двеста 43, месеца августа дана 10. од краја (тј. 22).

Ми, наине, целокупан град овде приказану наредбу у корист пак града [доносимо од данас унапред] да је се сви придржавају и да на њу пазе, и тако одређујемо да ниједан грађанин оно вино које на-мерава да купује из оближњих места да би га извозио у Брсково ра-ди продаје [то не сме чинити] а свако ко буде намеравао да ради противно овој уредби има онда да плати краљу стотину перпера, из-узев само оних трговаца који одавде иду у Брсково и онда с вином по пределима Рашке, који слободно могу узимати вино без икаквих приговора и продавања.

⁴ О знаку Михе Гиге в. мој прилог: *Marginalia Catharensia*, ИЧ XXXIV (1987) 32-34.

Тако исто смо се постарали да установимо у корист града да се увек држи ово, да се од сада ниједна исправа ни за какав новац не може двоструко уписивати наике од првог следећег месеца септембра надаље, изузев исправа које су до сада начињене. Ако што буде, супротно овој напред прописаној исправи, учињено двоструко (*in duplum*), сматраће се ништавним. А то сада учинисмо да буде написано руком општинског нотара Ђакона Михе Гиге.⁵

Текст одлуке написан је на доњој маргини f. 69 v. Которског зборника.⁶ Нажалост, ова одлука спада међу оне којима је део текста саструган, па нису читљиве у целини. Ти делови су овде, колико је било могуће, реконструисани и стављени су у угласте заграде []. Тако је саструган и почетак са делом који садржи део датума. Година је делимично написана словима а делом римским бројевима. Сачуван је део који садржи дан и месец. Он је донекле необичан, јер је *umesto die exeunte* по болоњском начину, написано *die astante* (*a mensis fine* = од краја месеца) што је ређи случај, али хронолошки има исто значење.

Текст се састоји од две одлуке које нису у непосредној међусобној вези. Прва говори о ограничавању трговине вином, а друга о накнадама за позајмљени новац.

Прва одлука је значајна из два разлога. Најпре зато што се њом забрањује куповина вина из суседних области ради извоза у Брсково. Вино је у то време било један од значајнијих извозних артикала средњовековне которске комуне у унутрашњост Балканског полуострва, пре свега у Рашку, тј. у Србију, па су овом одлуком Которани желели да заштите производњу и произвођаче вина на територији своје општине. Из одлуке се јасно види да которски трговци већ тада желе да задрже за себе предност извоза вина у Брсково, јер неко из суседних приморских крајева и градова, али првенствено и из самог Котора, жели, и вероватно може, да угрози њихове стечене позиције. Судећи по уговору са Дубровником склопљеном тридесетак година касније (1279), којим је, поред осталог, регулисано и питање

⁵ У реконструкцији оштећеног латинског текста помогла ми је др Гордана Томовић, која је и превела текст на савремени српски језик. Најлепше захваљујем.

⁶ За основна обавештења о Которском зборнику в.: Д. Синдик, *Понтификал*.

продаје вина у Брскову и то на исти начин, може се закључити да је конкуренција за освајање тржишта од првих појава Брскова као рударског насеља била веома оштра.⁷ Казна за прекршај те одредбе у износу од 100 перпера, за ово време је веома висока, бар према до сада познатим подацима.

Значај ове одлуке јесте у томе да је то за сада најстарији прецизно утврђени помен рударског насеља Брсково у которским архивским документима, који је можда за пуну деценију старији од првог прецизно утврђеног познатог помена овог топонима у Дубровачком архиву.

Друга одлука сведочи о злоупотребама, које су се јављале приликом "уписивања" новца. С обзиром на то да је по црквеним правилима било забрањено позајмљивање новца уз било какву накнаду (=камату), овде се очито избегава такав или неки сличан израз, па је употребљен глагол "уписивати". Очигледно је да су зајмодавци били превршили сваку меру, па су тражили да се позајмљене своте новца враћају у двоструком износу. То градске власти нису желеле да дозволе, па су зато и усвојиле одговарајућу одлуку.

За разлику од претходне одлуке, где је за прекршај предвиђена висока новчана казна, у овом случају противзаконити акт је само проглашаван ништавним. То је занимљивост која можда указује да су потенцијални кривци имали финансијску премоћ над законодавцима или су чак и седели међу њима.

Ово није први пут да градске власти у Котору расправљају о "уписивању" новца. Сличан случај догодио се и четрдесет три године раније, тј. у јануару 1200. године. Тада су такође стављена одређена ограничења на висину накнаде (=камате) за позајмљени новац.⁸ Чини се да је прва одлука временом заборављена, па се показало као потребно њено обнављање. Уосталом, већ 1200. године су помињани стари добри обичаји, што дозвољава претпоставку да су сличне

⁷ Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* VI, Zagreb, 19 299, № 249; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-1*, Београд 1934, 65, № XLI.

⁸ В.: Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, ИЧ XXXVII (1990) 19 7-203.

одредбе повремено морале бити понављане, док најзад нису ушле и у Статут Котора.⁹

Dušan I. Sindik

ON THE FIRST MENTION OF THE NAME OF BRSKOVO

Summary

The earliest so far known date of the mention of the mining settlement of Brskovo is the 1254 contract between the Serbian King Stefan Uroš I with the municipality of Dubrovnik. Here is published the text of a decision of Kotor citizens, where Brskovo is already mentioned in 1243. The text is about the decision to forbid wine purchasing in the neighboring areas, with the intention of exporting it to Brskovo. The penalty for this was 100 perpers, and the income belonged to the King. By the same decision, it was prevented taking interest for the money lent in the amount twice the size of the original sum. The contract where that was stipulated was considered null and void, but there was no penalty for it. The appropriate note was later included in the Kotor Statute.

⁹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 75; А. Mayer, *Catarensia*, Zbornik Historijskog instituta JAZU I (1954) 103-106.

Станоје БОЈАНИН
Историјски институт
Београд

КРСТ У СЕОСКОМ АТАРУ: САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА И ЊЕНА ДРУШТВЕНА ФУНКЦИЈА У ПАРОХИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Рад истражује друштвени значај и функцију крстова који су у знатном броју пописани у српским средњовековним повељама. Ти се крстови не сагледавају само као средство обележавања међе, већ се препознаје њихова вишезначна функција: обележавање светих места у локалном крајолику и њихова употреба у друштвеном и религиозном животу парохије.

Key words: village, village area, parish, sacred place, village procession and village patron saint day, local religiosity.

Познаваоцима српске дипломатичке грађе нису непознати различити географски и антропогеографски ентитети који се наводе у диспозицији многих средњовековних повеља. Уколико се поменути документа односе на феудални посед, у њима се често наводе дарована села и засеоци, често са прецизно побележеним међама у којима се препознаје разноврсна локална микротопографија. Уз различите ентитете као што су њива, виноград, храст, студенац, црква, пут, раскшће и сл. прилично често помињу се и крстови. Заправо, средњовековне повеље представљају јединствену врсту извора која сведочи о великом броју подигнутих крстова на међама сеоских атара. Њихово постојање покреће низ питања, у науци данас неразрешених. Као основна, издвајају се питања која се тичу њихове функције и значења у датој заједници. Пре него што покушамо одговорити на њих, морамо указати на основни друштвени и просторни кон-

текст истраживања, означен појмом *локална заједница*. Овде је примењен идеални модел, према којем се сеоска и парохијска организација преклапају. Тиме је представљена основна структура друштвеног простора, који је организован и као село и као парохија, односно као простор са профаним и сакралним обележјем. Он није сагледан изоловано, већ у односу на његово најближе окружење, као што су жупа или властелинство којем припада. У складу са тим, проблематика подигнутих крстова сагледава се у контексту различитих културних концепата који подразумевају динамичан однос између народне, усмене, лаичке, локалне и незваничне културе и оне коју можемо назвати званичном и писаном културом клира, која происходи из центара средњовековне цркве и државе¹. Парохија на челу са локалним свештеником била је место где се поменути концепти сусрећу, намећу, одбацују, присвајају и прилагођавају.

Крстови у средњовековним повељама

Дакле, постављени у природи, ван насељеног места, подаци о крстовима у средњовековним повељама, заслужују нашу пажњу.

У повељи краља Уроша I манастиру Св. Петра на Лиму, међа села Церова ишла је оу крѣсть, а села Малинове оу **Ненадаквѣ крѣсть**.²

¹ P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York University Press, New York 1978; P. Burke, *Popular Culture*, in: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, vol. V, editor in chief P. N. Stearns, Charles Scribner's Sons 2001, 3-13; W. Christian, *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*, Princeton University Press, New Jersey 1981; C. Watkins, "Folklore" and "Popular Religion" in Britain during the Middle Ages, *Folklore* 115 (2004) 140-150. Уп. *Elite and Popular Religion*, edited by Kate Cooper and Jeremy Gregory, *Studies in Church History* vol. 42, Boydell & Brewer 2006. У контексту етнолошких истраживања код нас, Д. Бандић, *О појму „народна религија Срба“*, Гласник Етнографског музеја у Београду (даље у тексту ГЕМ) 54-55 (1991) 179-184.

² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др*, Споменик СКА III (1890) 8, 10.

У *Врањинској повељи* забележена је међа извесног потеса: 8
врьдо где стои крьсть.³

У *Светостефанској хрисовуљи* краља Стефана Уроша II Милутина међе сеоских атара биле су следеће: међа села Бањске и њему суседних села која су у чинила јединствену територијалну целину и као таква уступљена манастиру, ишла је „и од крстова у црвену врбу” (вт[ь] крьсть оу чрьлкнуоу врьв8). На међи села Селчанице налазио се крст од раније, за „који рече Господин Краљ Добреји и Мутиводи да га поставе” (оу крьсть коуга рече господинь крал добрѣю и моутиводѣ поставити). Међа места Рогозно ишла је „у крст у Главатов, и од крста у Орјахово” (и под главатове оу крьсть оу главатовь. и вт[ь] крьста оу орјахово), док је међа села Осојана у Кујавчи ишла „од брега преким путем у Ивању цркву, и од цркве до Ласова крста” (вт[ь] дѣла прѣкимь поутемь оу иваню црьквь, и вт[ь] црькве до л[а]сова крьста). Међа Рашких села Дежева, Сути и Бекова ишла је „на крст на доње у Куријачу” (на крьсте на дољне оу коуриачоу), док је села Тушимља међа ишла „у пут који води од Прпора уз Враскоњ, у јасиковицу на Крсту” (оу јасиковицоу на крьсте). Међа села Крушева у Плаве: „и отуд по брегу над бор у крсте, и од крста по брегу у Ражану” (и вт[ь] тоуде по дѣлоу над борь оу крьсте, и вт[ь] крьсть по дѣлоу оу рьжаноу), а међа села Гусиње ишла је „код Попове луке, у врбу у Трифонов крст” (коњ попове лоуке оу врьвоу оу трифонь крьсть). Међе планине Баба и Гозбаба и Витицрев, и Јеленак, и Чахор протезале су се „од Водице у крст, од крста низ поток у реку” (вт[ь] водице оу крьсть, вт[ь] крьста нись потоку оу рѣкоу).⁴

³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, № 22, 18.

⁴ *Светостефанска повеља*, издање Љ. Ковачевић, Споменик СКА, IV (1890) 2, 3, 4, 5; превод Д. Богдановић у: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Београд-Призрен 1987, 316, 318, 319. Уп. С. Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. године у Косовској Митровици, Центар за црквене студије, Ниш – Филозофски факултер, Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 47-50.

Према *Хиландарској повељи* краља Стефана Дечанског од 9. јула 1327. године, заједничка међа села Слаמודража, Добродољана, Непробишта, Момуше и Беле Цркве, која су поклоњена манастиру, ишла је поред осталог и оузь хрид(ь) дѣлом кр(ь)сть на поу(ь).⁵

Према *Првој дечанској повељи* међа села Стрелци ишла је „на три крста” (на три кр(ь)сте), села Грнчарево „у Трифуњ крст” (оу Трифоуњ кр(ь)сть), док је међа села Добра Река ишла „у Лучин крст” (оу Лоучинь кр(ь)сть).⁶

Према *Другој дечанској повељи* међа села Бабе ишла је до крстьь. на трии водице, села Добра Река оу Лоучинь крсть и ѡд крста, а међа зимског пашњака Модра Слатина на ѡноу страноу оу крсть. Један гранични потез између села Грнчарева и села Досуђе ишао је оу Трифоуњ крсть.⁷

Према *Трећој дечанској повељи* погранични ентитети се углавном понављају: међа Баба и Добри Дол ишла је прѣко врѣда до кр(ь)стьь. на трии водице, а Грнчарева и Досуђа оу Трипоуњ кр(ь)сть. Међе Врмоше ишле су оу Цаконовь кр(ь)сть, Добре Реке оу Лоучинь кр(ь)сть. и ѡт(ь)кр(ь)ста, Кушева на на кр(ь)сть и на пмоу и на доувь кь Гоушици. Међа катуна Тудоричевци избијала је, такође, на кр(ь)сть, као и зимског пасишта Модра Слатина на ѡноу страноу оу кр(ь)сть), док је међа села Манастирица ишла кь Николиноу кр(ь)стоу.⁸

У Душановој повељи којом се манастиру Хиландару поклања црква Св. Николе у Врању (1343-1345) забележен је крст недалеко од сеоске међе: „од врбе на два камена становна ниже крста” (ѡд врѣве на два камена становна ниже крста).⁹

У *Светоарханђеловској хрисовуљи* цара Стефана Душана забележени су следећи крстови у пограничном систему: „и још прило-

⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, № 82, 87; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 398-399.

⁶ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 63, 65.

⁷ *Исто*, 87, 117, 128, 144.

⁸ *Исто*, 171, 239, 240, 244, 246, 254, 260, 261.

⁹ С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005) 72, 76.

жи Царство ми што се обрете место Прибислава Ђетута... и њиве ниже Луке... код стуба Богородичина на самом прелазу у крста". Међа села Пирани била је постављена „ту низ брег право у крст”, док су му границе са Крушјем ишле „право у Петков крст и ту камен постависмо”. Граница села Ошвања са Роговом ишла је „од селишта на Прибчев крст, и од крста по брегу у Рујеву пољану”, док се међа села Речани протезала „преко дола ниже Мишева крста на грм”, а села Брези „у крст, где се путеви састају” и затим „преко поља на Љубин крст”. Међа засеока Крсти, села Шикље у Горњем Пилоту ишла је на „крст на шикаљском путу”, а затим и на „Мамзин крст”; међе катуна Коштра „у Павлов крст”, планине Степанове „до Станова крста”, а села Жеравина ишла је „право у Кожичин крст”, села Исаврово међа је ишла „у крст на главу”.¹⁰

Према попису међа манастира Хиландара на Светој гори, које је цар Стефан Душан утврдио са сабором Свете Горе 1348. године, једна од међа је ишла на *железњи крст на съборњи пѣтъ*, и избјегала на крст за који се каже да је од старих времена: *и тѣ естъ крстъ ѿтъ древнее врѣме*.¹¹

У *Раваничкој повељи* кнеза Лазара међа села Окопац Горњи ишла је на „Миланов крст”¹², међа села Дубница ишла је „на крст”, а села Љубиње „на раскрстије код Божијева крста”¹³.

¹⁰ Ј. Шафарик, *Хрисовула Цара Стефана Душана, којомъ оснива манастиръ св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862) 266, 275, 278, 280; превод Д. Богдановић, *Задужбине Косова*, 347, 348, 349, 350; новије издање С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Историјски институт, Београд 2003, 91, 92, 95, 98, 99, 104, 108, 114, 122.

¹¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, № 115, 131; А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, СКА, Београд 1936, 344-345.

¹² Врднички препис повеље, А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 52, 59; у Раваником препису, зове се *Милованов крст*, *Исто*, 117; уп. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Историјски часопис, 16-17 (1966-1967) Београд 1970, 241.

¹³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 60, 61; уп. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247.

Овде нису наведене све повеље, нити је намера да се попишу сви слободно стојећи крстови средњовековне Србије који се у њима помињу, већ је представљен њихов репрезентативни (већински) узорак, који несумњиво указује на постојање једног раширеног и добропознатог обичаја. Важно је, такође, напоменути да се на границама многих села из наведених повеља (као и у оним другим које са разлогом нису поменуте) не помиње крст, што значи да крст није имао *само* функцију међника приликом одређивања граничних погеса. Границе сеоских атара обично прате географски терен, брежуљке, падине, косе, долине, луке, реке, газове („бродове”), шуме, гајеве. Као оријентир могли су послужити и објекти које је подигао човек, као што су поменути крстови, цркве и „црквице”, воденице, млинови, рибњаци, студенци (организованог извора или бунара), путеви, мостови, њиве, виногради, гумно, усамљени гроб, игриште и сл.¹⁴ Где је било неопходно обележити границу, постављао се „мрамор” или „камен”, или како се уопштено каже *постависмо међнике*¹⁵, који су се обично укопавали – „на камен пловни и забодени”¹⁶ или „на побијен камен”¹⁷, док је граница могла ићи од једног мрамора на „други”, „трећи”, „четврти”, и тако редом, док је „како се ками वाली” ушао у употребу као технички израз при одређивању међе. Постављено камење је често обележавано одређеним знаком („белег на камену” или *тоу стави воула оу камен*¹⁸), као што се на њима могао „извајати”, односно урезати крст¹⁹, или се крст према потреби

¹⁴ С. Новаковић, *Село*, Београд 1965³ (прво издање 1891) 65-66; К. Лиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 161-162; М. Ал. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија – Часопис етнологског друштва у Скопљу, год. 1, св. 2 (1940) 69-72; *Лексикон српског средњег века* (даље у тексту ЛССВ), s.v. Међа; Међници (Р. Михаљчић) 390-392; С. Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, 43-53.

¹⁵ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 194.

¹⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 417.

¹⁷ Г. Елезовић, *Турски извори за нашу историју*, Јужна Србија 2 (1922) 128-133. М. Ал. Пурковић, *Одређивање међа*, 73.

¹⁸ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 344-345, 414.

¹⁹ „до великаго камена на њемже јестъ крѣсть извајанъ отъ вѣсточние страни”, В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА, ХСІ (1939) 173, или у акту прота Теофана за манастир Вериота *дрѣгы камень... и на*

урезивао и у стену одабрану као гранични ентитет.²⁰ На сличан начин, могло је и посебно дрво које је доминирало у окружењу да се употреби у функцији међника и да буде означено крстом: **и тлмв вьдрѣзисмо крѣсть вь доубѣ**, како је забележено у каснијем препису *хиланадарске повеље* цара Душана из 1348. године²¹.

Изгледа да су и границе већих географских целина биле обележаване на сличан начин. Дубровчанин Мавро Орбин крајем XVI и почетком XVII века помиње погранично камење које је обележавало границу између истријских области Хума и Зете: на једном месту то је камен са „уклесаним крстом” („poi l’è unà Croce fatta in una pietra grade”), а на другом, „камен са знаком” („è una gran pietra con il segno”).²²

Према Константину Јиречку подизање слободно стојећих крстова, слично као и постављање мраморних каменова или клесање крста у камен, имало је функцију обележавања границе.²³ У истом контексту их разматра и Миодраг Ал. Пурковић²⁴. Међутим, сагледани само у функцији обележавања међе, крстови губе своју вишезначност која произилази из њихове разноврсне употребе као знака и као симбола. Приликом анализе садржаја повеље посредно, али недвосмислено сазнајемо да је улога „слободно стојећег” крста као

нкмъ кр(ъ)сть изваа се и затим, и дрѣгы камень вьдрѣжень кр(ъ)сть имѣк, М. Живојиновић, Ђ. Бубало, *Акт прота Теофана за манастир Вериота (април 1312, инд. 10) у старосрпском преводу*, Зборник радова Византолошког институт (даље у тексту: ЗРВИ) 40 (2003) 259.

²⁰ lapides signati cum cruce у околини Котора, К. Јиречек, *Историја Срба II*, 161-162; ЛССВ, s.v. Међа; Међници (Р. Михалчић) 391.

²¹ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 342-343; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, № 115, 131.

²² М. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 393; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, СКЗ, Београд 1968, 193; уп. Љ. Спаравало, *О граничном камењу између средњовековног Хума и Зете које помиње Мавро Орбин*, *Историјски Гласник*, св. 1-2 (1979) 89-97; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 15.

²³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 161.

²⁴ М. Пурковић, *Одређивање међа*, 70-71. С. Мишић, *Међе у Светостефанској хрисовуљи*, 51 крстове види само у функцији обележавања међе: „...крст или мраморје служи као међник”.

међника била од „секундарног” или „изведеног” значаја, слично као и приликом пописивања многих других антропогеографских ентитета (млин, гумно, пут, црква, игриште, гроб, виноград, итд.), којима обележаваће границе, очигледно, није била примарна намена²⁵. Уосталом, у повељама се прави јасна разлика између међника (или уклесаног крста на каменом међнику, односно на кори одређене врсте дрвета) од слободно стојећег крста. У *Светоарханђеловској хрисовуљи* то је недвосмислено показано када се каже да граница иде „право у Петков крст и ту камен постависмо”. Камен је употребљен ради обележавања међе, а не крст који је ту, као што видимо, од раније постављен. На сличан начин употребљен је крст и у опису границе села метоха цркве Св. Николе код Врања, где се каже да је међа ишла на „два камена становна” која су се налазила „ниже крста”. Значи, постављени крстови представљали су, несумњиво, истакнуте ентитете у природном окружењу, чија се позиција могла искористити и приликом повлачења међе.

Каква је, онда, могла бити основна улога поменутих крстова у локалној средини, било да је то село, жупа или једно веће властелинство? Може ли се у њима препознати локална пракса обележавања сакралне топографије у познатом окружењу парохије и да ли се пракса постављања тих крстова може тумачити као извесно обележје локалне, народне, незваничне и лаичке побожности?

Познајући природу повеље и њену употребну функцију, не би требало да нас збуни чињеница да су слободно стојећи крстови, као и многи други ентитети, побележени само на међема сеоских атара. У складу са практичном наменом правног чина повеље, писани објекти и топоними не покривају целокупни простор локалне заједнице, што значи да не би требало сматрати да су наведени крстови својствени само граничном потесу. О обичају постављања крста независно од сеоских међа, недвосмислено нас обавештавају извори другачијег порекла и намене. Подаци које они доносе морају се узети у обзир, суочити са оним из повеља. Они нису ни малобројни, ни једнообразни.

²⁵ С. Новаковић, *Село*, 65 наведене ентитете зове – мада изричитно не помиње крст – „знацима који су се могли наћи на месту куд је међа ударала”.

Друге врсте извора

Доментијан у свом *Житију св. Саве* приповеда како је свети-тељ, добивши чин архимандрита и поставши игуман манастира Студенице подизао цркве и крстове широм ондашње Србије:

„... он украси своје отачаство сваком добром вером и светим црквама, поља и удоља и брда. Где не доспе цркве сатворити, ту крст постави (тоу крсть постави), да се на сваком месту име Божје прославља, по речи богооца Давида: ‘На свакоме месту владавине Његове’ (Пс 103, 22)”²⁶.

У наведеном тексту писац изричито говори о подизању цркава и крстова изван насељених места, по пољима, долинама, бреговима и брдима, у намери да се обележи целокупни крајолик у којем је деловао св. Сава и истакне његова пастирска ревност и друштвена ангажованост. Наведени мотив у Доментијановом казивању има општи значај, док су методе и симболи несумњиво били опште препознатљиви и одавно присутни у пастирској пракси²⁷.

Знатан друштвени значај имали су крстови који су постављани уз раскршћа и путеве којима се одвијала свакодневна комуникација унутар жупе, властелинства, области и шире. У владарским повељама постоји више сведочанстава о томе, уосталом као и у другим врстама извора. За разлику од прве групе извора у којима су крстови смештени у конкретно географско окружење сеоског атара, у овој другој препознаје се постојање извесних обичаја и праксе.

²⁶ Доментијан, *Житије светог Саве*, превод и коментари Љиљана Јухас – Георгијевска, издање Т. Јовановић, СКГ, Београд 2001, 169-170.

²⁷ Веселин Чајкановић грешни када наведене податке тумачи као замену паганских идола симболом нове вере – крстом, немајући у виду историјски контекст покршћивања Југоисточне Европе, В. Чајкановић, *Да ли су стари Срби знали за идоле*, у: *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, 54. Душан Бандић је ово Чајкановићево размишљање окарактерисао следећим речима: „Хипотеза је занимљива, али и недовољно аргуменотвана”, Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд 2004² (прво издање 1991), 113. У сваком случају, да је св. Сава крстовима замењивао незнабожачке идоле, његов ученик и писац житија Доментијан то не би пропустио да истакне и да процес христијанизације, по природи сложен и дуг, припише једној личности чији се светачки култ управо стварао (в. ниже нап. 111).

Не подовакть крѣсть на поѹти поставити и литоѹргисати при нкмъ, тако скврѣнкть кго пси и свиникѣ. Крѣсть вѣносите въ црѣквѣ сельскою. Яще кто литоѹргиса ѿ крѣста, да кетъ лихъ поповѣства.²⁸

Пред нама је садржај црквене забране која се налази у извесном епитимијном зборнику (номоканунцу) – под насловом „Заповеди светог оца нашег Јована Златоустог о закону црквеном” – који је често преписиван у српскословенским требницима од XIV (најстарије сачуван примерак) до XVII века²⁹. Присуство ове забране у требнику, неизоставној књизи парохијског свештеника, изнова потврђује њен значај у локалној заједници. Она нам открива важне податке о месту и функцији слободно стојећег крста: он се обично налазио уз локални пут и при њему се вршила „литургија”³⁰. Такав крст требало је унети у „сеоску цркву” и сачувати га од скврнављења домаћих животиња, као што су пас и свиња, које су се слободно кретале профаним окружењем. Ова забрана представља извесно сведочанство о обичају који се, изгледа, није могао лако укинути и који је био поштован у круговима верника-лаика, али како изгледа, није ревносно био прогањан од стране представника Цркве. Обављање црквеног верског обреда при крсту, могло би се, можда, сматрати као једно од основних обележја парохијске религиозности у којој су

²⁸ V. Jagić, *Sitna gradja za crkveno pravo*, Starine JAZU V (1874) 148.

²⁹ У науци преовлађује мишљење да је компилација настала вероватно у XIII веку, Р. Грујић, *Црквени елементи крсне славе*, Гласник Скопског научног друштва, VII-VIII (1930) 37; Д. Богдановић, *Крсна слава као светосавски култ*, у: *О крсном имену. Зборник*, Просвета, Београд 1985, 486-511 (= Д. Богдановић, *Исто*, Гласник Српске православне цркве XLII (1961) 200-207); Д. М. Калезић, *О могућности да је св. Сава писац номоканунца*, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989*, САНУ, Београд 1995, 159-166. Значај наведене компилације лежи у чињеници да се она углавном налази у требнику српске рецензије током поменутог периода, С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*, Историјски институт-Службени гласник, Београд 2005, 29-32.

³⁰ Уп. С. Бојанин, *Средњовековна светковина између приватног и јавног*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Клио, Београд 2004, 246-279.

учествовали сви чланови заједнице, независно од њиховог друштвеног статуса. О томе недвосмислено сведочи једна друга врста изво­ра. Реч је о запису из XVII века:

Да се зна к(а)де се постави крстъ на стене нарицаѣми Ховеръ. Првекъ постави дїаконъ Сүмевнъ въ лето 7̄н и ̄е. и пакы послежде постави се въ лѣто 7̄р̄ѣ и ̄д. месеца априліа ̄в днь. и въ тажде данъ выстъ ветаръ крѣпакъ, и въ ть часъ оүтоли се, дондеже крстъ постави се. и постави га попъ Явесаѣмо при игѣменѣ Ярсению кро­монахѣ.³¹

Пред нама је, несумњиво, сведочанство о дуготрајном пошто­вању једне традиције. Подизање крста на стени Хобер, током ветро­витог априлског дана 1652. године старањем локалног свештеника, представља обнову једног знатно старијег крста, који је на истом ме­сту подигнут знатно раније, пре нешто више од сто година (1547). Избор места овог крста углавном се не разликује од положаја мно­гих који су пописани у средњовековним повељама. Ипак, треба ис­таћи, крст није постављен у функцији обележавања међе – што би највероватније у запису било речено. О његовој могућој намени го­воре нам једино подаци ко је, када и где крст поставио.

Постојање слободно стојећих крстова може се пратити и у османским документима. У кануннама Босанског санџака из 1516. године забрањује се, уз подизање нових цркава које „нису постојале од старог невјерничког времена”, и обичај постављања крстова уз путеве:

„Нека се поруше крстови који су постављени на путевима и нека се не допушта да их убудуће постављају. А ако их поставе, не­ка се казне тјелесном казном они који то ураде. А онај кадија у чи­јем се кадилуку то догодило па то не забрани и не спријечи, то ће бити разлог да се свргне”.³²

Наређење локалним властима да руше крстове који се уз пут налазе, као и забрана њиховог подизања, представља још једно све­дочанство о широко распрострањеном обичају међу локалним ста-

³¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, № 1537, 381.

³² *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, uredili B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Orijentalni institut u Sarajevu, Beograd 1957, 31.

новништвом, са несумњиво дугим средњовековним традицијама. У кануннама се изричито и каже да подизање крста, као и градња нове цркве, порекло води из „старог неверничког времена”. Међутим, осим податка да у османском документу препознајемо упорно опстајање обичаја, из њега не можемо наслутити какво је значење обичај могао имати код локалног хришћанског становништва. У кануннама се он превасходно сагледава са званичног, конфесионалног становишта кроз однос хришћанин – муслиман. У намери да обичај укине као невернички, османске власти прописују телесне казне за извршиоце, а локалним кадијама се прети свргнућем уколико не би истрајали у поштовању прописа канун-наме.

Слична сведочанства о слободно стојећим крстовима доносе и страни путописци. Године 1553. путописац Ханс Дерншвам (Hans Dernschwam) на свом путу од Ниша ка Софији приметио је испред више села подигнуте крстове. Код бугарског села Цариброда („Czaribrod”) налазио се један дрвени крст³³, док су испред суседног села Белице („Welicze” или „Welika”), у којем су, како каже, становали Срби, на једном брежуљку подигнута била „два дрвена висока крста”³⁴. И касније, на свом путу кроз Бугарску, Дерншвам је приметио крстове при улазу у насеље, као, на пример, испред села Вакарело („Wakareo”)³⁵. Слично османским властима, он се не упушта у разматрање локалних обичаја и веровања која би се могли довести у везу са тим крстовима. Из његовог коментара може се закључити да су крстови имали само једну улогу и то ону која се односила на јавно истицање хришћанске припадности становништва поменутих села³⁶. Да ли је Дерншвам у праву?

³³ „Alda ein hulczen † vor dem dorff”, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55) nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, München und Leipzig 1923, 13.

³⁴ „Vor dem dorff auff einem hubell zway hulczene hoche kreutz, zw eim zaichen, das sy cristen sein”, *Исто*, 14.

³⁵ „Im hinein zihen gen Wakareo, vor dem dorffe, auff der rechten handt, ist der pawern begrebnus, darbey ein kreutz †, zw einem zaichn, das sy noch cristen sein”, *Исто*, 17.

³⁶ в. претходну напомену.

Крстови из повеља и „заветни крстови” фолклорне традиције XIX и XX века

Разноврсност наведене изворне грађе (повеље, епитимијни зборници, житија, записи, османске канун-наме, страни путописи) несумњиво документује постојање једне снажне традиције, која се може пратити најраније од краја XII или почетка XIII века. Она се препознаје у обичају јавног подизања крста, недвосмисленог и општепрепознатљивог знака у човековом окружењу. Крстови су могли бити укључени у систем локалних међа, али су обележавали и места при којима су се обављали извесни обреди парохијске цркве и локалне заједнице. У том погледу, постављање слободно стојећег крста у локалном крајолику несумњиво се доводи у везу са поменутом црквеном праксом. Међутим, основно питање је, какво им се значење придавало у верском и друштвеном животу заједнице. Стога, није оправдано да се приликом анализе друштвеног значаја поменутих крстова ограничимо на ставове Јиречека или Пурковића, који су своје закључке заснивали углавном на прилично неодређеним подацима средњовековних повеља³⁷. Основни путоказ препознаје се у горе наведеној забрани из требника. У том смислу, за разлику од поменутих историчара, корак даље је отишао Мирко Барјактаровић, указавши на вишенаменску функцију крста, пре свега, на ону заштитну, из које произилази и употреба крста као чувара сеоских међа и светости саме међе³⁸.

Да би се успешно могла размотрити наведена проблематика, оскудне податке из средњовековних извора треба суочити са знатно

³⁷ За разлику од Јиречека, Пурковић се користио етнографском грађом, препознајући са једне стране континуитет у обележавању међа и омеђавању и сл., а са друге да употпуни недореченост средњовековних извора.

³⁸ М. Барјактаровић, *О земљишним међама*, Српска академија наука, Београд 1952, 51. Иако му нису непознати објављени историјски подаци, он своја истраживања углавном заснива на етнографској грађи сакупљеној током XIX и првој половини XX века; Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник* (даље у тексту СМР), Београд 1998² (прво издање 1970) s.v. Међа, 300-301; s.v. Крст, 269. Уп. Л. Ђаповић, *Земља веровања и ритуала*, Етнографски институт, Београд 1995, 69-70.

богатијим етнографским описима из XIX и прве половине XX века. У том смислу неопходно је применити тзв. *регресивну методу*, која је заснована на идеји дугог трајања и спорих промена, али истовремено помаже истраживачу да се не упадне у грешку директног преношења етнографских података из једне у другу историјску епоху. Основни циљ те методе је, како је својевремено истакао Питер Берк (Peter Burke), „да се да смисао преживелим фрагментима, а не као замена за непостојеће фрагменте”³⁹. Осим тога, треба имати стално на уму да је у етнографским истраживањима поменутог периода показано да се народни обичаји прилично разликују од села до села или од области до области. Са друге стране, модерна етнологија и фолклористика постале су знатно осетљивије на историјске промене и процесе у својим истраживањима⁴⁰.

Подаци о месту и положају крстова из средњовековних повеља веома су слични оним побележеним вековима касније. Као илустрација може послужити распоред крстова које доноси Миленко Филиповић за села Скопске котлине из првих деценија XX века. Већ се тада, обичај постављања камених крстова по сеоским атарима сматрао веома старим. Крстови су се налазили на узвишењима – у селу Кучкову „по брду изнад села три крста”, у Сопиштима „крстови по хриду”, у селу Драчеву „четири крста по брдима око села” – или на границама сеоског атара, или на уласку у село или на гробљу. Углавном су (не сви) носили имена светитеља којем су били посвећени: св. Илија, св. Спас, Духови, летњи Петковдан, Петровдан, св. Недеља, св. Прокопије, св. Ћирило и Методије, Велика Госпојина, св. Петка, и сл. Била су то места која су се обилазила у литијним оп-

³⁹ P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, 87. *Регресивну методу* коју у истраживању наведених научних области предлаже Питер Берк увео је у европску историјску науку познати француски историчар Марк Блок. Важно је напоменути да Блок није измислио регресивну методу већ ју је применио „самосвесно и систематично” у односу на раније истраживаче, P. Burke, *The French Historical Revolution: The “Annales” School 1929-1989*, Stanford University Press 1990, 24.

⁴⁰ *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs, Vol. I*, (даље у тексту MF), editors Carl Lindahl, John McNamara, John Lindow, Santa Barbara-Denver-Oxford 2000, XXIV-XXVII; sv. Folklore.

ходима у време заветина или се око тих места окупљало ради организовања празничне гозбе (клали „курбан”) у част светитеља којем је крст посвећен.⁴¹

Да ли се, онда, крстови из наведених средњовекових извора могу сматрати „претечом” такозваних „заветних крстова”, које познаје савремена етнологија? У етнолошкој науци добро је познато да су „заветни крстови”, било да су од дрвета или од камена, подизани у центру села, ван насеља, на међи, или уз друге ентитете, као што су путеви, на имањима заветованих лица и породица и сл. Подизани су ради заштите заједнице, људи, усева и стоке од болести, помора, природних непогода.⁴² Сличну намену у фолклорној култури XIX и прве половине XX века имао је и *запис*, тј. урезани („записани”) крст у кори дрвета или је на дрво постављана икона⁴³.

Наведена употреба крста у фолкорном наслеђу несумњиво указује на сегментацију друштвеног простора заједнице. Места означена знаком крста сматрана су за света и као таква издвајана из окружења, било физички, оградом, било наметањем извесних прави-

⁴¹ М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, Српски етнографски зборник (даље у тескту СЕЗ) LIV, Живот и обичаји народни 24 (1939), 359-361; Реч је о широко заступљеном обичају у централним областима Југоистчне Европе, уп. Р. Hristov, Ts. Manova, *The new “old” kurban. A case study*, in: *Kurban in the Balkans*, edited by Biljana Sikimić, Petko Hristov, Institute for Balkans studies, Belgrade 2007, 209-230.

⁴² О. Младеновић и М. Радовановић, *Заветни крстови у Заглавку и Буцаку*, Развитак, XXIII год. бр. 3 мај-јун, Зајечар 1983, 76-81; М. Радовановић, *Заветни крстови у источној и јужној Србији*, Етно-културолошки зборник IV, Сврљиг 1998, 173-176; П. Христов, *Граница и/или център (Оброчна места в Трџнско, Годечко и Пиротско)*, Етно-културолошки зборник VII, Сврљиг 2001/2002, 27-34; СМР, s.v. Крст, 269; *Речник на македонската народна митологија*, редактор Т. Вражиновски, Матица македонска, Скопје 2002, s.v. Крст, 238-239.

⁴³ Етногафска литература о овој теми веома је ботага и разуђена. Уп. Д. Бандић, *Народна религија Срба*, 56; С. Зечевић, *Заветина у североисточној Србији*, ГЕМ 36 (1973) 49-54; Л. Ђаповић, *Земља веровања и ритуала*, 76-77; А. Драгојловић, *Запис као свети простор у традиционалној заједници*, Етно-културолошки зборник IV, Сврљиг 1998, 133-137 са прегледом литературе.

ла понашања⁴⁴. У организацији светог простора народне културе из поменуте историјске епохе, препознајемо снажне утицаје одређених концепата средњовековне Цркве. Као што смо већ видели, у горе наведеној средњовековној забрани као основни разлог противљења постављања крста у профано сеоско окружење наводи се његова деса-крглаизација од стране домаћих животиња⁴⁵.

Верски и друштвени значај „заветних крстова”, као и других места обележених крстом, добија посебно на значају у време црквених празника (у фолклором наслеђу XIX и XX века познат као „заветина”), када се око њих окупљало ради заједничког светковања или су укључивани у литијни опход сеоског атара⁴⁶. Да ли су сличну функцији обележавања светог места имали крстови из наших повеља и других средњовековних извора? Да ли се ти крстови могу доводити у везу са литијом, једном од основних верских обреда заједнице, било оне средњовековне, било оне традиционалне, из XIX и прве половине XX века? У коликој је мери, онда, Дерншвамово тумачење о истицању верског идентитета мештана површно и једнострано?

Крст као обележје светог места и литијни опход парохије

У намери да се пописани крстови у средњовековним повељама препознају као претходници „заветних крстова” народне културе из каснијег периода, неопходно је указати на сличност њихове друштвене и религиозне функције у одређеној средини. Крстом се обележавало свето место у селу и његовом атару, које је било у функци-

⁴⁴ Када се ради о *заспу*, „табуисано је плување, обављање нужде, па чак и спавање под записом”, С. Зечевић, *Заветина*, 49; А. Драгојловић, *Запис као свети простор*, 133; уп. Д. Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 247-248.

⁴⁵ О друштвеним концептима чистог и светог; уп. М. Daglas, *Čisto i Opsa-no: analiza pojmova prljavštine i tabua*, превод: I. Spasić, Београд 2001².

⁴⁶ О. Младеновић и М. Радовановић, *Заветни крстови у Заглавку и Буцаку*, 76; П. Христов, *Граница и/или център*, 33. О заветини уп. СРМ, s.v. *Заветина*; С. Зечевић, *Заветина* 43-66; Д. Бандић, *Народна религија Срба*, 356-360.

ји светковања хришћанских празника и стајало је у непосредној вези са литијским обредном. Овде није место за детаљно истраживање и анализу литије у култури средњег века, али је неопходно указати да она спада у оне обреде који непосредније повезују локалну заједницу и њено територијално окружење⁴⁷. Такође, важно је истаћи да је постојало снажно веровање аграрног друштва у заштитну и лустративну функцију литије. У контексту литијног опхода, сагледаће се основни значај и функција наведених крстова као чувара заједнице.

Пошто не располажемо описима конкретних литијних опхода у парохији средњовековне Србије – мада одређени значај могу имати описи преноса моштију светитеља који су организовани од световне и духовне елите⁴⁸ – основно полазиште представља анализа званичног црквеног *Чина литије* и њему блиских апокрифних молитиви и чинова. Приликом анализе ових текстова треба обратити па-

⁴⁷ О литијама великих урбаних и верских центара позне антике и раног средњег века као што су Јерусалим, Рим, Цариград, J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, *Orientalia Christiana Analecta* 228, Roma 1987; R. Ousterhout, *Sacred Geographies and Holy Cities: Constantinople as Jerusalem*, in: *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, ed. Alexei Lidov, Moscow 2006, 98-111. Уп. рад о процесјама у граду Риму у XII и XIII веку, S. Twyman, *The Romana Fraternitas and Urban Processions at Rome in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, in: *Pope, Church and City: Essays in Honour of Brenda M. Bolton*, ed. F. Andrews, Leiden 2004, 205-221.

⁴⁸ Уп. Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Балканолошки институт, Београд 2006. са посебним освртом на поглавља „Српска владарска *translatio* као тријумфални *adventus*” и „Мошти св. Луке-српска епизода”; Д. Црнчевић, *О сакралној топографији последње српске средњовековне престонице – утврђеног града Смедерева*, у: *Моравска Србија – историја, књижевност, уметност*. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Крушевцу, септембра 2007. године, Београд 2007, 249-264. Шири друштвени значај поменутих преноса моштију препознаје се и у постојању низа нерелигијских елемената који неизоставно прате сваку јавну и масовну светковину средњег века: масовне гозбе, плес, игра, смех и сл. Извесни модели јавног понашања и побожности могу се пренети и на локалне сеоске празничне литије, С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 18; 99-111.

жњу на друштвени и просторни контекст у којем се обред изводи⁴⁹. Односно, у нашем случају, указати на одређене елементе у рукописној традицији који га откривају. Значајне податке о конкретним литијама у одређеном крајолику руралне средине, али не парохije већ манастира, пружа нам *Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара*, која је забележена крајем 1550-тих година⁵⁰. Према овој усменој хиландарској традицији о чудотворним иконама и другим светим предметима из манастирске ризнице, приметно је снажно присуство литијних опхода у којима су поменути свети предмети добијали нарочити верски и друштвени смисао. Тада су се обично обилазили важни економски ентитети заједнице унутар манастира – пекаре, вински подруми, гумно, житница, дохија где су се чувале основне потрепштине као што су масло, уље, мед, восак риба, со и сл. – или изван њега, као што су виногради, пирг Св. Василија и сл.⁵¹ Пракса изласка литије из манастира у његово профанио окружење препознаје се и у једном од преписа званичног *Чина литије: и абѣе походимъ изв(ь)н(ь) монастѣра поюще канонъ кмже кс(ть) празднѣкъ*⁵².

Званични црквени чин литије у требницима српске рецензије (од краја XIII до краја XVII века) носи наслов, уз извесне варијанте:

⁴⁹ J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 35, 253-268.

⁵⁰ Ову *Повест*, са подужим насловом „Повѣст зѣло страшна, и ужаса исплънена, и душеполезна вѣрным. Сповѣдание о святыхъ чудотворныхъ иконахъ, еже суть в Святѣи горѣ Афоньстѣи, в монастыри, глаголемѣмъ Хиландарь, како и что чудодѣиствуютъ. Сказание о нихъ сице”, објавио је релативно недавно А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворныхъ иконахъ монастыря Хиландар в русской записки XVI века*, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996, 510-531. Текст представља хиландарску традицију, највероватније усмену, о чудотворним иконама и другим светим предметима који се чувају у манастирској ризници. Њу је забележио извесни руски писар према казивању хиландарског посланства које је било упућено руском владару Ивану IV ради обезбеђивања неопходне материјале помоћи и заштите манастиру, *Исто*, 510-511; Б. Миљковић, „*Повест*” о чудотворним иконама манастира Хиландара, *Зограф* 31 (2006-2007) 219.

⁵¹ *Исто*, 515, 524; Б. Миљковић, „*Повест*” о чудотворним иконама, 219.

⁵² Требник српске рецензије из XVI века, АСАНУ № 386, л.66а-б.

Чинь како подоваєть исходити с³ крсты⁵³ или Чинь како п(о)довакт(ь) исходити с кр(ь)сты вь литию⁵⁴, односно съ с(ве)тыми кр(ь)сти вь праздници г(о)сподскык⁵⁵, или Молитви егда износити литию на праздници Господскик⁵⁶, или укратко Чинь износити литию⁵⁷. У наслову Чина препознају се основни елементи литије: она је део празничног времена, излази се ради молитве из светог простора цркве у профано окружење, када су „по обичају литије” ношени крстови (исходити с кр(ь)сты), Часни крст, јеванђеље и иконе⁵⁸. У складу са наведеним општим формулама из црквеног чина, у поменутој хиландарској *Повести о чудотворним иконама* наводе се конкретни празнични дани

⁵³ *Свитак на пергаменту из XIV века*, 9. Његово датовање померено је у крај XIII века, Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 58. Пошто се ради о публикованом и једном од најстаријих рукописа, односили смо се према њему као према основном предлошку.

⁵⁴ Гильфердинг № 21, л. 76а, рукопис са краја XIII века, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI-XIII вв*, Академия наук СССР, Москва 1984, № 482, 369-370.

⁵⁵ Народна библиотека Кирил и Методије у Софији (даље у тексту НБКиМ) № 308, л. 95б, требник XV / XVI век, Б. Цонев, *Описъ на рѣкописитѣ старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София*, София 1910, 252-254; штампани требници у Горажду, Е. Немировский, *Горажданский требник 1523 года*, Археографски прилози 20 (1998) 392, и манастиру Милешеви, Народна библиотека Србије (даље у тексту НБС) И 14, л. 192б.

⁵⁶ НБС № 51, л. 115б, требник из последње четвртне XVII века, Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне Библиотеке Србије I*, Београд 1986, 112-114.

⁵⁷ НБКиМ № 612, л. 73а, требник XV/XVI век, Б. Цонев, *Опис на славянските рѣкописи в Софийската народна библиотека, том II*, София 1923, 118-119.

⁵⁸ и по мол(и)твѣ. целоукъть с(ве)токъ кр(ь)ст(и)к(и)к. и дасть кдиномоу вт дпаконь. а самъ възметь ч(а)стны кр(ь)сты. и тако исходим(ь) поюще тропаре. и прочая по ввчыаю литиѣ, Гильфердинг 21, 76б-77а. О литијским крстовима, J. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection publications* № 10, Washington DC, 1994, поглавље “As Sign of the Lite (Λιτή)”.

када су литије организоване – Богојављење, Благовести, Цвети, Васкрс, понедељак Светле недеље, Ђурђевдан, Вазнесење и Ваведење – као и свети реквизити који су у тим приликама ношени: чудотворне иконе којима је текст посвећен, Часни крст и др.⁵⁹

Због своје опште намене, кретање литијне поворке је у црквеном чину представљено схематски, странама света: по изласку из цркве литија би се упутила на север, затим би скренула у правцу истока и југа, да би затворила круг уласком у цркву на западна врата. Места на којима се током опхода заустављало уопштено су названа *место* (мѣсто)⁶⁰ или *статија* (статиа)⁶¹ или су обележена странама света: на *северној страни*⁶² или *ставше на јужној стране*⁶³. Издвојена у функцији одржавања богослужбених радњи, та су места учесницима обреда морала унапред бити позната – литија се кретала углавном правцем „идѣж обычаи имут по вся лѣта ходити”, како се каже у хиландарској *Повести о чудотворним иконама*.⁶⁴ Она су, уз парохиску цркву (уколико је постојала), постала најзначајнији просторни ентитети у религиозном и друштвеном животу заједнице. Тамо су изговаране молитве, читано је јеванђеље, излагале су се иконе, палиле свеће и благосиљали окупљени верници од стране свештени-

⁵⁹ За сваки празник посебно, у литијном поворци ношене су различите иконе Богородице, других светитеља и пазника, као и други свети предмети, А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 524. О идентификацији „чудотворних” Богородичиних икона, крстова и других светих предмета који су се сачували до наших дана, Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, ЗРВИ 43 (2006) 319-348; Исти, „*Повест*” о чудотворним иконама, 219-228.

⁶⁰ Гилфердинг 21; НБС № 676; НБС № 51.

⁶¹ Рукопис из средине XV века, некад својина „попа Николе”, Манастир Хиландар (касније у тексту Хил.) № 24, л. 244а (мк. ф. НБС А 1767). О атрибуцији и настанку рукописа, Д. Богдановић, *Каталог*, 61. Појам одговара грчком „στάσις” и латинском „statio”, F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Scientia Verlag Aalen, Wien 1977², 882. Уп. J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 143-145.

⁶² Хил. № 24, л. 243б.

⁶³ НБС № 676, л. 5а.

⁶⁴ А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 520, 522.

ка.⁶⁵ У том смислу треба разумети упозорење из једног каснијег преписа *Чина литије*, у којем се изричито казује да су таква места морала бити нарочито обележена: ставше идѣже кс(тъ) знаменно мѣсто⁶⁶. То значи да је место где се литија заустављала било унапред „знаменовано” и као такво, несумњиво, извесним обредом посвећено.

О издвајању извесног простора из његовог профаног окружења помоћу „знамена” или „знака”, читамо у другим средњовековном текстовима, као што је *Пренос моштију св. Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир* од Владислава Граматика⁶⁷. „И ту знамење (знаменіє) начинише у име светога”, каже српски писац поводом преноса моштију бугарског светитеља у манастир под Рилом. У последњој фази преноса, литија се зауставила на једном пригодном пропланку ради одмора и телесног окрепљења учесника – „да не би неко изнемогао од глади” – које је игуман, затим, „знаменовано” у име Светитеља. Од тог тренутка место је добило обележје светог и поштовало се у виду годишњег окупљања припадника локалне заједнице ради обележавања празника: „где и до данас сваке године у дан помена светитеља славе људи на том месту”.⁶⁸

⁶⁵ Уопштено представљање места странама света у *Чину литије* омогућава формирање локалне сакралне топографије у складу са датим крајоликом одређене заједнице и његовом интерпретацијом путем увођења светих места која су се обилазила у литијном опходу. Основни модел представљају велики верски и урбани центри средњег века, Јерусалима, Рима и Цариграда, J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 45-55, 106-118, 167-170, passim; уп. R. Ousterhout, *Sacred Geographies and Holy Cities*, 109.

⁶⁶ Требник, НБС № 51, л. 116а из XVI века; атрибуција и датирање рукописа, Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, САНУ, Београд 1982, 112; Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис*, № 52, 112-114.

⁶⁷ Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности: Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића*, Београд 1975, текст XXVII, 134; превод: *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 14, Београд 1993. 110.

⁶⁸ идеже и до нына на вѣсако лѣто вѣ днь памети светого трѣхъствоуютъ чловѣци на мѣстѣ томъ, Ђ. Трифуновић, *Примери из ста-*

Из наведеног контекста може се закључити да је ново успостављено свето место највероватније било обележено знаком крста, пошто је реч о радњи коју је предузео званични представник Цркве ради прослављања имена светитеља. На овај закључак наводи и појам „свето знамење” (*знаменіє святоє*) у Доментијановом *Житију св. Саве*, употребљен да означи крстове које је подизао Светитељ.⁶⁹ Ипак, отворено остаје питање начина „знаменовања”, односно употребе крста у датом простору. Да ли се под појмом „знаменованим местом” подразумевао слободно стојећи крст или је крст можда био урезиван у неки камен, стену или кору стабла дрвета које се истицало у свом окружењу? У опису међа манастира Ватопеда као међник употребљаван је камен, али су, као и другде, у систем међа уведени ентитети који доминирају локалним крајоликом. У два наврата помиње се храст на којем је урезан „знак часног и животворног крста”⁷⁰. Несумњива вишезначност одликује и ентитет „Крстоношин храст” (*кръстоношинъ храсть*), који је забележен у Мачви, на раваничком властелинству из последње трећине XIV века⁷¹.

ре српске књижевности, 134; превод: *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, 110.

⁶⁹ Доментијан, *Житије светог Саве*, 171-172. У језику Цркве појам *знаменовати* обично је употребљаван у значењу обележавања крстом, као што је то учињено приликом чина ставропигије (в. ниже у главном тексту) или у Чину знамења новорођенчета у оквиру обреда крштења.

⁷⁰ ὁ τύπος τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, 169. О међама које су одређене урезивањем крста у кору дрвета, в. М. Пурковић, *Одређивање међа*, 70, нап. 24.

⁷¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, 61, 87. Можда је превише смело, имајући у виду врсту извора, када савремена етнологија у називу „Крстоношин храст” препознаје постојање *записа* (урезани крст у кору дрвета) у средњем веку, добро познати сакрални ентитет у сеоском атару XIX и XX века, СМР, s.v. *Крст*, 268. У сваком случају, не треба занемарити појаву да су *записи* (урезани крст у дрвету) често били и у функцији међа, СМР, s.v. *Међа*, 300-301. Уп. А. Драгојловић, *Запис као свети простор*, 133; М. Радовановић, *Заветни крстови у источној и јужној Србији*, Етнокултуролошки зборник IV, Сврљиг 1998, 173.

Храст (дуб) је био најчесталија врста дрвета које је „знаменовано” крстом. Његово често присуство у систему средњовековних међа сведочи

У сваком случају, наведени примери јасно говоре о практичном начину спровођења сегментације друштвеног простора у контексту дихотомije профано / свето. Владислав Граматик изричито говори о *стварању* светог места у профаном окружењу које није представљено црквеном грађевином. Слична места у парохijском окружењу позната су и у канонском праву када се примећује постојање праксе прослављања хришћанског празника не само „при цркви” или у кући, већ и на другим, као се у Светосавском номоканону каже, „нарочитим местима” (*еже събирати се на нарочитыхъ мѣстѣхъ*)⁷². Изгледа да су таква „нарочита места”, слична онима о којима се говори у опису преноса моштију св. Јована Рилског или у *Житију светог Саве*, могла из профаног окружења бити издвојена знаком крста⁷³.

Нешто детаљнији увид у сакралну топографију локалне заједнице која се обилазила у литијној поворци пружају нам чиновни и молитве апокрифног обележја. Ова врста текста употпуњује схематски приказ кретања и означавања *места* и *статија*, а литијни обред изричито везује за сеоску средину. У наслову *Молитве против „зле кише”* (*Молитва ѿт злаго дажда*)⁷⁴, односно против градоносних

о присутности ове врсте дрвета у народној култури средњег века. Знатно бројније податке о храсту и о његовој улози као *записа* доносе етнографска истраживања XIX и XX века, уп. В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд 1985, 240, 295-296; *Српски митолошки речник*, s.v. Дуб освештани; Храст; Ј. Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Балканолошки институт, Београд-Ниш 1996, 206.

⁷² Картагинско 60. правило у издању Светосавског номоканона успешно кореспондира са праксом из касног средњег века: „Од древних примише људи тај обичај да се сакупљају на нарочитим местима, или при црквама, на спомен светих...”, *Законоправило светог Саве I*, приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штавланин – Ђорђевић, Историјски институт, Београд 2005, 362-363.

⁷³ О друштвеном значају „нарочитих места” (*Светосавски номоканон*) или оних „знаменованих” (Владислав Граматик) у концепту средњовековне светковине прослављања помена светитељу, С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној*, 125-127.

⁷⁴ Ову молитву је на основу рукописа српске рецензије из XVI века објавио В. Качановскій, *Молитва съ апокрифическими чертами „отъ злаго*

облака, стоји упутство према којем је молитву требало изговорити „на четири стране села” (на четіри странѣ села). Поменуте „стране” села могле су бити „знаменоване”, односно обележене крстовима, како се види из наслова појединих преписа ове молитве: *Молитва која се говори при крстовима против „зле кише”* (М(о)л(и)тва г(ла-го)л(к)маа при кр(ъ)стеѣхъ ѿт злаго дажда)⁷⁵.

Кретање литијног опхода кроз сеоски атар јасно се препознаје и у *Молитвама св. Трифуна у виноградима, на њивама, у житницама*, као и у *Чину који бива на њиви или винограду или вртограду*.⁷⁶ У наведеним насловима ових текстова поименице се набрајају обрађене њиве, виногради, житнице или повртњаци (у појединим преписима стоје уместо житница), односно литија је залазила у економски најзначајније делове сеоског атара. У једном од преписа поменутог *Чина*, који потиче из рукописа манастира Савине (XVI или XVII век), нешто детаљније је описано кретање литијне поворке, као и на-

(вредноснаго) дождя”, Извѣстія ОРЯС ИАН, томъ II, кн. 3 (1897) 608-610, мада није разматрао њено рукописно наслеђе, ни друштвени значај ове молитве. Стога, на основу обављених истраживања, треба рећи да ова молитва обично следи званични *Чин литије* и у сачуваном српском рукописном наслеђу од XIII до XVII века, налази се углавном у требницима и служабницима, негде и у зборницима мешовитог састава. Као илустрацију издвајам неколико најзначајнијих рукописа: Государственная публичная библиотека, Ленинград (даље у тексту ГПБ), Q.п.І. 48, л. 79-81 служабник из друге половине XIII века, *Сводный каталог*, № 396, 327; НБКиМ № 308, л. 108а-101а; НБС № 676, л.106; НБС № 51, л.1196-120а. О широкој примењивости ове молитве сведочи чињеница да је унета и у касније штампане требнике, Е. Немировский, *Горажданский требник 1523 года*, 392; и Милешевски требник, НБС И 14, л.199а.

⁷⁵ НБКиМ № 612, л. 80а-82б, требник, српска редакција, крај XV или XVI век, Б. Цонев, *Опис II*, 119 у којем је објављен само наслов ове молитве (уз погрешно навођење листова у рукопису).

⁷⁶ М(о)л(и)тва с(ве)т(а)го трифѣна въ виноградѣхъ. въ ниваѣ. въ житницахъ, Манаситр Високи Дечни (даље у тексту Дечани) № 68, л.362; *Чинъ вываемъи на нивѣ или лоѣик или вртоградѣ*, наведено према Хил. № 462, л. 1196. О апокрифном обележју ових састава, А. И. Алмазовъ, *Къ исторіи молитвъ на разные случаи*, Одесса 1896, 27-29; R. Mathiesen, *Magic in Slavia Orthodoxa: The Written Tradition*, in: *Byzantine Magic*, ed. H. Maguire, 1995, 160.

чин обележавања издвојеног простора: она је обилазила сеоски атар где су постављани *записи* на „четири стране села” (*пиши на џлово и постави на д̄ стране села*) или су „около села” ношена и постављена четири крста (*и поставѣтъ д̄ крѣста џколо села*).⁷⁷

Сви наведени текстови апокрифног обележја обраћају се заједници коју називају „село”, што је препознатљиво и у формулама којима је требало јавно изговорити име места где се обред врши (званични *Чин литије* не везује за одређени тип насеља, в. ниже). Кретање литије смештено је у крајолик њиве, винограда, повртњака и сл, а место где се заустављало ради молитве могло је бити обележено крстом.

Крст и заштита парохије

Једна од основних функција литијног опхода сеоских атара у традиционалном аграрном друштву била је „да се заштити род у пољу од природних непогода и да тај род буде обилнији”⁷⁸. Из поменутих разлога литијни опходи су обично организовани у оно доба године када усеви, пре свега житарице, расту и формирају свој плод, односно у периоду који је према традиционалној култури обележен празницима Ћурђевдан и Духови⁷⁹.

⁷⁷ V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve, gatanja i priče*, Starine JAZU XIII (1881) 157-159.

⁷⁸ Б. Савић-Симоновић, *Литије – заборављени обичај у сврљишком крају*, Етно-културолошки зборник II, Сврљиг 1996, 282.

⁷⁹ В. С. Карацић, *Српски рјечник*, s.v. Завјетовати се, 184, говори о организовању сеоских литија које обично бивају у периоду „од васкрсенија до Петрови поста”. Наведени период годишњег циклуса издваја М. Ћ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 127: „од Васкрса до Петрових поклада време је кад се носе *Крста*”, као што каснија етнографска истраживања различитих области издвајају период обележен Ускршњим празницима: „‘крста се носе’ највише око Спасовдана и око Духова”, М. С. Филиповић, *Обичаји и вреовања у Скопској котлини*, 359, или „крсти се почну носити од ђурђевданског четвртка па до суботе Беле недеље, до суботе иза Духова”, Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗ LXX, *Живот и обичаји народни* 31, Београд 1958, 226; уп. С. М. Грбић, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког*, СЕЗ XIV, Оби-

Наведени концепт и временски оквири несумњиво су средњовековни⁸⁰. Званични *Чин литије* и апокрифне варијанте и молитве садрже формуле као што су *покри и светок мѣсто се. съ всѣми живоуцими в' нѣмь*⁸¹ или *села овог имер(екъ)*⁸², у којима се препознаје основна функција литије: заштита локалне заједнице чије је име требало у молитвама неизоставно поменути. Што се временских оквира тиче, они су прецизно постављени у поменутој апокрифној *Молитви против „зле кише“*. У подужем наслову, указано је не само на повод и место, већ и на најпогодније време организовања литије:

*М(о)л(и)тва ѿт злаго дажда. да се чѣтеть на гешргѣкъ д(ь)нь и на възнѣсеніе г(о)с(под)нк. и на съшѣствіе с(ве)т(о)го д(оу)ха. и да се чѣте на четѣри странѣ села по триц*⁸³.

Молитву је требало прочитати у пролеће, у време црквених празника Ђурђевдана, Вазнесења и Педесетнице ради одбране од „зле кише“, односно од градоносних облака и других нежељених атмосферских појава. Према црквеном календару, наведени празнични дани део су ускршњег циклуса, или као Ђурђевдан, падају отприлике у то време. Према аграрном календару, то је време обележено топлијим данима и снажним вегетативним циклусом, али и обилним

чаји народа српског књ. 2, СКА (1909) 214; новија истраживања у источној Србији, И. Годоровић, *Ритуал ума: значење и структура литијског похода*, Београд 2005. У неким крајевима литије су се одржавале и преко целе летње половине године, односно све до Митровдана, И. Ишевић Доњокрајски, *Ношење крста: Српски народни обичај из Црне Горе*, Годишњица Николе Чупића 24 (1905) 220.

⁸⁰ Могу се препознати извесне везе хришћанских литија са староримским празницима у априлу и мају – Робигалија и Амбарвалија – када су се обилазила поља и усеви ради њихове заштите и лустрације, J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 236; W. Christian, *Local Religion*, 115; S. Twyman, *The Romana Fraternitas and Urban Processions*, 212. О наведеним римским празницима, *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, hrsg. von H. Cancik, H. Schneider, Bd. 1, s. v. Ambarvalia; Bd 10, s.v. Robigalia.

⁸¹ *Свитак на пергаменту*, 10.

⁸² V. Каџановскіј, *Апокрифне молитве*, 158.

⁸³ Наведено према Милешевском требнику, НБС И 14, л. 199а; у издању В. Каџановскіј, *Молитва*, стоји „по гѣцѣ уместо „по триц““.

падавинама, невременом, поплавама, и сл., које су могле проузроковати усевима штету ширих размера и довести егзистенцију заједнице у питање. У европским оквирима, литије су се најчешће одржавале у ово доба године, када се, из наведених разлога, обилазио сеоски атар и његове границе⁸⁴. У традицији о хиландарским чудотворним иконама видели смо да је највећи број литија организован углавном током овог периода. Тесна испреплетаност црквеног и аграрног календара, која се препознаје у наведеној *Молитиви против „зле кише“*, доминира свакодневицом највећег броја људи средњег века⁸⁵, и препознаје се, такође, у фолклорној традицији XIX и прве половине XX века.

Основна очекивања аграрног друштва од литијног опхода атара, повезана са атмосферским појавама као што је ишчекивање кише у време суше, веома успешно илуструје опис Ишевића Доњокрајског са краја XIX века, који се, сматрам, може пренети у различите историјске периоде: „Свјештеници читају, а народ се непрекидно крсти и моли, упире к небу очи и на махове поклања као жито пред вјетром”... „Што је облак бивао већи, то је народ гласније жуберкао молитвене ријечи”⁸⁶.

Сличне описе не налазимо, нажалост, у српским средњовековним изворима. Осећање немоћи и стрепња пред природним силама могли су бити индивидуализовани, али на другачији начин. О томе нам сведоче и узгредни коментари на маргинама рукописа који указују на извесна средства одбране као приликом горе поменуто белешке о обнови крста на једној стени, што је утицало на промену снаге ветра.

⁸⁴ MF I, 772, s.v. Peasants (Carl Lindahl); W. Christian, *Local Religion*, 115-119.

⁸⁵ MF I, 309, s.v. *Festivals and Celebrations: The Two Halves of the Year* (Martin W. Walsh). За А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Матица српска, Нови Сад 1994, 122 „аграрно време било је, у исти мах, и литургијско време”. О узајамној повезаности оба календара у савременом фолклору заснованом на аграрној и традиционалној култури, уп. Д. Ајдачић, *Земљораднички и хришћански календар балканских Словена*, Кодови словенских култура 5, Београд 2000, 127-130.

⁸⁶ И. Ишевић Доњокрајски, *Ношење крста*, 233.

Са друге стране, садржај молитви из званичног *Чина литије* или апокрифних чинова и молитви, као што су оне против „зле кише”, „штеточина” или *Молитве св. Трифуна*, несумњиво указују на сличне стрепње и слична очекивања. У апокрифном *Чину* из рукописа манастира Савине говори се о узбуни целокупног становништва на вест да су штеточине угрозиле усеве. Локална заједница, представљена у лику бољара, клирика и народа, окупљала се у цркви ради молитве и организовања литије. Пре изласка на угрожена поља, сви су се учесници кропили светом водом и миропомазали⁸⁷.

У наведеним текстовима примећује се егзистенцијална рањивост аграрног друштва и веровање у заштитну моћ литијоног обиласка сеоског атара. Током литије, свештеник се молитвама, у име своје пастве, обраћа Богу за опрост грехова, помоћ, заштиту и спас заједнице **ѡт всакоѡ скрѣбы**. У молитвама из званичног *Чина литије*, набрајају се могуће различите несреће пред којима је локална заједница била немоћна, као што су суша, поплаве, потоп, глад, помор, земљотрес, пожар, „огањ непријатељског мача”, а основна очекивања аграрне заједнице могла су се исказати у молитвама за „благу” и преко потребну кишу (**бл҃гѡраствѡреніе дѣдѣ**), плодну жетву или неопходни мир.⁸⁸

Сличну функцију имала је *Молитва против „зле кише”*. На појаву градоносних облака излазило се на унапред одређене положаје кружно распоређене око села, где је свештеник при крстовима изговарао различита *заклињања* ђавола. У тим *заклињањима* поименце се наводе различите опасности, као што су невремене или поплава, који могу да униште „жита хришћанских њива” или да обезвреде „труд хришћана”⁸⁹. Популарне су биле и *Молитве св. Трифуна*, које су се изговарале на њивама, у виноградима и вртovima када је требало обезбедити заштиту усева и плодова од инвазије различитих инсеката, гмизаваца и глодара. Основни манифестациони вид наведеног обреда представља излазак свих чланова угрожене заједнице у поља, чије су плодове и усеве свештеници кропили светом водом читајући молитве светога Трифуна.

⁸⁷ V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve*, 157-158.

⁸⁸ *Свитак на пергаменту*, 7-11.

⁸⁹ В. Качановскій, *Молитва*, 609-610.

Наведена пракса аграрног друштва, која се препознаје у наведеним обредним текстовима – чији поједини преписи могу открити локалне особености – изнета је и у хиландарској *Повести о чудотворним иконама*. У њој се препознаје снажно веровање у заштитну функцију литије и светих предмета који су тада ношени, као што су литијске иконе Богородице, других светитеља и Часни крст. Поводи за организовање литије могли су бити бројни: куга, разне болести, и друге несреће („чума... и прочия напасти и болѣзни, приходящия на святую обитель сию”)⁹⁰. У хиландарској традицији посебно се истиче она организована у време суше („многажди бездождие и суша велика”) и против штеточина у пољима и виноградима⁹¹. У таквим приликама литија је неизоставно излазила изван манастира: „и сотвориша литию со свечесною иконою чудотворном окрест монастыря”⁹².

Литија је, уз прецизно одређене молебне и молитве, сматрана као опште прихваћено средство заштите од различитих штеточина или природних непогода, и то не само на локалном нивоу, већ и у круговима самих врхова средњовековне цркве. Као пример веровања у спасоносну моћ литије, може послужити савет антиохијског патријарха Игњатија владару Кипра, приликом најезде скакаваца 1351. године. Требало је насликати иконе одређених светитеља (међу њима је и св. Трифун), које је посветио патријарх лично, које су, затим, ношене у литијној поворци по зараженим пољима и потом служити литургију⁹³.

У контексту заштитне функције литије сагледава се значај постављених крстова у сеоском атару. Њима су „знаменована” места обухваћена литијним опходом која су симболички представљала заједницу у целини, формирајући тако магични круг заштите. Можда су у те сврхе постављани и поједини крстови пописани у нашим повељама. Иако се из њиховог садржаја то не може недвосмислено препознати, сматрам да у наведеном контексту може бити занимљив коментар из *Светостефанске повеље*, мада и он прилично неодре-

⁹⁰ А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 528.

⁹¹ *Исто*, 528-529.

⁹² *Исто*, 528.

⁹³ R. C. Jennings, *The Locust Problem in Cyprus*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 51, № 2, University of London 1988, 279-280.

ђен, да је „господин краљ” наредио двојици својих поданика да „поставе” крст (в. горе). Апотропејска функција крста у одређеном јавном простору који није црква може се препознати у поменутој усменој хиландарској традицији ношења Часног крста у литијском опходу или у мотиву опседнутог града којег не бране војници већ изожежни крстови и иконе на његовим бедемима.⁹⁴ Из истих разлога, крстови су могли бити постављени и уз одређене ентитете од економског значаја (њиве, виногради, повртњаци, житнице, гумна) или уз водене површине, уз границу и пут, раскрсницу, на улазу уз село и сл. То су била места за која се веровало да могу појачати ефикасност различитих апотропејских предмета, као што су *записи* са апокрифним молитвама и сл.

Пракса постављања крстова није била само део средњовековне традиције која се неговала у православним парохијама, већ је обичај упражњавало и римокатоличко становништво. Године 1642. бискуп у манастиру Св. Ивана у Сутјесци, у Босни, посветио је неколико крстова да се употребе „противу злу облаку и граду”⁹⁵. Слично је било и у другим крајевима Европе, као на пример, у Шпанији, где се крст износио против инвазије скакаваца и градоносних облака⁹⁶.

Као што је речено, препознатљива је разноврсна употреба крста у култури која их је подизала, у нашем случају, то је она народна, локална и незванична, углавном неписмена или у најбољем случају невична писаној речи. Основни писани трагови који указују на разноврсну постојећу праксу налазе се у низу апокрифних састава посвећених крсту. Прилично позната била је апокрифна молитва *Похвала Часном крсту* (похвала чьстѣномуѣ крѣстоѣ), која по свом садржају имплицира разноврсну примену крста, као што је била и

⁹⁴ „... и грекове по стенам поставиша честныя кресты и святаы образы”, А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 516. Вера у заштитну снагу наведених знамења добија потврду и у табору освајача, који на овако утврђени град крећу у литијној поворци носећи своје чудотворне иконе и крстове: „... но також повелѣ благочестивыи царь Стефан поити к граду с честными кресты и святыми иконами”, *Исто*.

⁹⁵ *Српски митолошки речник*, s.v. *Крст*, 268.

⁹⁶ W. Christian, *Local Religion*, 182-4.

употреба његове ликовне представе и тзв. „крсних слова“⁹⁷ – у циљу заштите њихових корисника (О распрострањеном присуству ових апокрифа сведочи не само њихово присуство у рукописном наслеђу, или увођење у штампану књигу почетком XVI века⁹⁸).

Поседовање заштитне моћи приписивано је „сили часног и животворећег крста“, на коју се често позивало у средњовековном друштву, независно од друштвене стратификације његових припадника. Употребљена у формули духовне санкције у владарским и властеоским повељама имала је функцију да застраши потенцијалне овоземљске преступнике⁹⁹, док је у заклинањима (проклињањима) ђавола у *Молитви од „зле кише“* требало да одбије све несреће за које се веровало да им је узрочник ђаво¹⁰⁰. У литијним опходима кроз поља средњовековне Европе ношени су крстови са честицом Часног крста, у који се веровало да ће одагнати ђавола, штеточине, градоносне и олујне облаке и друге непријатеље заједнице.¹⁰¹ Хиландарска традиција у *Повести о чудотворним иконама* као посебно вредне реликвије истиче крстове који чувају крв Христову и честице

⁹⁷ А. И. Яцимирский, *Къ исторіи ложныхъ молитвъ въ южно-славянској письменности*, Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи, т. XVIII, кн. 3, Санктпетербургъ (1913) 22-51; Ћ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990² (прво издање 1974), s.v. „Крстна словеса“ са наведеном литературом.

⁹⁸ С. Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за путнике: издања позната и непозната*, Гласник СУД XLV (1877) 129-167; Лј. Поповић, *О изданјима Вождаревог зборника за путнике*, Bibliotekarstvo. Časopis društva bibliotekara Bosne i Hercegovine, god. XI, br. 1-2 (1965) 41-51; К. Мано-Зиси, *Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића-Подгоричанина, Титоград 1986, 151-170; *Пет векова српског штампарства 1494-1994. Раздобље српскословенске штампе XV-XVII век*, Београд 1994, в. одреднице које садрже у себи „Зборник за путнике“ 121-124; Н. Радојчић, *Српски Абагар*, Etnolog IV/2 (1931) 187-207.

⁹⁹ V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomtici*, Anali HID 3 (1954) 27-53.

¹⁰⁰ *заклинаю те дѣволе силою ч(ь)ст(ь)наго и животворецаго кр(ь)ста*, В. Качановский, *Молитва*, 609.

¹⁰¹ W. Christian, *Local Religion*, 27, 128, 240.

Часног крста¹⁰². Као што смо видели, овакав тип реликвије, пре свега Часни крст, имао је практичну примену у заштити од суше, борби против инсеката и штеточина: „пругов же и гусениц отбѣгают”, и других несрећа: „всегда прогоними бывають отгоняет”.¹⁰³ На идејном плану, у локалном контексту сеоске заједнице, ништа мање вредан није био крст урезан у кору дрвета који се могао сматрати, како се у извору каже, као „знак часног и животворног крста” (в. горе), који је највероватније био у функцији обележавања светог места и заштите међе. Крст је могао бити употребљен и као вотивни дар¹⁰⁴, у сличном контексту подизани су „заветни крстови” које познајемо из етнографских истраживања, а вероватно и изван број крстова који су предмет овог истраживања.

У наведеном апотропејском контексту чуден је дочек Немањиног напрсног крста са честицама Часног крста, крајем XII века, који је организовао његов син и наследник на престолу, велики жупан Стефан. Послати крст требало је да заштити новог владара: „буди ограђен силом његовом”, поручује Симеон Немања своме сину, да одгони „од тебе демонске пукове”. Том приликом се окупио велики број властеле, племића, црквених високодостојника, клирика и мноштво народа, симболично представљајући све поданике и државу великог жупана Стефана¹⁰⁵. Изгледа да су извесни модели, примењивани у цикличним ритмовима друштвеног живота парохије као хришћанске заједнице, били обликовани у јединствену и непоновљиву владарску свечаност.

Поменута заштитна улога крста препознаје се и у његовим ликовним представама, око њега су исписивана различита „крсна слова”. Представе крста окруженог криптограмима осликаване су на

¹⁰² А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 523, 529; Б. Миљковић, *Хиландарски Часни крст и стара манастирска ставроотека*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 287-289.

¹⁰³ Један део Часног крста изношен је из манастира ради освећења воде, А. А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах*, 529.

¹⁰⁴ Уп. J. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, 29-32 (поглавље “As Votive Offering”).

¹⁰⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, превод Љ. Јухас-Георгиевска, издање Т. Јовановић, Београд 1999, 61-65.

зидовима цркава, неретко око њиховог улаза¹⁰⁶, представљене на антиминсу¹⁰⁷, или из практичних разлога, налазиле су се на листовима рукописних и штампаних књига. Крст и „крсна слова” била су део неизоставног репертоара апокрифних молитви у функцији *записа* (исписаних на хартији, керамици и оловним плочицама и другом материјалу)¹⁰⁸. Различите поруке у *Похвали Часном крсту* или у форми криптограма пружају одговоре на разне проблеме заједнице, било да одгоне штеточине са њива и винограда или страхове од ђавола, ноћи, вештица и других демонских бића, или пак пружају наду и подршку различитим друштвеним групама и појединцима.¹⁰⁹ Наведени атрибути крста, који означавају његову не само религијску, већ и друштвену функцију, несумњиво су придавани и крсту који се постављао на различитим местима сеоског атара. Често је такав крст могао бити „ојачан”, ако не честицама Часног крста које су се чувале у црквеним ризницама, онда различитом врстом *записа*, као што се предлаже у апокрифном чину из рукописа манастира Савине¹¹⁰.

¹⁰⁶ G. Babić, *Les Croix à Cryptogrammes, Peintes dans les églises Serbes des XIIIe et XIVe siècles*, in: *Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, 1-13; М. Чанак-Медић, *Полихромја и апотропејске представе на прочељу Спасовог дома у Жичи*, ЗРВИ 43 (2006) 561-578.

¹⁰⁷ Г. Суботић, *Упутство за израду антиминса у светогорском рукопису XV века*, ЗРВИ 23 (1984) 183-216.

¹⁰⁸ S. Novaković, *Zapisi od grada, moljca i crvi po njivama*, *Starine JAZU XIII* (1886) 183-187; I. Dujčev, *Apocrypha byzantino-slavica. Une collection serbe d'exorcismes d'origine byzantine*, Зборник Ф.Ф. у Београду, IX-1 (1967) 249-250; И. Дуйчев, *Един рѣкописен свитѣк с апокрифни молитви и заклинања*, Старобългарска литература кн. 1 (1971) 165.

¹⁰⁹ У једној од *Похвала крсту*, која се налази у шишатовачком рукопису из XV века, Крст је, са једне стране „ђаволу погубитељ”, а са друге, робовима ослободитељ, сиромашнима утеха, слепима жезло, очајнима нада, блуднима покајање, мушкарцима глава, удовицама заступник, младима саветник, деци хрнитељ, и сл., А. И. Яцимирскій, *Къ исторіи ложныхъ молитвъ*, 43. Употреба „крстних слова” као заштита од вештица и ноћи, в. претходну напомену.

¹¹⁰ V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve*, 158.

Узори и пракса

Облежаване светог места крстом у народној и локалној култури неоспорно има узоре у званичној култури Цркве¹¹¹. Приликом изградње црквене грађевине, уз полагање темеља подизао се крст којим се означавало новоизабрано или изнова обновљено свето место заједнице. Овај чин се зове *ставропигија* (σταυροπήγιον) или „крстовдруженије” и био је у надлежности локалног епископа. Обред је могао да обави и презвитер, али тек уз претходни благослов надређеног епископа¹¹². На важност чина подизања крста приликом

¹¹¹ Занимљиво је да традиционална етнологија у крстовима не препознаје утицаје званичне, црквене елите, већ их сматра за симболе који замењују некадашње идоле. У складу са тим, М. Барјактаровић, *О земљишним међама*, 51 заштитну функцију крста не извлачи из његовог хришћанског обележја и значења, већ из неког другачијег, „старијег од самог хришћанства као појаве”. Он следи В. Чајкановића *Да ли су стари Срби знали за идоле*, 46-56, који је неосновано сматрао да је обичај ‘ношења крста’ по пољима незнабожачки” и „да су ‘крстови’ који су ношени у литијама представљали старинске идоле ‘балване’, чији је облик могао да подсећа на крст”. Аутори СМР, s.v. *Крст*, разликују крст који је ношен у литији или служио као заветни крст, од „црквеног” крста који је, како кажу, „касније ушао у употребу” (?!). Слична подела на „хришћански (часни крст) и ‘народни’ (пагански)” направљена је у *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, редактори С. М. Толстој, Љ. Раденковић, Београд 2001, s.v. *Крст* (О. В. Белова) 306. И многи други истраживачи преузимају наведне ставове, уп. А. Драгојловић, *Запис као свети простор*, 135.

Ипак, симбол крста у двехиљадегодишњој хришћанској историји Европе има само једно значење, исто онако као што је у складу са тим значењем његова употреба разноврсна. О томе сведочи горе наведено црквено законодавство или широко распрострањена употреба апокрифних текстова као што су „похвале крсту” или „крсна слова”. Иако не улази детаљније у историјски контекст, Д. Бандић, *Народна религија Срба*, 113 је потпуно у праву када каже: „Поуздано се зна само то да је народ прихватио крст као свето знамење и да је проширио његово семантичко поље преко граница које је успоставила црква”.

¹¹² По повелѣнню епископа, творить крстовѣдручѣнїа. и презвитерѣ, словенски превод правила цариградског патријарха Нићифора Исповедника, С. Троицки, *Допунски чланци Властареве синтагме*, САН, Београд 1956,

оснивања цркве указано је у великим црквеноправним зборницима, као у старијем Епитимијном номоканону¹¹³ или у Пуној и Скраћеној Синтагми Матије Властара¹¹⁴. Обред подизања крста требало је обавити јавно, пред окупљеним верницима: и мѣсто да знаменаѣтъ и тако кр(ь)сть да въноузитъ иже кс(ть) ставропигъ¹¹⁵, или и тогда епископоу вешть въсѣм гавльшоу съ народомъ тамо прѣйти, и съ м(о)л(и)твою въдроузити крсть¹¹⁶. Поменути чином је један, до тада обичан и непосвећени простор, постајао „знаменован”, што значи да је добијао квалитативно другачије обележје и значење. Прелаз од профаног ка сакралном, симболично је обележен црквеним обредом подизања крста.

Употреба крста ради издвајања освећеног простора из профаног окружења није била ограничена на подизање цркве. Клир је од верника захтевао да у својим кућама поседују крст испред кога је требало да се свако јутро помолe, како стоји у поменутом зборнику епитимија, насловљеном „О закону црквеном”¹¹⁷.

78. Коментар правила, Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима II*, Нови Сад 1896, 531. уп. *Енциклопедија православља III*, Београд 2002, s. v. Ставропигија, 202

¹¹³ У поглављу насловљеном *Ице кто хоцетъ wt основаніа създати цр(ь)ковъ*, рукопис српске рецензије из XV века, Бугарска академија наука (даље у тексту БАН) № 53, л. 188а-189а. О овом Епитимијном номоканону и његовој словенској рукописној традицији, С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 25-26.

¹¹⁴ У поглављу *О цркъвозданіи и освещеніи*, *Матија Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, изд. С. Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I од. књ. IV, СКА, Београд 1907, (даље у тексту: *Синтагмат*) 275; Т. Флорински, *Сокращенная Синтагма Матвѣя Властаря при Законникѣ Душана по Ходошкому списку (XV в.)*, у својој: *Памятники законодательной дѣятельности Душана, царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888, 166.

¹¹⁵ БАН № 53, л. 188а-189а; АСАНУ № 29, л. 756-766.

¹¹⁶ *Синтагмат*, 277; Т. Флорински, *Сокращенная Синтагма*, 167.

¹¹⁷ *Заповѣдаите попове людемъ, да кгда въстають wtъ ложь своихъ, вмывѣше се идоутъ къ крстоу и створѣше крсть на лица своихъ поклонетѣ се крстоу*, V. Jagić, *Sitna gradja* 149. О амбивалентном положају куће у од-

Међутим, локална заједница није користила само унапред одређени, „наметнути”, званични свети простор оличен у парохијском храму. Она је познавала и светост других простора у свом окружењу, који су се такође могу препознати у наведеним средњовековним повељама. Са становишта канонског права таква се места нису сматрала за света, јер је светост простора оличеног у парохијској цркви, освећене од стране црквених ауторитета, потицала од реликвија које су у њој полагане, односно уграђиване у Часну трпезу¹¹⁸. Са своје стране, простор народне културе обележаван је званичним и незваничним симболима светости, као што су крст побијен у земљу или урезиван у кору дрвета, ликовна престава светитеља на камену – „Богородични стуб” на властелинству Светих Арханђела (в. ниже), или су пак, подизани објекти означени као „олтари” и „црквице”, које су један од честих антропогеографских ентитета средњовековних повеља. У историји средњовековне уметности одавно је уочена појава осликовања извесних места сакралним мотивима, било ликовима светитеља, било сликом самог крста на природној стени¹¹⁹.

Када говоримо о употреби слободно стојећег крста у одређеном простору, од необичног је значаја горе цитирана забрана обављања црквених обреда („литургије”) при крсту који се не налази у цркви, већ на јавном и профаном месту. Формулисана у складу са постојећом праксом, забрана је заснована на званичним ставовима

носу на свети простор цркву и профани, улицу и трг, С. Бојанин, *Средњовековна светковина између приватног и јавног*, 270-273.

¹¹⁸ *Законоправило светога Саве*, 481.

¹¹⁹ Издвајање одређеног места из уобичајеног световног простора осликовањем светитељских ликова сведочи, на пример, осликани лик Богородице на једној стени код села Њивице на Преспанском језеру са краја XIV или из средине XV века, у зависности од тумачења сачуваног натписа, Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 42. У новијој историографији на развијену локалну сакралну топографију манастира Трескавца, у коју спадају урезани крстови и низ осликаних представа светитеља на стенама, указала је С. Смолчић-Макуљевић, *Сакрална топографија манастира Трескавца*, *Balkanica* 35 (2005) 307-310. Пошто су се такве представе обично налазиле уз пут који води ка манастиру, ауторка их сагледава у систему развијеног култног места св. Богородице Трескавачке и његових главних празника Рођења и Успења Богородице.

Цркве, који су формулисани у канонском праву¹²⁰. Изгледа да је једини признати крст на јавном и отвореном простору са обележјем светости био онај постављен у обреду ставропигије, подржан ауторитетом локалног епископа.

Међутим, наведена забрана добија на значају уколико се доведе у везу са крстовима из владарских повеља. Чак се у *Светостефанској повељи* помиње и учешће краља у постављању крста. Приметна је извесна несагласност између црквене забране са постојећом праксом, која је опстајала, видели смо, и на манастирским и црквеним властелиштвима. У сличном контексту треба разумети и Доментијаново казивање о масовном подизању цркава и крстова од стране св. Саве. Стога, не може се говорити о потпуно различитим облицима побожности црквене елите и њене пастве, нити о строго одвојеним и различито дефинисаним концептима светог и профаног. Обичај постављања крста на локалном нивоу подразумева постојање снажне традиције коју су поштовали како лаици, тако и припадници парохијског свештенства.

Сакрална топографија и идентитет локлане заједнице

На основу наведених примера из средњовековних повеља, крстови су се постављали на различитим местима сеоског атара, која су била добро позната локалној заједници. Они су се налазили недалеко од „црвене врбе” или „Ивање цркве”, на некој узвисини – „у брдо где стоји крст” или „и отуд по брегу над бор у крстове, и од крстова по брегу” или „преко брда до крстова” – у подножју брега „ту низ брег право у крст” и сл. Налазили су се у близини пута – „на железни крст на саборни пут”, односно „крст на шикаљском путу” – на њиховом раскршћу – „у крст, где се путеви састају” односно „на раскрстије код Божијева крста” – или уз водене површине: „од крста

¹²⁰ Забрана се заснива на трулском 73. правилу: „Крст нацртан на земљи да се избрише”, а као разлог наводи се „како људи који не знају, или животиње, не би погазили и поругали наше победно обележје”, *Законоправило светога Саве I*, 461; уп. Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима I*, Нови Сад 1895, 560–561.

низ поток у реку” или пак, недалеко од њих „од Лима у Лучин крст”, односно „на три крста на Дубовик студенац”. Положај подигнутих крстова било да је уз правце комуникације, или на узвишењима или у удолинама, близу водених површина и сл, указује на значај који је локална заједница придавала самом месту на којем је крстове постављала. Крстови су обично били од дрвета, онако како их је и Дерншвам описао, док се у повељама као изузетак помиње „жељезни крст”, а могли су бити и прилично стари да су их савременици сматрали да потичу „из древних времена”. Према опису Ханса Дерншвама на једном месту подигнуто је више крстова заједно, о чему потврду налазимо и у нашим повељама када се каже „од крстова” или „на три крста”. Они су могли бити и несвакидашњег облика као „крстови на три водике” на међи села Бабе и Доброг дола. Многи крстови имали су своја имена: „Ласов крст”, „Лучин крст”, „Трифун крст” или „Трифонов крст”, „Цаконов крст”, „Мишев крст”, „Љубин крст”, „Мамзин крст”, „Павлов крст”, „Станов крст”, „Кожичин крст”, „Николин крст”, „Петков крст”, „Прибчев крст”, „Миланов крст”. Када је реч о словенским и нехришћанским именима и надимцима, она вероватно казују о власнику или о појединцима који су крст поставили. Кад је, пак, реч о хришћанским именима, не можемо увек бити сигурни да ли се ради о власницима који су крст поставили или светитељима у чије је име он подигнут. У том погледу важан је помен „стуба Богородичиног” у систему међа у *Светоарханђеловској повељи*, који открива слободно стојећи објекат посвећен Богородици. У том контексту важно је указати и на релативно честе помене „Трифунског крста” (бар на Дечанском и Светостефанском властелинству), што у нашем истраживању добија посебно на значају. Видели смо, свети Трифун се сматрао за поузданог заштитника њива, винограда, вртова и свих усева и плодова. У сваком случају, именовање слободно стојећих крстова јасније истиче њихову вишезначност, а тиме и њихову вишенаменску улогу, у односу на углавном *безимене* међнике као што су мрамор, камен, стена или други ентитети, који су могли бити обележени и знаком крста. Дакле, можемо сматрати да су крстови из средњовековних повеља, слично као и они „заветни” из каснијег времена, називани према власнику или светитељу којем су били посвећени.

Постављени у сеоском атару и уз његову границу, крстови су имали вишенаменску функцију: штитили су сеоски атар од померања међа, чували га од различитих непријатељских сила, ђаволских и људских, разгонили градоносне и олујне облаке, штитили њиве и винограде од инсеката, гмизаваца и глодара и сл. Распоред крстова могао је бити различит од села до села, мада се извесни положаји, као поједина узвишења или пут и раскршћа, чешће јављују као погодна места ради остваривања апотропејске функције крста, али и због масовнијих периодичних окупљања читаве заједнице. Сва ова места, одабрана према свом положају и значају, „обогативала” су црквену праксу локалним особеностима. У сваком случају, разноврсна микро топографија сеоског атара служила је за *стварање* „нарочитих”, односно светих места локалне заједнице.

Литијним обиласком светих места у датом крајолику, успостављају се, симболично, границе локалне заједнице, која је у целини сагледана као сакрални простор наспрам којег се налази њено профано окружење. То се неоспорно препознаје у црквеном обреду литије, када се моли Господ да заштити „свето место ово” (в. горе). У контексту одређивања светог простора заједнице важно је познавати његове границе. Познавање тих граница могло се манифестовати забраном уласка у простор суседног атара током обреда заједнице, како стоји у једном фалсификату, тзв. *Грбаљском статуту* из XV века: „Када све село носи крсте (литију) около својих земаља, да нема крчити изван своје границе у туђу без допуштења пограничног села”.¹²¹ Са друге стране, приликом обиласка угрожених поља и винограда, литијна поворка је заражена и трула стабла уклањала далеко од села, у ненасељене пределе, тамо „где се ни петлови не чују”.¹²² У *Молитвама св. Трифуна*, светитељ протерује штеточине у

¹²¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 112. А. Соловјев, *Грбаљска жупа и грбаљски статут*, Годишњица Николе Чупића 60 (1931) 41 показао је да „Статут” не потиче из XV века, већ да је компилација обичајног права (где поједине одредбе имају средњовековно порекло), коју је саставио Вук Врчевић у првој половини XIX века.

¹²² и по томъ оукопають ихъ въ пдстем месте, идѣже петаль неслишитъ се, V. Каѣановскіј, *Apokrifne molitve*, 158.

пусте горе, неплодно дрвеће и сл.¹²³, док је у *Молитви против „зле кише“* протеривање злих сила на „безбедну“ удаљеност метафорички представљено у крајевима и регионима где живе „неверни народи“, „где се клепала не чују“, нити „звона звоне“ и „свеће не горе“, где се ни „нафора не узима“ и где се не причешћује.¹²⁴

Уз парохијске цркве и неке друге ентитете који се наводе у повељама, подигнути крстови сведоче о постојању извесног система сакралне топографије која је била у функцији локалне и парохијске побожности. У сваком случају, локални контекст одређивао је значај светих места, а он није био само географски већ и друштвени¹²⁵. Исто тако, нека света места вероватно су била светија од других. То је неизбежно повезано са друштвеном стратификацијом жупе, села и парохије. У рукопису манастира Савине она је уопштено приказана у лику бољара, свештенства и „народа“, који окупљени у литијној поворци обилазе сеоски атар; такође у повељама које детаљно наводе права и обавезе различитих друштвених група на одређеном властелинству, који су могли да буду и извор различитих друштвених тензија.

Овде се круг затвара. Положај извесних места у локалном крајолику могао је уопштено бити означен странама света или стра-

¹²³ *въ поустіе горы и въ бесплодна дрѣвѣа и ва васакѣ инѣ неплоднѣю вѣщѣ,* Исто, 159. „Пусте горе“ као место где се истерују штеточине налази се у свим молитвама св. Трифуна, Дечани № 68, 362а или R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. Del II: tekst s komentajem*, Ljubljana 1942, 151-154.

¹²⁴ V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve*, 157. Поменуто топографија апокрифних молитви не разликује се много од оне у бајањима из фолклора Јужних Словена XIX и XX века, чије примере детаљно наводи, уз неколико примера из објављеног средњовековног рукописног наслеђа, Љ. Раденковић, *Симболика света*, 49-79. Према Љубинку Раденковићу, истеривање нечисте силе засновано је на „представи о нарушавању границе социјалног (људског) и несоцијалног (дивљег) света“, Исто, 49, 355; уп. А. Драгојловић, *Запис као свети простор*, 136; П. Христов, *Граница и/или център*, 32-33.

¹²⁵ J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 253-254; E. Muir, *The Virgin on the Street Corner: The Place of the Sacred in Italian Cities*, in: *The Italian Renaissance. The Essential Readings*, ed. Paula Findlen, Blackwell 2002, 152.

нама села, што указује на њихов кружни, а тиме симболично, погранични распоред. Издвојена из свог окружења, обично „знаменована” крстом, уведена су у друштвени и верски живот парохије и тако постала њено препознатљиво обележје. Њиховим периодичним обилазцима и обновом, било ради прославе светачких празника или током литијног опхода, потврђивала се целовитост локалног простора, успостављала његова заштита и увек изнова реактуелизовани су односи како између суседних заједница, тако и између појединца и група унутар одређене заједнице.

Stanoje Bojanin

CROSS IN THE VILLAGE AREA: SACRAL TOPOGRAPHY
AND ITS SOCIAL FUNCTIONS IN MEDIEVAL SERBIAN PARISHES

Summary

Science is aware of numerous crosses listed in the system of village boundaries in many Medieval charters, and they are mostly seen in the context of marking the boundary. However, just like in the cases of churches, roads, vineyards, and other anthro-geographical entities, their primary role was not in the function of boundary. It is obvious from the charters themselves that boundary stones were placed «in front» or «lower» of the already existing crosses. The purpose of this paper is to present the multiplicity of meanings of these crosses, perceived as objects of social and religious significance for a local community, presented in a village and in a parish. That is why information from the charters is compared to other sources, where free standing crosses are mentioned. One of the most important sources is the penitential text (dated in the 13th-14th centuries) that forbids liturgies near crosses erected by the roads, as dogs and pigs make it dirty. Their religious and social use is recognized in Domentian's *Life of St. Sabbas of Serbia*, where pastoral eagerness of St. Sabbas, early 13th century Archbishop of Serbia, is praised by mentioning that he erected churches and crosses all over the countryside. In similar context, erecting crosses by roads is mentioned in the 16th century Ottoman *kanun-nama*, Hans Dernschwam's travels, or in a mid-17th century marginalia mentioning renewal of a more than one hundred years old cross. In any case, the sources mentioned

confirm the one-sidedness of the information of the charter as a source for this topic, especially as they do not provide the micro-toponymy of the village area in general, but only on its borders.

The social and religious function of these the crosses mentioned was derived from the importance of the cross itself, as a sign and a symbol, as well as from the rituals incorporated in the celebrations of the holidays of community (mainly village patron saint's day when the feasts and processions were organized). In these crosses, we recognize forerunners of the so-called *zavetni krstovi* (patron saint's day crosses) from the folk culture of the late 19th and the first half of the 20th centuries. In most cases, they are *individualized* — that is to say, they have different names, whether of a saint to whom the cross is dedicated, or of the cross's owner. As we lack descriptions of parochial litanies and processions in Medieval Serbian — perhaps descriptions of translation (*translatio*) of the remains of saints or a text of the miracle-working icons of the monastery of Chilandar from the 16th century (published by A. A. Turilov, 1996) could help us in the certain way — the main starting point is the manuscript analysis of the official church rite of litany copied in *Trebnik* (*Чинь како подобаетъ исходити съ крсти и въ литию*) and apocryphal prayers and “rites” closely related to it. Most likely, crosses were used to mark places where a village procession would stop for prayer («by the crosses») for the hail clouds, or different vermin (insects and rodents), or crosses were placed at the “four sides of the village” to avert the misfortunes. *The Prayers of St. Tryphon* which were read in fields and vineyards are related to relatively frequent mention of the “Tryphon’s cross” in our charters. All of these places *enriched* the Church practice with local particularities and contributed to shaping of local religiosity. In that context, the cross is recognized as a means for marking sacred topography of a parish. A diversified micro-topography of the village area served for *creating* sacred places, while the local context determined their importance. It was not just geographical, but also a religious and social marker, and closely related to social stratification of local communities.

Срђан РУДИЋ
Историјски институт
Београд

О КУЋИ ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА У ДУБРОВНИКУ

Апстракт: У раду смо за период од око дванаест деценија пратили податке који се односе на кућу даровану 1399. године од стране Дубровчана Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. Херцег Хрвоје је 1412. године на име исплате дуга кућу поклонили супруги Јелени. Након њене смрти, Дубровчани су 1423. године херцеговим унукама, Катарини и Доротеји, дали по половину прихода од куће. Податке који се односе на приходе од најма куће, а које су користили њихови наследници, на основу доступних докумената можемо да пратимо до 1521. године.

Key words: Hrvoje Vukčić, Jelena, Katarina, Milica, Dubrovnik, Petar Pavlović

У посед куће у Дубровнику Хрвоје Вукчић је дошао након што је краљ Остоја 1399. године продао Дубровчанима Сланско приморје. Начин на који је Приморје дошло у састав Дубровачке Републике познат је у историографији, тако да се нећемо задржавати на њему.¹ Продаја је завршена када је краљ Остоја 15. јануара 1399. године издао повељу којом је Дубровнику уступио земљиште од Курила до Стона.² Значајну улогу приликом склапања овог уговора

¹ G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, GZM 40 (1928), 109-126; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 186-187; J. Lučić, *Stjepanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, Arhivski vjesnik 11-12 (1968-1969), 99-201; J. Калић, *Хумска властелска породица Санковићи*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 275-279.

² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд-Ср. Карловци, 1929, 420-423.

имао је и Хрвоје Вукчић, али се на основу дубровачке грађе не може сазнати како су Дубровчани успели да га придобију. Као награду за уступљену територију Дубровчани су одлучили да краља Остоју и Хрвоја Вукчића приме у ред дубровачке властеле и да им дарују куће у вредности од по 1500 дуката. У Дубровник су након тога послати краљев слуга, логофет Стефан, и Хрвојев слуга, кнез Рауп, са задатком да понесу даровну повељу, да уреде питање кућа и да уведу Дубровчане у даровани посад. Веће умољених је 5. фебруара закључило да се босанским посланицима исплати Митровдански доходак од претходне године, да се краљу Остоји и Хрвоју Вукчићу, као и сваком другом дубровачком племићу, додели по комад земљишта у Приморју и да им се покажу куће које им је Град наменио. Како посланици нису били задовољни понуђеним кућама, Веће умољених је 6. фебруара одлучило да се посланицима покаже седам других кућа, па да они сами изаберу две које ће им одговарати. Сутрадан су одређена три службеника чији задатак је био да покушају да пронађу одговарајуће куће. Веће је 10. фебруара одлучило да купи неко градилиште за 600 дуката и тамо изгради куће, а ако посланици ни тиме не би били задовољни да им се уручи 3 000 дуката, па да онда сами траже одговарајућу кућу, што се и десило. На крају је Веће 11. фебруара одобрило избор посланика – за краља је изабрана кућа покојног Марина Буннића, а за Хрвоја кућа у којој је становао *Machoe de Barnaba*.³

Када је ово питање решено, Дубровчани су 25. фебруара 1399. године издали повеље којима су примили краља Остоју и Хрвоја у ред своје властеле и даровали им куће у граду.⁴ Повељом Дубровчани војводу Хрвоја „и његове синове и његове унукe и праунукe који су од мушког колена” именују за властелу и већнике и дарују му „палачу у племенито и у баштину и његовим синовима и његовим унуцима и праунуцима у веке векова”. Из даровнице се види да

³ G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, 119-121; J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, 125. Martinussius de Baraba (1374-1400), кога су већином називали кратким обликом *Machoe*, био је син Павла Барабе. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 123-124.

⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/I*, 427-429, 446-447.

је кућа до тада била власништво „госпође Филипе наше владике”.⁵ У повељи се не говори о положају куће коју је Хрвоје добио, али на основу каснијих вести знамо да се она налазила *apud ecclesiam sancti Blasii in Ragusio ad Luzarizan*.⁶ На предлог Општине, 7. априла су у кућама које су добили краљ Остоја и Хрвоје Вукчић саграђени по једна цистерна, врата и балкон.⁷

Питање комада земље који је Хрвоју следио као дубровачком властелину решено је касније, када је дубровачка влада извршила деобу новостечене територије – Хрвоје је као почасни члан Великог већа и глава куће добио део и четвртину у XIII десетини у Сланом.⁸ Његов син Балша је комад земље, део и четвртину у VII десетини, добио тек августа 1402. године.⁹

Проблеми са кућом Хрвоја Вукчића настају почетком 1412. године, када су његови посланици изнели у Дубровнику одређене захтеве у вези са његовим протовестијаром, Дубровчанином Михаи-

⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 447.

⁶ Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Div. Not. XCV, f. 109'-110, 19. VI 1520. Најранија позната вест о положају херцегове куће потиче из фебруара 1418. године, и у њој се каже да се она налази *apud Sancti Blasii*. DAD, Div. Not. XII, f. 213, 9. II 1418. Грађу из Дубровачког архива углавном смо користили на основу исписа Вељана Атанасовског и микрофилмова Архива САНУ. У раду смо користили и исписе академика Симе Ћирковића. Део грађе уступио нам је др Есад Куртовић коме се најтоплије захваљујемо.

⁷ J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, 126.

⁸ Погледати: J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, 125-135; A. Kaznačić-Hrdalo, *Dioba i ubikacija dijelova Slanskog primorja u doba pripojenja Dubrovniku godine 1399*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 17 (1979), 17-47.

⁹ Дубровчани су 21. јула 1402. године, након Хрвојевог захтева, нашли да је Балша постао дубровачки властелин када су „Нове земље” стечене, те му следује део. Стога је 27. јула одлучено да се од појединих власника купе делови земље и дају Балши. Како се делови земље које је Општина некоме дала у приморју нису смели продавати, Велико веће је 7. августа одобрило да се учини изузетак. J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405*, 132-133; Д. Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелипчић била мајка Балше Херцеговића?*, *Историјски зборник* 7, Бања Лука 1986, 196.

лом Кабужићем, коме је херцег ставио на располагање своју кућу и поседе добијене 1399. године. Дошло је до спора са Дубровчанима, који су били противни томе да се њихов властелин меша у питања дарованих поседа. Дубровчани су стога, 6. фебруара, одлучили да се власти супротставе таквој пракси, а три дана касније и да се формира комисија која ће решити питање не само Хрвојеве имовине, већ и имовине све стране властеле.¹⁰

Недуго затим, Хрвоје је повељом од 2. априла 1412. године својој супрузи Јелени, на име исплате дуга, даровао кућу и поседе које је имао у Дубровнику. Хрвоје је супрузи дуговао 10 000 дуката – 6 000 је позајмио приликом одласка у Будим код краља Сигисмунда, а још 4 000 након повратка. Херцег дуг није вратио у новцу, већ је својој супрузи поменутом повељом уступио за први део дуга жупу Врбању са градом Котором, а за други део „куће наше које имамо у многоплеменитом граду Дубровнику у Далмацији са свим оним што тим кућама припада”. Како пише у повељи, Јелена са датом имовином може чинити шта хоће – може је продати или даровати или с њом располагасти како јој одговара.¹¹

И поред тога што је на овај начин решен сукоб са Михаилом Кабужићем, Дубровчани су намерили да једном општом одлуком спрече сличне сукобе у будућности. Стога су 14. јануара 1413. годи-

¹⁰ М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9-10 (1959), 147-148; Н. Исаиловић, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*. (Захваљујемо колеги Невену Исаиловићу на уступљеном рукопису рада).

¹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 549-551. На основу дела повеље у којем се помињу „куће наше”, Јелена Мргић је указала на могућност да је поред палате која је предмет нашег интересовања Хрвоје могао касније стећи још неку кућу у Дубровнику. Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 83. У литератури се помињу две различите године када је реч о Хрвојевом путу у Угарску. Према Ферду Шишићу и Дубравку Ловреновићу то је било крајем 1408, а према Јелени Мргић у пролеће 1412. године. F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb 1902, 205-206; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF u Zagrebu 20 (1987), 186; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, 91.

не донели одлуку којом су забранили дубровачким грађанима, онима који се сматрају Дубровчанима и онима који станују у Дубровнику, да не смеју ни на један начин примити или добити имања, куће и дарове које је Република поклонила страним владарима и великашима. Дозвољено је да се наведена добра могу узимати у годишњи закуп, али би онај ко то учини био дужан да сваке године донесе писмо о закупу. Уредба је важила само за Босну, Србију и Зету, али није увек била доследно спровођена.¹²

Почетком 1416. године херцег Хрвоје Вукчић је умро, а његова удовица Јелена се недуго потом удала за босанског краља Остоју – као краљица се први пут спомиње октобра 1416. године. Убрзо је дошло до несугласица са Дубровчанима који или нису знали да је Хрвоје даровао кућу Јелени или су једноставно покушавали да је поврате у своје власништво. О херцеговој кући се 2. децембра 1416. године расправљало у Већу умољених. Наредне године, 20. новембра, одлучено је да се одреде три лица која ће се у периоду од наредне три године старати о кући и поседима Хрвоја и Балше Хрватинића и осигурати сав приход општини.¹³ У складу са том одлуком изабрана лица су 9. фебруара 1418. године кућу херцега Хрвоја и његовог сина дали у закуп на три године Луки Кабужићу за 50 перпера годишње почев од 1. фебруара.¹⁴ Када је сазнала за ово, Јелена је реаговала у заштити својих права. Током априла 1418. године, у Дубров-

¹² S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451/1484)*, Zagrabiae 1893, 209-210; Б. Недељковић, *Liber Viridis*, Београд 1984, 98-99; М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, 148; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, 97; Н. Исаиловић, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*.

¹³ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 190. Хрвојев син Балша је такође умро 1416. године.

¹⁴ DAD, Div. Not. XII, f. 213, 9. II 1418. Лука (1396-1437) је био ванбрачно дете Живе Кабужића. Пословао је заједно са својим братом по оцу Николом. Њихове пословне књиге су најстарији сачувани документи такве врсте у Дубровнику. Д. Ковачевић, *Трговачка књига Николе и Луке Кабужића*, Историски преглед 1 (1954), 46-48; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 168-169; Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433*, Споменик САНУ 137 (1999).

нику је боравио њен посланик фратар Стефан. У периоду између 11. и 23. априла Дубровчани су четири пута одлагали одговор на краљичине захтеве. На крају је 26. априла у Већу умољених, уз већину од свега једног гласа, одлучено да се Јелени додели Хрвојева кућа и да се одреде три лица која ће се побринути о начину спровођења ове одлуке. Сутрадан је решено да се Јеленином посланику да одговор и сачињена је исправа којом се Хрвојева кућа уступа Јелени.¹⁵

Дубровчани су 29. априла издали повељу којом су уступили Јелени кућу коју јој је даровао њен први муж Хрвоје Вукчић. Из текста ове исправе се види да је Јелена Дубровчанима, по свом посланику Стефану, поднела на увид документ херцега Хрвоја писан словенским и оверен висећим печатом, којим јој је он дао кућу заувек, а уколико је то неизводљиво, да је ужива за живота. Дубровчани стога дају кућу Јелени „да је ужива до толе доколе се више реченом нашем већу буде свидело”, односно, да је она може уживати за својега живота. Даље, Дубровчани наводе и три разлога због којих је настао проблем између њих и босанске краљице: први, јер Јеленин посланик није донео даровницу којом су Дубровчани дали кућу херцегу Хрвоју, други, јер исправа коју је донео посланик под печатом херцеговим није била свршена пошто није наведено име дијака који је саставио и трећи, јер је Хрвојев лист о даровању написан шест година раније и они за њега до овог времена нису знали.¹⁶

Након нешто више од месец дана Дубровчани су опет расправљали о Хрвојевој кући. Веће умољених је 6. јуна одбацило предлог да се кућа уступи Јелени и решило да се одлука о томе одложи. На заседању 9. јуна прихваћено је мишљење да се кућа уступи Јелени или некој другој особи. Како је у кући тада живео Лука Кабужић, Веће је после низа предлога донело одлуку да покуша приволети Јелену да он остане у кући, на шта Јелена није пристала. Јелена је тражила да јој Дубровчани упуте посланика, што су они у више наврата одбили или одложили. Веће је 12. јула донело одлуку да се Лука Кабужић ослободи плаћања до оног времена када је кућа припала Јелени, којој је требало платити закупнину. Ово није било коначно решење јер се о проблему и надаље расправљало – последњи познати

¹⁵ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 190.

¹⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 551-552.

податак који се тиче овог питања носи датум 21. јула 1418. године, када су Дубровчани опет одложили слање посланства краљици Јелени.¹⁷ На основу свега реченог не може се утврдити како су дубровачке власти решиле ово питање и да ли су га уопште решиле.

Јелена је ускоро нестала са политичке сцене. Након смрти краља Остоје, септембра 1418. године, круну је понео његов син Стефан Остојић, који је ускоро затворио бившу краљицу. На новог краља велики утицај је вршио Михаило Кабужић, некадашњи Хрвојев протовестијар, који га је наговарао да нападне Дубровник. Краљ Стефан Остојић је средином фебруара 1419. године, управо на наговор Михаила Кабужића, покренуо питање Сланског приморја и тражио од Дубровчана да му дају Хрвојеву кућу и остале поседе. Босански краљ је Хрвојеву кућу и земљу тражио као „краљевска добра” јер је сматрао да све то припадало њему, а не Хрвојевој удовици и наследници. Дубровчани су одбили његове захтеве.¹⁸ Може се претпоставити да је Јелена у ово време, дакле почетком 1419. године, већ доспела у затвор.¹⁹ Прва вест која изричито помиње да је бивша босанска краљица затворена потиче од 11. јула исте године и тиче се њене куће у којој је тада становао Михоч (Michael) Растић. Мало веће је тада одлучило, пошто се знало да је Јелена *carceratam intellexit et an vivat ignovit*, да Михоч држи кућу до наредне одлуке.²⁰ Дубров-

¹⁷ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 191-192.

¹⁸ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 246-247; Р. Џивковић, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 76-77; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 192; Н. Исаиловић, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*.

¹⁹ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, 192.

²⁰ DAD, Cons. Minus II, f. 73, 11. VII 1419. Михоч (Mihoc, Michael, Mihoçius, МИХОЧЬ) Растић (1366-1431), син Syme Sclavi de Restis-a. Његове везе са Босном датирају из 80-тих година XIV века. Заједно са братом Марином (1365-1443), крајем XIV и почетком XV века, активно је учествовао у политици. Посебно значајну улогу играо је у односима са Босном, али и са Србијом и Угарском, где је ишао као посланик. Од 20-тих година XV века био је на босанском двору у својству прокуратора. Овај положај на босанском двору касније је преузео његов син Мароје (Maroë, МАРОЕ) Растић (1399-1464). Треба истаћи да су Растићи од почетка XV века

чани ни наредних пар година нису знали да ли је бивша босанска краљица жива, те је Мало веће 1420. и 1421. године донело исту одлуку у вези са боравком Михоча Растића у Јелениној кући.²¹

Након свргавања Стефана Остојића, средином 1421. године, нови босански краљ постао је Твртко II. Попут свог претходника, и он је, септембра 1421. године, неуспешно тражио од Дубровчана да му дају приходе од куће која је некада припадала херцегу Хрвоју.²²

Почетком 1423. године своја потраживања у вези са кућом и поседом Хрвоја Вукчића истакле су кћерке херцеговог покојног сина Балше – Катарина и Доротеја. Катарина је била удата за босанског великаша Твртка Боровинића,²³ док се Доротеја удавала два пута, најпре за Шимуна Кладушког, а након његове смрти за Јована Брезовичког.²⁴ Хрвојеве унучке су упутиле свој захтев Дубровчанима највероватније пошто су сазнале да Јелена није више била међу живима. Дубровчани су се током фебруара месеца бавили овим захтевом, који су решили тако што су одлучили да Балшиним кћеркама дају по половину прихода од херцегове куће и поседа у „Новим земљама”.²⁵

заузимали истакнути положај у дубровачком патрицијату, испољен у неким бројчаним подацима који указују на њихову јаку позицију у Већу умомљених. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 390-392, генеалогска табла LX/1.

²¹ DAD, Cons. Minus II, f. 105', 23. I 1420; f. 171, 18. I 1421.

²² Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 135-136.

²³ Р. Ћошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, *Croatica Christiana periodica* 37 (1996), 57-81; С. Рудић, *Боровинићи – властелска породица из источне Босне*, Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука, Српско Сарајево 2003, 264-273.

²⁴ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи краји - крајина средњовековне Босне*, 110-113. У литератури се често наилази на погрешан податак да је Доротеја најпре била удата за Иваниша Благајског, а потом и Мартина Франкопана. V. Klarić, *Krčki knezovi Frankapani I*, Zagreb 1901, 233; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, 21; Д. Ловреновић, *Да ли је Јелена Нелинчић била мајка Балше Херцеговића*, 197; Р. Ћошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 68.

²⁵ М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858, XXXI; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, Paris 1899, 215, нап. 4.

За разлику од одуговлачења, којим су се служили неколико година раније, када је Јелена захтевала да јој се преда имовина покојног мужа, Дубровчани су приликом решавања захтева херцегових унука били далеко бржи. Томе су свакако допринеле и личности које су посредовале за њих – краљеви Сигисмунд и Твртко II, али пре свега то што су захтеви Хрвојевих унука били оправдани, те их стога није било могуће ометати.

Дубровчани су 1. марта 1423. године упутили писма краљу Твртку II и Катарини, у којима их обавештавају о донетој одлуци и историјату догађања везаних за кућу. Из ових писама сазнајемо да је у Дубровник дошао посланик краља Твртка II, кнез Радослав Путничкић, који је донео два листа – један од босанског краља а други од Катарине, са захтевом да се Хрвојевој унуци да њено наслеђе. Дубровчани даље пишу да су чули да су, након смрти Хрвоја и Балше, иза Балше остале две кћерке, али нису знали где се оне налазе. Када је постала краљица, Јелена је послала свог човека са листом којим јој је херцег Хрвоје дао кућу и земљу. Пошто су после неког времена чули да је Јелена умрла, кућу и земљу су дали у најам. Када су у Дубровник дошли посланици Катарине и Доротеје, одлучили су да Балшиним кћеркама дају по половину прихода од куће и земље.²⁶ Дубровчани су потом, 4. марта, писали и краљу Сигисмунду поводом захтева који је у име Доротеје изнео Фаркаш, посланик кнеза Ладислава Благајског. Из овог писма сазнајемо да је Јелена убијена годину дана раније (*ab uno anno citra, postquam necem eius*).²⁷ Истога дана Дубровчани су писали и кнезу Ладиславу Благајском, а сутрадан, 5. марта, и Доротеји.²⁸

Наредних стотинак година, Хрвојеве унуке, као и њихови наследници, давали су кућу у закуп члановима дубровачке породице Растић. У записницима Малог већа забележено је 15. јуна 1426. године да је у благајну уложен закуп за половину куће и земље који

²⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 510-511; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 4-5.

²⁷ J. Gelcich, L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára*, Budapest 1887, 288-289.

²⁸ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, 215.

су припадали Доротеји.²⁹ И наредне године, 13. маја, опет је у записницима Малог већа забележено да је Михоч Растић уложио закуп за Доротејину половину куће и земље у благајну. Закуп за половину куће износио је 25 перпера.³⁰ Доротејин посланик Ђурађ (Gregorius filius Dragosii de Sana) примио је априла 1428. године од Михоча Растића 120 перпера на име закупа за половину куће, за период од претходних пет година закључно са 31. мартом.³¹ На основу горе поменутих белешки у записницима Малог већа јасно је да је Михоч Растић сваке године током поменутог периода полагао паре за закуп у општинску благајну. Доротеја је, из непознатих разлога, можда због удаљености, тек пет година након што је примила наследство подигла новац од закупа. Негде у то време, на основу садржаја једног писма, накнадно датираног 1434. годином, сазнајемо да су кнез Шимун Кладушки и госпођа Доротеја свој део прихода уступили на четири године свом свак⁸ кнезу Твртку Боровинићу. Како су од истека те четири године прошле још две, они су од Дубровчана тражили да им по слози Стефану пошаљу доходак који им припада.³² Писмо је морало настати пре 6. маја 1434. године, јер се Доротеја тада помиње као удовица.³³

Доротеја је, исправом коју је 23. марта 1433. године издао Загревачки каптол, овластила свог мужа Шимуна Кладушког и Стефана, сина Негуа de Grabrewnik, да се побрину за њене поседе у Дубровнику.³⁴ Маја исте године, Стефан је као Доротејин заступник примио од Марина Растића и браће 10 дуката на име половине за-

²⁹ Из наставка белешке види се да је закуп уложио Михоч Растић. DAD, Cons. Minus, IV, f. 16', 15. VI 1426.

³⁰ DAD, Cons. Minus, IV, f. 88', 13. V 1427.

³¹ DAD, Div. Not. XV, f. 201', 16. IV 1428.

³² Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 33.

³³ DAD, Miscellanea saeculi XV, III, Litteree scriptee domination Ragusii, бр. 16, 6. V. 1434; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, 320; J. Мргич-Радојчић, *Доњи краји - крајина средњовековне Босне*, 112.

³⁴ DAD, Miscellanea saeculi XV, III, Litteree scriptee domination Ragusii, бр. 14, 23. III 1433; J. Мргич-Радојчић, *Доњи краји - крајина средњовековне Босне*, 111.

купнине за кућу за време до 31. марта 1433. године, као и десет дуката за 1434. годину закључно са последњим даном месеца марта.³⁵

Наредне 1434. године, актом издатим од 6. маја од стране Загребачког каптола, Доротеја је за заступнике одредила Драгишу и Мартина.³⁶ Њих двојица су почетком јула исте године на име закупа половине куће која је припадала Доротеји за период од наредних пет година, од 1. априла 1434. године до 31. марта 1439. године, примили од Марина Растића 50 дуката.³⁷ Из фебруара 1439. године сачувана је још једна исправа Загребачког каптола којом Доротеја, сада већ супруга Јована Брезовичког, као заступнике одређује Стефана и Томаса de Wydonуна.³⁸ Јован Брезовички је 12. маја 1451. године у име своје супруге Доротеје дао у закуп половину куће и половину поседа у „новим земљама“ Бенедету (Бенку) Растићу на 20 година за суму од 160 дуката.³⁹

Доротеја је умрла пре истека двадесетогодишњег закупа. Из једног акта Загребачког каптола из 1470. године, сазнајемо да је брака са Шимуном Кладушким имала двоје деце, Јована и Маргариту, који су били наследници њене имовине у Дубровнику. Јован и Маргаритин муж Никола Шубић, дали су 7. јула 1470. године у закуп на следећих педесет година, почев од 1. априла 1471, половину куће у Дубровнику и половину поседа у „новим земљама“ Михаилу Растићу. Маргарита и Никола Шубић су имали два сина, Георгија и Кристофора. Њих двојица и њихов ујак Јован примили су 11. јуна 1495. године од Бартоломеа Растића *ducatos auri ... centum octuaginta sep-*

³⁵ Steffanus filius Hermie de Grabrorouich nuntius et prokurator done Dorathee filie Balse olim filii ducis Cheruoie et consortis Simonis filii Georgii de Cladusa. DAD, Div. Not. XVIII, f. 37', 21. V 1433. Марин (1365-1443) је био брат Михоча Растића. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, генеалогска табла LX/1-2.

³⁶ DAD, Miscellanea saeculi XV, III, Litteree scriptee domination Ragusii, бр. 16, 6. V. 1434.

³⁷ DAD, Div. Not. XIX, f. 25', 3. VII 1434.

³⁸ DAD, Miscellanea saeculi XV, III, Litteree scriptee domination Ragusii, бр. 22, 7. II 1439.

³⁹ DAD, Div. Not. XXXVI, f. 34', 12. V 1451. Бенедето (Benedetto) Растић (1423-1454) је био син Михоча Растића. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, генеалогска табла LX/1.

tem grossos 33. Поменути Растић им је тиме исплатио закуп за последњих двадесет седам година, и на тај начин измирио сав дуг за педесет година.⁴⁰

Подаци који се односе на половину куће која је припадала Катарини су бројнији. У Дубровнику је 21. фебруара 1425. године, у вези са половином Хрвојеве куће и поседом у „Новим земљама” који су припали Катарини, боравио Иван Радојевић, посланик Твртка Боровинића. Изгледа да је закуп за половину куће износио 25 перпера.⁴¹ Из записника Малог већа за 15. јун 1426. и 13. мај 1427. године сазнајемо да су примљена писма Твртка Боровинића која се односе на половину куће и поседа који су припадали његовој супрузи Катарини.⁴² Садржај ових писама није нам познат, али се она вероватно односе на закуп поменутих добара. У периоду између 1428. и 1436. године сачувана су четири ћирилична документа, настала у Твртковој преписци са Дубровником везаној за ово питање. Први документ, датиран 28. новембром 1428. године, јесте разрешница рачуна коју је Твртко издао кнезу Михочу Растићу у вези са дохотком од некадашњих поседа херцега Хрвоја.⁴³ Други документ, настао 15. децембра 1429. године, бави се истим питањем, али из њега сазнајемо и то да је Твртко своје земља у Сланом и у „Височах” предао дубровачком грађанину Добрашину Тврдавићу.⁴⁴ У писму од 26. априла 1430. године Твртко обавештава дубровачку владу да је рекао Михочу Растићу и његовој деци да од оствареног прихода за ту годину изврше потребне поправке на кући.⁴⁵ Документ од 28. октобра

⁴⁰ DAD, Procure de Notaria IV, f. 229, 7. VII 1470; Div. Not. LIV f. 135', 7. VII 1470 (запис из 11. јула 1495. налази се на маргини). Јован Кладушки је имао три сина – Гргура, Мартина и Стефана – који се не помињу у вези са херцеговом заоставштином. Ј. Мрѓић-Радојчић, *Доњи краји - крајина средњовековне Босне*, 112. Михаило (Michael) Растић (1445-1484) је био син Бенедета (Бенка), а унук Михоча Растића. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, генеалогска табла LX/1

⁴¹ DAD, Cons. Minus III, f. 202, 21. II 1425. У вези са овим погледати: DAD, Cons. Minus III, f. 238', 9. VII 1425. и f. 245', 6. VIII 1425.

⁴² DAD, Cons. Minus, IV, f. 16', 15. VI 1426; Cons. Minus, IV, f. 88', 13. V 1427.

⁴³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 8

⁴⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 8-9.

⁴⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 10.

1436. године опет је разрешница рачуна у вези са дохотком од некадашњих поседа херцега Хрвоја, али овога пута је она издата кнезу Мароју Растићу, сину Михочеву.⁴⁶

Наредни документ који се тиче Катаринине половине куће потиче из марта месеца 1447. године. Тада је њен и Твртков син Иван писмом обавестио Дубровчане да је послао свога слугу Милорада да прими новац од куће њој у Дубровнику.⁴⁷ Ово је иначе његов једини помен у изворима.

Далеко више података имамо о његовој сестри Милици, која је била удата за Стефана Шимраковића – као његова жена помиње се у једном документу од 14. јануара 1465. године.⁴⁸ Исте године, 14. јуна, Милица је безуспешно тражила од Дубровчана наследство. Наредне године се опет обратила Дубровчанима и тражила да јој барем дају помоћ, али је 4. августа 1468. опет била одбијена. Ипак, 7. фебруара 1469. године Дубровчани су јој дали 50 перпера кирије за кућу у којој је становао син Бенка Растића. Касније, од 24. августа 1471. године, давали су јој и половину прихода од поседа у „новим земљама“.⁴⁹ Милица, *filia olim Turtchi Borouinich et uxor que fuit olim Stierani Simrach*, изјавила је 14. октобра 1472. године да је од Михаила Растића, који је живео у кући херцега Хрвоја, примила 20 дуката који јој припадају од закупа за протекло време до краја фебруара 1472. године, као и 40 перпера за време до краја фебруара 1473. године.⁵⁰

⁴⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 10-11. О Михочу и Мароју погледати нап. 20.

⁴⁷ М. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, Прилози КЈИФ 15, свеска 1-2 (1935), 167. Сачуван је податак да је бан Петар Таловац са браћом намеравао је да купи Хрвојеву кућу, али су га Дубровчани писмом од 11. јануара 1445. године упутили на херцегове наследнике. J. Gelcich, L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára*, 460-461

⁴⁸ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 37, 94, нап. 27.

⁴⁹ Према Ђири Трухелки и Пеју Ђошковићу, радило се о кући у Дубровнику и поседу који је Твртко Боровинић као дубровачки племић добио приликом деобе Конавала у тзв. „новим земљама“ (?). Ђ. Трухелка, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, 218-219; Р. Ђошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 78.

⁵⁰ DAD, Div. Not. LVI, f. 118, 14. X 1472; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 37.

Нису јасни разлози због којих Дубровчани нису одмах дали Милицу њен део наследства. Ћиро Трухелка је сматрао да је разлог томе било постојање пречих наследника – према њему, то је могао бити само Синан-паша Боровинић, кога је он сматрао Твртковим сином, а који се након тридесет година појавио као високи турски достојанственик и господар херцегове земље.⁵¹ Зна се да су Дубровчани Синан-пашу сматрали припадником породице Боровинић.⁵² У том светлу интересантно је неколико података из 1474. године. Најпре се 7. фебруара помиње Турчин који је дошао из Константинопоља у вези са некадашњом кућом херцега Хрвоја.⁵³ Сличну белешку налазимо и 9. фебруара.⁵⁴ О овоме је 10. јула расправљало и Веће умољених.⁵⁵

С краја 1474. године имамо податак да је Милица, ћерка поклоног Твртка Боровинића из Босне et relicta Radoe Gregorouich dicti Sineachouich, изјавила да је подигла 40 перпера од Михаила Растића на име половине закупнине за кућу за време до краја фебруара исте године.⁵⁶ Милица се у вези са подизањем закупа за Хрвојеву кућу јавља у наредних пар деценија.⁵⁷ Последњи пут се помиње 23. децем-

⁵¹ Ћ. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, 219; И Петар Гаковић је сматрао да је Синан-паша син Твртка Боровинића. П. Гаковић, *Пад Босне и његове пошљедице*, Развитак 2, Бања Лука 1941, 45; Јелена Мргић сматра да би Синан-паша пре могао бити Твртков унук него син, с обзиром на то да их дели временски распон од 60 година. Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи краји - крајина средњовековне Босне*, 114.

⁵² Ћ. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, 219.

⁵³ Ser Nicola de Bonda, ser Joh. de Palmota, ser Helios Pe. de Bona off. ad locuendum cum Turcho qui venit Constantinopoli pro domo olim Chervoe cherzech in qua habitat ser Michael Ben. de Restis et reportandum domino. DAD, Cons. Minus XIX, f. 93', 7. II 1474.

⁵⁴ DAD, Cons. Minus XIX, f. 94, 9. II 1474.

⁵⁵ Pp est de firmando insum dandum Turcho qui venit Constantinopoli causi domus qui fuit olim Chervoe Cherzech (16:9). DAD, Cons. Rog. XX, f. 96', 10. VII 1474.

⁵⁶ DAD, Div. Not. LVIII, f. 134, 6. XI 1474. Код Михаила Динића: Radoe Gregorouich dicti Simracouich, М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 38.

⁵⁷ DAD, Div. Not. LIX, f. 163', 27. XI 1475; Div. Not. LX, f. 99, 6. VIII 1476; Div. Not. LXIII, f. 10', 19. I 1478; Div. Not. LXIII, f. 191, 15. IV 1479; Div. Not. LXV, f. 50, 14. XI 1480.

бра 1495. године када су њени тутори (Tutoris di Milize olim Tuertchi Bogouinich) примили доходак од куће.⁵⁸

Као наследници дела дохотка од некадашње куће херцега Хрвоја јављају се 20. фебруара 1507. године Петар, син кнеза Павла Петровог Влатковића, и Владислав Шимраковић, син покојне Милице.⁵⁹ На основу каснијих вести видимо да је половина дохотка од куће која је некада припадала Милици била подељена између њеног сина Владислава и Петра Павловића из рода Влатковића.

Војвода хумски Петар Павловић и његова мајка Јелена подигли су новембра 1516. године своју четвртину прихода од куће ad Luzarizan која је некада припадала херцегу Хрвоју.⁶⁰ Богумил Храбак, на основу податка да је војводи Петру и његовој мајци Јелени припадала четвртина закупа некадашње куће херцега Хрвоја, погрешно сматра да је читава кућа припадала Влатковићима. Како у документу који је користио није наведено ко је подигао три четвртине закупа, закључио је да је поред Петра Павловића било још изданака породице Влатковић који су могли имати право да наплате свој део заједничке имовине.⁶¹

Војвода Петар Павловић је своју четвртину прихода, од куће у којој су тада становали наследници Мартолице Растића, подигао и јуна 1520. године. Како је у међувремену умро Владислав Шимраковић, другу четвртину је подигла његова удовица Ануела. Из истог документа сазнајемо да су Владислав и Ануела имали сина по имену Павле.⁶² Неколико недеља касније, 9. јула 1520. године, дубровачки

⁵⁸ DAD, Div. Not. LXXV, f. 166, 23. XII 1495.

⁵⁹ Ser Petrus comitis Pauli Petri Vlatchovich ut filius et heres pro parte sua dicti comitis ... ex una parte et Vladissaus filius et heres q. Milize matris descenductis ex linea Chervoe chertzegh parte ex altera. Div. Canc. XCIX, f. 169^v-170, 20. II 1507. Владислав Шимраковић са породицом се помиње 1514. године као становник Сланог. DAD, Cons. Rog. XXXIII, f. 76, 18. VII 1514.

⁶⁰ DAD, Div. Not. XCIII, f. 82, 26. XI 1516.

⁶¹ Б. Храбак, *Херцеговачки Влатковићи од 1471. до 1537. године*, Из старине прошлости Босне и Херцеговине III, Београд 2004, 222-223.

⁶² DAD, Div. Not. XCV, f. 109^v-110, 19. VI 1520. Мартолица (Martoliza) Растић је рођен око 1440. године. Отац му је био Giovanni (1399-1433), а деда већ помињани Михоч. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, генеалогска табла LX/1.

сенат је потврдио споразум који је Петар Павловић за себе и остале који су имали удела у закупу закључио са наследницима Мартолице Ив. Растића. Према Богумилу Храбаку, војвода Петар је четвртину закупа уживао од 1470. године; јуна 1520. закуп је продужен до 1537, када је примио свој део закупа до 1520. године.⁶³

Последњи податак којим располажемо, а који се тиче прихода од закупа некадашње куће херцега Хрвоја, односи се на јануар 1521. године. Тада је Ануела примила од Орсата Март. Растића и његове браће 10 перпера на име дела закупа куће ad Luzarizan за шест месеци закључно са новембром.⁶⁴

На крају ћемо се осврнути на учешће чланова породице Влатковић, односно Петара Павловића и његова мајка Јелене, у делу прихода од куће херцега Хрвоја.⁶⁵ На основу расположиве грађе не може се одговорити када и како је дошло до тога. Могуће је да решење овог проблема лежи у родбинским везама између Влатковића и Хрватинића на које указује дубровачки хроничар Гондола. Према његовом писању, херцег Стефан Вукчић Косача је почетком фебруара 1466. године боравио у Дубровнику и том приликом одсео у близини куће која се некада налазила у власништву херцега Хрвоја, а у то време је припадала Влатковићима, који су је наследили преко мајке.⁶⁶ На жалост, Гондолина хроника не доноси податке о којој припадници породице Влатковић је реч нити у каквом сродству је била са породицом херцега Хрвоја. Интересантно је поменути и да се

⁶³ Б. Храбак, *Херцеговачки Влатковићи од 1471. до 1537. године*, 222-223. У супротности са овим су наведени подаци према којима је Милица после 1470. године уживала приходе од половине куће.

⁶⁴ DAD, Div. Not. XCV, f. 183, 8. I 1521. Орсат је највероватније био син Мартолице Растића.

⁶⁵ Влатковићи су поседовали једну кућу у Дубровнику на врху⁸ побиане злице коју су им Дубровчани даровали 25. марта 1452. године. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 135-138.

⁶⁶ s'abbrugiò una casa appresso quella del duca Harvoye, che all'hora era delli Vlatkovichi, pervenutali per via di madre. S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451/1484)*, Zagrabiae 1893, 374; Херцег Стефан је у то време заиста боравио у Дубровнику. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 265-267.

1508. године Петар Павловић помиње као хумски војвода Шимраковић (Petrus Paulouich conschi (!) voivoda Simarachouich).⁶⁷

Srđan Rudić

ABOUT HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ'S HOUSE IN DUBROVNIK

Summary

Hrvoje Vukčić Hrvatinić acquired the house in Dubrovnik in 1399, after King Ostoja sold to Dubrovnik citizens the Slano region. As a sign of gratitude for the role that he has played in the process, citizens of Dubrovnik decided to admit both Hrvoje and the King himself in the rank of Dubrovnik nobles, and to present him the house that was *apud ecclesiam sancti Blasii in Ragusio ad Luzarizan*. The house remained his property until 1412, when Hrvoje presented payment of the debt to his wife Jelena. Problems arise following his death in 1416, as Dubrovnik citizens refused to hand over the house to Herzeg's widow and to the new Bosnian Queen. Even though they gave it by the Charter of 1419, they still made the taking over of the house incredibly difficult. After Jelena died in 1423, Dubrovnik citizens gave to Herzeg's granddaughters, Katari-na and Doroteja, half of the income from the house. At the beginning of the 16th century, the Duke Petar Pavlović from the Vlatković family and his mother Jelena are beneficiaries of the one quarter of the income from the house. The last bit of information that we have that mentions the house formerly belonging to the Herzeg Hrvoje is from 1521.

⁶⁷ DAD, Deb. Not. LXVI, f. 101, 29. IV 1508. Петар Шимраковић војвода потврдио је неке поседе манастиру у Заострогу, које му је даровао фра Августин Влатковић. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 190.

Небојша ПОРЧИЋ
Филозофски факултет
Београд

СЛУЧАЈ УРСА ПЕРКЛУЗА

Апстракт: Успостављањем до сада незапажене везе између два одавно позната документа из дубровачког архива стиче се целовит увид у поступак репресалија који је српски краљ Стефан Урош II Милутин спровео против Дубровчана између 1284. и 1294. године због штете нанесене Урсу Перклузу, Которанину пореклом из јужноиталијанског града Транија. Расветљавање овог случаја уједно појашњава неке појединости везане за српско-дубровачке односе, присуство странаца у тадашњој Србији и деловање српског државног апарата.

Key words: Middle Ages, Serbia, Kotor, Dubrovnik, reprisals

Већ у првом таласу дубровачких архивских података, који је средином 19. века заплуснуо тек рођену српску медијевистику – у збирци докумената чије је текстове преписао дубровачки православни свештеник Ђорђе Николајевић, а објавио под својим именом његов недостојни колега Павле Карано-Твртковић – нашао се и текст једног писма следеће садржине: *Краљевства ми љубљеном жупану Твртку. Знај да је узета Урсету лађа с иметком и да много писа краљевство ми кнезу дубровачком и свим Дубровчанима. Тамо посла краљевство ми Урсету. Тако ти мога живота и моје љубави, онима који буду долазили тамо код тебе по својим пословима, како будеш могао, одузми им и дај Урсети, а оне који ти буду ишли на трг краљевства ми не узнемиравај. И да види краљевство ми како ћеш ми обавити овај посао, јер огрешили смо се о овог човека. Освети га. Стефан Урош краљ.*¹ Текст исписан средњовековним српским језиком и писмом на пергаменту у чијем се доњем делу јасно издвајају

¹ *Српски споменици* (собрани трудом Павла Карано-Твртковића), Београд 1840, бр. 34.

потпис и остаци печата² несумњиво је указивао Николајевићу да пред собом има оригинални документ, али одсуство датумске белешке и помињање тадашњој историографији непознатих личности жупана Твртка и Урсете отежавало је датовање. Ни потпис *Стефан Урош краљ* није био од веће помоћи, јер је грађа са којом је Николајевић долазио у додир показивала да тај потпис може да се односи на чак три српска средњовековна краља, чије су владавине обухватале скоро цео један век – Стефана Уроша I, Стефана Уроша II Милутина и Стефана Уроша III Дечанског. Због свега тога, Николајевић је мимо свог обичаја одлучио да уз издање овог писма не ставља никакву белешку о времену настанка. Ипак, док је друге документе у којима је као једини основ за датирање видео име Стефан Урош везано за време Стефана Уроша I,³ писмо жупану Твртку сместио је између докумената које је датовао 1289. и 1292. годином, чиме га је практично приписао Стефану Урошу II Милутину.

Наредни знаменити издавач српске средњовековне грађе дубровачког архива, Франц Миклошич, није видео никакав разлог за овакво издвајање писма жупану Твртку, па га је у својој збирци придодео осталим документима са именом Стефан Урош, подразумевајући да је реч о Стефану Урошу I.⁴ Међутим, пошто је Љубомир Ковачевић убедљиво оспорио везу других докумената из ове скупине са Урошем I и упутио на Милутина као правог ауктора,⁵ писмо жупану Твртку поново је почело да се приписује овом познијем владару и смешта на поближе неодређено место у широким хронолошким оквирима његове владавине.⁶ Ти оквири коначно су сужени тек када је Константин Јиречек повезао *краљевства ми љубљеног жупана Твртка* са Твртком, жупаном Дубровнику суседне српске жупе По-

² Снимак документа доступан је у Архиву САНУ, Стара збирка бр. 443, табла 41.

³ *Србски споменици*, бр. 22–25.

⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, бр. 55. Остали документи са именом Стефан Урош објављени су под бр. 51–54.

⁵ Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића 3 (1879) 432–436.

⁶ Уп. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VI* (sabrao i uredio T. Smičiklas), Zagreb 1908, бр. 137–140 (писмо жупану Твртку издато је под бројем 140).

пово, о чијој је делатности пронашао у најстаријим сачуваним дубровачким нотарским књигама податке из 1280–1285. године.⁷ До душе, у следећој и за сада последњој великој збирци издања српских средњовековних докумената из дубровачког архива, приређивач Љубомир Стојановић поново је уз текст писма ставио прилично неодређену хронолошку одредницу „после 1282“, дакле, године у којој је Милутин дошао на власт,⁸ али заинтересованим истраживачима било је јасно да време настанка овог документа треба тражити у првим годинама Милутинове владавине.

На Јиречеково повезивање Твртка из краљевског писма са поповским жупаном из нотарских записа није утицала само истоветност имена и титуле. Готово сви, од сразмерно бројних записа који помињу Твртка од Попова, тичу се жалби дубровачких поданика због отимачина, а често и злостављања, које су претрпели од жупанових људи. При том, са изузетком случаја из октобра 1282, када је било речи о заседању станка, традиционалног српско-дубровачког пограничног суда, поводом стоке отете једном Дубровчанину,⁹ сви записи односе се на сразмерно кратко раздобље од лета 1284. до првих месеци 1285. године. Тако је око Видовдана 1284. опљачкан и претучен Палме Бисте Геталдић, у првој половини августа исту судбину доживели су Ратко Бобаљевић и Радоје Меленовић, док је вероватно крајем тог месеца опљачкана удовица Марина Дончела, а почетком децембра крзнар Храниша.¹⁰ Донекле необичан изгред десио се 12. јануара 1285, када су тројицу дубровачких рибара напала двојица посланика жупана Твртка, који су се барком враћали из Дубровника – под претњом мачем отели су рибарима све уловљене ри-

⁷ К. Јиречек, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien* I, Wien 1912, 12; III, Wien 1914, 16, 49 (српски превод у: К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952², 16, 237, 282). Записе из ових нотарских књига објавио је Г. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи (1278–1301)*, Београд 1932.

⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, бр. 37.

⁹ *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 263. О станку: В. Богишић, *Станак по дубровачком закону из 1272. године*, Гласник СУД 44 (1877) 197–231; уп. такође *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 696–698 (С. Ћирковић).

¹⁰ *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 376, односно 355, 358 и 369.

бе, вредне више од осам гроша, а када су их ови упитали зашто тако поступају, одговорили су: *Пошто дубровачки кнез и Дубровчани чине нашим шта хоће, чинимо и ми вама. Идите вашем кнезу па се жалите.*¹¹ Најзад, нешто више од два месеца касније забележено је јемство неколицине људи из околине Дубровника да ће на предстојећи станак између жупана Твртка и Дубровчана довести извесног Прводрага Обрадовића, којег је један Дубровчанин теретио да му је отео 16 перпера.¹²

Када се овакав садржај дубровачких записа о поповском жупану Твртку сагледа у светлу писма којим *Стефан Урош краљ* поручује *љубљеном жупану Твртку* да пљачка дубровачке намернике у својој области надлежности како би надокнадио штету нанесену *Урсети*, успоставља се јасна узрочно-последична веза. Њену суштину чини механизам репресалија, средњовековни обичај који је припадницима једне заједнице давао за право да штету нанесену од стране припадника неке друге заједнице настоје да намире не само од починоца него и од сваког другог припадника његове заједнице. У овом случају Милутин је наредио Твртку да штету коју су Дубровчани нанели Урсети надокнади применом репресалија против њих у области којом управља, после чега почиње низ пљачки и злостављања дубровачких поданика, чији су виновници Тврткови људи. Јиречек, додуше, није образложио везу коју је очигледно успоставио, али то су постепено учинили каснији истраживачи чију су пажњу ова збивања привукла – Михаило Динић, Владимир Мошин, Сениша Мишић, Милош Благојевић и Сима Ћирковић. Њиховим запажањима овакав след догађаја је у потпуности реконструисан. Једино се још на основу временског распореда забележених изгреда може додати закључак да је Милутиново писмо о спровођењу репресалија вероватно настало у пролеће 1284. године.¹³

¹¹ *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 371.

¹² *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 377.

¹³ Чини се да отимање стоке из октобра 1282. године није могло имати везе са овим случајем. Поред временске удаљености од скоро две године, у прилог томе нарочито говори податак да је поводом те отимачине одржан посебан станак. Иначе, у попису фотографија које се чувају у Архиву САНУ под ознаком Стара збирка бр. 443 стоји да је писмо жупана Твртка настало

Разлог за то што нико од ранијих истраживача није указао на овај вероватни ужи хронолошки оквир за настанак Милутиновог писма жупану Твртку лежи у томе што су они у тексту писма и са њим повезаних нотарских записа тражили одговоре на нека друга питања. Динића је, на пример, занимала сама личност жупана Твртка као припадника хумско-требињске властеле и он је утврдио да се ради о праунуку по мушкој линији хумског кнеза Мирослава, брата оснивача немањићке владарске династије Стефана Немање.¹⁴ Мишић је, пак, пажњу усмерио на податке о историјској топографији простора где су се догађаји одвијали,¹⁵ Благојевић на сазнања о природи жупанске титуле и надлежностима које су за њу везиване у овом раздобљу,¹⁶ а Ћирковић на појединости које расветљавају поступак репресалија,¹⁷ док је Мошин превасходно био привучен Милутиновим писмом као предметом дипломатичке анализе.¹⁸ Заиста, писмо жупану Твртку посебно је занимљиво у дипломатичком смислу – оно је једно од свега неколико сачуваних немањићких владарских писама из 13. века, пружа ретко добар увид у рани развој немањићког канцеларијског брзописа и једини је сачувани писани траг управне преписке између органа врховне и месне власти у немањићкој држави на српском језику.¹⁹ Осетивши добро ову интерну или, како сам

„око 1284“ – ко је, када и на основу чега одредио овај досад најпрецизнији датум настанка документа није могуће утврдити јер је на изради списка учествовао већи број сарадника током дужег времена.

¹⁴ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 5.

¹⁵ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 156, 234. Мишић такође подробније разрађује Динићеву поставку о пореклу жупана Твртка – *исто*, 54, 278.

¹⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 44.

¹⁷ *Лексикон српског средњег века*, 249 (С. Ћирковић). Овом приликом, Ћирковић је сузио време настанка документа на „око 1285“.

¹⁸ В. Мошин, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 54–56.

¹⁹ Од писаног саобраћаја ове врсте сачуване су још само Душанове простагме кефалији Рајку и хиландарском игуману Калинику, писане на грчком језику (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, бр. 4; Д. Живојиновић, *Простагма цара Стефана Душана хи-*

каже, „поверљиву“ природу писма, Мошин јој је додао још један не-свакидашњи састојак заступајући мишљење да је Милутин ово писмо у целини својеручно написао. С тим у вези, понудио је и објашњење како је такав поверљив документ доспео у дубровачке руке – када се погранични суд између Твртка и Дубровчана, који је очекиван марта 1285. године коначно састао, поповски жупан донео је као оправдање за своје поступке писмо свог владара о спровођењу репресалија и предао га Дубровчанима, који су га похранили у свој архив.

Наведена Мошинова претпоставка о окончању случаја Тврткових репресалија против Дубровчана остала је до данас једина која је понуђена. Но, то и није претпоставка о окончању случаја у целини, јер она говори само о могућности да је очекивани станак заиста одржан и да је на њему Милутиново писмо, које је основни предмет Мошинове пажње, доспело у руке Дубровчана. Много важнија питања о томе како је случај решен, па и о томе ко је уопште био тај *Урсета*, ради чије су одузете имовине репресалије уведене, остављена су без одговора. Озбиљни одговори на ова питања нису ни били могући само на основу Милутиновог писма и дубровачких нотарских записа, али у објављеној грађи дубровачког архива постоји један документ који открива недостајући епилог приче о Твртковим репресалијама. Реч је о нотарској исправи коју је 8. децембра 1294. године у Котору, најважнијем немањићком граду на јадранској обали, саставио тамошњи нотар Тома из Фирма.²⁰ У тој исправи особа која се представља као *Урсо Перклузо из Транија, сада житељ горепомену-те земље Котора*, саопштава да је својевремено између њега и *грађана и општине Дубровника* избио спор око *једне оружане лађе коју су ми одузели људи горепомену-те земље Дубровника*, те да је тим поводом примио *од господина краља Уроша писма о плењењу људи горепоменутог града Дубровника*. Пошто, међутим, сада жели да са Дубровчанима живи у пријатељству, Урсо користи присуство у Котору дубровачког посланика Савина Бундића да му преда *писмо које*

ландарском игуману Калинику, Стари српски архив 6 (2007) 105–106). При том, у оба наведена случаја управна природа дописа донекле је нарушена тиме што су њихови примаоци уједно били и заинтересоване стране у споровима који су дотичним дописима решавани.

²⁰ *Diplomatički zbornik VII*, Zagreb 1909, бр. 171.

ми је краљ Урош сачинио о плењењу, оглашавајући његов текст *по-ништеним и неважећим* и заклињући се да у потпуности одустаје од *потраживања у вези са реченом лађом и свим што сам на тој лађи имао*. На крају, обавезује се да ни он ни неко други у његово име неће поводом ранијег спора позивати ниједног Дубровчанина на одговорност *ни пред краљем Србије ни пред било којим другим бароном или судијом, односно градским кнезом* – ако тако нешто ипак учини, потпада под казну од 1 000 перпера, коју треба да плати *господину краљу*, док Дубровчани добијају право да штете претрпљене због таквог његовог поступка надокнаде *плењењем свих мојих ствари где год се оне нађу*.

Овај документ није прошао незапажено у науци. Колико се могло утврдити, први је на њега обратио пажњу Павао Буторац. Према његовом тумачењу, Урсова лађа заплена је у склопу которско-дубровачког поморског рата који је избио ујесен 1285. године после одбијања которских власти да врате Дубровнику богати поклад покојног српског великаша Десе, а Урсова изјава из 1294. означила је окончање непријатељстава између два града.²¹ У исти склоп изјаву је сместио и Јосип Лучић, уз додатак да су ратна дејства била ограничена на море само до 1290. године, када је на подстицај Которана краљ Милутин и с копна напао Дубровник, приморавајући становништво из градске околине да уточиште потражи унутар зидина града.²² Најзад, закључке ове двојице истраживача у погледу Урсове изјаве поновила је Марица Маловић-Ђукић.²³ Она је, међутим, истовремено изразила одређену уздржаност према појединостима из њихове слике ширих околности у којима је штета Урсу Перклузу нанесена, наглашавајући да је одбијање Которана да врате поклад „веро-

²¹ P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kotora*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 10–11 (1966) 66–67. О околностима настанка спора око Десиного поклада и његовом садржају видети М. Маловић-Ђукић, *Поклад жупана Десе*, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија 13. века“, Београд 2003, 31–39.

²² J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u 13. stoljeću*, Pomorski zbornik 6 (1968) 426–427.

²³ M. Malović-Đukić, *Kotor u 13. i 14. vijeku* (neobjavljena doktorska disertacija), Београд 1987, 30–31.

ватно“ било „један од узрока“ међусобних чарки на мору, да у изворима нема потврде да је одмах по одречном одговору которских власти уследила званична дубровачка објава рата, те да о Милутиновом копненом нападу говори само позни дубровачки историограф Јуније Рестић.

Пажљивије проучавање Буторчевог и Лучићевог приказа збивања још више подстиче сумње у његову веродостојност. Наиме, Рестићеве вести о которско-дубровачком сукобу после 1285. године своде се на једну реченицу уклопљену у излагање о настанку дубровачког женског манастира Свете Кларе – дубровачке кларисе обитавале су у почетку ван града, али су се преселиле унутар зидина у време дубровачког архиепископа Бонавентуре, јер је Милутин на подстицање Которана *са којима је још трајао раздор (differenza) око поклада који су узели* често упадао на градску територију.²⁴ Цела драматизирана прича о томе како су посланици које су Дубровчани упутили у Котор да траже повраћај поклада одмах по пријему одречног одговора објавили рат и како су борбе дуго вођене искључиво на мору пре него што их је Милутин пренео на копно – у ствари је творевина дубровачког филолога и историографа с почетка 19. века Франческа Апендинија,²⁵ коју је потом усвојио и Јосип Ђелчић.²⁶ Насупрот томе, као што је то на другом месту приметила Марица Маловић-Ђукић, средњовековни извори не помињу поклад жупана Десе као предмет которско-дубровачких спорова после 1285. године.²⁷ Пошто се све наведено узме у обзир, чини се да би било основано претпоставити да је после збивања око Десиного поклада у которским и уопште српским односима са Дубровником било напетости, можда чак и обоостраних изгрета на копну и мору, али да до отвореног сукоба није

²⁴ *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae* (digessit S. Nodilo), Zagrabiae 1893, 101. При том, 1290. година није наведена као време упада него као време Бонавентуриног доласка на архиепископски положај, на којем је остао све до 1312.

²⁵ F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei* I, Ragusa 1802, 282.

²⁶ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 87. Буторцац се уосталом у свом раду и не позива на Рестића него само на Апендинијево и Ђелчићево писање.

²⁷ М. Маловић-Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 35.

дошло. Уосталом, 1289. године, управо усред тог „критичног“ раздобља, краљ Милутин као владар српске државе и његова мајка краљица Јелена као господар српских области у приморју издали су Дубровчанима повеље о поседовању и несметаном коришћењу *земаља и винограда и орања* које су држали у време Уроша I.²⁸

Сплет околности у који су ранији истраживачи смештали изјаву Урса Перклуза из 1294. године очигледно није био баш онакав каквим су га они представљали. Но, чак и да је такав сплет околности постојао, веза између њега и Урсове изјаве више је него танка – она се своди на пуку претпоставку да је до заплене Урсове лађе дошло у склопу дубровачко-каторских непријатељстава после 1285. и на погрешно схватање да је документ из 1294, који има сва обележја једне приватне изјаве, некакав међудржавни споразум који та непријатељства окончава.²⁹ С друге стране, ако се Урсова изјава суочи са Милутиновим писмом жупану Твртку, већ на први поглед успостављају се бројне опипљиве везе, од латинског имена Урсо или Урсета које није могло бити превише често међу Милутиновим поданицима, преко отете лађе и ствари на њој као предмета спора, до одлуке српске стране да се надокнада изврши путем репресалија. Наравно, далеко најзначајније је изричито помињање писма о репресалијама које је Милутин уручио Урсу и које је овај приликом закључења случаја предао Дубровчанима. Мада је сасвим извесно да је реч о Милутиновом писму насловљеном на *љубљеног жупана Твртка*, за такву тврдњу може се понудити и додатни доказ у виду претпоставке да је Ђорђе Николајевић ово писмо у својој збирци поставио одмах иза Милутинове повеље из 1289. године управо зато што је оно чувано заједно са Урсовом изјавом из 1294, са којом га је Савин Бундић својевремено донео из Котора.³⁰

²⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, бр. 58, 59.

²⁹ Оваквом схватању Урсове изјаве можда је допринео штур и у суштини нетачан регест под којим је издата: „Мир и пријатељство између Котора и Дубровника“.

³⁰ Околност да је документ који у његовој збирци следи писму Николајевић датован 1292. годином не оповргава нужно ову претпоставку јер је реч о погрешно датованом препису Душанове повеље за манастир Светих арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму. Први документ после тога јесте сасвим поуздано датована повеља Стефана Дечанског од 25. марта 1326. године.

Дакле, Милутиново писмо жупану Твртку и изјава Урса Перклуза јесу документи који стоје на почетку, односно крају једног истог случаја. Испоставило се да тај случај ипак није окончан онако како је нагађао Мошин – споразумом на станку између жупана Твртка и Дубровчана у пролеће 1285. године. Напротив, ствар је потрајала још скоро пуну једну деценију, све док сам оштећени појединац у непосредном додиру са представником дубровачких власти није одустао од даљих потраживања. Истом приликом одиграо се и чин преласка Милутиновог „поверљивог писма“ у руке Дубровчана, који су га, заједно са Урсовом завршном изјавом, сачували до тренутка када га је Николајевић уврстио у своју збирку. Међутим, осим што решава Мошиново питање о начину на који је документ ове врсте доспео у руке Дубровчана, новоуспостављена веза између Милутиновог писма и Урсове изјаве омогућава да се сагледају још неки аспекти Урсовог случаја који имају шири значај за истраживање српске средњовековне прошлости. Међу њима се посебно истичу два – присуство личности као што је био Урсо Перклузо у српској средини и установа репресалија као састојак међународних односа немањихке Србије.

У својој изјави, Урсо Перклузо каже да је из Транија, приморског града у Апулији, тридесетак км северозападно од Барија. Још од 11. века Трани је био изузетно значајна лука на трговачким, ходочасничким и крсташким путевима између западне Европе и Леванта. О његовој поморској традицији речито сведочи податак да је управо у њему настао најстарији сачувани европски средњовековни поморски законик. Ипак, пошто је у првој половини 13. века под владарима из немачке династије Хоенштауфен доживео највећи процват, после преласка јужне Италије под власт француске лозе Анжу град почиње да опада, како због лошег односа нових господара према његовој великој и привредно веома важној јеврејској заједници, тако и због уопште тешких прилика у којима се анжујска држава наша после избијања рата са Арагонцима око Сицилије 1282. године. У недостатку конкретних података, појава Урса Перклуза у Србији управо у ово време могла би се повезати са неповољним развојем догађаја у његовој постојбини. Овоме у прилог ишао би и очигледно дугорочан карактер његовог боравка – поред чињенице да његова позната делатност у српској држави обухвата раздобље од десет го-

дина, на то указује и податак да је он у Котору имао статус житеља (*habitor*), који је у средоземним комунама тог доба даван стално настањеним странцима. Опет, он по свему судећи није био Јеврејин, а вероватно ни прогоњени преступник или политички неистомисљеник, јер би онда свакако изабрао неко сигурније уточиште од не много удаљеног приморја српске државе, којим је тада управљала краљица-мајка Јелена, позната по својим пријатељским везама са анжујским двором.³¹ Стога у трагању за разлогом његовог доласка у Котор можда најпре треба помишљати на пословне мотиве, тим пре јер је промет добара и људи између источне и западне обале јужног Јадрана већ тада био врло жив.³²

Ако се прихвати да је Урсо био пословни човек, онда се намеће питање каквим се пословима он бавио. У Милутиновом писму стоји да су Дубровчани запленили Урсу лађу **з добиткомъ**. Пошто је тим изразом у средњовековној Србији означаван иметак уопште, али и трговачка роба у ужем смислу, па чак и жива стока,³³ намеће се закључак да је Урсо био трговац. Међутим, у документу из 1294. године, сам Урсо је у овом погледу поприлично неодређен за једног трговца – *и све што сам на тој лађи имао* – али зато пловило које му је заплењено описује као *ligno armato*. Мада су у средњовековној латинштини источне јадранске обале изрази изведени из именице *arta* у поморском контексту често означавали бродску опрему у најширем смислу свега што је потребно за пловидбу,³⁴ Буторац, Лучић и Маловић-Ђукић јединствени су у тумачењу овог израза у његовом класичном значењу, узимајући да је овде реч о наоружаној лађи. Ако је Урсо Перклузо заиста имао приватну наоружану лађу – и то вероватно не баш малу, судећи по употреби речи *lignum* уместо, на пример, *barcha* – онда то у датом времену и поднебљу упућује на две могућности. Прво, можда се радило о трговачком пловилу по-

³¹ Уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 181–182, 193; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 354 (С. Ћирковић).

³² Уп. М. Поповић-Раденковић, *Прилог економској историји Дубровника. Трговачки односи с јужном Италијом*, Зборник Филозофског факултета у Београду 5-1 (1960) 189–267.

³³ *Лексикон српског средњег века*, (Ђ. Тошић).

³⁴ Уп. *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae I, Zagrabiae* 1969, 68–69.

себно припремљеном за одбрану због несигурности коју је у ширем приобаљу јужне Италије изазивао рат између арагонске и анжујске морнарице, праћен за ратне прилике уобичајеним порастом пиратерије. С друге стране, не може се искључити ни могућност да је сам Урсо био пират. Подаци извора указују да се његови земљаци из Транија нису устезали од таквих подухвата,³⁵ а ни његове очигледно добре везе са српским двором не говоре нужно против тога – пирати су и у то време често уживали подршку јавних власти, усклађујући своју пљачкашку делатност са њиховим политичким интересима.³⁶ У том смислу, могло би се помишљати на то да је Урсо био нека врста „поморског најамника“ који је служио Милутину против Византије, тада заједничког непријатеља Србије и напуљских Анжујаца.

Ма колико заводљиво, гомилање претпоставки без чврстог ослонаца у изворима ипак не сме да баци у засенак поуздана сазнања, а она у случају Урса Перклуза садрже довољно упечатљивих појединости. Прво, он је био дошљак из значајног градског средишта у јужној Италији, који је у једном раздобљу свестраног и бурног развоја средоземног света одабрао да се дугорочно настани у Котору, у држави Немањића. Друго, потпуно у складу са традицијом свог завичаја, он је у новој средини развио делатност везану за поморство и при том постао толико успешан да је имао у власништву најмање једну потпуно опремљену, ако не и наоружану лађу.³⁷ Треће, у склопу те своје делатности остварио је такве везе са немањићким властима да је сам краљ Милутин, судећи по завршним речима његовог писма жупану Твртку, осећао снажну обавезу да му помогне, па чак и грижу савести што помоћ није била бржа и делотворнија. Ови чиниоци трајности, значаја и утицаја, који су очигледно пратили Урсо-

³⁵ Један трогирски трговац жалио се 1291. године напуљском краљу да су му извесни Винћенцо из Транија и његови другови *на пиратски начин* одузели барку с робом – В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории* II-III, Записки ИАН 19 (1871), прил. 3, 53.

³⁶ Пример сарадње анжујских власти са пиратима наводи М. Поповић-Раденковић, *Прилог*, 206.

³⁷ У то време у приморју немањићке државе обична барка могла је вредети 120 перпера или пет-шест просечних коња – *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 292.

во присуство у српској средини између 1284. и 1294. године, снажно указују на могућност да је то присуство постојало и пре и после ових граничних датума. Ипак, у оскудној изворној грађи било је могуће наћи само један слабашан траг – међу бројним именима становника Котора забележеним у два сачуваним которским нотарским књигама из немањихког раздобља, које обухватају године од 1326. до 1337, налази се и извесни Грубе Урсов, поменут у више десетина записа, укључујући и његов тестамент сачињен 3. новембра 1330. Из ових записа јасно је да се радило о значајном пословном човеку, који је изгледа трговао сребром, задужујући се код поверилаца Млечана за своте веће од 1 000 перпера и сарађујући, додуше као млађи партнер, са таквим которским величинама попут Трипе Буће. Такође, он је био и земљопоседник, са већим бројем винограда у ближој и даљој околини града. Надживели су га брат Пасквал, који је био свештеник, супруга Брата, синови Трифун и Басе и једна кћер удата за припадника которске властееоске породице Бугон. Мада ниједан од расположивих података не омогућава да се поуздано установи да је отац овог Грубе Урсовог био баш Урсо Перклузо из Транија, можда се за ту заводљиву претпоставку може рећи да не би била сасвим без основа.³⁸

Расветљавајући само делимично лик Урса Перклуза, документи везани за његов случај много исцрпније приказују деловање немањихке државе у поступку примене репресалија. Жалба оштећеног појединца властима сопствене заједнице као почетни корак тог поступка није, додуше, изричито забележена, можда зато што је између ње и покретања репресалија очигледно прошло неко време током којег су чињени покушаји да се случај реши на други начин – писменим захтевима српског краља Дубровчанима да надокнаде штету. Ипак, сам податак да су власти тако рано преузеле водећу улогу у поступку указује да је и код њих и код оштећеног поданика постојала свест да се ради о питању које није само лично, већ пре свега међудржавно.³⁹ То потврђује и чињеница да су репресалије ко-

³⁸ А. Mayer, *Monumenta Catarensia* I, Zagreb 1951, и II, Zagreb 1980, према регистрима, под *Grube Ursi*.

³⁹ Да оваква свест није увек била присутна, нарочито међу простијим светом, сведоче примери приватних репресалија које су српски поданици са-

начно покренуте званичним писаним налогом којим владар поверава спровођење репресивних мера нижем органу власти, као и околност да су у преговорима са дубровачком страном који су започели већ после неколико месеци водећу улогу, уместо оштећеног Урса, имали жупан Твртко и његови посланици као овлашћени представници српске државе. С друге стране, суштинска повезаност случаја са једним приватним лицем није могла да буде поништена – она се огледа у томе да је Милутин свој налог Твртку у ствари уручио Урсу, који га је потом лично однео поповском жупану (*тамо посла краљевство ми Урсету*), поднео га на увид и потом задржао код себе као доказ свог права на репресалије. Управо Урсова предаја тог документа Дубровчанима 8. децембра 1294. године симболично је означила окончање случаја. Но, ни тај чин није прошао без учешћа државне власти. Оно је најочигледније изражено у навођењу Милутиновог наместника у Котору, кнеза Доброја, и тројице судија, највиших званичника которске општине, као сведока у Урсовој писаној изјави. Међутим, чини се да је још значајније то што је у тексту изјаве садржана Урсова обавеза да више неће покретати питање одштете ни пред српским краљем ни *пред било којим другим бароном или судијом, односно ректором* – упркос призвуку уопштености, ови последњи изрази у датом случају могу да се схвате као подсећање на улогу коју су у њему имали жупан Твртко и которске општинске власти. Најзад, висока казна која је предвиђена за случај да Урсо прекрши презете обавезе такође је требало да буде исплаћена *господину краљу*. На тај начин, као што је својевремено јемчила Урсу да ће штета која му је нанесена бити надокнађена, српска државна власт сада је постала јемац да се овај дуготрајни спор, на који је коначно стављена тачка, више неће обнављати.

Осим самог поступка спровођења, примена репресалија у случају Урса Перклуза поставља и веома занимљиво питање начина на који је немањихка држава у политичком смислу руковала овим веома осетљивим средством. Наиме, као мера која је претила да без праве кривице тешко погоди сваког појединца који би дошао у додир са неком скупином о чије се чланове неки његов земљак прет-

мостално и самовољно предузимали против Дубровчана – *Канцелариски и нотариски списи*, бр. 18, 25.

ходно огрешлио, репресалије су уносиле општу несигурност у додире између различитих заједница. У свету зрелог средњег века у којем су пробуђени трговински токови учинили да је успешна привредна делатност све више признавана као кључни састојак укупне државне моћи, таква несигурност није била пожељна. Отуд већ први уговори немањихких владара са њиховим најзначајнијим трговинским партнерима Дубровчанима укидају овај обичај у међусобним односима.⁴⁰ Ипак, у својој основној намени средства којим се намирује претрпљена штета и уједно врши притисак на другу страну да врати или надокнади одузето, репресалије су могле да буду веома делотворне. Из тог разлога, упркос начелним договорима, појединци и власти широм средњовековне Европе наставили су да и даље повремено посежу за њима.

Присуство свести о сложеној природи репресалија као средства међународних односа у немањихком државном врху назире се већ у Милутиновим покушајима да спор реши без њих, путем писмених захтева за одштету. У ствари, стиче се утисак да се српски владар касније кајао што је пружио и превише прилика овом „меканом“ приступу. Ако је кајања заиста било, оно није утицало на српског владара да после доношења одлуке о преласку на репресалије оде у другу крајност. Напротив, предузете су чак две мере да се умање могуће лоше последице примене овог средства. Прво, с обзиром на то да је налог за спровођење репресалија подразумевао да се Урсо лично упути жупану Твртку, као и да приликом окончања спора десет година касније Урсо није имао никакав други документ који би предао Дубровчанима, може се закључити да су репресалије биле ограничене само на територију под Твртковом управом. Друго, у самом налогу Милутин је изричито нагласио да Твртко треба да плени само оне Дубровчане који долазе у његову област *по својим пословима*, док оне који долазе да тргују треба да пропусти. Могло би се помислити да је овим двоструким ограничењем оштрица репресалија

⁴⁰ Уп. уговоре Стефана Немање из 1186. и Стефана Немањића из око 1215. године – V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 52–53; К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовјенчаного с Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 309.

била сасвим отупљена. Ипак, то није био случај јер је за њихово спровођење изабрана управо област у суседству Дубровника у којој су многи Дубровчани имали „својих послова“ у виду пашњака за стоку и засада винограда и других пољопривредних култура. Такође, поступак покретања репресалија у којем је, ако се уваже Мошини закључци, владар лично написао налог и послао га непосредном извршиоцу по особи која је била најзаинтересованија за успех подухвата, обезбедио је постизање веома значајног чиниоца изненађења. Уосталом, брзина са којом су Дубровчани ступили у преговоре са Твртком сведочи о томе да су их мере српске стране озбиљно погодиле.

Судбина тих преговора и даљи ток поступка репресалија после пролећа 1285. године остају непознати услед десетогодишње празнине која убрзо потом настаје у записима дубровачке канцеларије. Урсова изјава из 1294. године да Дубровчанима даје *коначан отпуст и опроштај* за отету лађу и ствари као да указује да штета још увек није била надокнађена у потпуности, али да је он одлучио да се задовољи оним што је дотад добио. На такву одлуку најпре га је могао навести губитак подршке српског краља који је у неком тренутку закључио да овај дуготрајни спор почиње да непотребно оптерећује његову државничку делатност. Штавише, можда би се тај тренутак могао везати за већ помињане повеље које су Милутин и Јелена издали Дубровчанима 1289. године, јемчећи им несметано уживање *земаља, орања и винограда* које су држали под Урошем I, дакле, управо оно што им је Твртковим репресалијама било онемогућено.

Чак и са оваквим епилогом, у светлу свог деловања у случају Урса Перклуза немањићка Србија из последњих деценија 13. века приказује се као озбиљан државни организам са владарем којег одликује истанчан осећај за вођење спољне политике. Током различитих фаза кроз које је случај пролазио, до изражаја долазе свест о одговорности за судбину једног свог, макар и усвојеног, поданика, способност да се постигне равнотежа између енергичне борбе за његове интересе и шире потребе да се не ометају привредни токови, а на крају и политички прагматизам, који претпоставља добробит заједнице захтевима појединаца, макар они били и сасвим оправдани. Истовремено, у позадини се на тренутке веома јасно оцртава тех-

ничка страна државништва, уобличена у одговарајуће управне радње које, између осталог и писаним средствима, обезбеђују складно деловање различитих нивоа власти. Укратко, на готово сваком истраживачком кораку кроз случај Урса Перклуза виде се наговештаји високих достигнућа немањићке политичке културе. На тај начин, ова својевремено свакако нижеразредна епизода у животу државе Немањића, захваљујући срећној околности што су сачувани извори који омогућавају сагледавање већине кључних делова њеног тока, поприма значај достојан истраживачке пажње.

Nebojša Porčić

THE URSO PEKLUSO AFFAIR

Summary

By establishing hitherto unnoticed links between a Serbian and a Latin document from the Dubrovnik archives it became possible to reconstruct the course of an international affair that took place from 1284 to 1294 and involved Serbia, Dubrovnik and Kotor. In 1284, one Urso Percluso, native of Trani in southern Italy but resident in Kotor, was granted letters by the Serbian king Stefan Uroš II Milutin, giving him the right to reprisals against the inhabitants of Dubrovnik who had taken from him an armed vessel. The reprisals, carefully planned by Milutin so as to minimize their disruptive effects on commerce between Serbia and Dubrovnik, were carried out quite fiercely by Tvrtko, lord of the župa of Popovo, prompting the Dubrovnik authorities to start negotiations. However, the affair dragged on and it seems that at some point, possibly in 1289, Milutin withdrew his support from Urso, who in 1294 finally made an agreement with Dubrovnik by which he renounced all further claims. Besides correcting earlier views that had linked the capture of Urso's vessel to a supposed maritime war between Dubrovnik and Kotor in the late 1280s, this new reconstruction of the affair draws attention to the phenomenon of trans-Adriatic immigrants in the coastal region of medieval Serbia and provides valuable information regarding the functioning of the Serbian state apparatus and general political culture in the late 13th century.

Невен ИСАИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд

МИХАИЛО КАБУЖИЋ, ДУБРОВАЧКИ ОДМЕТНИК – БОСАНСКИ ДИПЛОМАТА

Апстракт: Прилог се бави политичком и дипломатском каријером Михаила Кабужића, једног од ретких дубровачких властелина који су, као службеници страних владара и великаша, оптужени за издају Дубровачке републике. Приказане су Кабужићеве делатности у администрацији Хрвоја Вукчића у средњој Далмацији, његова улога у довођењу Турака у Босну 1414. године, његова умешаност у проблем наслеђа Хрвојевих поседа у Дубровнику, његове активности уперене против Дубровника почетком 1419. године, као и његова дипломатска делатност у служби босанског краља Стефана Остојића, после чије је смрти нестао са политичке сцене.

Key words: Mihailo Kabužić, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Jelena Nelipčić, king Stefan Ostojić, Dubrovnik, Bosnia, Dalmatia, Turks, 15th century.

Михаило (Михо, Микоције) Кабужић, једна од најконтроверзнијих личности босанске политике прве половине XV века, није до сада био предмет посебне студије, понајвише због тога што су извори о његовом животу и делатностима оскудни. Међутим, због своје умешаности у два крупнија инцидента између Дубровника и босанских феудалаца, више пута је помињан као изузетак од, иначе веома чврстог, правила које је подразумевало координацију и хармоничне односе између дубровачких власти и Дубровчана који су вршили важне чиновничке функције код владара или властеле суседних држава. Животопис Михаила Кабужића који овде доносимо сачињен је на основу до сада познатих извора који ће, уз извесне реинтерпретације, по први пут бити презентовани у оквиру једне студије.

Михаило је највероватније рођен 80-их година XIV века у Дубровнику, као прворођени син Марина Михаила Кабужића (пом. 1363-1409) и његове прве жене Первуле (пом. 1382-1397), ћерке Марина Јунија Менчетића. Марин Кабужић се бавио трговином, али је најчешће деловао као овлашћено лице за снабдевање Дубровника стручним кадровима и намирницама. Био је *factor Ragusinus* у Венецији 90-их година, а у том својству га као гаранта за свог духовника Дубровчанина Михаила помиње краљ Стефан Дабиша у писму Млечанима из 1394. године.¹ Почев од 1397. био је биран за кнеза пет пута. Деловао је као преговарач са краљем Остојом током рата 1403/1404, али и као посредник кнеза Павла Раденовића у трговини оловом почетком 1409. године. Сарађивао је и са Павловим службеником, касније протовестијаром Браилом Тезаловићем.² После смрти Первуле (1397), оженио се Маргаритом, ћерком свог рођака Николе Кабужића и удовицом Лампрета Цријевића, са којом је имао два сина. Михаилов деда по мајци, Марин Јунија Менчетић, био је један од највећих дубровачких бродовласника друге половине XIV века и трговац оловом и сољу. Са његовим синовима, својим шурацима, Марин Кабужић је имао трговачко друштво (*societas*).³ Михаилова сестра Франческа (Франушка) била је од 1405. удата за Ивана Лампрета Цријевића (пом. 1399-1431), а Ана (+1458) за Павла Циве Гундулића (пом. 1372-1416) од 1402. године.

¹ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (даље: *Listine*) IV, Zagreb 1874, 323-324; N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005, према регистру.

² М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858, 53-54, IV-VII; *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo 1942, 405-408; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 168, 341, 391 (даље: Манкен, *Дубровачки патрицијат*); В. Крекић, *Unequal Rivals. Essays on Relations between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Zagreb – Dubrovnik 2007, према регистру; Р. Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, *Zgodovinski časopis* 34/3 (1980) 303-304 (даље: Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića*); N. Vijolić, *Dubrovačka vlasteoska obitelj "Kaboga"*, *Dubrovnik* 28/4 (1985) 85-93.

³ Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 337-341.

Иако пре 1399. не постоји експлицитан помен о њему, на основу хронолошких података о његовим родитељима и сестрама које доноси И. Манкен можемо изнети претпоставку да је Михаило Кабужић крајем XIV века имао бар 15 година.⁴ Није познато да ли је вршио било какве важније службе за дубровачку општину, а први његов помен у XV веку бележимо тек 1407. године. Једино што се поуздано зна, то је да је 1399, приликом поделе територије Сланског приморја међу властелом, добио свој део (*parte meça, quarta 0*) земље у области Имотице, у десетини Николе Менчетића, где су земљу добили и остали представници Кабужића, укључујући и Михаиловог оца Марина и полубрата Николу, као и браћу Николу и Луку Кабужиће, касније познате трговце.⁵ Познато је такође да је септембра 1407. био капетан дубровачке ноћне страже, што је уједно била и једина, у изворима забележена, функција на којој га налазимо у родном граду. Занимљиво је да је у том својству једном приликом одбио да своје надлежности искористи како би упао у кућу осумњиченог за досађивање некој жени, наводећи како Дубровник није „Склавонија“, већ земља разума и да стога не може без разлога да предузима такве, суштински противправне, мере. Његов однос према словенским државама у залеђу касније, када буде служио њиховим владарима, неће бити тако искључив.⁶

Мада смо уочили да је његов отац Марин пословао са босанским владарима и великашима, није познато како је Михаило ступио у службу Хрвоја Вукчића Хрватинића, босанског великог војводе и сплитског херцега. То се вероватно није десило пре очеве смрти око 1409/1410. године. Могуће је да је његово напуштање Дубровника било у вези са огромним дугом од 480 либара сребра који је имао

⁴ Исто, табела XV/2.

⁵ J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja*, Arhivski vjesnik 11-12 (1968-69) 158-159, 163 (даље: Lučić, *Stjecanje, dioba i borba*); М. Благојевић, *Величина „делова” у Сланском приморју*, Историјски часопис (=ИЧ) 20 (1973) 139-147.

⁶ Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Liber maleficiorum, II, f. 61'-62', септембар 1407. Напомена – Сва коришћена документа из Дубровачког архива добили смо љубазношћу проф. Симе Ћирковића, који нам је уступио своје исписе, на чему смо му дубоко захвални.

исплатити Јакову Бунићу⁷ крајем 1410. године.⁸ О томе да се није старао о очевим дуговима и да није наследио породични посао – трговину оловом, сведочи и чињеница да су о заосталим дуговањима покојног Марина Кабужића кнезу Павлу Раденовићу, са кнезом и његовим протовестијаром Браилом Тезаловићем средином 1411. преговарали поклисари дубровачке владе, а не Маринов наследник Михаило.⁹

Кабужић се, као високи Хрвојев чиновник, први пут јавља у списима сплитске комуне 13. августа 1411, и то као викар сплитског херцега и кнез Омиша.¹⁰ Због проблематичне реченичне структуре у италијанском преводу извора, нама једино доступном, не можемо са пуном сигурношћу рећи да ли је он био „викар херцега и кнеза Омиша“ или „викар херцега и кнез Омиша“. Вероватније је, ипак, да је управо Кабужић кнез Омиша, пошто се на тој дужности у марту 1411. још налазио сплитски кнез Цвитко Толихнић. Занимљиво је што у поменутом документу од августа 1411. Михаило управо са Толихнићем, заступником Хрвојеве супруге, суди у спору неких Брачана и Хварана. Тиме се отвара питање за шта је он, заправо, био задужен. Одговор можемо наслутити на основу податка који је из аката корчуланског нотаријата донео В. Форетић и по коме се Кабужић, почев од октобра 1411. па све до марта 1413. године, наводи као кнез Корчуле.¹¹ Ово сазнање, имајући у виду и надлежности које

⁷ Јаков Луке Бунић трговао је сребром у Босни, а затичемо га и у Венецији 1410. године. У историји је остао упамћен као жртва разбојништва једног босанског властелина, члана краљевске породице. Наиме, у околини Високог га је маја 1412. опљачкао и убио нећак краља Остоје, кнез Вук. О томе видети: Ћ. Трухелка, *Crtice iz srednjega vijeka (Na osnovu dubrovačkih arhivalija) – II Razbojstvo kneza Vuka*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (=GZM) 20 (1908) 423-431; Манкен, *Дубровачки пампицијат*, 156.

⁸ DAD, Diversa Cancellariae, XXXVIII, f. 161', 6. XII 1410.

⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1* (даље: *ССIII*), Београд – Сремски Карловци 1929, 250-251; Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića*, 303-304.

¹⁰ F. Bulić, *Serie dei Reggitori di Spalato*, Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata 13 (1890) 47-48 (даље: Bulić, *Serie dei Reggitori*)

¹¹ V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940, 161. (даље: Foretić, *Korčula*)

је Михаило имао над Брачом и Хваром, поткрепљује нашу раније изнету хипотезу да је постојала управна област коју је Хрвоје формирао у средњој Далмацији још 1405. године и која је обухватала поменуто острва и Омиш. У извесној мери, њој су биле придружене и области Крајина (Макарско приморје), Пољница и сплитски дистрикт.¹² Организација те области није била уједначена јер примећујемо честе промене личности и звања које носе. Тако на простору средње Далмације налазимо као Хрвојеве намеснике кнезове, поткнезове, викаре, жупане, витезове итд. Оно што скоро са сигурношћу можемо рећи јесте да је, у периоду 1411–1413, Михаило Кабужић вршио дужност кнеза Корчуле, али и Брача, Хвара (са Висом) и Омиша. У свим тим областима имао је своје заменике, викаре, који су деловали као непосредни представници власти Хрвоја Вукчића. На Корчули је то био Сплићанин *Francesco de Petrachis*, познат по свом парничењу са локалним племством, који је 1413. заменио Михаила на месту кнеза тог острва.¹³ Извесне ингеренције над поменути простором Кабужић је задржао и касније, што ће се видети из даљег излагања.

Кабужић је постао Хрвојев протовестијар, односно највиши финансијски службеник, између августа 1411. и јануара 1412. године. Први пут га као протовестијара затичемо у акту сплитске комуне од 11. јануара 1412, када сплитски поткнез Гојчин, сигурно на иницијативу херцега, издаје захтев да се Цвитко Толихнић и Михаило прогласе за грађане Сплита и да буду кооптирани у градско веће.¹⁴ У Сплиту се Кабужић више пута помиње уз Толихнића као протовестијар, па тако и у једном документу од 5. маја 1412. године.¹⁵ Није познато да ли је у том звању деловао у читавој Хрвојевој области, пошто се помиње искључиво у документима приморских градова, али је јасно да је његова делатност у великој мери превазилазила границе финансијског пословања. Порекло и природа Михаиловог

¹² Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, ИЧ 54 (2007) 134-136. (даље: Исаиловић, *Омиш*)

¹³ Foretić, *Korčula*, 161.

¹⁴ Bulić, *Serie dei Reggitori*, 48; G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1978², 312-313.

¹⁵ D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna 1403-1413*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (=Prilozi) 23 (1987) 40.

односа са херцегом Хрвојем нису нам познати, али се чини да је херцег имао у њега велико поверење и да се према њему односио са изузетном наклоношћу.¹⁶

Та наклоност се посебно испољила када се почетком 1412. Хрвоје одлучио да Кабужићу стави на располагање своју кућу и имање у Дубровнику, које је добио од дубровачких власти 1399. као награду за улогу у преговорима о уступању Сланског приморја.¹⁷ Међутим, то је одмах изазвало озбиљан спор са Дубровчанима, који су у фебруару 1412. расправљали о недопустивом мешању властелина Кабужића у питање дарованих поседа. Након заседања од 6. фебруара на коме је донета одлука да се власти супротставе таквој пракси, 9. 2. одлучено је и да се формира комисија која би заузела став по питању Хрвојевих поседа.¹⁸ Након што су настали ови проблеми, Хрвоје је, актом од 2. априла 1412. године, одлучио да својој супрузи Јелени Нелипчић уступи, између осталог, и кућу у Дубровнику како би јој се одужио за ранији зајам.¹⁹ Међутим, та повеља је касније отварала бројне спорове и Јелена је имала озбиљних проблема да оствари своја права на Хрвојеве поседе све до 1418. и никада није успела да их непосредно преузме.²⁰ Дубровачке власти нису прешле преко питања које су отвориле и одлучиле су 14. јануара 1413. да општом одредбом не само забране Михаилово преузимање Хрвојевих дарованих поседа, већ да сасвим забране дубровачкој властели да на било какав начин долазе до имања, кућа и дарова које су Дубровчани поклонили страним владарима и великашима. Узи-

¹⁶ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 97-98 (даље: Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*)

¹⁷ О Хрвојевој улози у уступању Сланског приморја видети: G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, GZM 40 (1928) 109-126; Lučić, *Stjecanje, dioba i borba*, 168, 179-180.

¹⁸ DAD, Reformationes, XXXIV, ff. 160-160', 4, 6. и 9. II 1412.

¹⁹ *ССП III I/1*, 549-551; Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 108.

²⁰ *ССП III I/1*, 551-552; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest u Zagrebu 20 (1987) 190-192; Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 115; С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) у штампани (даље: Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића*). Напомена – Захваљујемо колеги Срђану Рудићу на уступљеном рукопису свог рада.

мање тих дарова под закуп било је могуће, али се морало регулисати са властима.²¹ Тиме је афера званично завршена, али заправо је одложена јер су се њени одблесци нашли у и каснијем спору Кабужића и Јелене Нелипчић, као и Јелене и дубровачких власти.

Михаило се од марта 1413. више не помиње као највиши Хрвојев званичник на средњодалматинским острвима. Он је и даље био протовестијар, али нам није познато да ли је стекао још неку званичну функцију, као ни који је био територијални оквир његове јурисдикције. Његово повлачење са острва можда је имало везе са догађајима који ће уследити крајем пролећа 1413. Тада је са више страна, и војно и политички, нападнут његов господар, од кога се одметнуо Сплит и чијим су острвима убрзо завладали Дубровчани.²² Они су још 10. јуна 1413. страховали од Хрвојевих акција према Стону.²³ Уколико је херцег предвиђао те крупне проблеме, о чему постоје индиције, могао је преименовати Кабужића на важнију дужност дипломате.²⁴ Михаилове активности у другој половини 1413. нису забележене у познатим изворима, али улога коју му је Вукчић крајем те године поверио сведочи о његовом угледу и високом положају у администрацији дотадашњег сплитског херцега. Управо га је та улога увела у све опште историје Балкана у XV веку.

Дубровачки хроничар Јуније Растић, познат по коришћењу званичних докумената, забележио је да је Михаило почетком 1414. отпутовао у Једрене у званичне преговоре са султаном Мехмедом I да би издејствовао турску помоћ за свог господара.²⁵ Иако се спремао за рат у Малој Азији, турски владар је изашао у сусрет молбама Хрвојевог посланика и послао упутства крајишницима, по свему су-

²¹ DAD, Reformationes, XXXIV, f. 255, 14. I 1413; Ed. N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Zagreb 1893, 209-210 (даље: *Chronica Junii Restii*); Z. Janeković-Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik 1999, 88 (даље: Janeković-Römer, *Okvir slobode*); М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9-10 (1959) 147-148 (даље: Динић, *Дубровчани као феудалци*)

²² DAD, Reformationes, XXXIV, f. 197, 198, 198', 199, 200, 3. VII 1413.

²³ DAD, Reformationes, XXXIV, f. 194', 10. VI 1413.

²⁴ Исаиловић, *Омиш*, 135-136, 141 нап. 64.

²⁵ *Chronica Junii Restii*, 213; Мргич-Радојчић, *Доњи Краји*, 93, 97-98.

дећи скопским, да пошаљу већи одред Турака према Босни и Далмацији, без сумње уз обећан плен. У касно пролеће 1414. Турци су провалили у Босну и далматинско залеђе, а затим су наставили и према Славонији и Хрватској.²⁶ О свести савременика да је за тај напад одговоран Хрвоје Вукчић говори више докумената, али су Дубровчанима непријатности причињавали не само Турци и не само свест о Хрвојевој умешаности у поход, већ и чињеница да су сазнали да је у целу ствар најнепосредније умешан и њихов властелин Михаило Кабужић, на кога су се жалили поједини босански великаши, посебно кнез Павле Раденовић.²⁷

У таквим околностима, дубровачке власти су 25. јуна 1414. већале о случају Михаила Кабужића и Марина Стјепанића (још једног Дубровчанина у Хрвојевој служби, додуше из мање славне породице), за које је утврђено да се налазе међу Турцима и наступају заједно са њиховом војском. Одлучено је да им се наложи да се одмах одвоје од Турака и да се око тога ангажују и њихове породице, као и да, уз гарантован слободан пролаз, дођу у Дубровник да се оправдају.²⁸ Готово да је извесно да се Михаило таквом позиву није одазвао. Његово непријатељство према домовини већ се дуго времена наслућивало и могуће је да се он већ тада, како наводи Z. Janeković-Römer, заиста више није ни сматрао Дубровчанином.²⁹ О далекосежности последица турских напада из 1414/1415. године, у чијој је организацији Михаило учествовао, по босанску државу није потребно, на овом месту, додатно говорити. Не сматрамо вероватним да је

²⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 242 (даље: Ћирковић, *Историја Босне*); С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414 и 1415)*, *Историјски гласник (=ИГ)* 3-4 (1953) 29-42; С. Ћирковић, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, *Истраживања* 16, Нови Сад 2005, 229-240; Исаиловић, *Омиш*, 136-138.

²⁷ Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 67 (даље: Živković, *Tvrtko II*); D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 175.

²⁸ DAD, Reformationes, XXXIV, ff. 222^v-223, 25. VI 1414; J. Gelchich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 245-246, 737; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 45.

²⁹ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 33.

мисија султану била прва Кабужићева дипломатска акција и извесно је да је он и раније био дипломата у Хрвојевој служби и да је водио преговоре са различитим странама, иако нам детаљи о тим преговорима нису познати.³⁰

Неуједначеност сачуваних података о Михаилу Кабужићу онемогућава нам да утврдимо његову делатност кроз читаву 1415. годину и да установимо како се нашао на положају кастелана града Бистрице у жупи Ливно у време када је умро његов господар Хрвоје Вукчић, у марту 1416. године. Извесни Билослав и Остоја помињу се као кастелани Омиша у име војводе Хрвоја у периоду 1415/1416. Венецијанци их називају искључиво кастеланима, док се они сами у једној повељи, додуше сачуваној у познијој латиничној транскрипцији, називају кнезовима.³¹ У смутној ситуацији која је настала Хрвојевом смрћу, напустили су град и отишли за Босну, након што се Билослав у Бистрици састао са Кабужићем.³² И овај догађај отвара бројна питања. Прво од њих су Кабужићеве надлежности у том тренутку. Он свакако није био обичан заповедник тврђавске посаде нити би његово обавештење о Хрвојевој смрти било довољан разлог да кастелани једноставно напусте Омиш. Михаило је, по свему судећи, имао широка овлашћења у односу на Вукчићеве преостале поседе у Далмацији и координирао је његовим акцијама према Приморју. Можда је, чак, још увек био и кнез Омиша (што је сигурно био барем у периоду 1411-1413) под чијом су командом били и поменути кастелани.

Међутим, други проблем ствара и, по свему судећи његова, одлука о повлачењу посаде из Омиша у Босну почетком априла 1416, будући да тај потез није био сасвим очекиван у Венецији и Дубровнику. М. Шуњић је истакао да је Кабужић деловао у име Хрво-

³⁰ Можда је он водио преговоре са Венецијом у лето и јесен 1413. године, током којих је најављивана могућност да Турци помогну Хрвоја са 30 000 људи. Видети: *Listine VII*, Zagreb 1882, 127-128, 137-138.

³¹ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici. Sveska I (od god. 1100-1499.)*, Zagreb 1898, 115-116; А. Nazor, *Granica između Splita i Poljica i splitsko-poljički sukobi u XIV. i XV. stoljeću (Dio drugi – Splitsko-poljički sukobi tijekom XIV. i XV. stoljeća)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU 21 (2003), 51-52, 62.

³² *Listine VII*, 222; Исаиловић, *Омиш*, 143-144.

јеве удовице Јелене, која је преузела Омиш и затим га поклонила свом брату Иванишу Нелипчићу.³³ Иако таква могућност није искључена, будући да млетачки извори указују на то да је смена посада извршена договорно, она се чини мање вероватном у светлости потоњих збивања и оштрог сукоба Михаила и Јелене почетком 1419. године. Познато је да су многи службеници босанских владара и великаша били врло практични и да су знали да хитро промене лојалност и нађу се у служби другог владара или великаша. Стога је могуће да је Кабужић одлучио да не заступа интересе Хрвојеве породице, већ да се одмах приближи босанском краљу Остоји, у чијој се служби нашао, по свему судећи, убрзо после Вукчићеве смрти. Можда му је краљ Остоја, који је планирао да се ожени Јеленом Нелипчић чим је Хрвоје умро, у својим предбрачним калкулацијама наложио да се повуче из Омиша и препусти га Јелениној посади, као што је могуће да је она након тога изиграла краљева очекивања и дала себи за право да град, који је Хрвоје освојио још 1401. и којег је Остоја сматрао својим још од 1403. године, једноставно поклони свом брату. Иако се краљ са тиме помирио, Босна је захтеве за Омишом обновила већ почетком 20-их година XV века.³⁴ Наравно, није искључено да је Кабужић неко време после Хрвојеве смрти заиста био у Јелениној служби, а да се њихово удаљавање десило доцније.

Да ли се сукоб између Јелене Нелипчић и Михаила Кабужића распламсао због Хрвојевих поседа у Дубровнику, због ситуације са Омишом, која је, несумњиво, одвукла у руке Нелипчића и све Вукчићеве далматинске поседе или због личне нетрпељивости није познато. Међутим, тај спор је нужно мировао за живота краља Остоје. Штавише, о Кабужићевој делатности на Остојином двору не знамо ништа. Не знамо његово звање, нити коју је службу вршио, а не помиње се ни на списку сведока и дворана у повељама. Ничим се не наслућује да је он постао и краљев протовестијар.³⁵ Чак и у време када његова делатност оживљава под Стефаном Остојићем, он је у свим документима навођен без титуле и звања, али се из текста ја-

³³ М. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 128-129.

³⁴ Исаиловић, *Омиш*, 149, нап. 98.

³⁵ Због овако упадљивог недостатка података, могуће је и да је Кабужић био скрајнут од краља Остоје у периоду 1416-1418. године.

сно види да је био веома утицајан саветник, чак и сива еминенција. Неспорно је да је, овај пут, Михаило боравио у Босни, а не у Далмацији, као и да није обнављао односе са родним Дубровником.

Кабужићев утицај на младог краља Стефана Остојића, који је дошао на власт у јесен 1418. после смрти свог оца Остоје, могао је потицати из више извора. Могуће је да је речитошћу и убедљивошћу једног дубровачког патриција задобио новог владара, а могуће је и да му је био нека врста татора на двору у периоду 1416–1418. Ту су, наравно, и Кабужићеве антипатије према Јелени Нелипчић, коју је краљ Стефан презирао, што видимо из његове одлуке да своју мајку, бившу краљицу Кујаву, отерану Остојину жену, практично постави за савладара, а да Јелену баци у тамницу. У сваком случају, убрзо по ступању Стефана Остојића на босански престо, Михаило Кабужић се, почетком 1419. године, враћа у дубровачке изворе у веома неповољном светлу.³⁶

Дипломатски и правни обичаји који су владали између Дубровника и Босне налагали су да сваки нови владар повељом потврди раније даровнице босанских краљева Дубровчанима. Из тог разлога су на двор Стефана Остојића у јануару 1419. стигли дубровачки поклисари Никола Ђурђевић и Марин Гундулић. Међутим, њих двојица су наишли на неочекиван проблем. О детаљима збивања на босанском двору сазнајемо из записника са суђења Михаилу Кабужићу, обављеног крајем априла 1419. године.³⁷ Наиме, амбасадори су тврдили да им је Кабужић више пута долазио инсистирајући на томе да старе повеље које су донели на потврду нису ваљане и да су штетне за краљеве интресе, будући да у Сланском приморју има 36 села од којих краљ нема никакве користи нити службе. Није остало само на томе. Михаило је истицао да Стефан Остојић, као краљевска добра, жели и целокупно имање Хрвоја Вукчића, које је покојни војвода добио од дубровачке владе још 1399. године. Инсистирао је да наступа у потпуности у краљево име, пратећи краљеве жеље. Покли-

³⁶ Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 33.

³⁷ DAD, *Lamenti politici*, II, ff. 326-327', 21. и 22. IV 1419. Видети и опширне изводе у: N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle II*, Paris 1899, 171-173 (даље: Jorga, *Notes et Extraits II*); В. Крекић, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, *Godišnjak društva istoričara BiH* 39 (1988) 55; Janeković-Römer, *Okvir slobode*, 33.

саре је посећивао на разним местима, увек љутит и увек у пратњи неког виђенијег властелина из краљевог окружења. Међутим, Ђурђевић и Гундулић су одбацили његове захтеве као неосноване, истичући да су Сланско приморје Дубровчанима даровали још краљ Остоја и војвода Хрвоје, а да Хрвојеви поседи треба да припадну његовим потомцима, односно наследницима.³⁸ Михаилова љутња није јењавала, а с посебном горчином се бунио против одлуке дубровачких власти да се Хрвојева добра коначно предају његовој удовици Јелени Нелипчић, потоњој жени краља Остоје. Вероватно је да је баш у ово време Јелена бачена у тамницу одлуком Стефана Остојића и његове мајке Кујаве, без сумње на препоруку Кабужића, са којим је Јелена, као што смо рекли, у једном тренутку доспела у оштар сукоб. У дубровачким записницима даље стоји да су се амбасадори жалили највишем племству, члановима краљевског већа, и да су од њих, у тајности, добили одговор да истрају у својим захтевима и да ће добити потврдницу јер је „...тај ваш ђаво Кабужић непријатељ свих и тај који...толико ради против вас и против своје домовине“. Наводи се да је краљ постајао упадљиво пријатнији према Дубровчанима у Михаиловом одсуству и да није инсистирао на захтевима које је овај постављао. Па опет, Кабужићев утицај довео је до тога да је средином фебруара Стефан Остојић и формално затражио да му се предају Хрвојева добра у Дубровнику, али до реализације тог захтева није дошло.³⁹ Дубровчани су, на крају, ипак издејствовали потврдну повељу која им је издата 5. марта.⁴⁰

Дубровачке власти су увиделе да на босанском двору имају утицајног непријатеља и то из редова сопствене властеле. То их је навело да врло брзо покрену опсежну истрагу против Михаила Кабужића кога су се, као властелина, одрекле и пре осуде, о чему сведочи прецртано *ser* испред његовог имена у записницима са суђења. Одлука о отпочињању процеса донета је још у фебруару, чим је стигао захтев Стефана Остојића да му се предају Хрвојева добра⁴¹, али је он готово одмах одложен до повратка поклисара из Босне.⁴² У са-

³⁸ Мргич-Радојчић, *Доњи Краји*, 115; Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића*.

³⁹ DAD, Acta Consilii rogatorum (даље: Cons. Rog.), II, f. 15', 13. II 1419.

⁴⁰ *ССП III I/I*, 554-557; Ђирковић, *Историја Босне*, 246-247; Р. Živković, *Tvrtko II*, 76-77.

⁴¹ DAD, Acta Minoris consilii (даље: Cons. Min.), II, f. 43', 13. II 1419.

⁴² DAD, Cons. Rog., II, f. 16, средина фебруара 1419.

чуваним белешкама дата су сведочења поклисара Ђурђевића и Гундулића о збивањима током њихове мисије у Босни јануара/фебруара 1419, као и извештај посланика Петра Бунића, који је 14. априла посетио војводу Павла Радивојевића и његову браћу у вези са истрагом. Војвода Павле му је, у поверењу, рекао да је Кабужић са краљем спремао ново заштравање односа са Дубровником. Наиме, наговарао је краља да, уколико се томе не буду противили Мађари и Турци, нападне и заузме Стон и Пељешац, под изговором да су их његови претходници лоше продали и да то нису смели јер је то његово законито наследство.⁴³ Притом је обмањивао свог господара да је стонски зид низак и слаб и да се преко њега може прескочити на коњу, као и да би читав Стонски рат могло заузети 500 људи. Павле Радивојевић у наставку истиче своју приврженост Дубровнику и напомиње да је саветовао краља да у такве несмотрене подухвате не улази, али да се, нажалост, уверио да је Кабужић утицајнији у босанским већима од свих домаћих барона.

На основу та два извештаја, примљена на две седнице Већа умољених, 22. априла су кнез и заклете судије одржали суђење Михаилу Кабужићу у одсуству. У записнику, након списка присутних судија, нема никакве пресуде. Међутим, у одлукама Већа умољених се тих дана нашао предлог да се Кабужић казни смрћу.⁴⁴ О томе није одлучено и, по свему судећи, пресуда тада није озваничена. Да ли су разлог томе биле тренутне политичке околности или ишчекивање нових извештаја и доказа, не може се рећи, али су приоритет дубровачких власти у то време постали преговори са Сандаљем Хранићем о уступању његовог дела Конавала Дубровчанима. О тим преговорима сада постоји прилично богата стручна литература⁴⁵, али се нашег

⁴³ DAD, Lamenti politici, II, ff. 327-327', 21. IV 1419; В. Ћоровић, *Хисторија Босне. Прва књига*, Београд 1940, 421; М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 139; М. Анчић, "Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne" u: *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 77, nap. 189.

⁴⁴ DAD, Cons. Rog., II, f. 24', крај априла 1419.

⁴⁵ Поред прегледа датих у синтезата босанске историје видети и: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик СКА 66 (1926) 1-121; П. Живковић, *Учешће босанске властеле у диоби Конавала*, Прилози 16 (1979) 181-188; Р. Živković, "Ustupanje Konavala Dubrovčanima", u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, Dubrovnik 1998, 77-100; Е. Kurtović, *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, Anali Zavoda

рада тиче искључиво улога краља Стефана Остојића у потврди продаје. Војвода Сандаљ је брзо окончао преговоре са Дубровником и издао своју даровницу крајем јуна.⁴⁶ Остало је да се са тиме сложе и други моћници у Босни, пре свега краљ који у то време није био у најбољим односима са породицом Косача, али јесте још увек око себе окупљао најутицајнију властелу.

Дубровчани су, након тек завршених проблематичних преговора с почетка године, већ од лета 1419, били принуђени да поново разговарају са ћудљивим босанским краљем и његовим окружењем. Стога се морало рачунати и на улогу Михаила Кабужића, као Остојићевог човека од поверења. Иако је упорно заобилазио Михаилове наводне⁴⁷ савете о акцијама против Дубровника, или је одустајао од њих, краљ се о свим крупнијим питањима и даље консултовао са својим неомиљеним дворанином. Наравно, претходно су искоришћена сва прелиминарна дипломатска средства – Дубровчани су записали даровима босанског краља и војводу Петра Павловића, власника друге половине Конавала у периоду од јула до новембра 1419. Међутим, ти поклони нису укључивали Хрвојеве поседе који нису прешли у краљеве руке ни када су Дубровчани у јулу констатовали да је бивша краљица Јелена Нелипчић бачена у тамницу.⁴⁸ Очито је тај Остојићев захтев стављен *ad acta* још у марту у време издавања краљеве потврднице, мада су неке активности у вези са краљевским добрима у Дубровнику забележене и маја 1419. године.⁴⁹

за povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 38 (2000) 103-120; E. Kurtović, *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću*, Posebna izdanja ANUBiH 120, Odjeljenje društvenih nauka 36, Sarajevo 2003, 91-198.

⁴⁶ *ССП III I/1*, 293-297.

⁴⁷ О Михаиловим активностима 1419. године, сведоче само извори дубровачке провенијенције, па стога, и поред поверења које у те изворе имамо, описану Кабужићеву делатност без додатне потврде морамо означити као наводну.

⁴⁸ DAD, Cons. Min., II, f. 73, 11. VII 1419; Jorga, *Notes et Extraits II*, 173, nap. 4. Дубровчани су тражили решење за питање наслеђа Хрвојеве куће у дугом периоду 1417–1423. Кућа је коначно предата Вукчићевим унукама након што су дубровачке власти констатовале да је Јелена Нелипчић мртва. О даљој судбини куће видети: Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића*.

⁴⁹ DAD, Cons. Min., II, f. 60^v, 6. V 1419.

Почетком новембра 1419. краљ је започео преговоре са Дубровчанима о потврди уступања Сандаљевог дела Конавала. У вези са тим је уговорено и примирје између Косача и Павловића. Краљев посланик и главни босански преговарач био је управо Михаило Кабужић, коме је изрицање пресуде у Дубровнику дуго одлагано. Иако су оваквом одлуком можда били увређени, Дубровчани су прихватили реалност и 7. новембра је Велико веће дало гаранције Михаилу за безбедан пролаз.⁵⁰ После, чини се, више година, он је 16. новембра ступио у родни град.⁵¹ Већ следећег дана је, заједно са кнезом Алексом Паштровићем⁵², такође чланом босанске делегације, добио одређену своту новца од власти.⁵³ Не знамо да ли је у преговорима било потешкоћа, али су они ипак успешно окончани и 21. новембра Дубровчани су свог одметника, коме су спремали смртну пресуду, наградили са 30 перпера амбасадорског поклона. Новац су добила и друга два преговарача из Босне, поменути кнез Алекса и логотет Радослав.⁵⁴ Четвртог децембра 1419. године Стефан Остојић издао је своју повељу којом је потврдио продају дела Конавала. За то је добио годишњи доходак од 500 перпера.⁵⁵

Почетком 1420. поново се разбуктао сукоб Павловића и Косача, у који су се умешали Турци, очито позвани од војводе Сандаља. Дубровчани су покушали да преговорима са краљем и завађеним великашима окончају непријатељства током фебруара и марта, све док у борбама са Турцима није погинуо војвода Петар Павловић.⁵⁶ У јеку тих сукоба, фебруара 1420, донета је одлука да се Михаило Кабужић осуди као одметник и да му се, ни ради одбране, не

⁵⁰ DAD, Acta Maioris consilii, II, f. 12, 7. XI 1419.

⁵¹ DAD, Cons. Rog., II, f. 75', 76, 16. XI 1419; Jorga, *Notes et Extraits II*, 173-174, нап. 4.

⁵² О Алекси Паштровићу видети: И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9-10 (1959) 151-185; Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, ИГ 1-2 (1981) 63-87; Н. Порчић, *Један незапажени податак о властелинској породици Паштровић*, Мешовита грађа (=Miscellanea) 27 (2006) 43-55.

⁵³ DAD, Cons. Min., II, f. 126, 17. XI 1419.

⁵⁴ DAD, Cons. Min., II, f. 126', 21. XI 1419.

⁵⁵ *ССП III I/I*, 557-562.

⁵⁶ Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2 (2001) 35-46.

дозволи улазак на територију Дубровачке републике. Изгледа да је поново оптужен за сарадњу са Турцима.⁵⁷ У исто време, власт Стефана Остојића постаје све нестабилнија јер га напушта мноштво властеле која прилази претенденту, бившем краљу, Твртку II Твртковићу, који се појавио у Босни са Турцима. Већ у лето исте године, Дубровчани се обраћају Твртку у вези са својим пословима у Босни. У таквим околностима се Кабужићу губи траг на босанској политичкој сцени. Вероватно да, у политичком смислу, није преживео одлазак Стефана Остојића са престола, најкасније почетком 1422. године.⁵⁸

Последњу мистерију представља Михаилов тестамент, за кога Ирмгард Манкен наводи да постоји и да је заведен 1428. од стране дубровачких органа. До тог документа, нажалост, нисмо могли доћи. Да ли је то значило измирење или не, остаје да се види када будући истраживачи Дубровачког архива буду проучавали шире аспекте животног пута Михаила Кабужића, дубровачког одметника и босанског дипломате, једног од ретких Дубровчана у иностраној служби који нису служили интересима своје домовине и који су били оптужени за издају Републике. Михаилова лоза није се угасила са њим. Име Кабужићеве супруге није познато, али се зна да је била властeosког рода. Њихова ћерка Первула (+1453) удала се 1430. године за властелина Владислава Гучетића, са којим је имала три ћерке.⁵⁹ Чињеница да му се ћерка удала за племића из утицајне породице сведочи о могућности тезе о помирењу између Михаила и дубровачких власти.

⁵⁷ Z. Janeković-Römer (*Okvir slobode*, 33) цитира документ – DAD, Cons. Rog., II, f. 91, 13. II 1420. Тај документ нам није био доступан и стога нисмо били у могућности да у целости коментаришемо његов садржај.

⁵⁸ P. Živković, *Tvrtko II*, 78-81.

⁵⁹ Манкен, *Дубровачки патрицијат*, табела XXXIV/6.

Neven Isailović

MIHAILO KABUŽIĆ, OUTLAW OF DUBROVNIK
– DIPLOMAT OF BOSNIA

Summary

The article covers the turbulent career of Mihailo Kabužić (Michael de Caboga), one of the few nobles of Dubrovnik who were convicted of betrayal of the Republic while being in the service of a foreign ruler or magnate. This paper is the first that gathers and reinterprets all known facts concerning his political activity.

As a descendant of an influential noble family, he could expect to participate in the government of his hometown but, instead of that, after getting heavily into debt, he entered the service of a mighty Bosnian magnate, great duke Hrvoje Vukčić Hrvatinić. In the period between 1410 and 1416 he held many offices in Hrvoje's structure of power – he was the count of Omiš, Brač, Hvar and Korčula, the governor of the strategically important fortress of Bistrica, the protovestiarius (the highest financial official). However, Kabužić earned his place in historical textbooks after he had, by the orders of his lord, gone to Turkey and, together with the Ottoman sultan, organized the attack of Turkish marcher wardens on Bosnia, in the spring of 1414. The attack aimed at relieving the pressure that Hrvoje's territories were suffering from the Hungarian king and the rival magnates but, in fact, the Turks became a lasting factor in the region which led to the fall of the medieval Bosnian state in 1463. Hrvoje also intended to give away his house and estates in Dubrovnik to Kabužić, which prompted a swift reaction of the authorities of the Republic – the prohibition of involvement of domestic nobles in the matters of the estates which had been given to foreign kings or nobles. The feud concerning Hrvoje's house, organization of Turkish assault and his activities against the interests of Dubrovnik in Central Dalmatia led to Kabužić's fall out of favour of his hometown which he had already come to dislike.

After duke Hrvoje's death, Kabužić came to the court of Bosnian king Ostoja, but only after king Stefan Ostojic had come to power did he regain his influence. He became Ostojic's closest, though informal, adviser and the chief opponent of king's stepmother Jelena Nelipčić, the former wife of both Hrvoje and, later, king Ostoja. Early in 1419 Kabužić was accused of treason in Dubrovnik, after the authorities of the Republic got the information that he had been urging king Stefan to demand Hrvoje's estates for himself, disregarding the law, to revoke the charter of relinquishing the Slansko Littoral to Dubrovnik

and, finally, even to attack Ston and Pelješac and to conquer them from the Republic by force. The king did not accept these suggestions but, even so, the authorities of Dubrovnik decided to sentence Kabužić to death. However, that decision was soon postponed mainly because the officials of the Republic had to let their treacherous noble enter Dubrovnik, as a formal Bosnian ambassador, so as to inform them of king's consent to duke Sandalj Hranić's act of selling his part of the Konavle region to the Republic of St. Blasius. Soon after they had finished the negotiations and granted him the usual ambassador fee in November 1419, the officials of Dubrovnik found an opportunity in February 1420, during another Turkish raid, to punish Kabužić with perpetual banishment. Stefan Ostojić's fall from power in 1421/22 led to the end of Kabužić's political career. The fact that Mihailo's testament was found in the archives of Dubrovnik suggests a possibility that he made peace with the authorities of his hometown by the end of his life, c. 1428, but nothing precise can be established from the currently available sources.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVI
(2008)

Лектор
АЛЕКСАНДРА АНТИЋ

Превод резимеа на енглески
АЛЕКСАНДАР БОШКОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – Београд : Историјски
институт, 1948 – (Београд :
штампа). – 24 см

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170